AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 9

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2019

Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Əsgər Rəsulov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli
Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2019, № 9

ISSN 2224-9257

© ”Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2019

www. filologiyameseleleri.net

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ
Fililoqiya elmləri doktoru, professor
Ayna Sultanova küçəsi, 5
elm. ve. tehsil@mail. ru

ÜZEYİR HACIBƏYOV VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ

Xülasə

Üzeyir Hacıbəyov əvvəlcə öz dilini, sonra isə başqa dilləri də yüksək səviyyədə mənimsəməyi, ədəbi dilin xalq danışığı səviyyəsində olmamasını tövsiyə edir. Ömrü boyu ana dili məsələlərinə xüsusi diqqət yetirən, yorulmadan mübarizə aparan ədibin amalı budur ki, millətin varlığının əsas amili onun dilidir; xalq və ilk növbədə ziyalılar öz doğma dilinin saflığını qorumalı, onu yad ünsürlərdən hifz etməli, inkişafına nail olmalıdırlar, bu onların müqəddəs borcudur. O, Azərbaycan türkcəsini mükəmməl öyrənmək üçün xalqına xeyli faydalı məsləhətlər verir. Məsələn, "Üsuli-təbii (Müəllim Əli bəy Hüseynzadə cənablarına müxtəsər cavab)" yazısında qeyd edir: "Qafqazda türk dilini mükəmməl bilənlərdən Əli bəy Hüseynzadə cənabları dəfələrlə qəti surətdə elan etmişdir ki, türk dilində "hansı ki", "hansılar ki" sözü yoxdur. Mən də deyirəm ki, bu sözü tərcümə üsulu ilə dərs verən müəllimlər rusun "kotorıy" kəlməsini tərcümə etmək üçün özlərindən çıxardıblar, onun istemalı lüzumsuz bir ağırlıqdır".

Ü.Hacıbəyov dil məsələləri ilə ardıcıl məşğul olmuş, onun incəliyini, estetik təsir gücünü, fikri aydın ifadə etmək bacarığını və yüksək xəlqi mahiyyətini əsaslandıra bilmişdir. Məramı belədir ki, xalqı başa salmaq üçün ona danışdığı dildə təsir etmək lazımdır. Doğma dilini yad təsirlərdən, yersiz hücumlardan qorumağı özünə borc və şərəf bilmiş, saxta millətçiliyə qarşı olmuşdur. Xalqını məişətinə, tarixinə, mədəniyyətinə, folklor yaddaşına, əxlaq tərzinə, adət-ənənəsinə, şüur səviyyəsinə, zəngin və müdrik dilinin bütün incəliklərinə bələd olan Ü.Hacıbəyovun komediyalarında işlətdiyi kəlamlar dillər əzbəridir, bir çoxu aforizmə, zərbi-məsələ çevrilmişdir: "Heç hənanın yeridir", "Tarixi-Nadiri yarıya qədər oxumuşam", "O olmasın, bu olsun", "Bir nəfər molla, üç manat pul, bir kəllə qənd", " Pulun var? Var, var!", "Pulun var, gələrəm", "Bəs mənim bir abbasım", "Əşi, siz gəlini gətirəndə bir baxmadınız görək, bu kişidir, yoxsa arvaddır?", "Mən dul, sən dul", "Mən nə qədər , nə qədər qoca olsam da dəyərəm min cavana", "Axı, bunun bir anbar da toy xərci var", "Kişiyə yox, kişinin puluna", "Mənə meymun deyib, sonra da əl verirsən?", "Vaxsey!.. Bəs mənim pullarım..", "Baxım görüm, mal nə cür maldır, verdiyim pula dəyərmi?", "Qurban olasan ayağımın altındakı hambala", "O qədər qəliz danışırsan ki, bilmək olmur nə deyirsən", "Ay qız, Telli!" və s.

Açar sözlər: ana dili, dilin saflığı, yad ünsürlər, xəlqilik, hissi-psixoloji vəziyyət yaradan sözlər, aforizmlər.

Ü.Hacıbəyov ana dilini, xüsusilə ədəbi dili bilməyi xalqın mənəvi ehtiyacı sayır, nümunə olaraq Avropanın mədəni xalqlarının dillərini misal gətirir. Əvvəlcə öz dilini, sonra isə başqa dilləri də yüksək səviyyədə mənimsəməyi, ədəbi dilin xalq danışığı səviyyəsində olmamasını tövsiyə edir, dövrün sayılan molla və "intiligent"lərinin nitqinə təəssüf edir: "Mollalarımızdan

türkcə biləni, yəni türk sərf və nəhvinə mütabiq yazıb danışmaq bacaranı yox dərəcəsində azdır. Mollalarımızın müridlərindən "savadlı" olanları varsa, onlar da yazı-pozularını, məktub filanlarını farsca yazarlar, o da min cür qələt ilə. ..Təsadüfən əllərinə düşmüş türkcə bir kitabı açıb farsca oxuyarlar. İntiligentlərimizin də türkcə bilməmələri və onların müridlərinin də türkcə bilmək istəmələri aşkar bir əmrdir" (1, 216). Təsadüfi deyildir ki, Ü.Hacıbəyov xalqının istedadlı, qabiliyyətli "oxumuşları"nı, dilinin təəssübünü çəkən ziyalıları "millət üçün və hətta ümumi insaniyyət üçün mənfəətli olduğunu" söyləyir, onları "meyvəli ağaclara və ətirli güllərə" bənzədir (1, 246).

Hələ gənc ikən, əsrin əvvəllərində (1907-ci il) Ü.Hacıbəyov mətbuatda və ədəbi dilimizdə söz və terminlərin mənasının izahında hərc-mərcliyi nəzərə alaraq "Mətbuatda müstəməl siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin türk-rusi və rusi-türk lüğəti"ni tərtib edib çap etdirir. Tərtibçi lüğətin təyinatını "Qəzetdə və qəraidlə məşğul olanlardan ötrü pək lüzumlu bir dəstur ul-əməl" kimi verir. Rafael Hüseynov qeyd edir ki, bu kitab vahid lüğət kimi təqdim edilsə də, əslində bir-birindən fərqli 3 lüğətdən ibarətdir. O, birincini söz tərkibi baxımından siyasi, ikincini kitabın sərlövhəsində göstərildiyi "Mətbuatda müstəməl siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin" rusca-azərbaycanca normal, üçüncünü Azərbaycan mətbuat dilində işlək olan ərəb və fars sözlərinin lüğəti kimi fərqləndirir (2, 11). "Üzeyir bəyin ayrı-ayrı kəlmələrə verdiyi izahlarda bir çalar da diqqəti çəkir ki, o, yalnız sözün mənasını açmır, həm də vacib kəlmələrdə onların fəlsəfəsini xırdalayır, milli təfəkkürdə yer almasını istədiyi mənaları oxucuya təqdim etməyə, aşılamağa can atır. Başqa sözlə, bu izahlar bir izahlı lüğətin tələb etdiyi minimumdan – fəqət dürüst mənanı bildirmək çərçivəsindən xeyli kənara çıxır" (2, 17). Kitabın naşiri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu qamusun həm rusca bilən, həm də bilməyib, fəqət türkcə oxuyan qarelərə yardımçı olacağana əmindir; hər halda, bu qamus qəzet oxuyub-yazanlara yaxşıca bir dəsturüləməldir (2, 17). M.Nağısoylu doğru olaraq qeyd edir ki, XX əsrin əvvəllərində nəşr edilmiş qəzet və jurnalların dili nəinki müasir oxucu, hətta bəzən mütəxəssislər üçün belə müəyyən çətinliklər törədir. Ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən şəxslər üçün belə, bəzən o dövrdə istilah kimi işlədilmiş ayrı-ayrı mürəkkəb söz və söz birləşmələrinin mənasını anlamaq müəyyən çətinliklər doğurur. Ona görə də o, yüz ildən artıq bir müddət keçməsinə baxmayaraq, lüğətin XXI yüzillikdə o zamanınkından daha gərəkli və faydalı olduğunu vurğulayır (2, 11). M.Ə.Rəsulzadənin kitabın "Naşir tərəfindən" adlı təqdimatında "Qəzetəçi və jurnalçılarımız müxtəlif məsələlərdən, iqtisadi, siyasi, ictimai və qeyri məqulələrdən bəhs açıb da cəmaətin anlayamayacağı yeni istilahat və ibarat istemalına məcbur oluyorlar" fikrinə rəğmən lüğəti Azərbaycan ziyalı təbəqəsinin ədəbi-mədəni həyatında bayram sovqatı adlandıran R.Hüseynov təsadüfi olaraq qeyd etmir ki, XX əsrin ikinci yarısında formalaşan azərbaycanlı ziyalı nəsillərinin rusdilli kəsiminin əksəri öz ana dilində adam içərisinə çıxarıla biləcək abırlı səviyyədə nə danışa, nə yaza bildi (2, 34).

Ömrü boyu ana dili məsələlərinə xüsusi diqqət yetirən, yorulmadan mübarizə aparan ədibin amalı budur ki, millətin varlığının əsas amili onun dilidir; xalq və ilk növbədə ziyalılar öz doğma dilinin saflığını qorumalı, onu yad ünsürlərdən hifz etməli, inkişafına nail olmalıdırlar, bu onların müqəddəs borcudur: "Ana dilimizə əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, bir gün dilimiz itər-batar, yox olar və bir millətin də ki, dili batdı, o millətin özü də batar, çünki bir millətin varlığına, yaşamasına isbat vücud onun dilidir" (3).

Üzeyir bəy çox dil bilməyin əleyhinə olmamışdır, məqalələrinin birində yazır ki, Avropa dillərinə vaqif olan zat öz dilini də mükəmməl surətdə bilsə, hər bir cəhətdən millətə artıq nəf gətirər. Lakin öz doğma dilini bilməyib ərəb, fars, rus, ingilis, fransız dillərində "bülbül kimi ötənlərə" istehza edir onları "zavallı" adlandırır. Məsələn, "Dilimizi korlayanlar" adlı məqaləsində ana dilinin qəsdinə duranlardan – artistlə axundu üzbəüz qoyur:

"Axund belə danışır : – Zamani ki, mən burada əklətmişəm, hərgah bir şəxs ki, onun zahiri və batini mənə məlum olmayan surətdə qapıdan daxil olub içəri girdi və mənə salam

verdi, hansı ki, mənə aiddir və yainki, aid dögül, onda yəqinlik hasil etmək xaric əz məkandır, mənə fərzdir ki, mən onun salamının cavabında deyəm ki, əleykəssalam!

Axund belə demək istəyir ki, tanımadığın bir adam sənə salam versə, salam almaq sənə borcdur. Amma farsdan tərcümə eləyir, dilimizin sərf-nəhvini bilmir, ona görə də mətləb dolaşıq düşür...

Artistlər də bizim dilimizi bu sayaq korlayırlar: "Bu gün Tağıyevin teatrında oynanılacaqdır suznaq bir faciə " Gaveyi-ahəngər ". Fasilələrdə çalacaq tarzən və oxuyacaq xanəndə, filanın rolunu oynayacaq məşhur filan artist"...

Uşaq bazara gedib qoz alır və evə qayıdıb anasına deyir ki, "Ana, bazardan qoz aldım".

Amma artist bazardan qoz alıb qayıtsa, anasına belə deyər: - Ana , bazardan aldım qoz" (4).

Ü.Hacıbəyov rus dilində təhsil almasına baxmayaraq, dilimizin bütün incəliklərinə qədər bilməklə yanaşı, ərəb, fars, türk, tatar, gürcü, ləzgi, fransız dillərinə də bələd olmuş, bu dillərdə sərbəst danışmışdır. O, Azərbaycan türkcəsini mükəmməl öyrənmək üçün xalqına xeyli faydalı məsləhətlər verir. Məsələn, "Üsuli-təbii (Müəllim Əli bəy Hüseynzadə cənablarına müxtəsər cavab)" yazısında qeyd edir: "Qafqazda türk dilini mükəmməl bilənlərdən Əli bəy Hüseynzadə cənabları dəfələrlə qəti surətdə elan etmişdir ki, türk dilində "hansı ki", "hansılar ki" sözü yox-dur. Mən də deyirəm ki, bu sözü tərcümə üsulu ilə dərs verən müəllimlər rusun "kotorıy" kəl-məsini tərcümə etmək üçün özlərindən çıxardıblar, onun istemalı lüzumsuz bir ağırlıqdır" (5).

Ü.Hacıbəyov dil məsələləri ilə ardıcıl məşğul olmuş, onun incəliyini, estetik təsir gücünü, fikri aydın ifadə etmək bacarığını və yüksək xəlqi mahiyyətini əsaslandıra bilmişdir. Məramı belədir ki, xalqı başa salmaq üçün ona danışdığı dildə təsir etmək lazımdır. Doğma dilini yad təsirlərdən, yersiz hücumlardan qorumağı özünə borc və şərəf bilmiş, saxta millətçiliyə qarşı olmuşdur. Məsələn, "Çı" imzası ilə dərc etdirdiyi "Zurna" adlı felyetonunda dövrün yetkin dil mənzərəsini dərindən əsaslandıra bilir:

"Anama dedim ki, gəl səni aparım parlamana.

Dedi: – Parlaman nədir?

Dedim: – Parlaman, yəni məclisi-məbusan.

Dedi: – Məclisi-məbusan nədir?

Dedim: – O bir məclisdir ki, orada məmləkətimiz üçün qanunlar düzəldirlər və ondan başqa hər nə böyük və kiçik qulluqçularımız var hamısının əməllərinə baxırlar.

Dedi: – Ona bizdə divanxana deyirlər.

Dedim: – Sən deyən olsun, getdik və arvadlara məxsus olan lojalardan tamaşaya baş-ladıq.

Anam soruşdu ki, bu başda oturanlar kimlərdir?

Dedim: – Məbus əfəndilər.

Dedi: – Məbus nədir?

Dedim: – Məbus, yəni deputat.

Dedi: – Deputat nədir?

Dedim: – Deputat o adamlara deyirlər ki, camaət onu öz tərəfindən seçib və ixtiyar veribdir ki, öz tərəfindən danışsın.

Dedi: – Bizdə onlara vəkil deyirlər.

Dedim: – Sən deyən olsun.

Dedi: – Bəs o başda oturanlar kimlərdir?

Dedim ki, nazir əfəndilər.

Dedi: – Nazir nədir?

Dedim: – Nazir, yəni ministr.

Dedi: – Ministr nədir?

Dedim: – Ministr məmləkətin ən böyük qulluqçularıdır ki, bütün işlərin hamısı onların əlindədir.

Dedi: – Bizlərdə onlara vəzir deyirlər.
Dedim: – Sən deyən olsun.
Dedi: – Bəs o ortada oturan kimdir?
Dedim ki, sədr cənablarıdır.
Dedi: – Sədr nədir?
Dedim: – Sədr, yəni predsidatel.
Dedi: – Predsidatel nədir?
Dedim: – O adamdır ki, məclis onu özünə başçı seçibdir.
Dedi: – Ona bizdə ağsaqqal deyirlər.
Dedim: – Sən deyən olsun.
Dedi: – Bəs onun sağında və solundakılar kimlərdir?
Dedim: – Katib əfəndilərdir.
Dedi: – Katib nədir?
Dedim: – Katib, yəni sekretar.
Dedi: – Sekretar nədir?
Dedim: – Sekretar o adama deyirlər ki, kağız oxuya, kağız yaza, dəftər saxlaya.
Dedi: – Ona bizdə mirzə deyirlər.
Dedim: – Sən deyən olsun.
Dedi: – Bəs bu oğlanlar kimdir?
Dedim: – Kosyorlar.
Dedi: – Nə?
Anamın dili tutmadı. Dedi mənasını anlat.
Dedim: – Onlar burda qulluq edirlər və qulluqları da bundan ibarətdir ki, adamları sayırlar, qaydaya baxırlar.
Dedi: – Onlara bizdə xəlifə deyirlər.
Gördüm ki, anam çox bilicidir, dedim, ay ana, kaş ki, sən mənimlə bütün idarələrimizin hamısını gəzib, hər kəsə özünə görə ad qoyaydın və bizə ana dili öyrədə idin...” (6).

Sözün qiyməti heç də onun böyük və kiçikliyi, zahiri gözəlliyi ilə ölçülmür, özündən çox onun yaratdığı məna, aləm böyük, gücü dərin olmalıdır. Əgər bədii əsər bu cəhətdən xalqı razı salırsa, demək əsərin dilindəki xəlqilik bədii əsər üçün tələb olunan səviyyədədir. Ü.Hacıbəyov komediyalarına əbədi həyat hüququ qazandıran məhz onların son dərəcə xəlqi dildə yazılması, hamının danışdığı, tez-tez işlətdiyi sözlərdən, ifadə və birləşmələrdən istifadə etməsidir. Heç bir əsərində süni yenilik arxasınca qaçmaq, dildə zahiri gözəllik, təm-taraq yaratmaq hiss olunmur (7, 279-280).

Xalqını məişətinə, tarixinə, mədəniyyətinə, folklor yaddaşına, əxlaq tərzinə, adət-ənənəsinə, şüur səviyyəsinə, zəngin və müdrik dilinin bütün incəliklərinə bələd olan Ü.Hacıbəyovun komediyalarında işlətdiyi kəlamlar dillər əzbəridir, bir çoxu aforizmə, zərbi-məsələ çevrilmişdir: “Heç hənanın yeridir”, “Tarixi-Nadiri yarıya qədər oxumuşam”, “O olmasın, bu olsun”, “Bir nəfər molla, üç manat pul, bir kəllə qənd”, “ Pulun var? Var, var!”, “Pulun var, gələrəm”, “Bəs mənim bir abbasım”, “Əşi, siz gəlini gətirəndə bir baxmadınız görək, bu kişidir, yoxsa arvaddır?”, “Mən dul, sən dul”, “Mən nə qədər , nə qədər qoca olsam da dəyərəm min cavana”, Məşədi İbad, sən bizə xoş gəlib, bizi şad elədin”, “Sən qızı mənə vergilən, gör necə səni şad edərəm”, “Bəs elə isə, ver əlini”, “Axı, bunun bir anbar da toy xərci var”, “Kişiyə yox, kişinin puluna”, “Pul dağarcığı”, “Mənə meymun deyib, sonra da əl verirsən?”, “Vaxsey!.. Bəs mənim pullarım..”, “Baxım görüm, mal nə cür maldır, verdiyim pula dəyərmi?”, “Zərər yoxdur, arvad kişidən qorxsa yaxşıdır”, “Qurban olasan ayağımın altındakı hambala”, ”O qədər qəliz danışırsan ki, bilmək olmur nə deyirsən”, “Qızın iki namizədi var”, “Babalın Sərvərin boynuna”, “Çadramı sallam başıma, üz-gözümü bəzərəm”, “Evlənmək su içmək kimi asan bir şeydir”, “Bu başqa məsələ”, “Deyirlər ki, toy olacaq”, “Dedim, ada dayan, dayanmadı”, “Nədir sənin dərdin, bu nə ahu-zardır”, “Arşın mal alan, mal alan?”, “Halal olsun

Süleyman, sən nə kələkbazsan, şeytan", "Ay qız, Telli!", "Xanım, Allahın altında Sultan bəyin on iki nəfər sən kimi qızı olaydı", "Yoxsa bu incinar-mincinar, doxtur-moxtur, vəkil-məkil, uçitel-muçitel..", "Arvad olmasına arvaddır", "Sən dul, mən dul, gəl mənə bənd ol", "Gəl, ikibaşlı qohum olaq", "Bax, ata, həm sən deyən oldu, həm də mən deyən". Hətta xalq arasında bu ifadələrin təsiri ilə "Qulaq asmaq da şərtdəndir", "Allaha şükür ki, quş kimiyəm", "Ədə, atamın adını hardan bilir?", "Məşədi İbad kimi özündən çıxma", "Arşınmalçı kimi nə düşmüsən çöllərə" və s. aforizmlər yaranmışdır.

Ü.Hacıbəyovun surətlərinin nitqi yaratdığı obraza uyğun qarğış, söyüş, qisas, hədə-qorxu, tərif və s. hissi-psixoloji vəziyyətləri bildirən söz və ifadələrlə zəngindir. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətlərini tədqiq edən C.Xəndan yazırdı ki, qarğış insanın dünyagörüşünü, psixoloji həyəcanlarını və s. daxili portretini açır. Bədii ədəbiyyatda bundan geniş istifadə edən sənətkarlar xalqla daha çox bağlı olanlardır. Çünki, demək olar ki, bütün qarğışlar xalqdan gəlir (8, 388). Ədib sözün bütün imkanlarından - nominativ, məcazi mənalardan, ritorik sual, bədii nidalardan, təkrarlardan, idiom, ibarə, hikmətli sözlərdən, bənzətmə və təşbehlərdən məharətlə istifadə edir. Məmməd Arif onun zəngin dilini, sözə qənaətini, fikir yığcamlığını kamala yetmiş müdrikliyi ilə qiymətləndirir: "..Yığcamlıq tələbi dramaturqu məcbur edir ki, on söz əvəzinə bir söz işlətsin, amma elə söz işlətsin ki, o söz on sözün işini görə bilsin" (9, 242). Ü.Hacıbəyov canlı nitq ustasıdır, onun dili xalqdan gələn dərin mənalı söz və ifadələrlə zəngindir, məhz bu keyfiyyətləri ilə zəngin publisist yaradıcılığı, məqalə, məruzə və çıxışları, elmi-nəzəri yazıları milli-əxlaqi ruhu, aydın, konkret mətləb və məzmunu, şəffaf üslubu, qüdrətli dili, yazı tərzi ilə o, müasirlərindən fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. Ü.Hacıbəyov. Əsərləri. 10 cilddə, IV c., AMEA nəşriyyatı, 1968, səh.216.
2. R.Hüseynov. Millət "Əlifba"sının köhnəlmiş Sözlüyü // Ü.Hacıbəyov. "Mətbuatda müstəməl siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin türk-rusi və rusi-türk lüğəti" (1907-ci il nəşrini transfonoliterasiya edən: Şəhla Abdullayeva; elmi məsləhətçi və ön sözün müəllifi: Rafael Hüseynov, elmi redaktor: Möhsün Nağısoylu). Bakı, "Elm və təhsil", 2013, s.11.
3. "Həqiqət" qəzeti, 24-25 yanvar 1910- cu il.
4. "İqbal" qəzeti, 16 oktyabr 1912-ci il.
5. "Tərəqqi" qəzeti, 1 aprel 1909-cu il.
6. "Azərbaycan" qəzeti, 25 aprel 1920-ci il.
7. Abdulla Abasov. Yazıçı Üzeyir bəy Hacıbəyov. Bakı, "Elm və təhsil", 2013, s.279-280.
8. C.Xəndan. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı, "Yazıçı", 1962, s.388.
9. M.Arif. Seçilmiş əsərləri. I c., 1967, s.242.

Надир Мамедли

Узеир Гаджибеков и наш литературный язык

Резюме

Узеир Гаджибеков советовал изучить изначально свой, а после уже другие языки и чтобы литературный язык не был на уровне народной речи. Цель просветителя и борца, который уделял особое внимание проблемам родного языка на протяжении всей своей жизни, состоит в том, что основным фактором существования нации является ее язык; народ и, прежде всего, интеллигенция должны защищать чистоту своего родного языка, оберегать его от чужеродных элементов и добиваться его развития и это должно быть их священным долгом. Он дал народу много полезных советов для изучения

азербайджанского языка. Например, в своем произведении “Усули-тебии (Ответ господину Али бек Гусейнзаде)” отмечает: «Один из знатоков тюркского языка господин Али бек Гусейнзаде тысячу раз говорил, что в тюркском языке нет слов «hansı ki», «hansılar ki». Ия говорю, что преподаватели, использующие метод перевода на своих занятиях, перевели русское слова «который», хотя его использование только привносит тяжесть в язык».

Узеир Гаджибеков периодически занимался вопросами языка, смог обосновать высокую сущность и способность выражать идеи, силу эстетического влияния, его тонкости. Цель такова была: до народа надо доводить сведения на его же языке. Он считал долгом и честью уберечь родной язык от внешних влияний и ненужностей, выступал против лженационализма.

Будучи хорошо осведомленным о быте, истории, культуре, фольклоре, нормах поведения, традициях, мышлении, о всех тонкостях богатого и мудрого языка, использованные в комедиях У.Гаджибекова фразы стали притчей во языцех, афоризмами, пословицами и поговорками:

“Heç hənanın yeridir”, “Tarixi-Nadiri yarıya qədər oxumuşam”, “O olmasın, bu olsun”, “Bir nəfər molla, üç manat pul, bir kəllə qənd”, “Pulun var? Var, var!”, “Pulun var, gələrəm”, “Bəs mənim bir abbasım”, “Əşi, siz gəlini gətirəndə bir baxmadınız görək, bu kişidir, yoxsa arvaddır?”, “Mən dul, sən dul”, “Mən nə qədər, nə qədər qoca olsam da dəyərəm min cavana”, “Axı, bunun bir anbar da toy xərci var”, “Kişiyə yox, kişinin puluna”, “Mənə meymun deyib, sonra da əl verirsən?”, “Vaxsey!.. Bəs mənim pullarım..”, “Baxım görüm, mal nə cür maldır, verdiyim pula dəyərmi?”, “Qurban olasan ayağımın altındakı hambala”, ”O qədər qəliz danışırsan ki, bilmək olmur nə deyirsən”, “Ay qız, Telli!” və s.

Nadir Mammadli

Uzeyir Hajibeyov and our literary language

Summary

U.Hajibeyov recommended to adopt one’s own language firstly, then to adopt the other languages perfectly. He also advised to use the literary language not in the level of the folk speech. U.Hajibeyov gave very much attention to the problems of the native language all his life. He knew that the language is the main thing of the existence of the nation. The nation, mainly the intelligent should defend the purity of the native language, to try to defend it from weird elements, to achieve its development. U.Hajibeyov considered those features to be the people’s sacred duty.

He gave very important advice to his people to teach them the Azerbaijan Turkish perfectly. For instance, he wrote in his writing “Usulu-tabii” (a short answer to Ali bey Huzeynzade, the teacher): “Ali bey Huseynzade who is one of the men knowing the Turkish language perfectly in Georgia stated definitely many times that in the Turkish language there was not such expressions “hansi ki”, “hansılar ki”. I claim that these expressions have been derived from Russian “kotorıy” by the teachers, and its usage is very unnecessary. It is hard to use it in our language”.

U.Hajibeyov investigated the problems of the language regularly. He studied its way of effect, its tenderness, its aesthetic effect force, the ability of expressing the idea and its high literal content. He thought that to teach the nation it is necessary to influence the language that the folk speak. He made it his duty to defend his language from strange elements, and unnecessary attacks. He was against to the fake nationalism. U.Hajibeyov was aware of his nation’s way of life standards, its history, its culture, its folk memory, its way of morals,

traditions, the level of the mind, etc. The expressions that he used in his comedies are known by heart, and most of them have already become proverbs, sayings such as "Heç hənanın yeridir" (Is it necessary to speak about the henna?", "Tarixi-Nadiri yarıya qədər oxumuşam" (I have read the book of Tarixi-Nadir till the middle", "O olmasın, bu olsun" (If not that one, then this one), "Bir nəfər molla, üç manat pul, bir kəllə qənd" (One mullah, three manats, and a kilo of sugar), " Pulun var? Var, var!", "Pulun var, gələrəm" (Do you have money? Yes, I have, I have! If you have money, I can marry with you), "Bəs mənim bir abbasım" (And what can you say about my one manat), "Əşi, siz gəlini gətirəndə bir baxmadınız görək, bu kişidir, yoxsa arvaddır?" (Hey, didn't you look inside when you brough this bride to be sure whether it was a man, or a woman), "Mən dul, sən dul" (I am widow as well as you are), "Mən nə qədər , nə qədər qoca olsam da dəyərəm min cavana" (Though I am old enough, but I am able to replace a young man), "Axı, bunun bir anbar da toy xərci var" (Oh, it has its wedding expenses nearly a storage), "Mənə meymun deyib, sonra da əl verirsən?" (You are calling me a monkey, and then you want to shake my hand), "Vaxsey!.. Bəs mənim pullarım.." (Oh, my God!... What about my money...), "Baxım görüm, mal nə cür maldır, verdiyim pula dəyərmi?" (I want to check the good and be sure if it costs the money that I paid), "Qurban olasan ayağımın altındakı hambala" (Oh, you should sacrifice yourself for the sake of the slave under my feet), "O qədər qəliz danışırsan ki, bilmək olmur nə deyirsən" (You are speaking very hard, and it is unclear what about you are speaking), "Ay qız, Telli!" (Hey, Telli) and so many others.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 01.06.2019
Filologiya elmləri doktoru, professor Həbib Zərbəliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLBƏNİZ İSMAYILZADƏ
UNEC
İstiqlaliyyət 6
Filologiya üzrə fəlsəəfə doktoru, dosent
ulduz.alizade@yahoo.com

OĞUZ QRUPUNA MƏXSUS TÜRK DİLLƏRİNDƏ EHTİMAL, GÜMAN (HİPOTETİK) MODALLIĞININ SAHƏLƏRİ

Xülasə

Məqalə türk dillərində modallığın struktur-semantik aspektdən tətbiqinə həsr olunub. Əsasən funksional - semantik bir kateqoriya olaraq şərh edilən semantik analiz və modallığı ifadə edən leksik vasitələr burada geniş bir bəyanat tapmışdır.

Müqayisəli tədqiqatın nəticələri göstərir ki, modal sözlərlə modal dəyərləri ifadə edərkən yalnız ümumi deyil, həmçinin müxtəlif xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Modal sözlərin strukturunda və ən başlıcası, müxtəlif növ cümlələrin tərkibində onların istifadəsindən müxtəlif xüsusiyyətlər yaranır.Şübhəsiz, reallıq və qeyri-reallıq arasında orta mövqe tutan modal mənalar obyektiv gərçəkliyə uyğun azalan sxem dərəcəsində yerləşdirilir. Hər bir modallıq işdə həm məzmun, həm də ki, ifadə planında geniş şərh olunur. Müxtəlif səviyyələrin dil vasitələri ilə modallığın ifadəsi onlar arasında təkcə qarşılıqlı əlaqəni deyil, həm də onun iyerarxiya quruluşunu və dil orqanizminin sistemliyini isbat edir. Modallığın funksional- semantik kateqoriyasının əsas ifadə tərzi müasir türk dillərində feli leksika və modal sözlərdir.

Açar sözlər: modallıq, türk dilləri, funksional-semantik, kateqoriya, güman və şübhə modallığı , modal mənalar, gerçəklik modallığı

Güman və yaxud hipotetik modallıq, həmçinin onun ifadə tərzi türkoloji dilçilik elmində indiyə kimi tədqiq olunmamış bir sahə olaraq qalmışdır. Bununla yanaşı, türk dillərində güman modallığı özünəməxsus mənalara malik olan çoxsaylı formalarla ifadə edilir.

«Ehtimal» termini ərəb mənşəli olub, «bir şeyin ola bilməsi, baş verə bilməsi, mümkünlüyü» mənasındadır (ADİL, 2 c., Bakı, 1980, s. 220). Güman və yaxud hipotetik modallıq – bu danışanın hərəkətin icrasının doğruluğu nöqteyi-nəzərdən deyilənin məzmununa olan qiymətidir. Danışan hərəkət və hadisə haqqında çox və ya az dərəcədə mümkün, güman edilə bilən, doğru ola bilən gümanlığı bildirir.

Real hərəkət haqqında danışanın fərziyyəsi, əsasən, gümanlıq və hipotezin yaradılması üçün əsas olan mümkünlükdən irəli gəlməlidir. Həmçinin, danışan hərəkətin vəziyyəti haqqında məlumat və biliyə yiyələnməlidir. Ancaq məlumatlığın müxtəlif dərəcələri hərəkətin icrasının həqiqiliyinin pilləsini müəyyənləşdirir.

İş ondadır ki, danışan hadisə və faktların həqiqiliyində, hərəkətində, tam reallığında ya tam inam, ya da ki, qismən inamın üzərində öz fikirlərini qurur. Bundan aşağıdakılar yaranır:

a) inam və yaxud reallığın gümanı forması

b) qeyri-reallığın gümanlığı forması

Qırğız dilində hipotetik modallıq aşağıdakı modal sözlərlə təzahür edir: balkim, çaması, boljolu, sıyaqı, kıyzı, körünöt, okşoyt, öndönöt, çıqar, şekildüü, imiş, sıyaktuu: Bəlkim, al jer mol tüşüm berip kalqısı bardır; Bul tan kalarlık k. rünüş, balkim, ooru bolup jürbösün? (1, s. 329).

Ehtimal, güman modallığının iki ifadə vasitəsi- diskret və diskret olmayan ifadə vasitələri qeyd olunur (2, s. 127-129).

Diskret ifadə vasitəsi xüsusi ifadə vasitəsidir. Burada predikativlər və digər leksik vasitələr xüsusi rol oynayır. Diskret olmayan ifadə vasitələrində ehtimal, güman modallığı feil formalarında öz ifadəsini tapır. Bu şəraitdə bir sıra ehtimal modallığının tipləri müəyyən olunmuşdur (3, s. 606-610; 4, s. 41-45).

İkinciyə misal olaraq aşağıdakı cümləni göstərmək olar:- Sən rəqs edirsən?- Rəqs edirəm, amma pis. Ehtimal sahəsi dilin leksik, morfoloji və sintaktik vasitələrini özündə birləşdirir, danışanın söylədiyi fikrə obyektiv və subyektiv (determinant amillər) münasibət bildirir. Bu sahədəki situasiyaya determinant amillər səbəb olur, şərtləndirir. Potensial situasiya ehtimallığı, mümkünlüyü ya reallaşdırır və yaxud reallaşdıra bilmir.

Ehtimal şəraitində komponentlər ayrılır və ən yüksəkdə potensial situasiya dayanır.

Ehtimal modallığının mikrosahəsi dərəcələrə bölünür. 1) yüksək dərəcəli ehtimal sahə. Bu situasiya bir sıra modal modifikatorlarla (görünür\görünüyor, görünür ki, ehtimal ki, ixtimal ki, bəllidir\bellidir, deyəsən, göründüyü kimi, ola bilsin və s.) ifadə olunur. Bu modal modifikatorlarla məntiqi nəticələr və proqnozlar çıxarılır. Məsələn: Görünür, ağlı başına hələ gəlməyib (A), Görünüyor hayata alışmıyor (T), Görünüyor ki, patron da onun sözlerinden hoşlanmamış (A.Nesin), Bellidir ki, Batı memleketlerinde türk uyğarlığına karşı büyük ilgiler var (F.Tansel).

2) orta dərəcəli ehtimal sahə. Bu situasiyada epistemik ehtimallıq aşağıdakı modal leksemlərlə ifadə olunur: bəlkə\belke\belki, ola bilsin, ehtimal\ixtimal, olsun ki/ ola, ola bilər və s.

Ola bilsin, Nuri beyi Berlin sokaklarının birinde yapayalnız yürüyen görürken bu planı çızmış (O.Kemal), Ola bilsin, rüyalarımın şeiri İstanbula vardıkta bir vayeyladır koparım (R.Halit), Bu düstur beni avutmak degil, belki öldürür (H. Gürpinar).

3) aşağı dərəcəli ehtimal sahə. Bu situasiya bir sıra modal sözlərlə (bəlkə, olsun, ola bilsin və s.) ifadə olunur. Məs.: Bəlkə də ölüb, kim bilir (A), Belki yoka çıkıp (T).

Türk dillərində modallığın ehtimal sahəsinin müxtəlif səviyyələrdə olan bir sıra ifadə vasitələri mövcuddur: 1) leksik – modal sözlər və predikatlarla; 2) morfoloji – felin zaman formaları ilə; 3) sintaktik – inkar və məsdər konstruksiyaları ilə. Həmin dillərdə modallığın ehtimal sahəsi diskret və diskret olmayan vasitələrlə ifadə olunur. Diskret ifadə vasitələrində ehtimal sahəsi müstəqil mənalı dil vahidləri ilə təyin olunur. Diskret olmayan ifadə vasitələrində isə müstəqil olmayan semantik elementlərdən və semantik komplekslərdən istifadə olunur. Türk dillərində müstəqil mənalı dil vahidləri modal sözlərdən (gərək, gərək ki, yəqin, yəqin ki, görünür, görünür ki, bəlkə, bəlkə də, ola bilər ki, olmaya, deyəsən, deyən, görəsən, görən, çox güman ki, ola, əcəba (A), ıktimal, əlde, bilem, şaması, üksaydı, körinedi, sekildi, bolar, bəlki, şığar, mümkin (Qaz); mümkün, balkim, çıqar, belem, okşoyt, körünöt, ıktımal, siyaktuu (Qz.); extimol, balki, uxşaydi, mumkin, şekilli, kurinadi, çamasi (Ö); ətimalim (ehtimal), bəlki, mümkin, oxşaydu, çamisi, körünidu (U) ibarətdir. Bu qəbildən olan modal sözlər cümlədə ehtimal, şübhə, güman, qətiyyətsizlik, inamsızlıq və s. bildirir. Bu sözlər ya bütün cümləni və ya cümlənin bir üzvünü müəyyən mühakiməyə, bəzən şəxsi müşahidəyə əsasən şübhə altına alır. Danışan söylədiyi fikirdə bəzən qeyri-dəqiq, əsası olmayan subyektiv nəticələrə gəlib çıxır. Bir növ öz danışığında fikrinin doğru olduğuna şübhə oyadır, fikirdə təxmin, güman olunmağa yol verir, bəzən bu ehtimalın özündə də təsdiqə, həqiqətə yaxın bir şey ifadə oluna bilir (5, s. 96).

Digər türk dillərindən fərqli olaraq, qaqauz dilində «olmalı» (görünür, görünür ki, ehtimal ki mənalarında) ehtimal bildirən modal sözü işlənir. Məs.: Bu kapunun kilidini kırmışlar evi soymak için olmalı (Q) - Görünür, evi soymaq üçün bu qapının kilidini qırmışlar (A).

Bu cümlələrin qarşılığı göstərir ki, qaqauz və Azərbaycan dillərinin cümlələrində söz sırası fərqli quruluşa malikdir. Adicə, modal söz Azərbaycan dilində prepozisiyada, qaqauz

dilində isə postpozisiyadadır.

Türkiyə türkcəsində bir sıra türk dillərindən fərqli olaraq, ehtimal mənasını ifadə edən qaliba modal sözündən istifadə olunur. Bu modal söz də görünür, ehtimal ki mənaları ilə sinonimlik yaradır. Məsələn, müqayisə et: Onu qaliba soymak için öldürmüşler (T) - Onu, görünür ki, soymaq üçün öldürmüşlər (A).

Beləliklə, türk dillərində modallığın ehtimal sahəsi təsdiq, inkar və hipotetik şəkildə mövcud olur. Təsdiq ehtimal sahəsində mümkün hesab olunmaq, zənn, güman etmək, təsəvvürdə tutmaq və s. anlamlar mövcuddur. Məs.:

(A) Ehtimal ki, o körpə heyvan balaca müsahibinin, onu yemləyib bəsləmək istəyən Baharın gəlməyini güman edib sevinmişdi (Mir Cəlal).

(T) Ehtimal, dayımın ölümüne sen sebeb oldun, öyle mi? (N.Kemal)

(Qaz) Extimol, bir oy kolib ketsam (A.Kaxxar)

(U) Ətimalim, uxlavatsa kerək (K.Toxtəmov)

Modallığın ehtimal sahəsinin semantik strukturu 4 qoşa diferensial əlamətdən ibarətdir: daxili və xarici; aktual və uzual; deontik və qeyri-deontik; əldə edilmiş və əldə edilməmiş (6, s. 69).

Bu sahələrdəki modal münasibət məlumatın, işin, hadisənin gümanlı, şübhəli olduğunu ifadə edir.

«Güman» termini də fars mənşəli olub, «lazımınca əsaslanmamış fikir, zənn, ehtimal mənasındadır (ADİL, 3 c., 1983, s. 211).

Məsələn, aşağıdakı cümlələrdəki modal sözlər güman mənasını ifadə etmək baxımından diqqəti cəlb edir.

(A) Görünür ki, bizim yerin adətindən əsla xəbəriniz yoxdur (H.Cavid); Onun dedikləri, deyəsən, düz çıxmadı.

(T) Demek, muhabbet gözünü sarmış, gözlerini bürümüş…(N.Kemal)

(Tm) Ol, əxtimal, qelendir; Şu qün, meqer, yaqış yaqar.

(U) Joldoştorum da zarıqıp kaldı körünöt (K.Jantöşev)

Dilin funksional-semantik sahəsində güman, şübhə modallığının da öz yeri vardır. Qeyd edək ki, ehtimal, qətiyyətsizlik və inamsızlıq mənaları da bu modallıq ətrafında birləşir. Potensial situasiya ehtimallığı, mümkünlüyü reallaşdırır. Bu cür modal mənada məlumatın, işin, hadisənin gümanlı, şübhəli olduğu bildirilir. Məs.: olmaya, güman ki, çox güman ki, ehtimal ki, yəqin, bəlkə, bəlkə də, olsun ki, deyəsən, görünür (A), balki, extimal, extimolki, aftidan, şekilli, çamasi (Ö); ihtimal, belki, ola ki, ola bilir ki (T); mümkin, ıktimal, bəlki (Qazax). Ehtimal ki, o körpə heyvan balaca müsahibini onu yemləyib bəsləmək istəyən Baharın gəlməyini güman edib sevinmişdi (Mir Cəlal); ihtimal, semiz ve romatizmalı olan bu adam, suya ayağını bile beqdirmemiştir (F.A.Atay); Belki vermeyecekler. Türk dilində «belki» sözünün sinonimi kimi «ihtimal ki», «şayet» modal sözləri sinonim kimi çıxış edir (7, s. 353).

Digər türk dillərindən fərqli olaraq, Türkiyə türkcəsində güman, ehtimal modallığı «qaliba» sözü ilə də ifadə olunur. Məs.: En önde bir adam; qaliba imam olacak, Emineye bir şeyler soruyor (S. Derviş Emine)

Ehtimal sahəsində modallıq türk dillərində görünüyor, belki, ihtimal, güman, ola bilir, mümkün, görünür, görünür ki, deyəsən, yəqin, bəlkə və s. leksik vasitələrlə gerçəkləşir. Məs.: Görünüyor ki, patron da onun sözlerinden hoşlanmamış (A.Nesin), Görünür ki, bizim yerin adətindən əsla xəbəriniz yoxdur (H.Cavid), Onun dedikləri, deyəsən, düz çıxmadı. Fikirləşə- fikirləşə qalacaq ki, görəsən bunu kim eləyib? (İ.Şıxlı); Mümkündür ki, memurların bir kısımı emekliliye ayrılsın ve krizi önlesinler («Günaydın» q.); mümkin, özüniz körersiz (S.Mukanov).

Danışan şəxs yalnız ehtimal olaraq güman edir ki, xəbər verilən mümkün olsun, amma xəbər verilənin gerçəkliyinə əmin deyildir. Bu modallıq cümlədə ifadə olunan fikrin

gerçəkliyinə şübhəlidir, gerçəklik güman edilir. Güman, şübhə modallığının müasir türk dillərində leksik yolla ifadə imkanları genişdir. Bu təzahür imkanları A z ə r b a y c a n dilində b ə l k ə, b ə l k ə d ə, güman, g ü m a n k i, e h t i m a l k i, olsun ki, tutalım, deyəsən, görünür, görünür ki, yoxsa, görən, görəsən, olmaya və s. ; t ü r k dilində e l b e t t e, belki və s.; qazax dilində şaması, körinedi, üksaydı, eken, kerek, mümkin, sekildi, bəlki/ bəlkim, ıktimal, tərizdi; q ı r ğ ı z dilində çaması, körünöt, okşoyt, eken, kerek, mümkün, şekildüü, balkim, ıktımal; ö z b ə k dilində çamasi, kurinadi, uxşaydi, ekan, kerak, mumkin, şekilli, balki, extimol; u y ğ u r dilində çamisi, körünidu, oxşaydu, eken, kerək, mümkin, bəlki\ bəlkim, ehtimal- ətimalim və s. q a r a q a l p a q dilində m ü m k i n, itimal, kəydem, bəlki\ bəlkim), şaması, kullası, alğərəz, əyteuir, demək, kıskası, sirə; t a t a r dilində m ö m k i n, k i r ə k, tieş, inde və s. ; modal sözlərlə – leksik vasitələrlə müəyyənləşir. Həmin leksik vasitələr məlumatın, işin, hadisənin şübhəli, gümanlı olduğunu bildirir.

1. Modallığın güman, şübhə, ehtimal bildirən modal sözlərlə (gərək, yəqin, görünür, bəlkə, ola bilər ki, olmaya, deyəsən, görəsən, çox güman ki, ola, əcəba, zənnimcə (A), belki, aceba (T), acaba (Q), belki, meqer, əxtimal (Tm) ifadəsi.

(A) Bəlkə, mən yanılmışam, əzəldən yoxdur oğlum (S.Rüstəm)

(T) Belki çilekeş bir yağmurun yahut en yalnız kalabalıklarda ardımıza düşen küçücük ama bembeyaz bir bulutun hatrına bu tebessümlerimiz («Zaman» qəzeti)

(Tm) Ol xatı, belki, özünün in qolay adamlarına yazandır, belki ya çaqalarına yazandır (B.Kerbabaev)

(Q) Siz beşsiniz, bekim, biriniz açıklar bana onun maanasını (D.Tanasoqlu), …beki bu xastalıktan kurtulurlar (N. Baboqlu)

(Ö) Ukituvçi kelqandir. - Balki. Balki u xam komissardir (X.Ğulom)

(U) Bəlki ayali ikkisi billə işləyli deqəndu. - Bəlki (T.Toxtəmov)

(Qz)…ata, balkim, men kaytıp da kalarmın-traktorçu, kombaynçılardı boşoto turqan bolup jatat (Ç.Aytmatov)

(A)- Əcaba, bu mənə məxsus deyilmi? (Ə.Vəliyev)

(T) Acaba, benim ağam mı? (M.Oğuz)

(Q) –Allaxçı-ım, kim acaba gena geçindi! (N.Babaoqlu)

Xəbər şəklinin modal məna sistemində güman, ehtimal xüsusi yer tutur. Yəni güman, ehtimal modallığının ifadəsində xəbər şəkli də əsas rol oynayır. Bu, leksik-qrammatik vasitələrdir. Sözügedən modallıqda mümkünlük, imkan, ehtimal, yəqinlik, həqiqətə uyğunluq, şərait, situasiya əsas məna variantları sayılır. Bu məna variantları türk dillərində ehtimal ki, yəqin ki, olsun ki, güman ki, görünür ki, ehtimala görə, çox güman, mümkün ola bilən, ehtimal edilən, ağlabatan, həqiqətə uyğun və s. modal birləşmələrlə də ifadə olunur.

Ola bilsin gəlmədim. Bəlkə çatmadım (A).

Həmin modallıq müxtəlif sistemli dillərdə, məsələn, rus və gürcü dillərində də «albat»(gürcü)- «veroətno»(rus); «etqoba»(gürcü)-»vidimo»(rus); «ikneb» (gürcü)- «vozmocno»(rus) sözlərlə ifadə olunur (8, s. 12).

Güman, ehtimal modallığı bir sıra ara mənaları da özündə birləşdirir: şübhə, inamsızlıq, əminsizlik və s.

Müasir türk dillərində güman modallığı fərziyyə, ehtimal, şübhə mənalarını ifadə edən modal sözlərlə (bəlki-bəlkə; buğay- ehtimal ki, moğayın-deyəsən; axırı/axırıhı- göründüyü kimi; ixtimal- ehtimal və s.) ifadə olunur.

Hipotetik modal sözlərə aiddir: axırı, axırıhı- güman ki, buğay- güman, bəlki, belkem-bəlkə, moğayın - yəqin ki, ixtimal- ehtimal, kürehen- məlum ki, bulha kərək- göründüyü kimi, bulırğa teyeş-gərək ki, belməyəm, ola bilsin ki, belməshen, belməshen tağı - yəqin ki və s. Hipotetik modal sözlər hadisənin icrasının həqiqiliyini, mümkünlüyünün müxtəlif dərəcələrini bildirir. Öz semantikasına görə onları iki qrupa ayırmaq olar.

1) həqiqilik və müəyyənliyə malik olan modal sözlər: kürəhən (B)-aydındır ki (A),

bulurğa-teyeş(B) - olmalıdır ki (A), ixtimal (B)-ehtimal (A), bulırğa mömkin (B) - gərək olsun(A) və s.

2) qeyri-həqiqilik və qeyri-müəyyənliyə malik olan modal sözlər: bəlki(B)-bəlkə(A); buğay (B)-güman ki (A), bulırğa kərək (B)- güman edilir (A); belmeyem (B) – yəqin ki (A).

Yuxarıdakı modal sözlər, bir qayda olaraq, xəbərə münasibətdə postpozitiv mövqe tutur. Türk dillərində güman modallığı qeyri-həqiqiliyin ümumi mənasını ifadə edən nizami sistem formasını nümayiş etdirir. Güman və yaxud problematik modallığın əsasını qeyri-real gümanlıq, real gümanlıq, inam gümanlığı və inamsızlıq gümanlığı təşkil edir.

Güman modallığının ən başlıca ifadə vasitəsi inam və ya inamsızlıq gümanlıqlarının müxtəlif çalarlarını verən felin lazım formasıdır. Felin lazım forması müstəqil işlədildikdə arzu, məsləhət, xəbərdarlıq olan modal sözləri ifadə edir. Güman modallığı morfoloji vasitədən (felin lazım forması, gələcək zaman forması) başqa leksik-qrammatik və qrammatik vasitələrin köməyi ilə şərh olunur. Güman, şübhə modallığı türkmən dilində aşağıdakı modal sözlərlə ifadə olunur. Məs.:Belki, ol onun xatını qörmek üçin bolsa qerek, Altının yanına qeçdi (N. Sarıxanov); Şu qün, meqer, yaqış yaqar. Ol, əxtimal, qelendir. Meqerem, qayrakı yol bilen qiden bolsalar qerek (A. Durdıev); Belki, şu qün kino qideris. Belki, ol kitap xas qızıklıdır. Türkmən dilində belki sözü gücləndirici bağlayıcılar kimi qrammatikalarda verilir. «Xəzirki türkmen dili» (1960) kitabında oxuyuruq: Belki sözü gücləndirici bağlayıcı olmaqdan savayı, şübhə, güman bildirən söz kimi də işlədilir. Məsələn, bağlayıcı kimi:

Qul diyip yiqidin aslını sorma,
Xojası bar, belki quluna deqmez (Maqtımqulı)

Aparılan tədqiqatlar imkan verir ki, müasir türk dillərində funksional- semantik sahədə modallıq və onların müxtəlif ifadə vasitələri problemi üzrə bəzi nəticələrə gəlinsin.

Biz bu məsələni başlıca olaraq öz aralarında semantik ümumiliklə bağlı olan müxtəlif qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı təsir vasitələrinin ifadəsini özündə cəmləşdirən kateqoriya kimi başa düşürük. Başqa sözlə desək, modallığın eyni bir invariant mənalarını ifadə etmək üçün müxtəlif dil səviyyələrinin üsullarından istifadə olunur. Beləliklə, bu işdə modallıq müxtəlif səviyyəli kateqoriya kimi şərh olunur. Modallığın funksional-semantik sahələrinin ifadə vasitələrinin mahiyyəti aşağıdakı kimi müəyyənləşir: modallıq həqiqilik və qeyri-həqiqilik planında danışan şəxsin obyektiv reallıqla deyilənin məzmunu arasında xarakterini ifadə edir. Modallığın bu ümumi mənası özündə modallığın konkret semantik növlərinə daxil edən invariant anlamı bildirir. Bu baxımdan modallığın şərhi həqiqiliyin qeyri-həqiqiliyə qarşı qoyulmasında qurulur. İndiki işdə indiqativ modallıq və ya gerçəklik modallığı qeyri- indiqativ modallığa və ya qeyri-gerçəklik modallığına qarşı qoyulur. Qeyri-gerçəklik modallığı öz növbəsində aşağıdakı semantik növlərə ayrılır:

a) vaciblik və zərurilik modallığı;
b) mümkünlük və qeyri- mümkünlük modallığı;
c) güman, ehtimal modallığı;
ç) əmr-vadaredici modallığı;
e) arzu və niyyət modallığı.

Feli leksika baxımından morfoloji kateqoriya modallığın funksional- semantik kateqoriyasının nüvəsidir. Ancaq modallığın ayrı-ayrı konkret semantik növləri morfoloji nüvəyə və yaxud mərkəzə aid olmaya da bilər. Məsələn, türk dillərində məcburilik modallığı felin leksik-qrammatik formasına söykənir, çünki bu dillərdə məcburiliyin morfoloji forması yoxdur. Azərbaycan və digər oğuz dillərində məcburilik forması feil formasının morfoloji kateqoriyası kimi fəaliyyət göstərir. Bunu mümkün modallığa münasibətdə də demək olar, çünki, o da nitqdə modal konstruksiyaların köməkliyi ilə həyata keçirilir. Gerçəklik modallığına görə danışan şəxsin nöqteyi- nəzərindən deyilənin məzmunu obyektiv reallığa uyğundur; subyekt deyilənin real və gerçək olması kimi başa düşür. Gerçəklik modallığının

əsas ifadə vasitəsi deyiləndə, çoxsaylı zaman formalarına realizə edən felin xəbər forması bunu həyata keçirir. Daha doğrusu, zaman formaları özündə zaman və modallığı birləşdirən felin xəbər formasıdır. Felin zaman forması ümumi konstativ əlamətlərə malikdir və heç bir əlavə modifikatorsuz sadə həqiqəti ifadə edir. Bu sadə həqiqət zəifləyə və ya güclənə bilir. Göstərilən modal çalarlar modal sözlər və ədatlarla birlikdə indiqativliyi nümayiş etdirir. Qeyri-gerçəklik modallığına görə danışanın nöqteyi- nəzərdən deyilənin məzmunu obyektiv reallığa uyğun gəlir. Subyekt deyiləni qeyri- real, daha doğrusu, mümkün, arzu edilən, ehtimal edilən, şübhəli və s. kimi qəbul edir. Qeyri-real modallığın əsas ifadə vasitəsi onun vasitəli növ olmasıdır. Göstərilən modallığın şərhində fəal vasitə kimi feil formasından başqa, analitik kostruksiyalar, infinitiv modal cümlələr, modal sözlər, ədatlar və həmçinin imperativ nidalar iştirak edir.

Ədəbiyyat

1. Грамматика киргизского литературного языка. Часть 1, Фонетика и морфология. Изд-во “Илим”, Фрунзе, 1987, 329 с.
2. Татарская грамматика. 11. Морфология. Казань, Татарское книжное издательство, 1993, с. 129
3. Пюрбеев Г.Ц. Категория модальности и средства ее выражения в монгольских языках\\Вопросы языкознания, 1981, № 5, с. 606-610
4. Бондаренко В. Н. Виды модальных значений и их выражение в языке\\Филологические науки. 1979, № 2, с. 41-45
5. Hacıyev Kamal. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. “Çaşıoğlu”, Bakı, 1999, s. 96.
6. Татарская грамматика. 11. Морфология. Казань, Татарское книжное издательство, 1993, с. 69
7. Колшанский Г.В. К вопросу о содержании языковой категории модальности \\ Вопросы языкознания, 1961, № 1, с. 353
8. Окропиридзе Н.Г. Лексические средства выражения модальности в грузинском языке и их эквиваленты в немецком языке. Автореф. дис. …канд. филол. наук, Тбилиси, 1964, с. 12
9. Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi (müqayisəli-tipoloji tədqiqat). Bakı, Elm, 2005, 312 s.
10. Zeynalov F. Müasir türk dillərində ədat və modal sözlər. Bakı, 1965.
11. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, ADU nəşri, 1974, 142 s.

Гюльбениз Исмайылзаде

Сферы (гипотетические) модальности по вероятности на тюркских языках из Огузской группы

Резюме

Статья посвящена применению модальности в тюркских языках с точки – зрения структурно – семантического аспекта. В основном, здесь нашли широкого изложения семантический анализ и лексические средства выражения модальности, которая толкуется в основном как функционально – семантическая категория.

Исследование показывает, что средства, создающие различное модальное значение устанавливает в контексте, в том числе, в благоприятных ситуациях первичные и инвариантные значения, выступая при этом, не только с абсолютными, а также с относительными функциями. Несомненно, модальные значения, которые занимают умеренную позицию между реальностью и нереальностью, помещаются в схему

снижения в соответствии с объективным уклоном. Каждая модальность широко интерпретируется как в содержании, так и в плане выражения.

Выражение модальности с помощью разных уровней означает не только взаимосвязь между ними, но также его иерархическую структуру и системность языкового организма. Основным стилем выражения функционально-семантической категории модальности являются лексические и модальные слова в современных турецких языках. Результаты сравнительного исследования показывают, что при выражении модальных значений модальными словами наблюдаются не только общие, а также различные черты. Различные черты возникают с их употреблением в структуре модальных слов, а больше всего, в составе предложений различного типа.

Ключевые слова: модальность, тюркские языки, функционально – семантические, категория, модальность вероятности и подозрительности, модальные значения, модальность реалий.

Gulbeniz Ismailzade

Spheres of probability, assumption (hypothetic) modality in Turkish languages belonging to Oghuz group

Summary

This article is devoted to research of structural – semantic aspect of modality in Turkish languages. Lexical expression means and semantic analysis of modality, being interpreted here as functional – semantic category have been explained hereby in details.

Research shows that, facilities establishing various modal meanings, by participating in both absolute and relative functions, determine the components of initial and invariant meanings in suitable situations in the context. Inexplicable, modal alignments that move the dimensional position to reality and nonreality are arranged in the scheme with a lens bullet. Everyday modality is interpreted as a whole, as in the plan.Vivalence modalities, with the help of different types of words, does not just mean intercession, but also its hierarchical structure and structure of the language organism. The functional semantic category of modality is the basic style of the lexical and modal phrases in the modern Turkish languages.

Result of comparative research shows that, both common and different features are observed in expression of modal meanings with modal words. Different features are occurred in connection with use of modal words mostly within content of complex type sentences.

Key words: modality, turkish languages, functional – semantic, category, assumption and suspicion modality, modal meanings, modality of reality

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 01.06.2019
Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏİDƏ ABBASOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
BDU
Zahid Xəlil kuc
saida200@mail.ru

ALI MƏKTƏBLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ FƏNNİNİN TƏDRİSİ

Dil xalqın böyük sərvətidir.
Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan
mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi
mümkün deyil.

Heydər Əliyev

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsi onun suverenliyi üçün əsas şərtlərdən biridir. Azərbaycan dilinin tətbiqi, onun qorunması və inkişafı qayğısına qalmaq dövlətin əsas vəzifələrindən biri olmuşdur. Dil haqqında bir-birinin ardınca imzalanan fərman və sərəncamlar Azərbaycan dilinin cəmiyyətimizin bütün sferalarında öz layiqli yerini tutmasına əsas yaradır.

Ali təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqram qəbul edildikdən sonra dil siyasəti sahəsində daha uğurlu addımlar atıldı.

Bu proqrama uygun olaraq Ali məktəblərdə "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənninin tədris olunması da belə uğurlu addımlardandır.

Fənnin tədrisində məqsəd Azərbaycan dilini mükəmməl bilməklə yanaşı, bu dildə öz fikrini düzgün, dəqiq, səlis (həm yazılı, həm də şifahi formada) sərbəst ifadə etməyi bacaran, yüksək nitq mədəniyyətinə malik gənclər yetişdirmək olmuşdur.

Bu günün və sabahın dil daşıyıcısı o dildə düzgün, ifadəli danışmağı bacarmalı, qarşısındakı dinləyicini (istər dost olsun, istər düşmən) sözünün gücü ilə heyrətləndirməlidir.

Nitq mədəniyyəti problemlərinin gündəmdə olması, heç də təsadüfi səciyyə daşımayıb, dövrün, zamanın tələbi kimi meydana çıxmışdır.

"Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənni ixtisasından asılı olmadan bütün fakültələrdə təhsil alan tələbələrin Azərbaycan dilinə mükəmməl yiyələnməsi və ondan nitq praktikasında istifadə məqsədi daşıdığı üçün mühüm tədrisi əhəmiyyətə malikdir. Bu fənn dilimizin gözəl, ahəngdar, heç vaxt öz təravətini itirməyən xüsusiyyətlərə malik olduğunu açıb göstərir, digər tərəfdən həmin dildən istifadə yolu ilə gələcəyin savadlı, yüksək nitq mədəniyyətinə malik kadrların yetişməsində əvəzsiz rol oynayır.

Dildən səmərəli istifadə etmək, dilimizi yad ünsürlərdən qorumaq, dilin potensial gücündən maksimum dərəcədə yararlanmaq hamımızın borcudur.

İndiki dövrdə cəmiyyətin əksər üzvləri savad və biliyə malikdir. Belə bir dövrdə özünü təsdiq və özünü ifadə üçün nitq vərdişlərinə yiyələnmək günün tələbidir.

Ümummilli liderimiz H.Əliyevin böyük uzaqgörənliklə söylədiyi sözlər bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır: "Dil xalqın böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyil".

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, Azərbaycan dili, xalq, natiqlik, ünsiyyət, qrammatika, Dövlət dili, dil siyasəti.

Dil cəmiyyətin varlığı, onun təşəkkülü və inkişafı üçün çox zəruri bir vasitədir. Cəmiyyətdə dilin başlıca rolu onun əsas ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Dili yaradan xalqdır. Hər bir xalq ünsiyyət üçün öz dilini yaratdıqdan sonra onu qoruyub inkişaf etdirir.

Dünyada baş verən ciddi ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi dəyişmələr, elmi-texniki tərəqqi, xalqların bir-biri ilə ünsiyyət və əlaqələrinin genişlənməsi, cəmiyyətin bütün sahələrində inteqrasiyaya meyil və s. dilin insan həyatında əvəzsiz rolunu bir daha ortalığa atır. Dil xalqın milli varlığını müəyyən edən dövlət atributlarından biri sayılır, təmənnasız olaraq bütün xalqa xidmət edir (1, 3-4).

Dilin nitqdən fərqli cəhəti onun tarixən dəyişməsi, öz fonetik tərkibini, leksik tutumunu və qrammatik quruluşunu saxlamasıdır.

Azərbaycan dili də ümumxalq və millətlərarası ünsiyyət funksiyasını uğurla yerinə yetirməkdədir.

Mükəmməl quruluşa, zəngin söz ehtiyatına malik Azərbaycan dili inkişaf etmiş dillərdən biridir və onun vasitəsilə istənilən fikri ifadə etmək mümkündür. Hər bir fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında dil amili başlıca rol oynayır. Şəxsiyyətin özünü ifadəsində isə dilə hansı səviyyədə yiyələnməsi vacib şərt sayılır və düşüncələrin ədəbi dil normalarına uyğun verilməsinə geniş imkanlar açır. Deməli, nitq həm də insanın daxili aləminin göstəricisidir.

Ulu öndər H.Ə.Əliyev Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayındakı (10 noyabr 2001-ci il) çıxışında demişdir: "Biz Azərbaycanda Azərbaycan dilinin hakim olmasını, Azərbaycan dilinin getdikcə inkişaf etməsini təmin edəcəyik. Hansı qitədə, hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı dilini yaşatmalı və inkişaf etdirməlidir".

Konstitusiyamızda Dövlət dili kimi təsbit olunan Azərbaycan dilinin qorunması, öyrənilməsi, cəmiyyətin bütün sferalarında öz layiqli yerini tutması hökümətimizin daim diqqət mərkəzindədir (2, 156).

H.Əliyev irsinin layiqli davamçısı olan Prezidentimiz İ.Əliyevin dilin inkişafı və tətbiqi ilə bağlı imzaladığı fərman və sərəncamlar dil məsələsinin çox ciddi bir məsələ olduğunu göstərir. Xalqların öz ana dilinə, onun müstəqilliyinə hörmət və qayğısının artdığı müasir dünyanın nəbzini tutan cənab prezidentin 2012-ci il 23 may tarixində imzaladığı "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair" sərəncamında Xalqımızın milli qürur mənbəyi və dövlət atributlarından sayılan ana dilimizin bugününə və sabahkı inkişafına böyük qayğı və məhəbbət hissi ifadə edilir.

Azərbaycan dilinin tədqiqi və öyrənilməsi, onun orta və ali məktəblərdə tədrisi ilə yanaşı, praktik olaraq tətbiqi, hər bir azərbaycanlının bu dildən maksimum yararlanması, onun gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilməsi gündəmdə duran məsələlərdəndir. (3, 95). Bu günün və sabahın dil daşıyıcısı o dildə düzgün, ifadəli danışmağı bacarmalı, qarşısındakı dinləyicini sözünün gücü ilə heyrətləndirməlidir.

Ali təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramı qəbul edildikdən sonra dil siyasəti sahəsində daha bir uğurlu addım atıldı. Azərbaycan dilinin inkişafına dair Dövlət Proqramı imzalandı. Bu proqramda Ali təhsil müəssisələrində nitq mədəniyyəti fənninin tədris edilməsinin təmin edilməsi Təhsil Nazirliyinə həvalə olundu.

Məqsəd Azərbaycan dilini mükəmməl bilməklə yanaşı, bu dildə öz fikrini düzgün, dəqiq, səlis və həm yazılı, həm şifahi formada sərbəst ifadə etməyi bacaran, yüksək nitq mədəniyyətinə malik gənclər yetişdirmək olmuşdur.

Təhsil Nazirliyinin 2014-cü il 22 avqust tarixində təsdiq etdiyi ali təhsil pilləsinin dövlət standartlarının bakalavr səviyyəsinin ixtisas proqramına uyğun olaraq bütün Ali məktəblərin Azərbaycan, rus, ingilis bölmələrində "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənninin tədris edilməsi qərara alındı. (4, 331).

Fənn Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik normalarını və funksional üslublarını mənimsətməklə yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməni təmin edir.

Nitq mədəniyyəti problemlərinin gündəmdə olması heç də təsadüfi səciyyə daşımayıb, dövrün, zamanın tələbi kimi meydana çıxmışdır. Ənənəvi təhsil, dil mədəniyyətinə yiyələnməni təmin etmiş, lakin nitq mədəniyyəti kölgədə qalmışdır. Xalqın ümumi mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan dil fərdi xarakterə malik olan nitqdən ciddi şəkildə fərqlənir. Dilin fonetikasına, leksikasına, qrammatikasına bələd olmaq olar, amma bu nitq mədəniyyətinə yiyələnməni tam təmin edə bilməz.

"Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənninin tədrisi tələbələrin yazılı və şifahi nitqini inkişaf etdirmək, onlarda düzgün, aydın, zəngin və səlis danışıq qabiliyyəti, eləcə də öz duyğu və düşüncələrini, arzu və fantaziyalarını dilimizin qaydalarına uyğun yazılı formada ifadə etmək bacarıqlarını formalaşdıraraq, tələbələrin bədii ədəbiyyat nümunələrini – şeir, nəsr və dram parçalarını əzbərləyərək rəvan ifa etmələrinə də kömək edir. Onlar auditoriya qarşısında çıxış etməklə bərabər məruzələr və referatlar hazırlayır, müxtəlif yazılar yazmaqla düzgün nitqə yiyələnirlər.

Dərs zamanı tələbələrə fənn və nitq mədəniyyəti haqqında anlayışlar təqdim olunur, fənnin məqsəd və vəzifələri açıqlanır, Azərbaycan ədəbi dili və ona olan dövlət qayğısından danışılır, nitqin növləri, yazılı və şifahi nitqin fərqli cəhətləri göstərilir.

Həmçinin nitq mədəniyyəti və natiqlik sənətinin tarixi haqqında məlumat verilir, nitq mədəniyyəti və nitqə verilən tələblər qeyd olunur, nitq mədəniyyətinin əlaqədar olduğu digər elm sahələrindən danışılır.

Nitqin formaları və janrları, o cümlədən monoloji nitq (intonasiya, nəqletmə, təsvir) və dioloji nitq (deyişmə, sual-cavab) formaları haqqında bəhslər Azərbaycan dilində nitq formalarının zənginliyini, dilimizin cəmiyyətin bütün sahələrində şəriksiz ünsiyyət vasitəsi kimi işləndiyini vurğulayır.

Adi məişət ünsiyyətindən tutmuş, akademik nitqə qədər danışanın (yazanın) savad dərcəsindən asılı olaraq dilimiz nitq fəaliyyəti funksiyasına uğurla xidmət edir.

Nitq mədəniyyətinin əsas şərtlərindən hesab edilən nitqin düzgünlüyü ədəbi dil normalar sistemi ilə sıx bağlıdır. Bu mövzuları əhatə edən dərslərdə ədəbi dil və onun fonetik normaları, fonetik vasitələrin - fonemlər sistemi, vurğu, intonasiya və s-nin nitqin qurulmasında rolundan danışılır. Şifahi nitq normaları, ədəbi tələffüz və onun komponentləri, yazılı nitq normalarının mənimsədilməsinin tələbələrin şifahi və yazılı ünsiyyətinə imkan yaradacağı vurğulanır.

Düzgün və gözəl nitqin başlıca xüsusiyyətlərindən biri də danışıq üçün lazım olan söz və ifadələrin yerli yerində işlədilməsidir. (5, 196).Leksik-semantik normaları öyrənmədən dilimizin çoxmənalılığına, omonim, sinonim və antonimliyinə, sözün işlənmə dərəcəsinə, frazeoloji birləşmələrdən düzgün istifadəyə nail olmaq, canlı ünsiyyət qurmaq olmaz.

Fikri səlis və dinləyicinin başa düşə biləcəyi dildə ifadə dilin sinonimikasından istifadə ilə bağlıdır. Əgər belə olmasa nitq çox cansıxıcı və yorucu olur.

Qrammatik normaların da mənimsədilməsi nitq vərdişlərinin yaradılmasında əsas rola malikdir.

Nitq əsasən cümlə ilə reallaşdığına görə dilin morfologiyası və sintaktik quruluşu fikrin ifadəsi üçün əsas vasitə hesab olunur. Nitq mədəniyyəti dərslərində morfoloji və sintaktik normalar, sözün tərkibi, söz birləşmələri, cümlə üzvləri, cümlənin qurulşca növlərin nitq normalarına uyğunluğu haqqında mövzuların keçirilməsi məhz bu məqsədə xidmət edir (10, 312).

Dərslərdə önəm verilən məsələlərdən biri də nitqin funksional üslubları və üslubi normalarıdır. Bu dərslərdə bədii, elmi, publisistik, rəsmi-işgüzar üslublar, məişət üslubu və epistolyar üslub haqqında məlumat verilir.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra elmi-texniki və ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi nəticəsində müxtəlif elm sahələri üzrə terminoloji baza xeyli qüvvətlənmişdir və təbii ki, dilimizə müxtəlif terminlər daxil olmuşdur (6,129). Tələbələr ayrı-ayrı elm sahələrində işlədilən xarakterik terminlərin öyrədilməsi, universitetin müxtəlif fakültələrində təhsil alan

gənclərin öz ixtisaslarını daha dərindən mənimsəməsinə, bu terminlərdən şifahi və yazılı nitqlərində istifadəsinə xidmət edir.

Hər bir elm sahəsinə məxsus terminologiyanın əksi elmi təfəkkürün göstəricisidir və xalqın tərəqqisini əks etdirir. Qloballaşma dövründə beynəlxalq arenada istifadə olunan söz və ifadələrdən də nitqdə geniş istifadə olunur. Lakin bu zaman əsas diqqət ana dilinin saflığının qorunmasına yönəldilməlidir.

Azərbaycan natiqlik sənətinin tarixi baxımından araşdırılması göstərir ki, Azərbaycan dilini yaxşı bilən, dilimizin linqvistik xüssiyyətlərini, onun məna incəliklərini mənimsəmiş şəxslər auditoriya qarşısında yüzlərcə adamı cəlb edən nitqlər söyləyə bilmişlər. Buna ən yaxşı nümunə kimi Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyevin kütlə qarşısında xalqın anlaya biləcəyi tərzdə düzgün, dəqiq və səlis çıxışlarını misal gətirmək olar. Onun nitqlərinin əsas gücü Azərbaycan dilini yaxşı bilməsində idi. Deməli, dili yaxşı öyrənmədən yüksək mədəni nitqə sahib olmaq olmaz. Nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi, təmizliyi, aydınlığı, ifadəliliyi, məntiqiliyi o dilin normalarına yiyələnməklə bağlıdır.

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənni ixtisasından asılı olmadan bütün fakültələrdə təhsil alan tələbələrin Azərbaycan dilinə mükəmməl yiyələnməsi və ondan istifadə məqsədi daşıdığı üçün mühüm tədrisi əhəmiyyətə malikdir (7, 310). Bu fənn bir tərəfdən dilimizin gözəl, ahəngdar, heç vaxt öz təravətini itirməyən xüsusiyyətlərə malik olduğunu açıb göstərir, digər tərəfdən həmin dildən istifadə yolu ilə gələcəyin savadlı, yüksək nitq mədəniyyətinə malik kadrların yetişməsində əvəzsiz rol oynayır. Cəmiyyətin əksər üzvlərinin savad və biliyə malik olduğu indiki dövrdə özünütəsdiq, özünü ifadə üçün nitq vərdişlərinə yiyələnmək günün tələbidir. Dildən səmərəli istifadə etmək, dilimizi yad ünsürlərdən qorumaq, dilin potensial gücündən maksimum dərəcədə yararlanmaq hamımızın borcudur. Hələ ötən əsrdə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliklə söylədiyi bu sözlər indi də aktuallığını qoruyub saxlayır: “Dil xalqın böyük sərvətidir (8, 49).Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir....“. Biz tam inamla deyə bilərik ki, çoxəsrlik tariximizdə Azərbaycan dili heç vaxt belə zəngin, nüfuzlu və hörmətli olmamışdır".

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair "Dövlət Proqramı". Azərbaycan qəzeti 11 aprel 2013. səh.3-4
2. Abbasova S.V. Seyidova S., Məmmədova N., Cavadov Ə. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti". Dərslik. Elm və Təhsil. Bakı. 2017. 231 səh.
3. Abdullayeva N.Ə. "Nitq mədəniyyətinin əsasları". Bakı. Elm və təhsil. 2013. 288 səh.
4. Babayev A. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti". Bakı. Təhsil. 2008. 621 səh.
5. Dəmirçizadə Ə.M. "Müasir Azərbaycan dili". Bakı. Şərq-Qərb. 2007. 256 səh.
6. Hacıyeva İ.H. "Nitq mədəniyyəti". Bakı. Politexnik MMC. 2014. 242 səh.
7. Qurbanova A. "Müasir Azərbaycan ədəbi dili". Bakı. "Nurlan" 2003. 406 səh.
8. Xudiyev N. "Heydər Əliyev və Azərbaycan dili". Bakı.1997.
9. Yusifov N. "Nitq mədəniyyətinin əsasları". Bakı. 1988.
10. Şiriyev F. "Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika". Bakı. "Nurlar". 2014. 400 səh.

С.Аббасова

Преподавание в высших учебных заведениях дисциплины «Азербайджанский язык и культура речи»

Резюме

Одним из условий суверенитета Азербайджанской Республики является признание азербайджанского языка государственным языком. Пропаганда азербайджанского языка, забота о его сохранении и развитии является одной из приоритетных задач государства. Последовательно принятые указы о языке создают почву для того, чтобы азербайджанский язык занял свое своего достойное место во всех сферах нашего общества.

После принятия программы и государственных стандартов ступеней высшего образования были достигнуты успехи в сфере языковой политики.

Преподавание дисциплины «Азербайджанский язык и культура речи» в высших учебных заведениях согласно этой программе является одним из важных шагов в этой области.

Целью преподавания данной дисциплины, наряду с привитием совершенных знаний азербайджанского языка, является подготовка молодежи, способной верно, четко и точно выражать свои мысли (как в устной, так и в письменной форме) и обладающей высокой степенью культуры речи.

Носители языка и сегодня, и завтра должны уметь правильно выражать свои мысли и восторгать слушателя (будь он друг или враг) силой слова.

Злободневность проблемы культуры речи не носит случайный характер, а отвечает требованиям времени.

Дисциплина «Азербайджанский язык и культура речи» целенаправлена на совершенное освоение студентами всех факультетов вузов вне зависимости от специальности и использование его в языковой практике, которое придает ему особую просветительскую значимость. Эта дисциплина выявляет богатство, яркость, никогда неувядающую красоту нашего языка и играет важную роль в подготовке кадров, обладающих высокой культурой языка.

Ключевые слова: культура речи, Азербайджанский язык, народ, ораторства, общение, грамматика, государственный язык, языковая политика.

S.Abbasova

Studying the subject “Azerbaijan language and speech culture” at higher schools

Summary

Using Azerbaijan language as official language of Azerbaijan Republic is one of the main demands for its sovereignty. The saving, improvement of Azerbaijan language had been one of main duties in the country. Signed disposals and decrees proves that Azerbaijan language plays an important role and have deserved place in all spheres of our society.

After accepting programs of state standards in higher schools took successful steps in language policy field. The studying “Azerbaijan language and speech culture” is such effective steps.

The main purpose of studying this subject is not only learning Azerbaijan language fluently, but also growing the youth who should express opinions correctly, accurately, fluently with the help of this subject.

Today's and tomorrow's speaker should speak correctly, and punctual in his native language and surprise his audience with his power of word.

Being speech problems so actual is not coincidence; it has been come out with different requirements.

"Azerbaijan language and speech culture" as a subject is taken necessary for any students who are studying in any profession whatever they do, for getting fluent Azerbaijan language. This subject displays that how beautiful, harmonious character our language has. On the other side it plays an important role in growing well-educated, high-quality speaker with using this language.

Using language valuably, saving it from external effect, getting potential language of language as much as you can is everyone's responsibility.

At the modern time major part of society is well-educated. In this period having verbal communication in high-quality is today's requirement in terms of self-expression.

Commonwealth Leader Heydar Aliev's genius words still save their actuality: "Language is people's wealth and spiritual values. If language progress is not existed, mental culture progress will not be existed."

Key words: speech culture theme, Azerbaijani language, nation, expression, communictation, grammer, official language, language politicy.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 01.06.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sultan Seyidova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ZƏRİFƏ MƏMMƏDOVA
S.Vurğun 137
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ATU

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ SİFƏTLƏR DİLÇİLİK TƏDQİQATLARINDA

XÜLASƏ

İngilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən və Azərbaycanın ali və orta məktəblərində Azərbaycan ədəbiyyatını tədris edən və ya tərcüməçi, filoloq kimi fəaliyyət göstərən ali ixtisas məktəblərinin məzunları mətnləri, o cümlədən formal və qeyri-formal xarakter daşıyan mətnləri, müasir və klassik ədəbiyyat nümunələrini dinləyib öz münasibətlərini, mövqeyini, fikir və ideyalarını bildirmək qabiliyyətinə yiyələnməlidirlər. Əksər hallarda ixtisası dil olan fakültələrdə dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr xarici ədəbiyyat nümunələri olan və dünya ədəbiyyatının xəzinəsinə daxil edilmiş əsərlərlə tanış deyillər. Bəzən onlar həmin əsərlər haqqında heç bir məlumata malik deyil. Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, klassik ədəbiyyat nümunələrində personajların istifadə etdiyi nitq modelləri, bu gün istifadə edilən dildən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Buna görə də audio və video materialların seçiminə diqqət yetirmək lazımdır. Müasir universitet tələbəsi təkcə bu və ya digər sahədə ixtisaslaşmış kadr kimi formalaşmamalıdır. O, həm də ünsiyyətə hazır olmalı və müxtəlif insanlarla ünsiyyət qurmaq, komanda tərkibində işləyə bilmək, ətrafdakılara motivasiya verə bilmək kimi tamamilə yeni sosial bacarıqlara yiyələnməlidir. Məhz bu baxımdan ədəbi xəzinə əlçatan olmalıdır. Qloballaşma prosesinin labüdlüyünü və bu prosesə inteqrasiyanın qaçılmaz olduğunu nəzərə alaraq, elm və təhsil sahələrinin qloballaşma proseslərinə adaptasiyası dildə onun təmin olunmasını şərtləndirən amillər sırasına daxil olmuşdir. İlk öncə ona görə ki, məhz bu sahələrdə təkcə yeni bilik və texnologiyalar deyil, həm də insanın fikirlərinin ifadəsinin bu və ya digər formalarının yeni mexanizm və üsulları da gündəmi zəbt edir.

Açar sözlər: koqnitiv, nitq, post nominal, sifət, material

Koqnitiv yanaşmaya görə nitqin yaranmasına təfəkkür prosesi kimi baxılır, eyni zamanda, bu da koqnitiv və dil strukturlarını onların daim birgə fəaliyyətində və çulğalaşmasında nəzərdən keçirir, amma buna görə prosesin özünün baş verməsi üçün insan beynində yalnız operativ mexanizmlərin olmasına deyil, həmçinin tətbiqinin xüsusi "stasionar" bazası olmasını tələb edir. Daxili leksikon (danışanın yaddaşının dəyişməyən hissəsi) nitq fəaliyyətinin vacıb komponenti kimi deyil, onun təmin olunması sistemi kimi öyrənilir.[1,s.20] Koqnitiv semantika indiyə qədər cavabı çox çətin görünən semantik inkişaf, daha doğrusu, sözün semantik inkişafı məsələlərinə aydınlıq gətirdi.

Hər bir söz ayrılıqda öyrənilə bilən və qrammatik tərkiblərdə, leksik mənada və sair tədqiq oluna bilər. Danışıq aktı dilin yeganə realizə imkanıdırsa, burada baş verən fizioloji və psixoloji proseslər ani və ötəri xarakter daşısa da eyni zamanda bu prosesdə hər dəfə təkrarlanan konstant əlamətlər var ki, bunlar baş verən danışıq aktının arxasında dil sisteminin durmasından xəbər verir. M.Peşe qeyd edir ki, təhlil metodları vardır ki, onların linqvistikaya aidiyyəti yoxdur və onlar ilk olaraq yaranıblar, diqqətə alınmayıblar. Sonralar bu metodlardan istifadə edildi və mahiyyəti başa düşməyə can atdılar. Əgər mümkünsə, bu "sössürəqədərki" (дососсюровской) forma adlana bilər. [8, s.304]. Söhbət müasir dilçilikdən gedirsə, bütün

“дососсюровские” metodlar yenidən aktuallaşır. Əgər koqnitiv dilçilik baxımından yanaşsaq, model üzrə dil faktlarının təhlili, informasiyanın hazırlanması və ötürülməsi dilçilikdə həmişə aktual olmuşdur.

Qeyd edək ki, kommunikasiya prosesində nitqin qavranılması və anlaşılması özünəməxsus yer tutur. Dinləyici nitq axınında sözü seçərək, onun mənasını açır. Qrammatik qaydalara yiyələnməklə, leksemlərin bir-birilə əlaqəsini açır, bununla da verbal məlumatın məzmunu, mənasını bildirir. Lakin aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu olduqca mürəkkəb bir işdir. Şübhəsiz ifadənin anlaşılmasında leksik-qrammatik biliklər mühüm rol oynayır. Lakin anlama əhəmiyyətdən mənaya doğru gedən passiv mexaniki hərəkət deyildir. Bu olduqca mürəkkəb psixoloji prosesdir.

U.Ceyf qeyd edir ki, “dil informasiyanın danışanın təfəkküründən qulaq asanın təfəkküründə ötürülməsini təmin edir və bu informasiyaya hər biri mürəkkəb konfiqurasiyalar yaradan semantik vahidlərdən ibarət cümlələrdə təşkil olunan bir anlam kimi baxıla bilər.” [7,s.241-266]

Bu mənada ingilis dilində post nominal sifətlərin semantik-koqnitiv tədqiqi maraq doğurur. Qeyd edək ki, sifətlər post nominal (postpozitiv) və prepozitiv vəziyyətdə məna dəyişikliyinə məruz qalırlar. Məsələn:

1. Every ***visible*** *star* is named after a famous astronomer.
2. Every *star* ***visible*** is named after a famous astronomer.

Birinci cümlədə post nominal sifət görünən ulduzlara ümumilikdə işarə edir.Bu “individual-level predicate” ifadə edir. İkinci cümlədə isə burada və ya orada görünən ulduza işarə edir. Burada” stage-level predicate” ifadə olunur. Bundan əlavə kifayət qədər nəzərə çarpan fərqləri “ responsible “ sözündə görmək olar:

1. I'm here to find the ***responsible*** *people*.
2. I'm here to find the *people* ***responsible***.

Birinci cümlədə prepozitiv vəziyyətdə “truthworthy”(etibarlı) “reliable",

post nominal (post pozitiv)vəziyyətdə isə "at fault" or "guilty" (of some misdeed known from the context) mənasını bildirir. Digər bir sifət vardır ki, xüsusi post nominal mənaya malikdir ki,bu da” *proper* “sözüdür. Məsələn: *the town* ***proper***, *Sweden* ***proper***.

Bir çox ifadələr vardır ki ,post nominal sifətlərə aid edilir: Məsələn:

1.Legal və ümumi terminlər: agent provocateur, battle royal, body corporate, body politic, corporation soul, cause celebre, court-martial, fee simple, fee tail, femme fatale, force majeure, God Almighty, heir apparent, heir presumptive, knight errant, language isolate, letters close, letters patent, letters testamentary, life everlasting, the light fantastic, malice aforethought (also *malice prepense*), persona non grata, mens rea, pound sterling, proof positive, spaghetti bolognese, sum total, time immemorial, times past, treasure trove (in the legal sense).

2.Rütbə, vəzifə adları: bishop emeritus, professor emeritus, attorney general, consul general, governor general, postmaster general, surgeon general, Astronomer Royal, Princess Royal, airman basic, minister plenipotentiary, minister-president, notary public, poet laureate, president-elect, prime minister-designate, prince regent, sergeant major, queen consort, prince consort, queen regnant, prince regnant, directorate-general, director-general və s.

3.Münasibətlərlə bağlı : in eagle displayed, lion passant guardant, griffin rampant, phoenix rising, bird vigilant və s.

4.Təşkilat adları: Alcoholics Anonymous, Amnesty International, ARCHIVE Global, Child United, Church Universal and Triumphant, Generation Next, Japan Airlines Domestic, Jet-Blue, Ruritan National, Situationist International, Socialist International, Verizon Wireless, Virgin Mobile, Weather Underground, Workers United.

5.Xəstəxana kodları: Code Amber, Code Black, Code Orange, Code Red

6.Yemək və içki adları: chicken supreme, whiskey və s.

7. Bəzi adlar: Henry the Eighth, Elizabeth the Second, Alexander the Great, Ethelred the Unready və s. Bəzən də *Junior* and *Senior*, Nero Redivivus kimi.

"Transformasion qrammatikanın əsaslarının tənqidi təhlili keçmiş Sovet linqvistikası üçün də əhəmiyyətli rol oynamışdır, bu dilçilikdə nitq fəaliyyətinin təhlili sahəsində böyük ənənəyə malikdir." - deyə C.Lakoff qeyd etmişdir.[3,s.331-342].Törədici qrammatikaya yanaşmada ardıcıl transformasiya haqqında ideya (bunun da cümlənin yaranmasında rolu vardır) öz mənasını tam itirməmiş, əslində isə bu Sovet psixologiyasında T. Nikolayevanın irəli sürdüyü kod keçidləri ideyasına yaxındır və ondan tənqidi istifadə etməklə bəzi görünən proseslər izah oluna bilər. [4,s..4] Deməli, nitq törəməsi termini altında biz nitq fəaliyyətini nəzərdə tuturuq, bu da nitqin səslənməyə başlaması və ya kağız üzərində müəyyən söyləmin əks olunmasıdır. Məhz bu terminin belə anlaşılması bizi belə bir suala da cavab verməyə vadar edir ki, bu prosesdə biz nəyi görürük? Bu sualın qoyuluşu generativ qrammatika ilə bağlıdır (birbaşa), belə ki, M.Hallideydə biz generativ qrammatikanın danışanın dil xüsusiyyətini əks etdirən qabiliyyəti kimi, öz xüsusi terminində ideal danışanın, dinləyənin linqvistik kompetensiyası kimi qəbul edirik. Bu tərif arxasında dayanan məntiqi mühakimələrin zəncirini bərpa edərək belə bir paradoksal fikrə gəlirik ki, generativ qrammatika, baxmayaraq ki, danışan, dinləyən üçün modeldir, eyni zamanda, həm də onun biliklərinin məcmusudur. Belə ki, onun fikrincə, "insan dilə aid biliklərə yiyələnərək, özündə qaydalar sistemini saxlayır ki, bu qaydalar xüsusi yolla yaranan səs və mənadır. Dili sistem şəklinə salan linqvistika faktik olaraq, insanda olan bu qaydaların bəzi fərziyyəsini təklif edir. [5,s.37].

J.Fodor yazmışdır:"Əlbəttə, müəyyən mənada demək olar ki, dil sistemi nitqin tərkibindədir. Məhz, nitqə bu dildə danışanın hər biri ünsiyyət prosesində sahib olur, ana dilinin əsasını mənimsəmiş uşaq, yaxud xarici dil əhatəsinə düşmüş yaşlı adam da" [6,s.145]. Kim bu gün yəqinliklə deyə bilər ki, danışanın nitqdən "çıxardığı" dil sistemi və hər şeydən əvvəl, uşaq tərəfindən mətndən linqvistik çıxardığı dil qrammatikanın həmin formasını alır.

70-ci illərdən etibarən bir çox tanınmış dilçilər təkid etdilər ki, "heç bir dilçilik nəzəriyyəsi müasir dövrdə öz obyektlərinin psixi reallığı məsələsindən yan keçə bilməz. İnkişaf etdirilmiş konsepsiya dilin fəaliyyət və törəməsində xüsusi modelinin irəli sürülməsinə aiddir və bu məsələ onun üçün xüsusilə vacibdir. Seçilmiş nöqteyi-nəzər bizi məcbur edir ki, insanın yalnız necə danışmasını deyil, onun bu zaman hansı biliklərə yiyələnməsini və bu biliklərdən necə istifadə etməsini aydınlaşdıraq, həmçinin belə bir suala cavab verməyə borcluyuq ki, danışan müəyyənləşdirdiyi dəlil və sübutların məzmununu necə seçir? Biz bu seçmə altında insanın istədiyi fikri dil şəklində formalaşdırmasına, ifadə etməsinə hazırlığını başa düşürük. Bütün törətmə prosesini daha tam əks etdirmək üçün dilin təsirini fikri, yaxud xəbər verilənin verballaşmasını bütün mərhələlərdə izləmək lazım gəlir. Amma belə bir təsir nitq qabağı və nitqin törəməsi mərhələlərində başlanır, bu zaman dil fikrin formalaşmasına daha artıq təsir edir. Adamın danışmaq istədiyi situasiyanın bölünmə prinsipi, həmçinin, hadisələrin, yaxud, insanın əvvəlki təcrübəsi ilə bağlı olan başqa məzmunun üzvlənməsi, şərtsiz onun dil bilikləri ilə bağlıdır. Onlar təkcə formalaşan sintaktik strukturun leksik vahidlərlə tanınması anı deyil, həmçinin sintaktik strukturun seçilməsi vaxtında da, yaxud gələcək cümlənin nominativ bloklarının müəyyənləşdirilməsində də hərəkətə gətirilir.

Dildə ifadə olunan fikrin qlobal obrazı dil ifadəsinin üsul və stereotiplərinə uyğun olaraq, üzvləşməli, strukturlaşdırılmalı və xətti nəql imkanlarına maksimum yaxınlaşdırılmalıdır.

Meydana gələn semantik çalarlar dil strukturları və dil vahidləri ilə əlaqələndirilməli, onların ümumi məcmusu müəyyən nümunə və ya sxemlə yekunlaşdırılmalıdır. Məzmunun dil forması ilə bu cür yaxınlaşdırılması ona görə asanlaşır ki, dünyanın və onun müəyyən fraqmentinin qavranılmasında, həmçinin stereotiplər, yaxud sxemlər fəaliyyət göstəriblər: xəbər aid olan insanın əvvəlki təcrübəsinə baxışla dərk olunmuşdur. Fikirlə söz arasında daha bir nitq –fikir prosesi vardır ki, bu da, insan təcrübəsinin təsnifatı və onun özünün xüsusi siniflərinin

çatdırılması ilə bağlıdır. Bu təcrübənin kateqoriallaşması ilə bizim üçün vacib olan fikirdə olanın nəzərdə tutulmuş mətnə aid edilməsi, bu sosiumda da adətən həmin təcrübənin fraqmentinin təsviri ilə verilir. Bu zaman koqnitiv struktur nitqlə uzlaşır. Nəzərdə tutulur ki, nitq söyləmi altında insan fikrən məlumu (xəbər veriləni) xahiş, yaxud informasiya sorğusu şəklində, nağıl yaxud təlimat və s. şəklində məlum stereotip məxrəcinə salır. Formalaşan fikir ayrı-ayrı tərkib hissələrinə bölünür, gələcək cümlənin strukturuna müvafiq uyğunlaşdırılır, fikrin obyektiv hazırlanmasının bu mərhələsi, başlanan nitq-fikir fəaliyyəti, gələcək cümlənin sxeminin hazırlanması axtarışı onun dil tipi ilə bağlanır.

Ədəbiyyat

1.Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı: 2008. 248s.
2. Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. B.2003. Təhsil, NPM. s. 297
3.Лакофф Дж. //НЗЛ, вып.X Лингвистическая семантика. М., 1981, вып.XXIII стр.331-342
4.Николаева Т.М. От звука к тексту. М., 2000. стр 4. 263 стр.
5.Halliday M.A.K. Categories of the theory of qrammar||word, 1961, №17 , 292 p.
6.Fodor J.D. Constraints on gaps is the parse a significant influence. Explanations for language universals. N.Y., Amsterdam: Mouton, 1984, 381p.
7.Чейф У.Л. Значение и структура языка. Москва, 1975, 306 с.
8.Пешё М. Контент – анализ и теория дискурса // Квадратура смысла. Французская школа дискурса. М: Прогресс, с. 302-336.
9.Martin J.R., C.I.M. Matthiessen, and C.Painter. Working with Functional Grammar. London: Arnold. 1997.
10.Matthiessen, C.M.I.M. Interpreting the textual metafunction (pp. 37-81). In Davies M. and L. Rabelli (eds), Advanced in Systemic Lingustics. London: Printer.
11.Mathesius, V. On linguistic characterology. Actes du ler Congres International des Linguistes, 1928, pp. 56-63.
12. Lakoff., George P. Cognitive Scientist Looks at Daubert. American Journal of Public health / Supplement 1, 2005, Vol 95, No 1.

Z.Mammadova

Adjectives of multisystem languages in linguistic investigations

Summary

The article deals with the adjectives in developing communicative competence in language faculties and working out effective ways of listening skills.Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. The article is devoted to the adjectives in modern linguistics. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role in Linguistics. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to

integrate into worldwide education system. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. It will make the process of teaching oral speech more effective. This article deals with the post nominals in linguistics. The author emphasizes the role of post nominals, referring to the works of scientist that have been researched in this field of linguistics. She emphasizes that since its emergence. The post nominals caught the attention of linguistics and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the communication process clearly and use the language more competently. The analysis shows that the components are interrelated. They are interact and complement each other in the process of speech continuum.

Key words: cognitive, speech, post nominal, adjective, material

З.Маммадова

Прилагательные в мултисистемных языках на линвистическом соискании
Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы обучения устной речи в условиях языкового вуза. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс обучения язык в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль упражнении. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Основной целью Государственной программы является формирование единой обшенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образовании. Одной из основных целей изучения языка является обладение умением эффективно общаться на изучаемом языке. В статье речь идёт о пост номиналы в сфере лингвистики. Автор пытается раскрыть роль пост номиналов. Она ссылаясь на работы ученых исследовавших эту область лингвистики, а также подчеркивает ее важность в лингвистике. Отмечается, что эта дает воспоминать смысль во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите. Анализ показывает, что эти компоненты взаимосвязаны. Они в процессе формирования реча взаимодействуют и дополняют друг друга. В течение анализа большое внимание обрашено на лингвистические факты, полученные из лингвистических литератур.

Ключевые слова: когнитив, речь, пост номинальные, прилагательные, материал

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 01.06.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məfkurə Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

Ph.D F.A.HUSEYNOVA
Azerbaijan State Oil and Industry University
farida_hus@hotmail.com

SEMANTIC MEANING IN TRANSLATION

Sammary

Theories of meaning are sometimes used to throw light on the phenomenon of translation. We argue that light can fruitfully be thrown in the opposite direction: we can use translations to get a handle on meaning. More specifically, a method for the automatic extraction of word net-type information from translational data is motivated and presented. The basic insight behind the method is that much information about the semantic relations among the words in a language resides in the way in which the sets of their possible translations into some other language overlap. Therefore, if we take the translational relation between two languages as a theoretical primitive, languages can serve as each other's "semantic mirrors".Moreover, translation is a process based on the theory that it is possible to express the meaning of a text from its forms and reproduce that meaning with the very different forms of a second language. Translation includes studying semantic, grammatical structure, as well as communication situation analyzing it in order to determine its meaning, and then reproducing the same meaning using the lexicon and grammatical structure. According to this principle second language learner may have difficulties connected with the structure of a target language. Languages differ in their phonological and grammatical systems; their systems of meaning are also different. Any language is able to describe things, notions, phenomena and facts of life. This ability of language ensures cognition of the outside world. But the ways of expressing these things and notions usually vary in different languages. That means that different languages use different sets of semantic components, that is, elements of meaning to describe identical extra-linguistic situations.

Key words: semantic meaning, language, translation, phraseological units, syntactic structure

Translation is a process based on the theory that it is possible to express the meaning of a text from its forms and reproduce that meaning with the very different forms of a second language. Translation includes studying semantic, grammatical structure, as well as communication situation analyzing it in order to determine its meaning, and then reproducing the same meaning using the lexicon and grammatical structure. According to this principle second language learner may have difficulties connected with the structure of a target language. Languages differ in their phonological and grammatical systems; their systems of meaning are also different. Any language is able to describe things, notions, phenomena and facts of life. This ability of language ensures cognition of the outside world. But the ways of expressing these things and notions usually vary in different languages. That means that different languages use different sets of semantic components, that is, elements of meaning to describe identical extra-linguistic situations. For example:

She is not out of school yet. O, hələ məktəbi bitirmiyib (hələ də məktəbdə oxuyur).

The same fact is described in the English and the Azerbaijani languages by different semantic elements: *He paced his chamber, tension building in him.*

O otaq boyu addımlıyırdı, onun gərgin vəziyyəti getdikcə şiddətlənirdi.

Primary meaning of the correlated verbs "*to build*" and "*tikmək"* have different semantic structures, so they do not cover each other. Thus, in this sentence the verb "*tikmək"* is unacceptable in this context. Equivalence is achieved by the choice of another verb – "*şiddətlənmək"*. The two verbs "*to build*" and "*şiddətlənmək"* manifest themselves expressing different concepts, but in this context they possess the ***same semantic component***.

The semantic structure of words indicates a complicated problem as correlated words of languages are far from being identical in this respect. Separation in the semantic structure of words are one of the initial meaning of lexical transformations. This separation is connected with certain peculiar features of a word or a group of words. Even words which seem to have the same meaning in the two languages are not semantically identical. The primary meanings of correlated words often coincide while their derivative meanings do not. Semantic correlation is not converted as semantic similarity and private correspondence between the semantic structures of correlated poly-semantic words in two languages is impossible. Above mentioned correspondence may be presented by the following correlated words "*stol"* and "*table"*. Their primary meanings are identical denoting a piece of furniture. But their secondary meanings vary. Other lexical semantic variants of the word *table* are: "*yemək, süfrə, cədvəl*", etc.The traditional notion of a 'semantic field' stands for a conceptual continuum which is carved up in a certain way by a subset of the vocabulary in a given language, but which may be carved up in different ways in other languages or in different historical stages of the same language. ([1]Helge Dyvik, Translations as a semantic knowledge source, p.3) The concept goes back to structuralist studies of lexical semantics. The meanings of words belonging to the same semantic field are supposed to be to some extent interdependent, so that, for instance, the meaning change of a word over time has to be seen in connection with the meaning development of the words around it in the semantic field. A classical structuralist approach to the description of word meanings within a field is the use of componential analysis, expressed by assigning semantic features to the words, capturing their interrelations. This is closely related to the modern work on ontologies, in which concepts may be structured in lattices defined by feature inheritance.Analyses of semantic fields by means of features have also been used in a translational context. Here the perspective is that of the translator faced with heavily culture-specific semantic fields of which he has scant knowledge. Hence the question is the traditional one about what a study of meanings may teach us about translation, rather than the reverse. Semantic translation intends to reserve the form of the original in translation and to reproduce the original contextual meaning as closely as possible.The role of phraseological transformations and units in the language system can not exist outside the system of the whole language since phraseology of each language doesn't possess grammatical and semantic features of this language. The connection between phraseological units and the language system is absolutely necessary because these units are parts of the lexical system of a language and constitute one of its semi-systems ([2]Arnold İ.V. The Engilish word. M-L., 1966, s.23). During translation, first of all the structure of the language occurs. Because "system" and "structure" are closely related synonyms, and these terms often replace each other even though they don't fit in all points. While speaking about the language system or structure, it should be noted that, a language has its inner order. The phraseological system of the language consists of units that combine category tiers; however, the language structure creates relationships between tiers and language units. Phraseological units in the transformation of the language contain its essential features and peculiarities. In the translation of phraseological units, it is possible to observe disorder of phraseological units, different norms of the language system. At lexical level, literary language norms require phraseological units to have certain components (words). The norm of literary language at the level of speech regulates the formation of this or that other component with certain word-forming images. At the morphological level, any component of a phraseological unit is required to adapt to certain morphological norms. At the syntactic level, the literary language norm regulates the strictest sense of the phraseological unit. The difficulty in translation is that the concept of "norm" is still not quite clear and certain. The interpretation of the conception of the norm in linguistic literature, in translation of phraseological units, allows it to be interpreted and realized in terms of two aspects: on the one hand, the norm is a mandatory sample for language carriers; on the other hand, norm is a mandatory rule of the use of a language means in phraseological units.Phraseological synonyms are not compatible with the lexical composition, they are considered as expressions derived from different sources. In some cases, this is also true for phraseologisms that occur around a single word, like in the verbs "get"

and "go": get smb's goat–get smb's monkey up (in spoken language) *–kimisə hirsləndirmək, acıqlandırma*q; go fifty – fifty –go halves, go share and share – alike, go shares- *tən yarıya bölmək; kiminləsə bərabər iştirak etmək, eyni səviyyədə iştirak etmək*. Phraseological semantics is closely related to lexicon (with vocabulary stock of a language), but has its own characteristic features. The semantic structure of the word being concerned the same lexical-grammatical category, and its semantic structure, which is associated with phraseology, is incompatible with phraseologisms ([3]Makkai A. "Idiom Structure in English, p.38). The semantic structure of phraseological units, idioms and units does not match. Each type of phraseological units has its own semantic features. But there are also common signs. In other words, Google translation yields a decipherable and readable translation even if grammatical errors occur. Google translation provides a means for people who need a quick translation to acquire information. Currently, several approaches are emerging to introduce new fields of machine translation and determine algorithmic paths to computational linguistics. In conclusion, the semantic level of processing is not only dependent on the rough correspondence between the source language and the target language but also on the systematic analysis of the context-embedded lexical expressions. Obviously, the stylistic idiosyncrasies and lexical gaps that are manifested in the given literary texts may cause certain discrepancies at the semantic level, which complicates the results of the machine translation; however, with the application of 'semantic' and 'communicative' translation, the situation may be totally reversed Let's consider some examples of machine translation:

1) phraseological unit: "*look out for squalls*"
correct translation - göz qulaq –olmaq, ehtiyatlı olmaq
google translation - güllələrə baxın
2) simple or compound sentence based phraseological units: "*Spare the rod and spoil the child"*
correct translation - əzizim əzizdir, tərbiyəsi ondan əzizdir
google translation - çubuqa qoşun və uşağı yandırın
3) prepositional phraseological unit: "*to pass the time of the day*"
correct translation - söhbət etmək
google translation - günün vaxtı keçmək
4) sentence: "Looking at the crowds, he crossed the street"
correct translation – İzdihama baxaraq o küçəni keçdi
google translation - Xalqı seyr edərək, küçəyə keçdi

Some languages are not conducive to MT. This is a result of the way MT is developed. Modern MT technology works by compiling large databases of translations and using statistical algorithms to predict which words are likely to appear together. This requires a large body of examples-the more examples a translation software has, the more accurate the translation is likely to be. Less-commonly spoken and rare languages have less content with which to build a usable database, resulting in more inaccurate translations in these languages. Most translation needs are not conducive to MT. It is true that some formal, organized and structured texts with repetitive patterns and predictable use of specialized terminology lend themselves better to MT, insofar as the result requires less editing by a human translator. The human elements of context, inference, nuance, dissembling, persuasion, and emotion and cultural proficiency are beyond the capability of MT. A human translator ensures that the translation conveys the same intent as naturally as possible. MT simply does not read as, or sound, authentic to native speakers of the target language, which becomes more apparent as the level of difficulty or technicality of the content increases. This results in MT translations that can be inaccurate and can strike the reader as mechanical, with a lower overall quality and a diminished the impact in the target language. However, MT output may be edited by skilled human translators to address these facets of translation. While both MT and human translation play an important role in the translation industry, human translation by skilled

professionals will always produce a more accurate, precise, and true to nature result than MT. Semantic translation is carried out with reference to grammatical deep structure and it aims at establishing semantic equivalence. As it does not want to miss any semantic nuance, it tends to be more detailed and more complex and as a result, more challenges are faced. Advocates of this method consider form and content equally important. Many works on translation, especially those that are written for presumtive translators, include achapter on the options available to a translator, variously called strategies, methods or procedures. A translation procedure is a type of solution to a translation problem. In spite of the term, trans- lation procedures can be used descriptively, to characterize and compare translations, and even to characterize and compare translators, or translation norms. This is the way they will be used here, for comparing human translation and machine translation descriptively.Many works on translation, especially those that are written for presumtive translators, include a chapter on the options available to a translator, variously called strategies, methods or procedures.A translation procedure is a type of solution to a translation problem. In spite of the term, trans-lation procedures can be used descriptively, to characterize and compare translations, and evento characterize and compare translators, or translation norms. This is the way they will be usedhere, for comparing human translation and machine translation descriptively.

Hence, the comparison of the meaning of two texts in different languages in other words the translation criteria cannot be based on equivalence between meanings of a whole text given that this is not possible even in the simplest cases involving only extra linguistic entities.

References

1. Helge Dyvik, Translations as a semantic knowledge source.
2. Makkai A. “Idiom Structure in English”. The Hague- Paris- 1972.
3. Grace Hui-chin Lin. Machine Translation for Academic Purposes. 2009
4. Arnold İ.V. The Engilish word. M-L., 1966.
5. De Groot, A. M. B. (1992a). Determinants of word translation.
6. Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory
7. and Cognition, 18 (5), 1001–1018
8. De Groot, A. M. B. (1992a). Determinants of word translation.
9. Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory
10. and Cognition, 18 (5), 1001–1018
11. De Groot, A. M. B. (1992a). Determinants of word translation.
12. Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory
13. and Cognition, 18 (5), 1001–1018

F.Ə.Hüseynova

Tərcümədə semantik məna

Xülasə

Tərcümə nəzəriyyəsi bəzən tərcümənin fenomeninə işıq salmaq üçün istifadə olunur. Biz işığın tərs istiqamətdə səmərəli bir şəkildə əks olunmasına şübhə edirik: mənanı əldə etmək üçün tərcümələrdən istifadə edilir. Daha spesifik olaraq keçid məlumatlardan söz şəbəkə-tipli məlumatların avtomatik əldə olunmasına dair yeni üsullar təqdim olunur. Metodda əsas fikir bir dildə olan sözlər arasındakı semantik əlaqələr haqqında çox məlumatın onların başqa bir dilin üst-üstə düşməsinə gətirib çıxarır. Buna görə, iki dil arasında tərcümə əlaqəsini nəzəri cəhətdən ibtidai olaraq aparırıqsa, dillər bir-birinin “semantik aynaları” kimi xidmət edə bilər.Bundan başqa, tərcümə elə bir nəzəriyyəyə əsaslanan prosesdir ki, burada mətnin mənasını onun forması ilə ifadə

etmək mümkündür və bu mənanı ikinci dilin müxtəlif formaları ilə əks etdirir. Tərcüməyə semantik, qrammatik strukturun öyrənilməsi, həmçinin onun mənasını müəyyənləşdirmək üçün ünsiyyət situasiyasının təhlili, sözün leksik və qrammatik strukturundan istifadə edərək eyni mənanın yaranması daxildir. Bu prinsipə əsasən ikinci dil öyrənən şəxs hədəf dilin strukturu ilə bağlı çətinliklərlə üzləşə bilər. Dillər fonoloji və qrammatik sistemlər baxımdan fərqlənir; onların məna sistemi də fərqlidir. İstənilən dildə əşyalar, fikirlər, hadisələr və həyat faktlarını təsvir etmək mümkündür. Dilin bu qabiliyyəti dünya bilgilərini təmin edir. Lakin bu anlayışları ifadə etmək yolları adətən müxtəlif dillərdə dəyişir.

Açar sözlər: semantik məna, dil, tərcümə, frazeoloji vahidlər, sintaktik quruluş

Ф.А.Гусейнова

Семантическое значение в переводе
Резюме

Теории значения иногда используются, чтобы пролить свет на феномен перевода. Мы утверждаем, что свет может быть плодотворно направлен в противоположном направлении: мы можем использовать переводы, чтобы получить справиться со смыслом. В частности, мотивирован и представлен способ автоматического извлечения информации типа слова сети из данных перевода. Основное понимание метода состоит в том, что большая часть информации о семантических отношениях между словами в языке находится в том, как перекрываются наборы их возможных переводов на некоторый другой язык. Поэтому, если мы возьмем переводческие отношения между двумя языками в качестве теоретического примитива, языки могут служить «семантическими зеркалами» друг друга.Перевод - это процесс, основанный на теории о том, что можно выразить значение текста из его форм и воспроизвести это значение в самых разных формах второго языка. Перевод включает в себя изучение семантической, грамматической структуры, а также анализ ситуации общения, чтобы определить ее значение, а затем воспроизвести то же значение, используя лексическую и грамматическую структуру.

Ключевые слова: семантическое значение, язык, перевод, синтаксическая структура

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent *Gülnarə Əhmədova* tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

MƏFKURƏ HÜSEYNOVA
ATU-nun dosenti
Səməd Vurğun, Bakı
huseynova.10@mail.ru

ŞƏXS KATEQORİYASI HAQQINDA NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏR

Xülasə

Müxtəlif sistemli dillərin qarşılaşdırma-tipoloji yanaşma metodu ilə tədqiqi dünya dillərinin ümumi cəhətlərinin öyrənilməsi, dil universiyaları və indiki mərhələdə dilçilik nəzəriyyəsinin, onun sintaktik strukturunun inkişafı və zənginləşməsi cəhətindən də faydalıdır.

İngilis və Azərbaycan dilində şəxssiz cümlələrin quraşdırılma-tipoloji metodu ilə tədqiqi həmin yad dillərin tipoloji eyniliyini üzə çıxarır. Bu cür araşdırmalar dünya dillərinin sintaktik strukturu ilə əlaqədar ümumiləşdirici nəticələrin əldə olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində felin şəxsli forması fərqləndirilir və bunun qrammatik kateqoriyaları içərisində şəxs-kəmiyyət kateqoriyası da göstərilir. Şəxs-kəmiyyət kateqoriyası müasir ingilis dilində felin ən zəif inkişaf etmiş kateqoriyasıdır. Şəxs və şəxssizlik anlayışı Azərbaycan dilində xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələrə aiddir.

Azərbaycan dilində müəyyən şəxsli cümlələri iki yerə ayıraraq şərh etmək, fikrimizcə, düzgün deyil. Çünki, bu tip mübtədasız cümlələrdə mübtəda iştirak etməzsə də, cümlənin şəxsi təsəvvür edilir və cümləyə mübtəda əlavə etmək mümkün olur.

Açar sözlər: dilçilik, tədqiqat, qrammatika, şəxs, şəxssizlik, mübtəda, fel

Müxtəlif sistemli dillərin qarşılaşdırma-tipoloji yanaşma metodu ilə tədqiqi dünya dillərinin ümumi cəhətlərinin öyrənilməsi, dil universiyaları və indiki mərhələdə dilçilik nəzəriyyəsinin, onun sintaktik strukturunun inkşafı və zəngiləşməsi cəhətindən də faydalıdır.

Cümlə hər bir dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitkin bir fikir ifadə edən sitaktik vahiddir. Cümlə fikrin mübadiləsi və ünsiyyətin vasitəsidir. Dil təfəkkür gerçəkliyi rolunu və kommunikativ funksiyasını cümlələr vasitəsilə həyata keçirilir.

Bir pedaktiv mərkəzi olan sadə cümlə ünsiyyətin, fikir mübadiləsinin ən kütləvi vasitəsidir, digər cümlə tipləri ilə müqayisədə dildə ən işlək formalardır.

İngilis ədəbi dilində sadə cümlələnin ümumi struktur xüsusiyyətlərindən söhbət açılarkən onun regional, üslubi və induvidal-fərdi xüsusiyyətlərindən ibarət vatiantlar önə çəkilir (1, 3-7).

Tədqiqatçılar sadə cümlənin ingilis dilində bütün parametrlərindən öyrənilməsinin vacib-liyini göstərirlər. Onlar bu sahədə sintaktik modeiləşmənin prinsiplərini əsaslandırırlar. Həmin modellərə cümlə üzvlərinin modeli, Frizin distributiv modeli və Homskinin transformasiya modelini aid edirlər. Tədqiqatçılar ingilis dilində sadə cümlənin sərhədlərinə və nitq hissələri ilə əlaqəsinə də toxunurlar.İngilis dilində sintaktik funksiyadan bəhs edilən tədqiqatlarda cümlə üzvlərinin nitq hissələri ilə ifadə planına çoxtərəfli istiqamətlərdə toxunulur və burada əvəzliklərə başlanan cümlə modelləri göstərilir. İngilis dilində sadə cümlənin bir növü t əktərkibli cümlədir. Bu dildə təktərkibli cümlələrin və onun növlərinin əsas hissəsi kimi məsdər çıxış edir. Bu cür cümlələr danışıq prosesində çox istifadə olunur, danışan hər hansı istəyini, arzusunu belə cümlələrlə bildirir. Analitik quruluşlu dillərdə, o sıradan da müasir ingilis dilində cümlədə sözlərin sirası, əsas etibarilə sintaktik-semantik funksiya daşıyır. Söz sırasının bu funksiyası onunla izah olunur ki, sözügedən sıra indilis dilində cümlə üzvləri arasında mövcud olan sintaktik mənası, həm də cümlənin ümumi semantikası dəyişmiş olur. Müasir ingilis dilinə xasolan söz sırası (mübtəda + xəbər + ikinci dərəcəli üzvlər (tamamlıq + zərfliklər) ;

bəzilərində isə : xəbər + mübtəda + zərflik) sırf qrammatik hadisə sayılır və sintaksisə xidmət edir. Bu baxımdan ingilis dilində söz sırası iki əsas funksiya kəsb edir: sinematik_praqmatik funksiyalar. Sintaktik funksiya daşınan konstruksiyalarda mübtəda və tamamlığın yerini dəyiədikdə həmin cümlə üzvlərinin sintaktik mənası ilə bərabər, cümlənin ümumi semantikası dəyişikliyə məruz qalır.

Azərbaycan dilində iltisaqilik qüvvətli olduğundan burada söz sırasının dəyişməsi həmin sözlərin nə qrammatik mənasına, nə də ümumi semantikasına təsir göstərir.

İngilis və Azərbaycan dillərində şəxsiz cümlələrin qarşılaşdırma-tipoloji yanaşma metodu ilə tədqiqi həmin yad dillərin tipoloji enliyini və diferensiasiyasını üzə çıxarır. Bu cür araşdırmalar dünya dillərinin sintaktik strukturu ilə əlaqədar ümumiləşdirici nəticələrin əldə olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilir. Bundan əlavə qarşılaşdırılan dillərdə həmin dil vahidlərinin məntiqi-qrammatik, struktur-semantik və kommunikativ özünə məxsusluğu ortaya çıxır.

Qarşılaşdırılan dillərdəşəxs və şəxsizlik anlayışına münasibət bildirmək üçün ilk əvvəl cümlənin təşkiledici üzvlərinin funksiyalarına toxunmaq lazım gəlir.

Qeyd edək ki, sintaksizdə bu barədə birmənalı fikir yoxdur, yəni hər hansı cümlə üzvünü baş - təşkiledici üzv hesab etmək lazımdır, ya yox ? Həmin məsələdə 3 konsepsiya mövcuddur:

(1) cümlənin baş-təşkiledici üzvləri kimi mübtəda və xəbər qəbul edilir və tərkib hissələrinə ayrılmayan baş üzvlər və yaxud yığcamlıq üçün-tərkib hissələrinə parçalanmayan (predikativ üzvlər). Bu konsepsiyaya əsasən, cümlə cüttərkibli (mübtəda + xəbər, mübtəda qrupu + xəbər qrupundan ibarətdir) və təktərkibli (tərkib hissələrinə ayrılmayan) olmaqla iki yerə bölünür.

(2) cümlənin ancaq prediqativ üzvləri (xəbər tərkib hissələrinə ayrılmayan) baş - təşkiledici üzv qəbul edilir. Bu konsepsiyaya görə bütün cümlələr təktərkiblidir.

(3) cümlənin baş üzvləri prediqativ üzvlərindən savayı, həmçinin mübtəda (güclü idarə edən) və tamamlıq qəbul edilir. Bu konsepsiyaya görə cümlənin bir, iki, üç və daha çox tərkibi olur.

Bu üç konpensiya aşağıdakı müxtəlif tip cümlələri doğurur:

(a) Külək ağacın budağını qopardı.

(b) Ağacın budağı külək tərəfindən qoparıldı.

Bu cümlələrdə (istər cüttərkibli, istərsə də təktərkibli) suprasintaktik amil (aktual üzvlənmə) asan " açılır". Bu cümlələrdən aşağıdakı sual doğur: " Nə baş vermişdir"? Dil bu suala cavabı imkanlaşdırır. Semantika onu tamamlayır, eyniləşdirir. Hər üç cümlədə eyni hadisə haqqında informasiya ötürülür. İnformasiya aşağıdakı hissələrdən qurulur: bitmiş hərəkət (qoparmaq), subyekt aktant (külək), aktantın obyektə münasibəti (ağacın budağı). Beləliklə, təsdiq etmək olar ki, həmin cümlələr yalnız tektonik cəhətdən bir-birindən fərqlənir.

Cümlə məzmun və ifadə planı olan mürəkkəb predikativ dil işarəsidir. Cümlənin məzmunu müşahidə olunmayan məzmundur, təfəkkürdə mövcuddur, duyğu üzvləri ilə hiss olunmazdır.

Müxtəlifsistemli dillərin sadə cümlə sintaksisinin nüvəsini monoelementli (təktərkibli) və polielementli (cüttərkibli) cümlələr təşkil edir.Cüttərkibli cümlə öz binar strukturuna görə adekvat şəkildə qrammatik planda predikativliyi və semantik planda mahiyyəti əks etdirir. Bundan fərqli olaraq təktərkibli cümlənin bir konstituent üzvü var, predikasiyanın və mahiyyətinstrukturunu adekvat olmayan şəkildə inikas etdirir. Təktərkibli cümlələr predikavliyi ifadə edir, şəxs, zaman və modallıq kateqoriyalarını müəyyənləşdirir. Təktərkibli cümlələr birüzvlü strukturu əhatə edir,qrammatik əsası və mənanı bu tərkib üzrə öyrənir. Təktərkibli cümlənin bir sıra tipləri güman, şübhə, ehtimal və s. modal mənaları ifadə edir.

Təktərkibli cümlələr qrammatik vasitələrlə ifadə olunur. Həmin cümlələr sadə cümlənin məhsuldar struktur tiplərindən qurulur və morfoloji təbiətinə görə - öz konstituiv üzvlərinə görə 2 qrupa ayrılır : 1) feili təktərkibli cümlələr; 2)ismi təktərkibli cümlələr.

Feili təktərkibli cümlələr leksik-qrammatik əlamətinə görə subyektsiz (şəxssiz) olmaqla bir neçə qrupda birləşir. Subyektsiz olan şəxssiz cümlələr feilin şəxssiz formaları ilə ifadə olunur və gerçəklik, arzu, mümkünlük kimi modal mənaları özündə əks etdirir.

Qeyd edək ki, hər hansı bir iş-hərəkət konkret zamanla bağlı olduğu kimi, konkret şəxslə də əlaqədardır. İş-hərəkətin icraçısı - subyekti olur. Şəxs kateqoriyası Azərbaycan dilində feilə aiddir. Bu kateqoriya Azərbaycan dilində 1-ci, 2-ci və 3-cü şəxslərlə bağlı morfoloji göstəricilər vasitəsi ilə ifadə olunur.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində feilin şəxsli forması fərqləndirilir və bunun qrammatik kateqoriyaları içərisində şəxs-kəmiyyət kateqoriyası da göstərilir. Şəxs-kəmiyyət kateqoriyası müasir ingilis dilində feilin ən zəif inkişaf etmiş kateqoriyasıdır. Müasir ingilis dilində feilin bu kateqoriyasın ifadə edəcək müstəqil qrammatik (morfoloji) vasitə, demək olar ki, yoxdur. Ancaq indiki zamanın qeyri müəyyən formasında, üçüncü şəxs təkdə şəxs və kəmiyyət göstərə biləcək bircə suffiks -s (-es) şəkilçisi işlənir. Yerdə qalan hallarda müasir ingilis dili feilinin şəxs-kıəmiyyət kateqoriyası, müstəqil nitq hissəsi hesab edilən şəxs əvəzlikləri vasitəsilə ifadə edilir, yəni feilin hansı şəxsdə olması onun təkdə və ya cəmdə işlənməsi şəxs əvəzlikləri ilə müəyyənləşdirilir. Şəxs əvəzliyini nəzərə almadan icraçının hansı kəmiyyətdə və neçənci şəxsdə işləndiyini müəyyən etmək olmur Məhz bu səbəbdən də müasir ingilis dilində, bir qayda olaraq feilin qarşısında şəxs əvəzliyi işlənir; cümlənin mübtədası həmişə müstəqil leksemlə ifadə edilir. Azərbaycan dilində mümkün olan bir hal-feilin şəxs əvəzliksiz işlənməsi (gedirəm, gedirsən, gedirik və s.) müasir ingilis dilində mümkün deyil (2, 93).Bəzi dilçilərin fikrinə görə, cümlənin göstəricilərindən ən əsası feili-xəbərdir. Ona görə də cümlənin xəbərə malik olması vacibdir. Mübtədanın isə cümlədə iştirakı xəbər qədər vacib deyil. Çünki bəzi cümlə növləri mübtədasız formalaşır. Ancaq mübtədanın cümlədə iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq, onun bildirdiyi şəxs xəbərdə öz əksini tapır. Ona görə də sadə cümlələrin bu cəhətdən növləri izah edərkən mübtəda terminindən deyil, şəxs terminindən istifadə olunur. Bu fikrin müəllifləri sadə cümləni şəxsə görə növlərə ayırırlar: 1. Şəxsli cümlələr; 2. Şəxsiz cümlələr (3, 200).

Şəxs və şəxsizlik anlayışı Azərbaycan dilində xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələrə aiddir. Həmin cümlələrin adları onların hər birinin öz subyektinə münasibəti ilə bağlı müəyyənləşib. " Cüttərkibli cümlə " termini daha çox "şəxssiz cümlə" termini ilə oppozisiya təşkil edir. Bu cəhəti əsas götürsək, cüttərkibli cümlə, başqa sözlə, şəxsli cümlə deməkdir. "Cüttərkibli cümlə= şəxsli cümlə" tezisinə əsasən cüttərkibli və təktərkibli cümlələri aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

Şəxsli (cüttərkibli) cümlə.

Qeyri-müəyyən şəxsli cümlə.

Ümumi şəxsli cümlə.

Göründüyü kimi, əvvəlki üç cümlə tipi (şəxsli, qeyri-müəyyən şəxsli, ümumi şəxsli) bir-birinə çox yaxındır. Bunlardan ikisi ona görə təktərkibli sayılır ki, şəxs (subyekt) var, lakin konkret deyil, qeyri-müəyyən və ya ümumidir. Deməli, bunlar normal cüttərkibli cümlələrində subyektin olmaması ilə deyil, birində qeyri-müəyyən, digərində ümumi olması ilə fərqlənir. Şəxsiz cümlələrdə isə şəxs (mübtəda) anlayışı tamamilə inkar edilir və ona görə də bu cür cümlələr cüttərkibli cümlələrlə münasibətdə əks qütbü təşkil edir.

Şəxslilik anlayışı Azərbaycan dilində şəxsli cümlələrlə öz ifadəsini tapır. Şəxsizlilik kateqoriyasını şəxsli cümlələr Azərbaycan dilində üç növdə gerçəkləşdirir:

1) şəxsizlik kateqoriyasının müəyyən şəxsli cümlələrlə ifadəsi. Müəyyən şəxsli cümlələrin mübtədaları şəxslərin üçünün də tək və cəminə aid sözlərlə ifadə oluna bilər. Buna uyğun olaraq, cümlənin də xəbəri şəxs və kəmiyyətə görə dəyişir.

Mübtədasız müəyyən şəxsli cümlələrin də xəbərləri eyni qaydada şəxs və kəmiyyətə görə dəyişir. Məs.: \...\ Elə bu məsələni öyrənmək üçün sizə əziyyət verməli oldum.\...\ kənd təsərrüfatı mütəxəssisi deyilik (Ə.Əroğul)

Y.Seyidov şəxsliliyin bariz ifadəsi olan müəyyən şəxsli cümlələrin nitqin əsasını təşkil etdiyini göstərməklə yanaşı, həmin konstruksiyaların başlıca xüsusiyyətlərindən birinin xəbərinin ifadə vasitələrinin və ifadə formalarının qeyri-məhdud olması, digər bir əlamətin onun feili xəbərinin bütün şəxslər üzrədəyişə bilməsi faktı kimi göstərir (4, 205).

2) şəxslilik kateqoriyasının qeyri-müəyyən şəxsli cümlələrlə ifadəsi. Bu zaman ifadə olunan sintaktik vahidin xəbərinin icra edəni danışana məlum olmur. Danışan adam hərəkət, hadisə haqqında məlumata malikdir. Ona görə də heç bir şəxsin adını çəkə bilmir, qeyri-müəyyən şəxsli cümlə işlətməli olur. Məs.: Deyir, " Qanlı dərə "də öldürüblər (S. Əhmədli).

Qeyri-müəyyən şəxsli cümlənin nitqdə işlənməsinin digər bir səbəbi işi icra edən şəxs və yaşəxslər danışana, hətta dinləyənə də məlum ola bilər. Bu halda müəyyən şəxsli cümlələrdən də istifadə etmək olar. Amma məsələnin bu tərəfi danışanı maraqlandırmır, o ancaq proses barədə informasiya vermək istəyir və qeyri-müəyyən şəxsli cümlə işlədir. Məs.: Apardılar o yazığı! (Ə.Vəliyev)

3) şəxslilik kateqoriyasının ümumi şəxsli cümlələrlə ifadəsi. Həmin konstruksiyalardan hər birinin xəbəri bir şəxsə görə əmələ gəlir, amma fikir həmin şəxsə aid olmur, ümumiyyətlə, ünvanlanır. Belə konstruksiyalarda cəmiyyətin həyatı, məişəti, adət ənənəsi öz əksini tapır. Məs.: Günü günə satmazlar. Pis adamın yanında oturmazlar və s.

Şəxssizlik geniş anlayışdır. Bu anlayışın qrammatik ifadəsi şoxcəhətlidir. Bu anlayış bəzi əsərlərdə "təktərkibli", "mübtədasız cümlələr", "qeyri-müəyyən şəxsli cümlələr" terminləri ilə sinonim kimi götürülmüşdür (5, 44-45) Fikrimizcə, bu cür termin müxtəlifliyində ümumi bir nöqsan vardır ki, bu da ondan ibarətdir ki, dilçilər bu bölgü altında ümumi şəxsli, qeyri-müəyyən şəxsli və şəxssiz cümlələrdən danışırlar və bunlar birləşdirilir. Halbuki belə konstruksiyaların hər birinin spesifik qrammatik məzmunu və əlaməti mövcuddur. Z. Budaqovanın fikrincə, şəxsizlilik kateqoriyası dedikdə konstruksiyada qrammatik subyektin, yəni mübtədanın iştirakının və yaxud rekonstruksiyanın mümkün olması başa düşülür. Həmin subyekt bütöv cümlədə ifadə olunur, yarımçıq cümlələrdə isə istənilən vaxt bərpa edilə bilər. Şəxs iki mənda işlənir: 1) iş görən şəxs. Bu, subyekt termininə; 2) qrammatik şəxs. Bu isə mübtəda termininə uyğun gəlir. Şəxsli cümlələrdə hər iki anlayış ola bilər. Dilçinin nöqteyi-nəzərincə, "şəxssizlik" adı altında mübtədanın olmaması və qeyri-mümkünlüyü nəzərdə tutulur. Hətta bunlar xəbərin əlamətinə görə müəyyənləşmir. Şəxssizliklə subyektsizlik müxtəlif anlayışlardır. Çox zaman şəxssiz konstruksiyalarda subyekt olur, lakin o, qrammatik mübtəda şəklində öz ifadəsini tapmır. Məsələn, Mənə soyuqdur cümləsində subyekt yönlük halda olan mənə sözü ilə ifadə edilmişdir. Buna baxmayaraq, şəxsli cümlədəki subyeklə şəxssiz cümlədəki subyekti qarışdırmaq olmaz. Şəxsli cümlədə subyekt ismin adlıq halı ilə ifadə olunur (7, 266).

Azərbaycan dilində müəyyən şəxsli cümlələri iki yerə ayıraraq (mübtədalı müəyyən şəxsli cümlələr; mübtədasız müəyyən şəxsli cümlələr) şərh etmək (ümumitəhsil məktəbləri üçün yazılmış dərsliklərdə) fikrimizcə, düzgün deyil. Çünki bu tip mübtədasız cümlələrdə mübtəda iştirak etməsə də, cümlənin şəxsi təsəvvür edilir və cümləyə mübtəda əlavə etmək mümkün olur (4, 200-201). Z. Budaqova şəxs anlayışından şəxsli cümlələrdə iki məqamda istifadəni məsləhət bilir: 1. Şəxslər qarşılaşdırıldıqda. Məs.: Siz buyurunuz, mən də bu şeyləri götürüb gəlləm (N.Vəzirov); 2. Şəxs xüsusi nəzərə çarpdırıldıqda. Məs.:...Biz də müəllim olacayıq (Ə.Vəliyev) (8, 56).

M.Huseynova

Overview of active categorie in linguistics

Summary

Study of the general features of the world languages with the study of different systemic languages by the method of comparative-typological approach is also useful about

language linguistic theory and the development and enrichment of its syntactic structure at the present stage.

The study of the typical method of installation of the individual sentences in English and Azerbaijani reveals the typological identity of those alphabets. Such studies have a major importance from the point of view of the generalization of the syntactic structure of the world languages.

Unlike Azerbaijani, the modern English language is characterized by the active form of the verb and the category of person-quantities is also included in the grammar categories. Person-quantitative category is the weakest category of the verb in modern English.

We think it is wrong to interpret certain active sentences in two types in Azerbaijani. Because even though there isn't any subject of the sentences like this, the subject is imagined and it is also possible to add a subject to the sentence.

Key words: linguistics, research, grammer, active voice, passive voice, subject, verb

М.Гусейинова

Категория личности в лингвистике

Резюме

Изучение различных системных языков методом совпадений типологического подхода полезно при изучении общих аспектов мировых языков, языковой лингвистики и разработке ее синтаксической структуры и обогащения на современном этапе.

Изучение однозначного предложения в английском и азербайджанском языках с помощью метода типологического подхода позволяет выявить типологическую идентичность этих чужеродных языков. Такие исследования могут иметь большое значение для достижения обобщающих результатов, связанных с синтаксической структурой языков мира.

В отличие от азербайджанского, современный английский язык выделяется в виде глагола в личнойформе, а в грамматических категориях это личностно-количественная категория. Личностно-количественная категория глагола в современном английском языке слабаразтинаякатегория.

Понятие личности и идентичности относится к приговорам, основанным на новостях на азербайджанском языке.

Разделение двух частей предложений, чтобы объяснить конечное множество, по нашему мнению, является неправильным. Хотя это не имеет место в этом типе несомненного предложения, предложение задумано лично, и возможно добавить предложение к предложению.

Ключевые слова: языкознание, исследование, грамматика, категория лица, категория безличности, подлежащее, глагол

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xuraman Məhərrəmova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

VƏFA MƏHƏRRƏMOVA
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ QISALTMA VƏ İXTİSARLARIN NEOLOGİZMLƏRİN YARANMASINDA ROLU

Xülasə

İngilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən və Azərbaycanın ali və orta məktəblərində Azərbaycan ədəbiyyatını tədris edən və ya tərcüməçi, filoloq kimi fəaliyyət göstərən ali ixtisas məktəblərinin məzunları mətnləri, o cümlədən formal və qeyri-formal xarakter daşıyan mətnləri, müasir və klassik ədəbiyyat nümunələrini dinləyib öz münasibətlərini, mövqeyini, fikir və ideyalarını bildirmək qabiliyyətinə yiyələnməlidirlər. Əksər hallarda ixtisası dil olan fakültələrdə dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr xarici ədəbiyyat nümunələri olan və dünya ədəbiyyatının xəzinəsinə daxil edilmiş əsərlərlə tanış deyillər. Bəzən onlar həmin əsərlər haqqında heç bir məlumata malik deyil. Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, klassik ədəbiyyat nümunələrində personajların istifadə etdiyi nitq modelləri, bu gün istifadə edilən dildən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Buna görə də qısaltma və ixtisarlara diqqət yetirmək lazımdır. Müasir universitet tələbəsi təkcə bu və ya digər sahədə ixtisaslaşmış kadr kimi formalaşmamalıdır. O, həm də ünsiyyətə hazır olmalı və müxtəlif insanlarla ünsiyyət qurmaq, komanda tərkibində işləyə bilmək, ətrafdakılara motivasiya verə bilmək kimi tamamilə yeni sosial bacarıqlara yiyələnməlidir. Məhz bu baxımdan ədəbi xəzinə əlçatan olmalıdır. Qloballaşma prosesinin labüdlüyünü və bu prosesə inteqrasiyanın qaçılmaz olduğunu nəzərə alaraq, elm və təhsil sahələrinin qloballaşma proseslərinə adaptasiyası dildə onun təmin olunmasını şərtləndirən amillər sırasına daxil olmuşdir. İlk öncə ona görə ki, məhz bu sahələrdə təkcə yeni bilik və texnologiyalar deyil, həm də insanın fikirlərinin ifadəsinin bu və ya digər formalarının yeni mexanizm və üsulları da gündəmi zəbt edir. Bu zaman qısaltma və ixtisarlardan məlumatlı olmaq vacib sayılır.

Açar sözlər: peşə, danışıq, meyar, dil, söz

Neologizmlər üslubu effektlə, sözün emfatik funksiyası ilə səciyyələnə bilir. Lakin bu xüsusiyyət özünü dildə az göstərir. Danışanın, yaxud alınma sözü istifadə edənin yüksək bilik səviyyəsi ilə yanaşı, adresatın qavrama dərəcəsinin kamilliyi də nəzərdə tutulmalıdır. Məsələn, müasir informasiya vasitəsi- kompüterlə əlaqədar olan WINUP birləşməsinin Vinap şəklində istifadə olunması üslubu effektlə əsaslandırıla bilər. Bu cür sözlər, bir qayda olaraq, kompüterlə işləyənlərin nitqində, daha çox isə danışıq dilində qeydə alınır. Neologizmlərə ixtisarlar fonunda tez-tez rast gəlinir.

lüğətində də öz əksini tapır. Dildə bəzi sözlər istifadədən çıxarılır, bəziləri dəyişdirilir. Bəzən isə yeni sözlər yaradılır. Bu sözlər daha çox KIV- də işlənir.

Haqqında bəhs etdiyimiz bu sözlər neologizmlərdir. Başqa dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də çoxlu neologizmlər vardır.

Qeyd edək ki, xeyli miqdarda yeni sözlər və onların şərhi neologizmlər haqqında elmin yeni bir sahəsinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. İlk dəfə Fransız dilçiləri neologiya nəzəriyyəsinin inkişafında böyük uğura imza atdılar.

Neologizm yunan sözü olub, neos-yeni, logos- söz yəni yeni söz deməkdir.

Neologizm umumilikdə istifadə oluna bilər, amma bəzi hallarda dilin lüğət tərkibinə daxil olmaya bilər. Neologizmlərin yaranması əsasən şəxs, ictimaiyyət, dövr, hadisə ilə

birbaşa əlaqələndirilir. Neologizmlərdən ilk dəfə "Oxford" lüğətində 1483-cü ildə istifadə edilmişdir [1,s.532].

Dil daim dəyişikliklərə məruz qalır. Dövrün inkişafı ilə əlaqədar müntəzəm olaraq lüğətə yeni sözlər daxil olur. Müəyyən tendensiyalara müvafiq olaraq yeni sözlər yaranır və həmin sözlər dildə köhnəlir, istifadə müddəti başa çatır. Dilçilikdə neologizm ən son yaradılmış söz kimi başa düşülür.

Neologizmlər yeni ixtiraları, hadisələri və hətta mədəni məzmuna malik köhnə fikirləri adlandırmaq, müəyyənləşdirmək üçün yaradılır.

Yeni söz və ifadələr müəyyən şeylərin adlandırılmasına ehtiyac olduqda yaradılır. Belə ki, onlara adlar verilir. Onlar bəzi sosial əlaqələrə aid edilə bilər. Məsələn, People's Republic yaxud nuclear war və s. Yuxarıda verilmiş nümunələrdən bəzilərini ifadə etmək üçün dilin lüğət tərkibindəki müəyyən sözlərdən istifadə etmək olar.

Eyni zamanda qadınlara məxsus peşələri əks etdirən sözlər dəyişikliyə məruz qalır. XX əsrin 80- 90 -cı illərində isə neologizmlər həyat tərzində (belonged, ladies who lunch, theme pub), komputerləşmədə (laptop, to back up, to toggle), iqtisadiyyatda (sunrise industry, dawn raid), musiqidə (acid house, MTV, New Age music), kütləvi mediada (video nasty, video piracy, tabloid television), incəsənətdə (crossfades, body-hopping), tibbdə (to burn out, PWA, ME), təhsildə (baker day, City technology college), dəbdə (body conscious, leisure wear), mətbəxdə (jaket crisp, tapas) yarandı.

Beləliklə, yeni sözlərin işlənmə dairəsi böyüməyə başladı. Yeni sözlərin yaranma yollarından biri də akronimlərdir. Hal-hazırda akronimlərdən cox istifadə olunur. İmkan yarandıqca texnika, hökumət, təşkilat adları qısaldılır. Akronimlərdə bütün hərflər böyüklə yazılır. Məsələn, ASAP, FYİ, NASA. Hərbi acronym olan G.P. (General Purpose) Amerika ordusunda "jeep" kimi istifadə olunub, indi isə brend adı kimi istifadə olunur. Akronimlərə aid digər misallar "scuba", "laser", "okay" və "snafu" sözləri ola bilər.Morphing-Bu sözlər hər zaman inkişaf edir.Məsələn: Your mother might "ring you" on the telephone bu cümlədə işlənən "ring" sözü həm isim, həm də fel kimi işlənir. Bu cümlədədə isimə oxşayır ancaq feildir. Başqa bir misal "You might "google" burada feldir , əslində isə "google" sözü "Google TM" sözündən götürülmüşdür.Random (sistemsiz)-bəzən sözlər birdən ortaya çıxırlar və qəbul olunurlar. Məsələn: your grandpa smoked "stogie" despite your "granma's phooey" reaction (Bu cümlədə işlənən hər iki termin kortəbii, təsadufən yaranıb).

Neologizmlərin bəziləri müəyyən coğrafi şərait, dövrün tələbləri ilə əlaqədar olaraq yaranır. Flippin mənşəli sözlər və -gate sonluqlu sözlərin çoxu dilöyrənənlər üçün rahat, uyğun olmur. Hətta yeni sözlər var ki, gülüş və yumor hissləri yaratmaq üçün yaradılmışdır.Qısa müddətdən sonra isə onlar köhnəlmişdir. [2,s.256].Danışıq sözlərinin qısaldılması da yeni sözün yaradılmasında motiv hesab olunur.Onlara "clipping, curtailment" lər də deyilir və XV əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. O vaxtdan bəri inkişaf edərək yeni sözlərin yaranmasında bunlara daha çox istifadə edilir. Bu inkişaf XX əsrdə daha çox Avropa dillərində və ən çox ingilis dilində baş vermişdir. Danışıq sözlərinin qısaldılması zamanı tərəflərdən biri o birinə qısaldılır. Akronimləri "clipping"lərdən fərqləndirmək bəzən çətin olur. Bu ona görədir ki, dilin şifahi və yazılı formasında müəyyən oxşarlıqlar vardır. "Clipping"lər şifahi nitqdə qrafik "abbreviation"lərdən yaranır. Onlar daha çox şifahi nitqdə və gündəlik söhbətlərdə geniş istifadə edilir. I Dünya müharibəsi zamanı və ondan sonra müxtəlif mədəniyyətlərə dair yeni sözlər təkcə ingilisdilli ölkələrdə deyil, həmçinin dünyanın başqa hissələrində də geniş yayılmağa başladı. Ölkələrə, hökümətlərə, sosial, hərbi, sənaye, ticarət təçkilatlarına və ofislərə adları təkcə bütöv formada deyil, həmçinin qısaldılmış formalarda da vermək lazım olurdu. Məsələn: the USSR, the U.N.O., MP. Zaman keçdikcə hərflər arasında nöqtə qoyulmamağa başladı. Bəzi qısaltmalar var ki, onlar həm nöqtə ilə, həm də nöqtəsiz işlənə bilir. Məsələn: EPA və E.P.A. Belə sözlər söz birləşməsindəki hər bir sözün ilk hərfindən yaranır.

İngilis dilində bəzi neologizmlər var ki, onlar başqa dillərdən keçmişdir. Belə sözlər alınma sözlərdir. İngilis dilinin lüğəti alınma sözlərlə daha da genişlənir. Bəzən onların səs sistemində dəyişiklik edilmir. Belə sözlər davamlı neologizmlər adlanır. Bu, nizamsız morfoloji, ingilis dili üçün qeyri -tipik olan fonetik bölgü ilə xarekterizə olunur.

Alınma sözlərin dilə daxil olması orta əsr və intibah dövründə çoxalmağa başladı. Alınma sözlər arasında barbarizmlər və assimlyasiya olmamış sözlər də vardır. [5,s.42].

Bu yeniliyin yüksək inkişaf nöqtəsinə çatması ilə əlaqədardır.Məsələn: dolce vita italyan sozü olub,dür-sweet life, inshallah ərəb sözü -god willing, petite dejeuner fransız dilindən keçmiş "breakfast" deməkdir. Son zamanlarda alınma sözlərə nəzər saldıqda görürük ki, onların orfoqrafiyası əvvəlki dilin sisteminə uyğundur. Belə ki, onların orfoqrafiyasında dəyişiklik edilməmişdir. İngilis dilində olan qısaltmalar başqa dilə keçərkən o dildə də ingilis dilində oluğu kimi səslənir və oxunulur. Yeni sözlərin yaranmasında bu hal daha çox yayılmış və insan fəaliyyətinin demək olar ki, bütün sahələrində, ən əsası da siyasi və texniki lüğətlərdə işlədilir: U.N.O., və yaxud UNO – United Nations Organization, NATO – the North Atlantic Treaty Organization, SALT – Strategic Arms Limitation Talks.Sonuncu misal göstərir ki, akronimlər adi sözlərlə omonimlik təşkil edir. Bəzən isə onlar müəyyən birliklərin yaradılmasında istifadə olunur. Məsələn: qadınlar üçün beynəlxalq təşkilat NOW adlanır. Dildə uzun muddətdir ki,mövcud olan sözlərə baxdıqda müəyyən etmək olur ki, ingilis dilindəki qısaltmaların əksəriyyəti asimliyasiyaya uğramış alınma sözlərə oxşayır.Təkhecalılıq avropa dillərinə nisbətən ingilis dilində daha çox keçmişə söykənir və buna görə də qısaldılmış sözlər onların uzun variantlarına nisbətən daha çox yerli(native) sözlərə oxşayır,onlar kimi səslənir. [3,s32].

Son zamanlar qısaldılmış sözlər çox yaranır. Bu isə coxlu sayda neologizmlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn götürək "demo" sözünü. Bu söz "demonstration" sozunun qısaldılmış formasıdır. Bundan başqa, "frog və fridge sözləri "refrigerator", "trank" "tranquilizer" sözlərindən əmələ gəlmişdir. Bir çox dilçilər bunu muasir həyatın dinamik inkişafı ilə əlaqələndirirlər. Bundan başqa digər səbəblər də araşdırılmalıdır. Əsas səbəblər arasında ritm, ahəngdarlığın tələbləri də var ki, bunlar daha çox bir hecalı sözlərdə baş verir.

"Blend" yolu ilə düzələn sözün mənasını tapmaq üçün, həmin sözün yaranmasında iştirak edən tərkibləri təhlil etmək lazımdır. "Blend"lərdə ya ilk tərəf kök kimi iştirak edir və son hissə atılır və yaxud ikinci tərəf saxlanılır, ilk hissə atılır. Blendlərin iki növü vardır. Bunlar söz birləşmələrinin tərəflərinə görə fərqlənir.Bu iki növdən birinə əlavə ,digərinə isə məhdudlaşdırıcı deyilir. Məhdudlaşdırıcı növdə birinci tərəf ikinci növ təyinedici kimi işlənən təyini söz birləşməsinə çevrilir. Məsələn: cine (matographic pona) rama- cinerama, medicare - medical care, telecast - television broadcast. Əlavəedici növ bağlayıcı ilə birləşən murəkkəb sözlərdən yaranır. Məsələn: smog-smoke and fog, tüstü və dumanın qatışığı. [6,s.248].

Hər iki növdə həm səs, həm də mənanın sürüşməsi baş verir.Ancaq semantik əlaqələr fəqli olur. Tərkibləri sinonim ola bilər və yaxud eyni semantik sahəyə və eyni leksik-qrammatik sinfə daxil ola bilər. məs: French + English = Frenglish.

Hər bir xalq qoruyub saxladığı mədəniyyəti ilə tanınır və insanların həyat tərzi onların Söz yaradıcılığının başqa bir növü olan qısaltmalar (shortening) da ingilis dilində omonimlərin sayını artıran amillərdən biridir. Məsələn: "fan" sözü "fanatic" (fəanetik) sözünün qısa formasıdır. Bu sözün antonim qarşılığı Latın dilində alınmış "fan" (an element for waving and produce some cool wind) sözüdür. "Rep" sözü 4 omonimə malikdir:

1) rep=repertory
2) rep=representative
3) rep=reputation
4) rep=repetition (in school slang smth, need to know by hard)

Dildə omonimlərin yaranmasının digər bir növü də abbreviaturalardır. Müəssisə təşkilat və ya ölkə adının baş hərflərlə qısaldılması ingilis dilinin lüğət tərkibindən artıq mövcud olan

hər hansısa bir sözü uyğun gələ bilər. Məsələn: Amerika Birləşmiş Ştatları (United States of America) qısaca olaraq US yazılır. Bu da tələffüz zamanı us əvəzliyinə uyğundur. [4,s.54].

Dildə dəyişikliklərin ən bariz nümunələrindən biri dəyişən zamanın tələbinə uyğun olaraq leksik vahidlərin dilə daxil olmasıdır. Dünyada yeni elmi, sosial inkişaf baş verdiyindən yeni məşğuliyyətlər, dəblə bağlı yeniliklər yarandı. Bu səbəbdən də yeni sözlər yaranmalı oldu. Lüğət tərtibçiləri hər zaman bu yeniliklərlə maraqlanırlar. Buna misal olaraq, "Oxford English Dictionary"ini göstərmək olar. Belə ki bu lüğətdə bir neçə il öncə verilmiş sözlərin dörddə biri zamana uyğun yenilənir. 2015-ci ilin iyununda təxminən 500 söz lüğətə daxil edilmişdi. Bu sözlərdən bir neçəsini misal göstərmək olar: crowdfunding, decluttering, e-cigarette, FLOTUS (First Lady of the US), və twitterati. Onu yaradan şəxsdən və məkandan asılı olmayaraq yeni sözlərin yaranma yolları demək olar ki, eynidir. Bəzi sözlər də var ki, onlar istifadə edilmir, yəni köhnəlir. Belə olduqda artıq həmin sözlər lüğətdən çıxarılır. Baxmayaraq ki, bir neçə neologizmlər dildə istifadə edilir, ancaq onların çoxu qısa müddətdə mövcud olur. "The Longman Register of New Words" lüğətində olan "filofiction" sözü artıq istifadə olunmur. Ancaq bu lüğətdən olan digər bir söz "chocoholic" sözü hələ də istifadə olunur. Sözlərin özündən yaranan yeni sözlər dil müəllimləri və tələbələr üçün daha rahatdır.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev K. Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
2. Qasımov M. Azərbaycan terminologiyası. Bakı: Mütərcim , 2007,192 s.
3. Sadıqova S.Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm 2011, 380 s.

Rus dilində

4. Арнольд.В. Стилистика современного английского языка. М. 1990. 500 с.
5. Лотте Д. Основы построения научно- технической терминологии. Изд-во, АН СССР,М., 1961, 158 с.

İngilis dilində

6. Ewer, J.R. Hughes-Davies, E. "Further notes on Developing an English Programme for Students of Science and Technology" in Swalls (ed., 1985),pp.34-45

N. Maharramova

The role of shortenings and abbreviations in creating neologisms in english

Summary

The article deals with the role of shortenings and abreviatons in Lingiustics.Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. The article is devoted to the abreviations in modern linguistics. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role in Linguistics. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. One of the main

goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. It will make the process of teaching oral speech more effective. This article deals with the abreviations in linguistics. The author emphasizes the role of abreviations, referring to the works of scientist that have been researched in this field of linguistics. She emphasizes that since its emergence. This caught the attention of linguistics and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the communication process clearly and use the language more competently. The analysis shows that the components are interrelated. They are interact and complement each other in the process of speech continuum. While analyzing the shortenings and abreviations great attention was given to the linguistic facts taken from linguistic literature.

Key words: profession, speaking, criteria, language, word

H.Маггарамова

Роль абревиатуры на происхождении неологизмов на английском языке

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы абревиатуры на английском языке. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Основной целью Государственной программы является формирование единой обшенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образовании. Одной из основных целей изучения языка является обладение умением эффективно общаться на изучаемом языке. В статье речь идёт о пост номиналы в сфере лингвистики. Она ссылаясь на работы ученых исследовавших эту область лингвистики, а также подчеркивает ее важность в лингвистике. Отмечается, что эта дает воспоминать смысль во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите. Анализ показывает, что эти компоненты взаимосвязаны. Они в процессе формирования реча взаимодействуют и дополняют друг друга. В течение анализа большое внимание обрашено на лингвистические факты, полученные из лингвистических литератур.

Ключевые слова: профеция, разговор, критерия, язык, слова

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyarova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

НАРГИЗ СЕИДОВА
Доктор философии по филологии, заведующая кафедрой
Иностранных Языков факультета Международных отношений и управления
Азербайджанского Университета Языков
nigucha@mail.ru

КОГНИТИВНАЯ СТРАТЕГИЯ В ДИСКУРСИВНОМ ПРОСТРАНСТВЕ РЕЧЕВОГО АКТА БЛАГОПОЖЕЛАНИЙ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Данная статья посвящена определению специфики определения основной когнитивной стратегии в дискурсивном пространстве благопожеланий во французском языке. В статье определяется статус благопожеланий. Они выступают как дискурсивное пространство. Дискурсивное пространство, в свою очередь, играет роль совокупности самостоятельных дискурсов разного когнитивного и прагматического характера. Данные типы имеют общую концептуальную организацию. Также выявляется базовая стратегия данного дискурсивного пространства, а также стратагемы. Стратагема – определенная очередность дискурсивных действий, способствующих развитию дискурса благопожеланий: апелляция к высшим силам, к эмоциям и чувствам участников ситуации, актуализация объектов желания. Описываются функциональные различия оптативной конструкции, выступающей главным средством определения базовой когнитивной стратегии «Пожелание блага» во французском языке. Выявляются языковые способы и средства, усиливающие выразительность речи и придающие оригинальность, а также обеспечивающие специфику объективации основной когнитивной стратегии благопожеланий. К числу таких средств и методов относятся поэтическая форма, риторические тропы, экспрессивно-оценочные слова, а также слова-названия реалий быта, материальной и духовной культуры, религии.

Ключевые слова: благопожелание; дискурс; дискурсивное пространство; дискурсивная стратегия; когнитивная модель; когнитивная стратегия; стратагема; фреймовая структура.

Благопожелание представляет собой высказывание, целью которого является пожелание добра, блага и успеха в той или иной деятельности себе или другому, отражающее психологию того или иного народа и занимающее важное место в жизни общества, то есть благопожелание является основой продуктивной единицей коммуникации.

Обширная прагматическая зона и жанровое многообразие благопожеланий во французском языке, безусловно, осложняют их однозначную квалификацию. Следует отметить, что определение статусной характеристики этих единиц связано с таким понятием, как «дискурс». Интересной в плане определения статуса благопожеланий представляется определение дискурса «как целенаправленного социального действия, как компонента, участвующего во взаимодействии людей и механизмах их сознания (когнитивных процессах)», как речи, «погруженной в жизнь» [1, с. 136–137].

Вполне уместно было бы определение дискурса как «семиотически объективированного пространства коммуникативно-когнитивной природы, возникающего в процессе речевого взаимодействия людей как совокупность конституирующих его фасет языкового и внеязыкового характера: речемыслительной, этнокультурной, событийной, композиционно-стилистической (совокупность выразительных средств и приемов построения дискурса), ситуативной, речеповеденческой, ассоциативно-образной» [2, с. 53].

Дискурс как «сложный многогранный феномен, образующийся в пространстве между различными объектами – языком, коммуникацией, текстом и контекстом и обладающий

способностью приращения смыслов» [3, с. 16] и как «семиотически объективированное пространство коммуникативно-когнитивной природы», – может быть организован по-разному. На наш взгляд, благопожелания, отличаясь от других типов дискурса, представляют собой единость самостоятельных речевых актов различной когнитивной и прагматической сущности, интегрированных в сложно организованную систему. Единным фактором этой системы является концепт «Желание», который в различных типах благопожеланий выступает в виде пожелания блага как другому, так и себе. Исходя из их интегральной концептуальной сущности, мы принимаем благопожелания как дискурсивное пространство.

Дискурсивное пространство понимается как сложная система, параметры которой заданы возможностью объединения дискурсов» [4, с. 156].

Дискурсивное пространство «Благопожелания» имеет фреймовую структуру, основные элементы которой представляют конкретизацию базового понятия «Желание», и реализуется целым спектром дискурсов, степень функциональной загруженности которых обусловливается культурно-национальными факторами, а специфика их вербальной экспликации в конкретном языке зависит от ситуационного и культурно-исторического сценария.

Репрезентация благопожеланий во французском языке позволяет лишь в общем представить дискурсивное пространство «Благопожелания», потому что прагматическое многообразие направлений применения этого жанра в данной лингвокультуре очень сложно определить.

Интересно также отметить, что во французском языке «благопожелание» этимологическию часто связано с религиозными обрядами и понятиями. Обращение к Богу во многих контекстах и жанрах наводит на мысль, что его можно считать одним из базовых ценностных составляющих когнитивного сознания народа. В данном случае мы можем смело говорить о том, что Бог служит важнейшей частью культуры, важной частью когнитивного сознания. Представления о Боге формируют человека социального, сопоставляющего собственные возможности и способности с некой другой силой. Вместе с тем следует заметить, что во французском языке обащений Богу несколько. Очень часто в качестве адресата речи выступают Éternel и Crèateur, которые имеют различное происхождение и не могут, казалось бы, заменять друг друга.

В русском языке, например, сама внутренняя форма – благое пожелание (то есть желание-действие, совершение благого дела посредством слова) создает особую стереоскопичность представления определенной ситуации и служит основой реконструкции когнитивных принципов её формирования и структурирования. Что касается лексикографической репрезентации благопожелания, то следует заметить отсутствие во многих авторитетных словарях русского языка самой лексемы «благопожелание».

Понятие благопожелания во французском языке представляет различные прагматические ситуации общения: тост, просьба-пожелание, прошение-молитва, благодарность, поздравление (с рождением детей, вступлением в брак, новосельем, с днём рождения и др.), этикетные жанры (приветствие, прощание, извинение, соболезнование-сочувствие и др.), благопожелания людям, занятым в разных видах деятельности (уборка урожая, работа в саду, огороде и др.), благопожелания, связанные с различными физиологическими действиями и состояниями человека (болезнь, трапеза, и др.), благопожелания, используемые в повседневной устной коммуникации и др.

Основные элементы дискурсивного пространства «Благопожелания» представляют собой прямое отражение результатов когнитивной деятельности человека, связанной с концептуализацией объектов его желаний. Следует отметить, что язык, являясь частью когнитивной деятельности человека отождествлен не только с лингвистической репрезентацией результатов этой деятельности, но и с процессами её организации. Поэтому когнитивные стратегии неразрывны с дискурсивными стратегиями. Поэтому следует сформулировать наше восприятие когнитивных и дискурсивных стратегий. Под когнитивными стратегиями в дискурсивном пространстве мы принимаем единые

когнитивные механизмы, направленные на осуществление ментальных схем в интеракции с языковыми структурами.

С когнитивными стратегиями непосредственно связаны дискурсивные стратегии, которые, вслед за Л.В. Цуриковой, мы определяем как «потенциально возможные интерактивные способы осуществления коммуникативно значимых действий в дискурсе и языковые способы их выражения» [5, с. 101].

Дискурсивное пространство «Благопожелания», во-первых, является когнитивной универсалией. Универсальной является когнитивная модель благопожелания, базу когнитивных стратегий в которой представляет понятие «Желание», обусловливающее базовую дискурсивную стратегию «Пожелание блага».

Во-вторых, универсальная стратегия «Пожелание блага» в дискурсивном пространстве разных лингвокультур осуществляется посредством различных стратагем, то есть определенной последовательности дискурсивных действий (с учетом особенностей коммуникативной ситуации), взаимосвязанных с базовой стратегией одной целью и направленных на осуществление конкретных задач.

Так, во французском языке в качестве таких дискурсивных действий выступают:

1) апелляция к сверхъестественной силе с просьбой об исполнении благопожелания;

2) актуализация: а) коммуникативной интенции говорящего (пожелания, просьбы-пожелания в молитвенной форме, заклинания), б) адресата дискурса (слушающих, к кому обращена речь); в) адресата благопожелания (например, семьи, ребенка, невесты, жениха); г) ситуации общения (например, свадьбы, рождения ребенка,); д) объекта пожелания (всего того, что представляет ценность для человека в духовной и материальной культуре).

Одной из форм осуществления ключевой стратегии «Пожелание блага» является апеллятивная стратагема, которая в контексте дискурса объективируется, во-первых, с помощью обращения к высшим силам – к Богу, например : «Que le seigneur te garde de tout mal, il garde ton âme».

К числу дискурсивных явлений относится стратагема актуализации объектов желания (желаемых морально-нравственных, физических качеств невесты, жениха, новорожденного): «Que votre mariage soit aussi radieux que le soleil qui illumine cette belle journée !».

Указанная выше стратагема актуализации желаемых качеств занимает важное место в благопожелании, адресованном новорожденному мальчику: «Qu'il soit digne de son père!» [9, с. 88].

Для дискурсивного пространства «Благопожелания» вполне приемлимой является дискурсивная стратагема актуализации объекта желаний, которая, в зависимости от контекста общения, осуществляется в различных элементах дискурсивного пространства разнообразием конкретных проявлений объектов желаний, например:

- материальные блага: «je te souhaite une bonne année pleine de richesses…»
- плодотворный труд: «que tu t'amuses en travaillant…»

Дискурсивное пространство «Благопожелания» во французском языке является совокупностью сравнительно самостоятельных дискурсов, объединенных общей когнитивной стратегией «Пожелание блага». Эта базовая стратегия, в зависимости от типа конкретной ситуации и намерений говорящего, осуществляется путем конкретных стратагем как четкой последовательности дискурсивных явлений, таких, как апелляция к высшим силам, к эмоциям и чувствам участников диалога, актуализация объектов желания, , обеспечивающих развитие дискурса благопожеланий.

Являясь единой когнитивной стратегией в дискурсивном пространстве благопожеланий, «Пожелание блага» во французском языке характеризуется особенными формами языковой реализации. К числу вербальных способов и средств объективации данной когнитивной стратегии можнототнести поэтическую форму речи, материальную и духовную культуру, религию, а также множество различных средств усиления выразительности речи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990. С. 136–137.
2. Алефиренко Н.Ф. Проблема соотношения речевого жанра и дискурса // Вестник российского университета дружбы народов. Серия: Русский и иностранные языки и методика их преподавания. 2009. С. 53–61.
3. Сумина Н.В., Аликаев Р.С. Психотерапевтический дискурс: семантика и прагматика. Нальчик: Binding, 2016, 2018. 152 с. ISBN: 978-5-906771-60-5.
4. Плотникова С.Н. Дискурсивное пространство: к проблеме определения понятия // Magister Dixit. Иркутск, 2011. № 2. С. 153–158.
5. Цурикова Л.В. Дискурсивные стратегии как объект когнитивно-прагматического анализа коммуникативной деятельности // Вопросы когнитивной лингвистики. Тамбов, 2007. С. 98–100.

N.Seyidova

Fransız dilində mərhəmət məzmunlu nitq aktının diskursiv məkanında koqnitiv strategiyası

Xülasə

Məqalə fransız dilində diskursiv məkanda əsas koqnitiv strategiyanın xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Bu xüsusiyyətlər diskursiv məkan kimi çıxış edir. Diskursiv məkan öz növbəsində, müxtəlif koqnitiv və praqmatik səciyyəli müstəqil diskursların məcmusu rolunu oynayır. Belə tiplər ümumi konseptual tərkibə malikdir. Məqalədə, həmçinin həmin diskursiv məkanın baza strategiyası və stratagem aşkar edilir.

Stratagemlər- diskurs xarakterli dil hadisələrinin müəyyən ardıcıllığı deməkdir; bu dil hadisələri mərhəmət məzmunlu diskurların: ilahi qüvvəyə müraciətin, situasiya iştirakçılarının emosiya və hisslərinin inkişafına şərait yaradır. Tədqiqat işində fransız dilində " Rifah istəyi" məzmunlu koqnitiv strategiyanın bazasının müəyyənləşdirən əsas vasitə kimi çıxış edən müxtəlif optativ konstruksiyaların funksional fərqləri təsvir olunur.

Nitqin ifadəliyini gücləndirən və onun orjinallığını həmçinin, mərhəmətin əsas koqnitiv strategiyasının obyektivləşdirmə xüsusiyyətlərini təmin edən dil vasitələri və üsulları aşkar edilir.

Belə vasitələrə və metodlara aşağıdakılar daxildir: poetik forma, ritorik troplar, ekspressiv-qiymətləndirici sözlər, həmçinin real məişəti, maddi və mənəvi mədəniyyəti dini ifadə edən sözlər.

Açar sözlər: mərhəmət; diskurs; diskursiv məkan; diskursiv strategiya; koqnitiv model; koqnitiv strategiya; stratagema; freym strukturu

Н.Сеидова

Basic cognitive strategy in the discourse space of good wishes in the french language

Summary

The article is devoted to identifying the specifics of the explication of the basic cognitive strategy in the discursive space of the good wishes of the French language. The definition of the status of good wishes as a discursive space, acting as a set of independent discourses of different cognitive and pragmatic nature.

It have a single conceptual organization, is justified. The basic strategy of this discursive space is determined, as well as the stratagem. The latter is known as a certain sequence of discursive actions. They contributes to the development of the discourse of good wishes: an appeal to higher power, to the emotions and feelings of the participants in the situation, actualization of the objects of desire, actualization of the humor culture. The functional varieties of the optative structure, which is the main means of explication of the basic cognitive strategy "Wish for Good" in the French language, are described.

The language methods and means are identified that enhance the solemnity and expressiveness of the speech. They give the originality and provide the specificity for the objectification of the basic cognitive strategy of good wishes. Such methods and means include poetic form, ethno-marked sustainable formulas, rhetorical figures of speech, expressive and evaluative words, as well as the words-names of the realities of life, material and spiritual culture and religion.

Key words: *good wishes, discourse; discourse space; discourse strategy; cognitive model,; cognitive strategy; stratagem; frame structure.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.04.2019
Filologiya elmləri doktoru, professor Gülnarə Sadıxova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İRADƏ KƏRİMOVA
BDU
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Zahid Xəlil küçəsi

AZƏRBAYCAN TELEKANALLARINDA "XƏBƏRLƏR" İNFORMASİYA PROQRAMLARI VƏ APARICILARININ FƏALİYYƏTİ HAQQINDA

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan telekanallarının "Xəbərlər" informasiya proqramları, onların növlərivə bu proqramların aparııcılarının fəaliyyəti tədqiq olunur. Qeyd olunur ki, nformasiya proqramlarının reytinqi televiziya xəbərləri aparıcılarının peşəkarlığından asılıdır. Onlar günün informasiya axınının əsas hissəsini təmsil edir, dünyanın informasiya mənbələrini tamamlayır, zənginləşdirir və inkişaf etdirirərək, canlı efirdə əks etdirirlər . Televiziya tamaşaçılarının ictimai həyatın ən mühüm və müvafiq faktlarından, hadisələrindən xəbərdar olması üçün informasiya proqramlarının əks etdirilməsi vacib və mütləqdir.

Göstərilir ki, bu gün televiziya xəbərlərinə böyük tələbat var və müasir telekanalların informasiya proqramları oxşar xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur: informasiya çeşidinin daim zənginləşdirilməsi, mövzunun məhsuldarlığı, dəqiqliyi, aktuallığı və kəskinliyii, informasiya yayımı zamanı nitqin sürət tempi, zəngin söz ehtiyatı və aparıcının peşəkarlığı. Professional aparıcı keyfiyyətlərinin ideal toplusu isə bunlardır: avtoritet (nüfuz), səriştə (bacarıq), aydın danışıq qabiliyyəti, xarizma (xarakter), peşəkarlıq, yaxşı səs, gözəl görünüş. Televiziya "Xəbərlər" informasiya proqramının aparıcıları müasir insanlara düyəvi xəbərləri çatdıran böyük bir quvvədir.

Açar sözlər: Azərbaycan telekanalları, "Xəbərlər" informasiya proqramlari, ədəbi dil normaları, telexəbərlər.

Azərbaycan televiziyası 60 ildən çoxdur ki, publisistikamızın şifahi ədəbi dilini zəngin informasiya çaları və leksik-qrammatik vasitələrlə tərənnüm edir. Televiziya sözün təsir qüvvəsi, estetik və şifahi təbliğat vasitələri baxımından öz üstünlüyü ilə fərqlənir.

Ədəbi dilimiz müasir televiziya məkanında səslənən Azərbaycan dilimiz olaraq ədəbi tələffüz normalarına düzgün əməl edilməsi ilə seçilməli,milli-mədəni, zəngin və saf dil kimi bütün dünyada tanınmalıdır. Bu baxımdan əlbəttə ki, Azərbaycan telekanallarının rolu olduqca böyükdür.

Dilin yayım dairəsini genişləndirən bir vasitə kiimi televiziyanın rolu sonsuzdur və bu da onun fəaliyyətinin genişlənməsi ilə bağlıdır. Televiziya tamaşaçısı şifahi nitqin nümayəndəsi olan aparıcı ilə ekran vasitəsilə ünsiyyətdə olduğundan teleaparıcının nitqində ədəbi dil normalarının mühafizə edilməsi vacib şərtlərdən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, televiziya materiallarının dili əsasında nitq mədəniyyəti və ədəbi dil normalarının öyrənilməsinə xüsusi tələbat artmaqdadır, çünki müasir insan vaxtını kitabdan daha çox televiziya qarşısında keçirir.

Televiziya dilində bütün informasiyalar fonetik, leksik, qrammatik, üslubi səviyyələri əhatə edir. Teleproqramlarda işlədilən hər bir söz, ifadə düzgün səslənməlidir. Bu düzgün səslənmə ədəbi dilin orfoepik normasını – dil mədəniyyətini, doğma dilimizin saflığını qoruyaraq böyük sevgi ilə bütün televiziya tamaşaçılarına düzgün çatdırmaq deməkdir.

Respublikamızın televiziya kanalları proqramlarının materialları ümumi tələblərlə yanaşı, sözsüz ki, dil normalarına da cavab verməlidir.

Televiziya proqramlarında, aparıcıların dilində yol verilən dil qüsurlarının, dilçilik elmi ilə bağlı mübahisəli məqamların aradan qaldırılması, Azərbaycan dilinin saflığının qorunması mühüm məsələlərdən biridir. Bunu bizdən həm Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin 2013-cü ilin aprelində imzaladığı "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının" müddəaları, həm də qanunlarımız tələb edir. Dövlət Proqramında deyilir: "Eyni zamanda, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi və azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında hərtərəfli inkişafı baxımından gənc nəslin ana dilinə sevgi və hörmət ruhunda tərbiyə olunması, ədəbi dilin normalarına ciddi surətdə əməl edilməsi, o cümlədən dilçilik elminin müxtəlif sahələri üzrə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması dövrün tələbi olaraq qalır" (1,.səh.187).

Qəbul edilmiş dil sənədlərində mühüm tədbirlər həyata keçirilir, dil qanunvericiliyinin bütün sahələrində Azərbaycan dilinin tam tətbiqinə nəzarət edilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" imzaladıgı Fərmanında oxuyuruq: **"**Müasir Azərbaycan dili mükəmməl qrammatik quruluşa, zəngin lüğət tərkibinə və ifadə vasitələrinə malikdir. Bununla yanaşı, dilimizin hüdudsuz imkanlarından yetərincə və düzgün istifadə edilməməsi halları hələ də kifayət qədər geniş yayılmışdır. Televiziya və radio kanallarında, internet resurslarında, mətbu nəşrlərdə və reklam daşıyıcılarında ədəbi dilin normalarının kobud şəkildə pozulması, leksik və qrammatik qaydalara əməl edilməməsi, məişət danışığından istifadə olunması, əcnəbi söz və ifadələrin yersiz işlədilməsi az qala adi hala çevrilmişdir. Bu sahədə hüquqi tənzimləmənin və daimi nəzarətin olmaması dil pozuntularının azaldılması və aradan qaldırılması istiqamətində təsirli tədbirlər görməyə imkan vermir"(2,.səh.390).

İnsanların sosial təbiətinə xas olan əsas keyfiyyətlərdən biri xəbərləşmədir. İllər ötdükcə xəbərləşmə kütləvi şəkildə təqdim olunaraq kütləvi informasiya vasitələrinin əsas hədəflərindən birinə çevrildi. Hazırda televiziya misilsiz imkanları sayəsində çoxşaxəli informasiya kanalına çevrilərək tamaşaçıları hər bir sahə üzrə məlumatlandırır. Bütün kütləvi informasiya vasitələri kimi televiziyanın da ilkin və başlıca funksiyası əhaliyə sosial-ictimai məlumaları çatdırmaqdır. Bu mənada televiziya hər bir fərdin, cəmiyyətin və dövlətin informasiya ehtiyaclarını təmin edə biləcək ən gözəl və lazımlı vasitədir. Televiziyanın istənilən informasiyanı daha operativ, emosional və inandırıcı şəkildə çatdırmaq, tamaşaçıları ölkədə və dünyada baş verən hadisələrdən xəbərdar etmək, cəmiyyətdə gedən prosesləri izləmək, yenilikləri göstərmək imkanı vardır.

Televiziya xəbərləri aparıcının efirdən səsləndirdiyi şifahi xəbər və videolardan ibarət olan televiziya xəbəridir. Proqramda səsləndirilən xəbərlərin əsasən iki növü - səsləndirmə müddəti və mövzu seçimi nəzərdə tutulur. Efirə hazırlanan xəbərlərə isə şifahi xəbər, videoxəbər, birbaşa xəbər, müsahibə və s. xəbərlər daxildir. Mövzu seçimi ilə siyasi, iqtisadi, sosial, kriminal, xarici xəbərlər, idman, mədəniyyət xəbərləri, meteoroloji və s. məzmunlu xəbərləri qeyd etmək olar, bunlar digər xəbərlərdən çox fərqlənir. Telexəbər hazırlayan jurnalist nəzərə almalıdır ki, onun xəbərinə televiziya tamaşaçıları diqqət və maraqla qulaq asacaq və faktlara əsaslanan yeni bir xəbər eşidəcəklər. Telexəbər sadə və anlaşıqlı olmalı, danışıq dilinə yaxın yazılmalıdır. Bu baxımdan aşağıdakı qaydalar nəzərə alınmalıdır:

1. Telexəbər faktlara əsaslanmalı və təsirli olmalıdır;
2. Sözlər – mümkün qədər qısa olmalıdır;
3. Cümlə – mətnin mənasını saxlamaq şərti ilə qısa və sadə olmalıdır;
4. Zaman – indiki zaman felləri daha çox işlənməlidir;

5.Məchul növ – felin məchul növündən imkan daxilində istifadə olunmamalıdır, çünki felin məchul növündən aşırı istifadə qeyri-peşəkarlıq hesab olunur, yalnız müstəsna hallarda felin məchul növüdən istifadə etmək olar;

6. Anlaşılmaz cümlələrdən istifadə olunmamalıdır;

7. Mövzu aktual və operativ olmalıdır, yəni tamaşaçıya ən yeni, son xəbər çatdırılmalıdır.

Xəbər mərkəzi hər bir televiziya kanalının çevik və ən qaynar bölməsidir. Günün bütün önəmli hadisələri ilə bağlı xəbərlər bu mərkəzdə **toplanır, dəyərləndirilir, yayıma hazırlanır, auditoriyaya ötürülür.**

Müasir televiziya kanallarının daha çox tamaşaçı toplayan verilişlərindən sayılan, hadisələr barədə operativ reportaj hazırlayan və şifahi xəbərlərdən ibarət "Xəbərlər" informasiya proqramıdır. Xəbərlər buraxılışının efirdə xüsusi yeri var. Tamaşaçı informasiya almaq üçün bu proqramın vaxtını səbirsizliklə gözləyir. Televiziya xəbər mərkəzləri, cəmiyyətin ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatından, idmana dair məlumatlar verir**,** cəmiyyət və insan həyatını dəyişə bilən (mənfi və ya müsbət mənada) proseslər, təbii fəlakətlər, qəzalar və s. barədə ən son yenilikləri diqqətə çatdırır. **"Xəbərlər"infomasiya proqramlarının aparıcıları digər proqramlardan fərqli olaraq, daha ciddi, daha məsuliyyətli olmalıdırlar.** Bu proqramlarının hazırlanmasında - müxbir, redaktor, prodüser, kameraman, montajçı, rejissor, işıqçı və başqalarının əməyi böyükdür. Gündəlik toplantılarda hansı müxbirin hansı çəkilişə gedəcəyi, hansı tədbirdən xəbər gətirəcəyi müəyyənləşdirilir. Hər müxbir savadı və ixtixtisasına uyğun obyektə təyin olunur. Müxbirlər tərəfindən də mövzu təklif oluna bilər. Çəkilişə göndərilən müxbir gələn kimi xəbəri yazır, materialı efirə hazırlayır və xəbərlər studiyadan canlı olaraq efirə verilir. Professional aparıcı keyfiyyətlərinin ideal toplusu isə bunlardır: avtoritet (nüfuz), səriştə (bacarıq), aydın danışıq qabiliyyəti, xarizma (xarakter), peşəkarlıq, yaxşı səs, gözəl görünüş.

İnformasiya proqramlarının reytinqi televiziya xəbərləri aparıcılarının peşəkarlığından asılıdır. Onlar günün informasiya axınının əsas hissəsini təmsil edir, dünyanın informasiya mənbələrini tamamlayır, zənginləşdirir və inkişaf etdirirərək, canlı efirdə əks etdirirlər . Televiziya tamaşaçılarının ictimai həyatın ən mühüm və müvafiq faktlarından, hadisələrindən xəbərdar olması üçün informasiya proqramlarının əks etdirilməsi vacib və mütləqdir.

Bu gün televiziya xəbərlərinə böyük tələbat var və müasir telekanalların informasiya proqramları oxşar xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur: informasiya çeşidinin daim zənginləşdirilməsi, mövzunun məhsuldarlığı, dəqiqliyi, aktuallığı və kəskinliyii, informasiya yayımı zamanı nitqin sürət tempi, zəngin söz ehtiyatı və aparıcının peşəkarlığı.

Televiziya kompaniyasının informasiya redaksiyasının iş prinsipi kanalın hər bir əməkdaşının və jurnalistinin çox əziyyətli əməyinin nəticəsindən ibarətdir. Lakin informasiya redaksiyasının yaradıcı kollektivinin hər bir üzvünün məxsusi vəzifə borcu vardır. Azərbaycan telekanallarının əksəriyyətində məhz belə struktur mövcuddur. Bu iş metodu informasiya redaksiyasının işində qayda-qanun və təşkilatçılıq yaradır.

Xəbərlər informasiya proqramında hər bir aparıcının öz səlahiyyəti var və hər biri öz işini yerinə yetirməklə ciddi şəkildə məşğul olur. Bu baxımdan axşam və səhər buraxılışları aparıcılarının işinin mərhələlərini nəzərdən keçirək:

1. "Səhər xəbərləri" buraxılışının aparıcılarının vəzifə məsuliyyəti:

a) Səhər buraxılışı aparıcısı buraxlış redaktoru ilə birlikdə buraxilişin son variantını işləyib hazırlayır;

b) axşam mətnlərinin hazırlanmasına kömək edir, onların bəzilərini yenidən yazır;

c) elektron poçtla məşğul olur;

d) redaksiyaya daxil olan yeni və mühüm informasiya buraxılışlarının montaj planında dəyişiklik edir;

e) canlı efirdə xəbərləri və "montajaltı" qısa xəbərləri oxuyur;

2. "Axşam xəbərləri" buraxılışının aparıcılarının vəzifə məsuliyyəti:

a) şef-redaktorla birlikdə eretəsi gün üçün çəkilişlərin planını hazırlayır;

b) buraxılışın tamlığını və səhifələnməsini təmin edir;

c) buraxılışin sujetlərinin yerləşdirilməsi qaydasına görə montajda düzəlişlər edir;

d) şef-redaktorun bütün göstərişlərini yerinə yetirir;

e) buraxılışın mikrafon papkası və studiya mətnləri üzərində işləyir və onlari sonrakı sujetlərlə əlaqələndirir;

f)xəbərlər proqramının canlı efirdə teleşirkətin yaradıcı üslubuna uyğun, yüksək yaradıcı səviyyədə aparılmasını həyata keçirir;

g) xəbərlər buraxılışinda efirə gedəcək mətnlərin məzmunu və hadisələrin vacibliyinə üstünlük verərək seçim edir;

h) buraxılış qrupu tərkibində buraxılışın cari planlaşdırılmasını həyata keçirir;

i)proqramın ssenari planını tərtib edir və ona məsuliyyət daşıyır;

j)gözlənilməz dəyişikliklər baş verərsə , operativ qərar qəbul edir;

k) zahiri görkəminə diqqət edir, xarici görünüşündə tələb olunan qaydalara əməl edir; şəxsi mətnlərini tərtib edir, onların təqdim olunma janrını və formasını təyin edir, mətnlərin mövzusu üzrə şəxsi məsuliyyət daşıyır, jurnalist məharəti göstərərək, onların aktual, operativ və obyektiv olmasını müəyyən edir.

Azərbaycan telekanallarının mənəvi-intellektual qüvvəsi kütləvi kommunikasiya sahələrinin müasir tamaşaçı-dinləyici tələbləri səviyyəsinə yüksəlməsində öz sözünü deyə bilsə də, bəzi telekanallarımız haqqında bu fikri demək qeyri-mümkündür. Televiziya "Xəbərlər" informasiya proqramları aparıcılarının əsas dil qüsurlarından biri Azərbaycan ədəbi dilində mükəmməl danışa bilməmələridir. Onların səhvi ondadır ki, efirdə olduqlarını unudaraq, kadr arxasında danışdıqları kimi danışırlar. Lakin unutmaq lazım deyil ki, televiziya və radionun cəmiyyət qarşısında rolu və təsiri olduqca güclüdür və efirdə səslənən hər bir hərf, söz, söz birləşməsi, cümlələr, intonasiya və vurğular, mimika və ifadələr, səs, görünüş və s. çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ən məşhur xəbər kanalımızın aparıcıları zökəm tutmuş kimi burunlarında danışmaqda davam edirlər, informasiya yenə də əvvəlki kimi qarışıq millətin dilini xatırladır, mavi ekranlardan tez-tez eşitdiyimiz "layihə" sözünün yanlış olaraq "lahiyə" şəklində və bir çox başqa sözlərin düzgün ifadə edilməməsi aparıcıların dil qüsurlarından biridir.

İnformasiya əsri hesab edilən yaşadığımız müasir dövrümüzdə kütləvi informasiya vasitələrinin, xüsusən televiziyanın rolu əvəzsizdir. Bu gün radio-televiziyada ədəbi dil normalarının kobud şəkildə pozulması halları hələ də özünü göstərməkdədir:

1.Korrektura səhvləri (orfoqrafik səhvlər)
2.Söz sırasının pozulması
3.Qrammatik əlaqələrin pozulması
4.Məntiqsizlik
5.Terminlərdən yerli-yersiz istifadə
6.Söz, ifadə yanlışlığı
7.Təkrarçılıq
8.Dəqiqlik normasının pozulması
9.Sözçülük
10.Dəftərxana üslubunun təsiri
11.Söz yaradıcılığına verilən tələblərin pozulması
12.Alınma sözlərdən yerli-yersiz istifadə
13. İxtisar tələblərinin pozulması və sairə.

AZƏRTAC-ın məlumatına görə, dekabrın 5-də "Televiziya və radioda ədəbi dil normalarına riayət edilməsi üzrə monitorinqlərin nəticələri"– nə həsr edilmiş konfransda "Azərbaycanın teleradio məkanında ədəbi dilin qorunması" layihəsi çərçivəsində Milli Televiziya və Radio Şurası (MTRŞ) və Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının mütəxəssisləri tərəfindən teleradio yayımçılarının (özəl telekanallar nəzərdə tutulur) ədəbi dil normalarına riayət edilməsi ilə bağlı 2018-ci ilin avqust və sentyabr aylarında aparılmış monitorinqin nəticələri açıqlanıb. Məlum olub ki, ədəbi dil normaları dilin bütün səviyyələri üzrə - istər fonetik, istər leksik, istər qrammatik, istərsə də üslubu səviyyədə pozulur. özəl kanallarda "Xəbərlər" informasiya proqramının yayımı zamanı kifayət qədər orfoqrafik səhv aşkar edilib. Bunların bəziləri texniki səhvlərdir, bəzi səhvlər isə televiziyada Azərbaycan dilinin orfoqrafik qaydalarına riayət edilməməsi barədə təəssürat yaradıb. Ən çox durğu işarələrinin düzgün qoyulmaması, sözlərin düzgün yazılmaması, müxtəlif orfoepik qaydaların pozulmasına - sözlərin düzgün tələffüz olunmaması hallarına rast gəlinir.

Monitorinq nəticəsində qeydə alınan 4633 faktdan 2765-i fonetik, 511-i leksik, 684-ü üslubu səviyyədə norma pozuntusunun göstəricisidir. Televiziya verilişlərinin monitorinqi zamanı 3120 norma pozuntusu faktı qeydə alınıb ki, bunlardan 1695-i fonetik, 370-i leksik, 492-si qrammatik, 563-ü üslubu səviyyəyə aiddir. Radioların dilinin monitorinqi zamanı 1017 norma pozuntusu faktı qeydə alınıb ki, bunlardan 692-si fonetik, 102-si leksik, 144-ü qrammatik, 79-u üslubu səviyyəyə aiddir. Televiziya reklamlarının monitorinqi zamanı 108 norma pozuntusu faktı müəyyənləşdirilib ki, bunlardan 68-i fonetik, 21-i leksik, 15-i qrammatik, 4-ü üslubu səviyyədədir (Bakı, AZƏRTAC. 5 dekabr 2018).

Ədəbiyyat

1. Azəbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dğvlət Proqramı" haqqında Fərmanı.. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanlari və Sərəncamlari.səh.187, Bakı,2013.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu.səh.3905, Bakı,2019.
3. Azərbaycanın teleradio məkanında ədəbi dilin qorunması ilə bağlı monitorinqin nəticələri açıqlanıb. Bakı, AZƏRTAC, 5 dekabr,2018.

И.Керимова

Информационные программы "новости" в азербайджанской телекоммуникации и деятельность ведущих новостей

Резюме

В статье исследуется информационные программы на телевидении, отмечаются как главные составляющие рейтингов ведущих Азербайджанских телеканалов. Отмечается, что рейтинг информационных передач зависит от процесса получения аудиторией ежедневной информации и профессионализма ведущих и журналистов телевизионной службы новостей. Они изображают главную часть информационного потока настоящего, дополняет, обогащает и развивает информационную картину мира и отражает ее в контексте телевещания. Информационные программы необходимы для отображения общественной жизни, наиболее важных и актуальных фактов, событий, явлений, для удовлетворения потребностей телевизионной аудитории.

Отмечается, что каждый Азербайджанский канал использует сегодня свою идейную направленность. Но если обобщить идеальный набор качеств ведущего теленовостей используется следующая характеристика: авторитетность, компетентность, способность ясно высказываться, харизма, профессионализм, хороший голос, красивый вид.Современные информационные программы на телевидении характеризуются сходными чертами и сегодня существует большой спрос на телевизионные новости. Ведущий теленовостей для современного человека - особая сила, что объединяет ее со всем миром.

Ключевые слова: Азербайджанские телеканалы, информационные программы «Новости», нормы литературного языка, телевизионные новости.

İ.Karimova

Information programs "news" in azerbaijan telecommunications and activities of leading news
Summary

The article explores information programs on television, is noted as the main components of the ratings of the leading Azerbaijani TV channels. It is noted that the rating of informational programs depends on the process of receiving daily information by the audience and the professionalism of the leading and journalists of the television news service.

They represent the main part of the information flow of the present, complements, enriches and develops the information picture of the world and reflects it in the context of television broadcasting. Information programs are needed to display public life, the most important and relevant facts, events, phenomena, to meet the needs of a television audience.

It is noted that each Azerbaijan channel today uses its ideological focus. But if we generalize the ideal set of qualities of the leading television news, the following characteristic is used: credibility, competence, ability to speak clearly, charisma, professionalism, good voice, beautiful appearance.

Modern news programs on television are characterized by similar features and today there is a great demand for television news. The leading TV news for modern man is a special force that unites it with the whole world.

Key words: Azerbaijani TV channel,"News" information programs, literary language norms, teleconferences.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 10.06.2019
Filologiya elmləri doktoru, professor N. Xəlilov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

МАТАНАТ АМРАХОВА
Азербайджанский Государственный Экономический Университет
Доктор философии по филологии
(UNEC)
amrahova2016@mail.ru

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ КАЗАХСКИХ ГОВОРОВ

Резюме

В статье рассказывается о том, что изучение Казахо-Борчалинской группы диалектов, включенных в западный диалект азербайджанского языка, началось еще в 20-х годах XX века и среди этих говоров и наречий впервые к исследованию были привлечены Казахские говоры. Автор показывает, что впервые Казахский говор с научной точки зрения были исследован Азербайджанским лингвистом Идрисом Гасановым, который являлся всесторонним ученым и занимался эффективной научной деятельностью во многих областях азербайджанского языкознания. Далее затрагивается то, что после профессора Идриса Гасанова, Казахские говоры Азербайджанского языка были научно и всесторонне исследованы выдающимся Азербайджанским ученым-лингвистом, всемирно известным академиком Мамедага Ширали оглы Ширалиевым. Автор рассказывает о его исследованиях в этой области, о его диалектологических экспедициях в 1942 году в Казахский район, в 1943 году в город Гянджа и в 1944 году в Агдам, и о том, что в дальнейшем на основе этих материалов профессор написал несколько научных статей и масштабные работы.

И наконец, в статье автор рассказывает о том, что полное и всестороннее изучение Казахских говоров в монографическом плане началось с 1955 года и Али Джафарли, преподаватель Гянджинского Педагогического Института имени Г.Зардаби, с 1955 года несколько раз был командирован в Казахский район и собрал богатый диалектологический материал из 46 сел. Автор статьи считает что, эта работа, написанная на основе историко-сравнительного и описательного методами, состоит из трех глав и текстов.

Ключевые слова**:** ***лингвистика, диалект, Казахские наречия****, литературный язык****, фонетическая система****, категория лица***

Одной из наиболее развитых и более успешных областей Азербайджанского языкознания является диалектология. Незаменима роль диалектологических материалов в изучении образцов азербайджанского литературного и художественного языка. Изучение Казахо-Борчалинской группы диалектов, включенных в западный диалект азербайджанского языка, началось еще в 20-х годах XX века. Среди этих говоров и наречий впервые к исследованию были привлечены Казахские говоры. Впервые Казахский говор с научной точки зрения были исследован Азербайджанским лингвистом Идрисом Гасановым.

Идрис Гасанов был всесторонним ученым и занимался эффективной научной деятельностью во многих областях азербайджанского языкознания. С 1922 по 1930 год он был членом Общества Исследования и Изучения Азербайджана и председателем комиссии по подготовке словаря Азербайджанских народных говоров и главным редактором этого словаря в 1930-1932 годах, а также членом и секретарем Государственного терминологического комитета Азербайджана (1, 92).

22 ноября 1935 года на совместном заседании лингвистического и языкового факультетов Азербайджанского Государственного Университета, ходатайством

профессора Бекира Чобанзаде, Абдуллы Тагизаде, Халид Саид Ходжаева и других ученых, без защиты диссертации, Идрису Гасанову была присуждена ученая степень кандидата филологических наук и научное звание профессора, за заслуги перед Азербайджанским языкознанием. С 19 июня 1937 года по 17 февраля 1938 года он проработал директором Института Истории, Языка и Литературы Азербайджанского филиала Академии Наук СССР (АзФАН).

Для составления диалектологической карты Узбекистана И.Гасанов летом 1927 года собрал материал по 10 говорам узбекского языка, а также участвовал в сборе материалов по Карачаевской автономной области в 1930 году под руководством академика Н. Марра для разработки Словаря Карачаевского Языка.

Однако научная поездка в Казахский район весной 1928 года по направлению Обществом Исследования и Изучения Азербайджана привлекает внимание своим значением и важностью. Перед тем как отправиться в эту научную командировку, Гасанов едет в Бакинский поселок Шуваляны, и встречается с писателем Гаджи Керимом Санылы, выходцем Казаха. От Санылы профессор получает необходимую информацию о территории Казахского района и правилах сбора материала, и отмечает необходимые языковые факты о фонетике и морфологии Казахского говора.

Для проверки материалов на месте, 28 сентября 1928 года И.Гасанов отправляется в село Второе Шыхлы Казахского района, где встречается с двумя неграмотными местными жителями в возрасте 75-85 лет и подтверждает свои факты на основе их разговора. Таким образом он убеждается в точности собранных им материалов для определения фонетической системы Казахских говоров и к своему исследованию добавляет диалектологические факты, выбранные им из поэмы Гаджи Карима Санылы «Равнинное кочевье».

Первое издание книги ученого «Азербайджанские этюды» состоит из описания гласных в Казахских говорах. Как пишет сам Гасанов, он решил назвать его более распространенным названием «Азербайджанские этюды», так как он также включил в эту книгу части исследования «Место Азербайджанского языка в общей классификации тюркских языков» и «Ударение в Азербайджанском языке» (2, 95). Автор в разделе «Вместо вступления» этой работы, выразил благодарность тем, кто помогал ему собирать материалы по Казахским говорам и опубликовать эту книгу.

В своем исследовании ученый отмечает, что звук «сагир нун» (инговый нун) он зафиксировал в деревне Чайлы в родительном и творительном падежах, а в деревне Второй Шыхлы лишь в родительном падеже. Говоря об ударении в Азербайджанском языке, он также приводит примеры из Казахских говоров, сравнивая их с материалами Гянджинского и Шушинского говора и описывает четкую картину своих исследований, а также дает определенное представление о вышеупомянутых говорах.

Однако, несмотря на все это, Гасанов признает, что правильную картину звуков в Азербайджанском языке и вопрос ударения можно изучить с помощью экспериментальной фонетики. Но, к великому сожалению, работа этого выдающегося ученого по диалектологии «Казахские говоры Азербайджанского языка» еще не опубликована и остается в виде рукописи.

Мы хотим отметить, что проф. И.Гасанов провел ряд исследований по Гянджинскому говору Азербайджанского языка еще до труда «Казахские говоры Азербайджанского языка». Все его 61-страничное исследование на эту тему было опубликовано на русском языке в 1926 году под названием «Склонение имен существительных без притяжательных аффиксов в говоре, употребляемом коренным населением Гянджи». Но поскольку мы не смогли найти доступ к этой работе, не сможем ее прокомментировать.

После профессора Идриса Гасанова, Казахские говоры Азербайджанского языка были научно и всесторонне исследованы выдающимся Азербайджанским ученым-

лингвистом, всемирно известным академиком Мамедага Ширали оглы Ширалиевым. В научном мире М.Ширалиев по праву считается основателем азербайджанской диалектологической школы (3, 21).

Возникновение, развитие и становление как отрасли науки Азербайджанской диалектологии связано именно с именем академика М.Ширалиева. М.Ширалиев также оказал неоценимые услуги в изучении говоров Азербайджанского языка.

М.Ширалиев, собирая диалектологический материал в 1938 году из Шуши и окрестных сел, с 1939 по 1940 годы в селениях Баку, в 1941 году из города Нахчыван и села Нехрам, в 1942 году из Казахского района, в 1943 году из города Гянджа и в 1944 году из Агдама, в дальнейшем на основе этих материалов написал несколько научных статей и масштабные работы.

Выступая в 1941 году со статьей «История изучения и классификации Азербайджанских диалектов» (аннотация), М.Ширалиев открыл новый этап в азербайджанской диалектологии работой «Диалектология Азербайджана», состоящей из двух частей, опубликованных в 1942-1943 годах. Первая часть этой работы была опубликована в 1942 году под тем же названием, а вторая часть была опубликована в 1943 году под названием «Общий обзор о Казахском диалекте».

Профессор А.Демирчизаде высоко оценил работы профессора М.Ширалиева в своей статье «Азербайджанское языкознание – плод революции» и показал, что вышеуказанные работы сыграли важную роль в формировании Азербайджанской диалектологии как науки (5, 169). А.Бабаев пишет, что в азербайджанском языке нет такого диалекта, что М.Ширалиев более или менее не затронул их. Во второй части «Азербайджанской диалектологии», которая дала научный характер Западной группе диалектов, изданной в 1943 году, автор доказывает, насколько хорошо ему известны Азербайджанские диалекты и говоры. (6, 174-175).

Действительно, «Диалектология Азербайджана» проф. М.Ширалиева, в частности его II часть, сыграла роль программы, стимулировавшей научное изучение Азербайджанских говоров. Впервые в первой части произведения на научной основе были проанализированы звуковая композиция, звуковые явления, морфологические особенности Азербайджанских говоров и определены особенности, отличающие местные говоры от Азербайджанского литературного языка. Однако вторая часть труда «Общий обзор о Казахском диалекте» основана на материалах, собранных в городе Казах и селах Даш Салахли, Чайли, Гыраг Касаман, Первый Шыхлы и Второй Шыхлы, тут же дается компактный научный анализ Казахских диалектов, включенных в Западный диалект (7). В этой работе рассказывается о фонетических, грамматических и лексических особенностях Казахских говоров и проводится сравнение и сопоставление.

В своем труде автор осветил ряд вопросов, таких как закон сингармонизма открытых губных гласных в Казахских говорах (oynor, qorxor, görör, söylör и т.д.), использование суффиксов -ı, -i, -u, -ü *в винительном падеже имени существительного, выражение настоящего времени трехвариантным суффиксом* -er, -or, -ör, а будущего времени -aş, -əş и т.д.

В работе было выявлено множество аспектов, определяющих положение Азербайджанского языка среди тюркских языков, были раскрыты факты, необходимые для изучения истории нашего языка. Однако, несмотря на эти положительные аспекты, эта работа была написана на основе материалов, собранных лишь в Казахе и его пяти селах, и поэтому все Казахские говоры не были полностью охвачены и освещены, как и было показано в названии труда, был дан общий обзор этих говоров.

Полное и всестороннее изучение Казахских говоров в монографическом плане началось с 1955 года. Али Джафарли, преподаватель Гянджинского Педагогического Института имени Г.Зардаби, с 1955 года несколько раз был командирован в Казахский

район и собрал богатый диалектологический материал из 46 сел. На основе собранных материалов автор написал книгу «Казахский диалект Азербайджанского языка» и защитил этот труд как кандидатскую диссертацию в 1962 году. Эта работа, написанная на основе историко-сравнительного и описательного методами, состоит из трех глав и текстов.

Первая глава книги посвящена фонетической системе Казахских говоров. Здесь была широко освещена информация о гласных и их вариантах (длинные и короткие варианты), о замене гласных (ə>a, e>a, a>ə, a>e, i>ı, ii>u, ə>ii, e>ö и т.д.).

Автор особо подчеркнул, что в Казахских говорах широко распространено явление уплотнения и твердость сингармонизма и эти качества резко отличают этот говор от других Азербайджанских говоров.

Из исследования ясно, что в этом говоре сильно сохраняется поочередность как твердого, так и мягкого губного сингармонизма, и эта особенность наблюдается не только в корнях слов, но и в суффиксах. Напр. *comuşçulux, günöy, söygülü, öylü* и т. д. (8, 8)

В статье показано, что Казахские говоры отличаются от литературного языка Азербайджана, а также от других говоров открытым губным сингармонизмом, и этот аспект чаще всего наблюдается в повелительном наклонении глагола, такие как: qoşom, yonom, bölöm, göröm; dolor, donor, köçör, tökör, doyojoyx, qoşojoyx, göröjöyx, çöyröjöyx и т.д.

Автор показывает, что Казахские говоры по губному сингармонизму отличаются от других говоров Западных диалектов и доминируют в этом аспекте. Он подтверждает свое мнение, сравнивая свои образцы, приведенные об изъявительном и условном наклонении глагола с говорами Гянджи: *oxuyoydum-oxuyeydim, oxuyoydun-oxuyeydin, oxuyoydu-oxuyeydi, görsöydüm-görseydim, görsöydün-görseydin, görsöydü-görsöydi*. (8, 8)

Мысли А.Джафарли о поочередности открытых губных гласных и их доминирования в Казахских говорах, тем или иным образом были также отражены в «Основах Азербайджанской диалектологии» М. Ширалиева и «Сингармонизм гласных в диалектах и говорах Азербайджанского языка» Э. Азизова (9, 19; 10).

В разделе о согласных и их заменах автор предоставил информацию о звуках **d, x, k** и **n**, не использованных в Азербайджанском литературном языке, но наблюдаемых в исследованных говорах, а также раскрыл их специфические особенности. Далее в исследовании рассказывается о заменах b>v, c>j, b>p, v>y, d>t, d>ç, b>f *, характерных Казахским говорам,* и некоторые из них сравниваются с материалами родственных тюркских языков. Автор особо подчеркнул, что замена d>ç не была зафиксирована ни в одном из Азербайджанских говоров, а наблюдается только в уйгурском языке.

В конце первой главы работы рассказывается о таких фонетических явлениях как ассимиляция, диссимиляция, замена и т.д.

Вторая глава посвящена морфологии и синтаксису. В разделе морфологии подробно раскрываются характерные морфологические особенности Казахских говоров, анализируются категории принадлежности, сказуемости и падежа имени существительного, а также наклонения и времена глагола, степени сравнения имен прилагательных и т.д.

Автор определил что, в отличие от литературного языка и других говоров в Казахском говоре винительный падеж выражается суффиксами -yı, -yi, -yu, -yü, а множественное число категории сказуемости суффиксами -ıyıx, -iyix, -uyux, -üyüx (напр.: adamıyıx, iyidiyix, qarouluyux, özümüzüyüx и т.д.)

В работе фиксирование таких фактов как, формы mana//ma, sana//sa местоимений *mən, sən* (я, ты) в дательном падеже, использование слова *kəndi* вместо местоимения *öz* (сам, свой), а также вопросительных местоимений ***hancarı//hənсəri//nancarı//nəncəri*** и

т.д. являются очень ценными с научной точки зрения.

Исследование глаголов, привлекающих внимание автора очень интересными и отличительными чертами, дало свои результаты.

В результате исследования стало ясно, что Казахские говоры по выражению времени и наклонений глагола отличаются не только от Азербайджанского литературного языка, но даже от других говоров Азербайджанского языка.

Эти отличительные особенности выражаются в трех вариантах суффикса единственного числа повелительного наклонения: -em, -om, -öm **(-**yem, -yom, -yöm**)**, суффиксах -er, -or, -ör (yer, -yor, -yör) *настоящего времени, суффиксах* -aj, əj *единственного числа будущего времени первого лица,* -ajey, -əjey множественного числа, суффиксах времени-ajax, -əjəx *II-III лица и т.д.*

В некоторых из исследуемых говоров второе лицо единственного числа выражается суффиксами времени -aş, -əş (-yaş, -yəş), и личными суффиксами **-**dan, -dən (в единственном числе), -danız, -dəniz (во множественном числе), которые нельзя повстречать в других говорах Азербайджанского языка.

Одним из интересных аспектов является повествовательная форма глагола. В отличие от литературного языка, а также других говоров , сложная повествовательная форма глагола настоящего времени в Казахских говорах выражается суффиксом-mış *(от союза* imiş), а предпрошедшая форма глагола выражается суффиксом – bış. *В* сложной повествовательной форме обоих времен используются суффиксы **-dан, -dən** (единственное число I лица), **-dax, dəx** (множественное число I лица), **-dan, -dən** (единственное число II лица), **-danız, dəniz** (множественное число II лица)

Тем не менее, в некоторых из изучаемых говоров в сложной повествовательной форме определенного будущего, I и II лица наблюдается использование двухвариантного суффикса **-dım, -dim** (единственное число I лица), **-dıx, -dix** (множественное число I лица), **-dı*н*, -di*н*** (единственное число II лица), **-dı*ız*, -di*iz*** (множественное число II лица) и эти данные являются ценнейшим фактом с научной точки зрения.

В первой части второй главы были исследованы деепричастия, наречия, вспомогательные части речи – послеслог, союз, междометие, были даны интересные образцы и примеры. В разделе синтаксис была представлена информация о словосочетаниях, простых и сложных предложениях и их видов.

III глава книги отражает лексическую картину Казахских говоров и дает широкое представление о ней. Автор привлекает к исследованию и старается раскрыть семантику слов, которые отражают следы исторических периодов, слова и термины, выражающие родственные отношения, слова о домашнем хозяйстве и старом земледелии, названия старых измерений и единиц веса, термины, связанные с календарем и т.д.

«Казахский диалект Азербайджанского языка», написанный А.Джафарли под руководством акад. М.Ширалиева, внес вклад в азербайджанскую лингвистику и сыграл значительную роль в дальнейших исследованиях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тагирзаде А. Гулиев А. Профессор Идрис Гасанов // Тюркология, 1992, № 1
2. Гасанов И. Азербайджанские этюды. Вместо предисловия // Тюркология, Баку, 1992, № 1
3. Rəhimov M., Şirəliyev M. Biblioqrafik məlumat kitabçası. Bakı: 1969
4. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektlərinin öyrənilmə tarixi və klassifikasiyası (xülasə) // SSRİ EA Azərbaycan filialının xəbərləri, 1941, №4

5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilçiliyi inqilab meyvəsidir // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1947, № 10
6. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: 1996
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyası. II hissə, Qazax dialekti haqqında ümumi obzor. Bakı: 1943
8. Джафарли А. Казахский диалект Азербайджанского языка. Баку: 1962
9. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları,
10. Азизов Э. Гармония в диалектах и говорах азербайджанского языка. Баку: 1974

M. Əmrahova

Qazax şivələrinin tədqiqi tarixi

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsinə daxil olan Qazax-Borçalı şivələri qrupunun tədqiqinə keçən əsrin 20-ci illərindən başlanması, bu şivələr qrupu içərisində ilk dəfə tədqiqata cəlb edilən Qazax şivələrinin olması haqqında məlumat verilir. Qazax şivələrinin ilk dəfə olaraq elmi şəkildə araşdırılmasında görkəmli Azərbaycan dilçisi İdris Həsənovun çoxcəhətli bir alim olması, elmi və pedaqoji fəaliyyətindən danışılır.

Prof. İ.Həsənovdan sonra Azərbaycan dilinin Qazax şivələrini elmi əsaslarla və geniş şəkildə tədqiq edən Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndəsi, dünya şöhrətli alim akad.Məmmədağa Şirəliyevin bu sahədə apardığı tədqiqatlardan, 1942-ci ildə Qazax rayonundan, 1943-cü ildə Gəncə şəhərindən, 1944-cü ildə Ağdamdan dialektoloji material toplayaraq sonralar bu materiallar əsasında həmin şivələrə aid bir sıra elmi məqalə və irihəcmli əsərlər yazmasından bəhs olunur.

Həmçinin məqalədə Qazax şivələrinin monoqrafik yolla tam və geniş şəkildə öyrənilməsinə 1955-ci ildən başlanmasından, H.Zərdabi adına Gəncə Pedaqoji İnstitutunun müəllimi Əli Cəfərlinin bir neçə dəfə Qazax rayonunun 46 kəndindən zəngin dialektoloji material toplaması, akademik M.Şirəliyevin rəhbərliyi ilə yazdığı "Azərbaycan dilinin Qazax dialekti" əsərinin Azərbaycan dilçiliyi üçün bir töhfə olub sonrakı tədqiqat işlərinin aparılmasında müəyyən rol oynamasından bəhs olunur.

Açar sözlər: **linqvistika,** Qazax şivələri, **ədəbi dil,** fonetik sistem, şəxs şəkilçiləri

M.Amrahova

The investigation history of gazakh dialects
Summary

In the article the information about the beginning of the investigation of Gazakh-Borchali dialects belonging to the western dialect of the Azerbaijani language from the 20s of the last century and the presence of Gazakh dialects involved in the study for the first time in this dialect group is given. For the first time it is said about the scientific research of Gazakh dialects by the well-known Azerbaijani linguist Idris Hasanov, his efficient services in many fields of Azerbaijani linguistics, scientific, pedagogical activity and the professor's work "Gazakh dialects of the Azerbaijani language".

After Professor I.Hasanov, the outstanding representative of the Azerbaijani linguistics, world-famed scientist, academician Mammadaga Shiraliyev had investigated Gazakh dialects of the Azerbaijani language extensively and on the scientific bases, at the same time he collected

dialectological materials from different regions such as in 1942 from Gazakh region, in 1943 from Ganja city, in 1944 from Aghdam region and later a number of scientific articles and large-scale works on the basis of these materials were written.

In the article it is also said about some problems such as the investigation of Gazakh dialects in the extensive form from 1956, the rich dialectological materials collected from forty six villages of Gazakh region by Ali Jafarli who was the teacher at Ganja Pedagogical Insitute named after H.Zardabi, the work “Gazakh dialect of the Azerbaijani language” written under the leadership of the academician M.Shiraliyev and its concrete role in other investigation works in Azerbaijan linguistics.

Keywords: linguistics, Gazakh dialect, literary language, phonetic system, person's pictures

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 10.06.2019
Filologiya filologiya ürə fəlsəfə doktoru, dosent Kubra Quliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SEVİNC HÜMBƏTƏLİYEVA
ADİU,Azərbaycan dili kafedrası
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı,İstiqlaiyat küç.31
sevinc.@.mail.ru..

MÜASIR AZƏRBAYCAN DİLİNİN NORMATİVLƏRI,NİTQİN DÜZGÜNLÜYÜ VƏ ƏDƏBİ DİLİN SAFLIĞININ QORUNMASI MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Xülasə

Ədəbi dil bütün tədris müəssisələri və nəşriyyat idarələri üçün məcburidir.Lakin ədəbi dilin qüdrəti onu icbari sürətdə məktəb,mətbuat və radio vasitəsilə yaymaqda deyildir;onun əsl gücü xalq tərəfindən şüurlu olaraq mühafizə edilməsindədir.Ədəbi dil qanunlarının pozulması ictimai məzəmmətə səbəb olmalı estetik hissləri alçaldan və ünsiyyətə mane olan bir səbəb kimi,savadsızlıq və mədəniyyətsizlik əlaməti hesab edilməlidir.Öz danışığında həddindən artıq məhəlli söz işlədən və çıxışında şivə xüsusiyyətlərinə geniş yer verən natiqlərə iclaslarda nə cür münasibət yarandığı məlumdur.Ədəbi dildən kənara çıxmaq,ondan uzaqlaşmaq həmişə savadlı,təhsilli adamların xüsusən,müəllim və alimlərin,yazıçıların böyük etirazına səbəb olur.Onlar belə hallarda,nitqdə ifadə olunan ən kiçik səhvlərə görə daxili bir iztirav və əziyyət çəkirlər.Bütün bunlarla birlikdə,ədəbi dil heç də donub qalmış heykəl deyildir;o canlı və inkişaf edən bir orqanizmdir.Ədəbi dil cəmiyyətin dəyişən və mürəkkəbləşib çətinləşən həyati tələblərinə uyğun olaraq,yeni ifadə forması və vasitələri hazırlayır,vaxtı itmiş və özünü doğrultmayanları əldə olan ifadə forması və vasitlərini isə təkmilləşdirir.
Ədəbi dilin lüğət tərkibi çox-çox genişdir;çünki ədəbi dil normalarına uyğun gələn yəni düzgün hesab olunan hər bir nitq tam mədəni sayıla bilməz,bunun üçün başqa şərtlərə də əməl etmək lazımdır.

Açar sözlər:Azərbaycan dili,ədəbi dil,dilin lüğət tərkibi,cəmiyyət,normativlər.

Nitq mədəniyyətinin əsas şərti,əlbəttə,onun düzgünlüyüdür.Lakin düzgünlük anlayışının özü də bir sıra əlavə izahat tələb edir.Məsələn,M.F.Axundovun “Hekayəti-molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasında molla İbrahimxəlil monoloqlarını nəzərdən keçirdikdə çox qəliz,mənası çətin anlaşılan,azəricə düzgün olmayan bir nitq görürük:.Bu dövreyi-tərbiyət itamamə yetiştikdən sonra həczayi iksir gərəkdir hərarəti-nariyyə vasitəsi ilə öz təkmilini itmamə yetirsin.Gili-hikmətdən yapılmış butənin içində üç saəti-nücuminin ərzində xaricdən sair əczai-əsrariyyə tədriclə məxlut olunmaq imdadı ilə ki,əvvəl bir cismi-maye nəzərə gəlir və sonra müncəmid olub cismi-sabit olur.Burada sözlərin çoxu azəricə deyildir,çoxlu fars tərkibləri vardır,sözlər arasında uzlaşma yoxdur,cümlələr düzgün qurulmamışdır,azəri tələffüzünün əksinə olaraq,bəzi sözlər təhlil edilmiş şəkildə söylədilmiş və s.(1-25)
Yaxud Süleyman Rəhimovun “Şamo” romanında Talıbxan yüzbaşının nitqini alaq:-Yasovul,daha sənin nə Şehli camaatının arasında,nə də yuxarı divan qabağında heç dırnaq boyda belə hörmətin qalmamışdır.Bu gündən sən itilib yasovulluqdan”paşol von” olub çıxıb cəhənnəmə gedərsən! Yoxsa sənin kimi arvadının cilovunu çəkə bilməyəni biz bu zorbalıqda divan işində saxlaya bilmərik.Əlbəttə,Talıbxan yüzbaşının azəri olmasına,onun ana dilində danışmasına şübhə etmək olmaz.talıbxanın danışığı,nitqi aydın şeydir ki,azəricədir;bu nitq azəri dilinin əsas qanunlarına və ənənələrinə uyğundur,lakin belə bir nitq dinləyici oxucuda onun (həmin nitqin) qüsurlu və qeyri –düzgün olması barədə təsəvvür yaradır.Əlbəttə,nitqdəki belə qüsur başqa şeydir və onun birinci nitqdən (Molla İbrahimxəlilin nitqindən) müəyyən fərqləri vardır.

Bizim milli dilimizin vəhdəti üçün başlıca şərt,həmin dildə ümumi və məcburi ünsürlərin (yəni əsas söz ehtiyatı,tələffüzün təmaülü,ən mühüm qrammatik kateqoriyaların) olmasıdır.

Bütün bunlara baxmayaraq,bizim hər birimizin nitqi öz xüsusiyyətinə görə başqasından fərqlənir.Burada təbii fərdi xüsusiyyətdən başqa,nitqimizdə qrup halında da bəzi ciddi fərqlər və hər şeydən əvvəl,ərazi fərqləri müşahidə edilir ki,buna da azəri dialekt və şivələrinin göstərmək olar.Bəzən ayrı-ayrı şivələr çox qədim və spesifik xüsusiyyətləri muhafizə edir.Lakin bütün bunlara baxmayaraq dildə olan həmin formalar və sözlər nə qədər geniş yayılmış təbii gözəlliyə malik olsalarda,nə qədər qədim və tarixi cəhətdən qanunauyğun sayılsalarda,həmin sözlər bu gün üçün o qədər də münasib deyildir.Başqa sözlə desək,azəri dilində olan hər bir danışığı (nitqi) biz nitq mədəniyyəti nöqteyi-nəzərindən düzgün və səlis hesab edə bilmərik.Hətta,ən çox yayılmış şivə və jarqonlar belə ümummilli dilin yalnız müxtəlif növləri hesab olunurlar.Onlar ümummilli dilin əsasını təşkil etmirlər.Azəri dilinin özəyini,bütün savadlı adamlar üçün hərtərəfli (universal) ünsiyyət forması olan bizim ədəbi dilimiz təşkil edir.Uzun illər boyu çətin yollar keçərək, işlənib büllurlaşmış azəri ədəbi dili nitq mədəniyyəti sahəsində xalqımızın yüksək nailiyyətinə çevrilmişdir.Bizim nitq mədəniyyətimiz öz zənginliyi və ifadə formasının rəngarəngliyi cəhətdən,özünün dəqiq və yığcamlığına görə ən zəngin və mədəni nitq səviyyəsinə yüksələ bilmişdir.Göründüyü kimi,ədəbi dil ümumxalq dilinə qarşı çıxan ayrıca müstəqil bir dil deyildir;o yalnız milli dilin xüsusi normalarla idarə olunan müəyyən bir təbəqəsidir.Ədəbi dil,işlənib büllurlaşmış nümunəvi bir dildir;o,ümumxalq dilində işlənən ifadə vasitələrinin ümumiləşdirilməsi və milli ünsiyyətin silahıdır.Nitq mədəniyyətinin ən zəruri və ən ilkin şərti onun düzgünlüyüdür dedikdə,biz nəyi nəzərdə tuturuq.(2-43)

Hər bir natiq düzgün danışmaq qabiliyyətinə yiyələnməlidir. Lakin düzgün nitqi məcburi normaları vardırmı? Nitq təliminin yollarını aydınlaşdırmaqdan əvvəl, bu sualın üzərində mütləq dayanmaq lazımdır. Ədəbi nitq normaları məsələsi , elə ilk baxışda göründüyü kimi , o qədər də asan bir iş deyildir. Əksinə çox mürəkkəb və çətin bir məsələdir.

Lakin keçmişdə olduğu kimi, indi də bəzən elə dilçi, pedaqoq və yazıçılarda rast gəlmək olar ki, onlar lüğətlərdə müəyyənəşdirilmiş dil normativləri məsələsinə və ümumiyyətlə ədəbi dil üçün tamamilə möhkəm qaydalar qoymaq imkanına şübhə ilə yanaşırlar.

“Ölülər” komediyası oxunub təhlil olunmuşdur; oradakı hadisələr izah edilmiş bütün məsələlər haqqında danışılmışdır. Müəllim evə belə bir tapşırıq verir: “ Gələn dərs üçün kefli İskəndər haqqında sinifdə nitq söyləməyə, çıxış etməyə hazırlaşın!” Sonra müəllim əlavə edir: “Bilirsiz nə var?” Gəlin kefli İskəndər haqqında xüsusi bir formada çıxış etməyə hazırlaşaq, elə edək ki, nitqin başlanğıcı maraqlı olsun, buna görə gəlin nitqimizin əvvəli üçün fikirləşib maraqlı imkanlar tapaq!” Şagirdlər susurlar. Müəllim hiss edir ki, əvvəlcə onlara nümunə göstərmək lazımdır. Sonra o, ucadan deyir: “Uşaqlar, gəlin belə başlayaq: Hacı Həsən ağanın evi... Şəhərin hacıları, məşədiləri, kərbəlayiləri tez-tez qapını açıb nə isə soruşub və sonra içəri daxil olub , Şeyx Nəsrullanın ölü diriltmək xəbərini böyük bir inam və təəccüblə bir-birindən soruşurlar. Hamı həyəcan keçirir, hamı heyrət və qorxu içərisindədir. Hacı Həsən ağanın arvadı, qızı, nökəri və qulluqçuları ora-bura qaçıb, yığ-yığış edir və çox mömin və qeyri-adi bir qonağı qarşılamaq üçün hazırlıq görürlər. Səhnədəkilər iki-bir, üç-bir künçlərdə toplaşıb, çox ciddi bir haqda söhbət edirlər. Lakin bu adamlardan kənarda çox kədərli və düşüncəli bir nəfər dayanmışdır. O kimdir? Bu Hacı Həsən ağanın oğlu İskəndərdir. Bəs bu həyəcanlı söhbətlərdə o nə üçün iştirak etmir? ” Müəllim elə buradaca izah edir ki, uşaqlar, siz həmin “nə üçün”sualına cavab vrməlisiniz. Bu “nə üçün ?” sualı vasitəsi ilə məsələni açıb təhlil etməli və İskəndərlə Şeyx Nəsrulla və Hacı Həsən ağalar arasındakı konflikti, geridə qalmış avam, fanatik mühitdə İskəndəri mübarizəsinin və başqa məsələləri göstərməyə çalışmalısınız.

Bütün sinif bu barədə fikirləşib çalışmalar aparır ; ayrı – ayrı şagirdlər bu və ya başqa yolla başlamağı təklif edirlər, sinif bu təklifləri müzakirə edir, müəəllim hər yeni təklifi üstün və nöqsan cəhətini göstərir. O, eyni zamanda şagirdlərə suni yollarla “maraqlı başlanğıc ” yaratmağı məsləhət görmür və öyrədir ki, nitqin başlanğıcını tərtib edirkən , əsil mövzuya asan

və tıbii yolla keçməyi yaddan çıxarmasınlar. Bəzən müəllim ayrı – ayrı hallarda nədən başlamaq mümkün olduğunu şagirdlərə məsləhət görür. "Iskəndəri sizə ən çox xoş gələn xüsusiyyəti nədir? Sizə İskəndərin ən başlıca cəhəti nədədir? Yaxud da geridə qalmış avam mühitdə İskəndər arasındakı konfiliktin səbəblərindən başlaya bilərsizniz".

Adətən, insan həmişə ona xoş təsir buraxan fikirləri, natiqlərdən eşitdiyi və ya kitabxanalardan oxuduğu ən sərrast və münasib sözləri yadda saxlamağa çalışırlar.Fikri təkcə ədəbi dilin normalarına uyğun olaraq düzgün söyləmək kifayət deyildir. Burada ən sərrast və məqsədə uyğun nitq vasitələrindən də istifadə edilməlidir.Nitq mədəniyyətinin əsl idealı budur.

Lakin nitqdə belə sözlər tapıb işlətmək o qədər də asan deyildir. Bunun üçün çox gərgin iş tələb olunur ki, buna poetik dildə "soz tanımaq əzabı" deyilir. Böyük soz ustaları məsələn,L.Tolstoy yazıb yaradarkən öz əsərlərinin əlyazmasını on dəfələrlə təkrar-təkrar işləyib dəyişdirmiş, yenidən üzünü köçürmüş və hər dəfə fikirlərinin daha dəqiq və obrazlı ifadə edə bilmək üçün daha sərrast sözlər tapıb işlətməyə çalışmışdır. Yaxşı nitq danışdıqda ən münasib və ən müvafiq söz seçməyi tələb edir. Yaxşı nitq o nitqə deyilir ki, orada işlədilən sözlər, nəzərdə tutulan məsələnin ifadəsi üçün həm yaxşı seçilsin, həm də məqsədəuyğun olsun.(3-123)

Yaxşı nitq məfhumunun çox real və obyektiv bir bazası vardır ki, o da üslubiyyatdır. "Üslubiyyat" dilçilikdə fikir və hisslərimizi ifadə etmək üçün dilin ixtiyarinda olan vasitələri öyrənən bir şöbədir. Bizim yazılı və şifahi nitqimiz hər şeydən əvvəl a.ağıdakı üç şərti :1) nitqin düzğünlüyünü, 2) aydınlığını və 3) dəqiqliyini təmin etməlidir.

Nitqin düzgünlüyü yazıda və danışıqda qrqmmqtika qaydalarını gözləməkdən ibarətdir. Nitqin aydınlığı fikri elə ifadə etməyi tələb edir ki, dinləyici və ya oxucu asanlıqla , heç bir çətinlik çəkmədən fikri anlaya bilsin. Nəhayət, nitqdə dəqiqlik o deməkdir ki, nitq , danışanın fikirlərinə , yəni onun nə demək istədiyinə tamamilə uyğun olsun. əgər qrammatika , sözləri və ya cümlə qurmağı dilin qəbul olunmuş normalarına uyğun gəlib-gəlmədiyi cəhətdən qiymətləndirirsə, üslubiyyat onları (sözləri və ya cümlə qurmağı) nitqdə aydın və dəqiq işlətmək cəhətdən qiymətləndirir. əgər qrammatika məşğələlərinin məqsədi dilin ümumi normalarını öyrənmək yolu **ilə NİTQİ MƏNİMSƏTMƏKDİRSƏ** , üslubiyyət məşğələlərinin məqsədi fikir və hisslərimizin rəngarəng cəhətlərini ifadə etmək üçün dilin ixtiyarında olan bütün vasitələri öyrənməklə , nitqin aydınlıq və dəqiqliyini təmin etməkdir.Qabaqda qeyd edildiyi kimi gözəl nitqə yiyələnmək üçün yalnız qrammatik qaydaları gözləmək kifayət deyildir, nitqi üslubi cəhətdən də düzgün qurmaq lazımdır; yəni elə sözlər seçməli və elə cümlələr qurmalıdır ki, orada fikir aydın və dəqiq ifadə edilsin. Azərbaycan dili öz zənginliyi və dəqiqliyi ilə insan qəlbinin çırpıntılarını , onun hiss və duyğularını ifadə etməyə imkan verir. Buna görə də biz zəngin söz ehtiyatina malik olmaq və sözlərdəan istifadə etməyi bacarmağın ehəmiyyətini bilməliyik. Bütün böyük yazıçılar , söz ustaları öz fikirlərini, hiss və duyğularını ifadə etmək üçün zəngin söz ehtiyatından istifadə etmişlər. Onlar dilin təmizliyi, dəqiqliyi və gözəlliyi uğrunda yorulmadan mubarizə aparmışlar. Nitqdə işlədiləcək hər bir sözün əhəmiyyətini, ifadə olunacaq fikir üçün onun nə dərəcədə dəqiq olmasını aydın təsəvvür etmək lazımdır . çünki fikrin düzgün və tam ifadə edilməsində sözlərin dəqiqliyi çox mühümdür.(4-30)

Biz fikrimizi düzgün , aydın və məqsədə müvafiq surətdə ifadə etməyə çalışdığımız kimi , onu cazibəli , təsirli və bəzən emosional bir hala salmaq da istəyirik; həmin məqsədlə nitqimizi bədii obrazlarla bəzəməyə səy edirik; bu sahədə əlimizdə olan əsas vasitələrdən biri də şübhəsiz sözdür. İnsan hər bir təsəvvürə qarşı müəyyən sözlərə malikdir; məsələn, kitab, dəftər, qələm və s. bu kimi sözlərin cəmiyyət icərisində şərtləndirilmiş və müəyyən mənası vardır. Lakin həyatda əşya və təsəvvürlər o qədər çoxdur ki, bunları tamamilə müstəqil ayrı-ayrı sözlərlə ifadə rtmək çətindir, bəzən mümkün deyildir. Axı biz bir sözü müxtəlif şəkildə istifadə etməyə və ona müxtəlif mənalar verməyə məcburuq. Məsələn, "dil" sözünü alaq. Bu söz yəni dil əsasən insanlarin və heyvanların ağızlarinda olan bir üzvü (ət parçasını) bildirir. Amma "dilimiz zənginləşir" cümləsində dil sözünün mənası tamamilə başqadır.Yaxud, zənginləşmək dövlətə, sərvətə malik olmaq deməkdir.göründüyü kimi yuxarıdakı cümlədə hər iki söz əsas mənasından

ayrılmış və başqa mənada işlənmişdir. Yəni “dilimiz zənginləşir” demək, “sözlərimiz çoxalır” deməkdir. Məlumdur ki, “ sözlərimiz çoxalir” cümləsinə nisbətən “dilimiz zənginləşir” cümləsinin doğru olduğu təsir daha qüvvətli və daha canlıdır .

Beləliklə, yuxarıdakı cümlələrdə işlədilən “ söz “ , “dil” in əsil mənasını ifadə etmədiyi kimi “çoxalmaq” da, “zənginləşmək” sözünün əsil mənasını ifadə etmir. Burada sözlər müəyyən səbəbə , əlaqə və münasibətə görə daha başqa bir mənada işlədilmişdir. Demək, sözlər müəyyən bir məna üzərində donub qalmır, onlar müxtəlif fikir və hissləri ifadə edərkən vəzifələrində çox elastiki olur. İnsanlar öz ifadələrinə bədii və təsviri boyalar vermək üçün sözlərin bu xüsusiyyətlərindən geniş istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Abdullazadə Arif, Novatorluq və üslub, Bakı, 2004,səh:25-27
2. Alışanov Şirindil, Sözün estetik yaddaşı, Bakı, Elm, 1994,səh:43-44
3. Cabbarlı Nərgiz, Yeni nəsil ədəbiyyatı, Bakı, Elm, 2006,səh:121-126
4. Cəfərov Nizami, Klassiklərdən müasirlərə, Bakı, Çaşıoğlu, 2004,səh:30-31.

С.Гумбаталиева

Нормативы современного Азерб. языка,правномерность культура речи и защита его чистоте в литературе

Резюме

В азербайджанском языке существует пять залогов: основной, совместно-взаимный, возвратный, страдательный и понудительный. Основной залог не имеет каких-либо показателей. Глаголы этого залога могут быть как переходными, так и непереходными, что, в свою очередь, зависит от лексического значения глагола от переходных и непереходных глаголов образуются формы совместно-взаимного залога (например, *dalaşmaq* «драться» *barışmaq* «помириться»).

Лексика в Азербайджанском языке выделяются три лексических пласта: исконно азербайджанские слова, арабские и персидские заимствования, заимствования из русского языка[191]. По предположению ряда учёных, азербайджанский язык в своей лексике сохранил также следы мидийского и древнеалбанского языков[192]. Основной лексический фонд азербайджанского языка составляют исконно азербайджанские слова, многие из которых имеют материальные соответствия в родственных тюркских языках. К таковым относятся слова, обозначающие родственные отношения, названия животных, частей тела и органов, имена числительные, прилагательные, личные местоимения, глаголы и т. терминологическую лексику, а наличие иранизмов объясняется существовавшими в течение длительного времени азербайджано-персидскими взаимоотношениями. Вместе с тем наряду с арабо-персидскими словами в языке часто выступают их синонимы — слова азербайджанского происхождения, по кругу своего употребления, превосходящие первые: к примеру, *ölçü* «мера» (азерб.) — *мигјас* (араб.), *incə* «тонкий» (азерб.) — *назик* (перс.)[195].Литературный азербайджанский язык начинает формироваться параллельно с формированием азербайджанской народности. Литература на языке азербайджанских тюрков формировалась в XIV—XV веках[198]. Самый ранний сохранившийся памятник авторской литературы на азербайджанском языке относится к XIV веку — это одна газель Иззеддина Гасаноглы[199][200][201]. Современный литературный азербайджанский язык сформировался с середины XIX века, благодаря ряду прогрессивных литературных деятелей и просветителей (М. Ф. Ахундов, Д. Мамедкулизаде, М. А. Сабир);

новый этап в его развитии связан с созданием Азерб. Демократической Республики в 1918 году и консолидацией нации.

Ключевые слова:Азербайджанский язык,литературный язык,словарный запас языка, Общества,нормативы.

S.Gumbatalieva

Normativitus the language Azerbaijany correction thq discure and the defence of the purete the language Azerbaijani

Summary

The first appearance of the use of Azerbaijani is closely connected with the first appearance of Turkish tribes in the early first millennium. With the settlement of Turkish tribes not only the economy but also culture and language used for communication were influenced by them. The evolvement of the Azerbaijani language as a means of communication has come a long way covering centuries. Just studying Kitabi-Dede Gorgud (*Kitabi-Dede Korkut, The Book of Dede Korkut*) is enough to say Azerbaijani has at least 1300 years of history as a medium of communication in the territory of now the Republic of Azerbaijan, Eastern Turkey, Southeastern Georgia, Northwestern Iran, Eastern Armenia and Southern Russia. Some sources point out that the written literary examples of the use of language date back to the 13th century. The Azerbaijani language has had two main periods of development - the ancient period covering 13th to 18th centuries, and the present day period starting from about the late 18th century and lasts up to the present day.

The ancient period covers not only the main development stage of the language but also covers renaissance literature of Azerbaijan. During the ancient period, the government and the army were ruled by the Safavids, Aggoyunlus, Qaraqoyunlus, and Djelairids which overlaps with the high literary development period of the territory and the country and the use of the language is characterized by extra-linguistic properties.

Azerbaijani has been influenced by many cultures throughout the history due to being occupied by different countries. The firmest and the longest of these external influences are Persian, Arabic, Russian. Owing to being occupied and settled by the above-mentioned countries, the Azerbaijani language has also been used in harmony with their languages, allowing it to borrow an excessive number of words from their culture and in return lend words as well. This could be the reason why, regardless of being independent for almost three decades, the influence of other languages is still remarkably strong, especially after being 70 years under Soviet occupation, Russian language is still widely used in the country.

Key words:Azerbaijan language,language literary,dictionary composition of the language, Humnitariant, correction the discour,sosiete, normativus

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dilarə Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

GÜLŞƏN MEHDİYEVA
Heydər Əliyev adına Akademiya
Xırdalan səher Şıxəli Qurbanov 9
gulshen_isazade@hotmail.com

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ALINMA SÖZLƏR HAQQINDA

Xülasə

Məqalədə ingilis və Azərbaycan dillərində alınma sözlər tədqiq edilir. Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olur ki, sözlərin çoxmənalılığı və ya polisemiya dildəki bu və ya digər lekisik vahidin ilkin mənadan başqa yeni mənalarda işlənməsini şərtləndirir.

Dil heç vaxt sabit vəziyyətdə qalmır. İnsan cəmiyyətinin inkişafı və dəyişməsilə əlaqədar olaraq dil inkişaf edir və daima dəyişir. Bu vəziyyəti ingilis və Azərbaycan dillərində də müşahidə etmək mümkündür.

İngilis dili lüğət tərkibi zəngin olan dillərdəndir. Ölkənin həyatında baş verən bütün yeniliklər, dəyişikliklər, ətraf aləmdə müşahidə olunan hallar istənilən dilin lüğət tərkibində əks olunur. İngilis dilinin lüğət tərkibi də əsrlərdir ki, zənginləşir və zənginləşməkdədir. İqtisadiyyatda, siyasətdə, kənd təsərüfatında, idmanda, dində, hətta məişətdə belə müşahidə olunan vəziyyətlərin dilin lüğət tərkibində əks olunması həmin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsini şərtləndirən vasitələrdən hesab edilir.

Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibi uzun və mürəkkəb yol keçib. S.Potter "Dilimiz" kitabında ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mürəkkəb və keşməkeşli yollarını ətraflı şəkildə tədqiq edib.

Hər dövrün tələbinə uyğun olaraq yeni sözlər yaranır və zaman keçdikcə həmin yeni sözlər arxaikləşir və onların yerini başqa yeni sözlər əvəz edir.

Müşahidələr göstərir ki, ingilis dili xarici təsirlərə həmişə açıq olub. Tarix ərzində həm ingilis, həm də Azərbaycan dilləri fərqli dillərdən kifayət qədər söz götürüb. Vurğulamalıyıq ki, ingilis dili söz ehtiyatının əsas hissəsi latın və fransız mənşəli sözlərdir. Azərbaycan dili də ərəb, fars, yunan dillərindən çox sözlər götürüb.

Açar sözlər: dil, alınma sözlər, ingilis, Azərbaycan, dövr, şərait, zaman

İngilis və Azərbaycan dilləri həm mənşə, həm də tipoloji quruluş baxımından fərqli dil qruplarına daxildir. İngilis dili Hind-Avropa dillərinin german dilləri qrupuna daxildir və morfoloji quruluşuna görə analitik dildir. Azərbaycan dili isə türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olub, morfoloji quruluş baxımından aqqlütinativ dildir.

İnsanlar instinktiv olaraq yeriməyi və nəfəs almağı öyrəndikləri kimi, cümlə qurmağı da öyrənirlər. Cümlələr insanların yaddaşına həkk olunur və fərqli şəkildə danışıqda işlədilir. İnsanların yaddaşında onların fərdi linqvistik biliklərinə uyğun gələn müəyyən sayda cümlə nümunələri vardır (1, s. 38).

İngilis dili, əsasən, analitik dil olduğundan cümlə həmin dilin ən başlıca vahidi hesab edilir. Cümlələr sözlərdən tərtib olunur.

Dilin lüğət tərkibi sözlərlə zəngindir. Sözləri fərqli mövqedən təhlil etmək olar. Onlar çox aspektli və çox cəhətlidir. Sözlər dildə işləndikcə xalqın təfəkkür tərzi, məişəti və təsərrüfat həyatı ilə bağlı olaraq ilkin mənasını genişləndirir, yeni məna çalarları yaranır, müxtəlif formalarda işlənir və öz formasını həmişə dəyişir. Bu proses dildə həmişə davam edir və bu da sözlərin forma və məna münasibətlərinə təsir göstərir (3, s. 16). Bu səbəbdən də dildə sözlərin mənalarının genişlənməsi, köçürülməsi, müxtəlif istiqamətlərdə dəyişməsi müşahidə edilir.

Dildə mövcud olan sözlər dilin həm öz sözləri hesabına, həm də kənardan dilə daxil olan sözlər hesabına gündən günə zənginlənir və genişlənir. Alınma sözlər istənilən dilin lüğət tərkibinin genişlənməsində iştirak edir (6, s. 11).

Elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz sözlərindən ibarət olaraq formalaşmış olsun. Əks halda o dilin inkişafından sözhbət belə gedə bilməz. İstənilən dilə kənardan gələn söz həmin dilin zəifliyi anlamını vermir. Dövr inkişaf edirsə, dildə yeni sözlərin yaranması labüddür və dildə mövcud olmayan sözün kənardan dilə daxil olması təəccüblü hesab edilməməlidir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində çox söz ərəb, fars, rus və Avropa sözləridir. Əsirlər boyu dilimizə keçən ərəb və fars mənşəli sözlər artıq dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış hesab edilə bilər. Məsələn: *məktəb, kitab, həkim, kədər, qəm, zalım, məzlum, eşq, aşiq, məşuq* və s. kimi çox söz dilimizə ərəb dilindən keçmişdir.

A.Babayev başqa dillərdən alınma sözlərin iki üsulunu təqdim edir (2, s. 300):

1) *alınma, yəni vasitəsiz keçən sözlər.* Alınma sölzər bir dildən başqasına üçüncü dilin iştirakı olmadan keçir. Bu cür sözlər az təhrifə uğrayır. Lüğət tərkibinin başqa dillər hesabına zənginləşməsi aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər:

1) rus dilindən alınma sözlər: *traktor, kombayn, kolxoz, samovar, komsomol* və s.

2) fars dilindən alınmalar: *şəkər, kandar, kargüzar, xakəndaz, payəndaz, dilbər, dilsuz, xətkeş, rəngsaz, sənətkar, cəfakar* və s.

3) ərəb dilindən fars dilinə və fars dilindən də Azərbaycan dilinə keçən sözlər. Bu cür sözlər dilimizə fars dili şəkilçiləri qəbul edərək daxil olub. Məsələn: *zülmkar, cəfakeş, bəlakeş, saatsaz, əlaqədar, əzabkeş, kədərnak, surətbaz* və s. (2, s. 302).

Dilə daxil olan sözlər ilk əvvəl dilin fonetik qanunlarını qəbul etməlidir (4, s. 100). Dilin fonetik qanunauyğunluğunu qəbul edə bilən sözlər artıq həmin dilin lüğət tərkibində sərbəstlik qazanan sözlər hesab edilir. Azərbaycan dilində bir qrup ərəb mənşəli sözlər var ki, onlar artıq dilin fonetik qanunauyğunluqlarına tabe olmuş və "müstəqilllik" qazanmış hesab edillirlər. Məsələn:

Eşq, aşiq, məşuq, hökm, hakim, məhkum, həkim, təhkim, mühakimə, elm, alim, məlum, cəhd, cahid, cəhil, cəhl, zülm, zalım, məzlum və s.

A.Babayev başqa dillərdən alınma sözlərin ikinci üsulu kimi üçüncü dilin vasitəsilə sözlərin keçməsini müəyyən edir. O, bu cür sözləri "alınma sözlər" kimi də qəbul edir (2, s. 303). Bu sözlər bir dildən başqa dilə keçir və sonra da üçüncü dilə keçir. Bu baxımdan rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinin zənginləşməsini görmək mükündür. Məsələn, dilimizə rus dilindən gələn Arvopa mənşəli sözləri belə siyahılaya bilərik:

a) alman sözlər. Məsələn: *şlaqen – vurmaq, baum – ağac (şlaqbaum), hals – boğaz, tux – dəsmal, apfel – alma, sin – Çin (apelsin), soldat, ştat, marka, abzas, bink* və s.

b) ingilis sözləri: *vaqzal, xuliqan, miting, folklor, futbol, lift, pozisiya, opponent, park, klub* və s.

v) fransız sözləri: *loja, adres, avanqard, büro, püre, kalife, albom, bloknot, briqada, dram, janr, qastronom, beton, marşal, milyon, partizan, redaktor, radaksiya, felyeton* və s.

q) Latın sözləri. Qeyd edək ki, Latın mənşəli sözlərə bütün dünya dillərinin lüğət tərkibndə rast gəlmə olar. Bu təsadüfi deyildir. Latın dili ölü dil olduğundn, dünyada tibb terminləri və dərman reseptləri bu dildə aparılır. Eyni zamanda, çox elmlərin adları da latıncadır. Latın mənşəli sözlərə aşağıdakıları nümunə verə bilərik:

Proses, radio, respublika, seriya, universitet, firma, familiya, klassik, kurs, laboratoriya, laborant, orden, norma, prospekt, kurs, intonasiya, kanal, direktor, diktor, dissertant, dissertasiya, diktatura, diktant, akt, assistent, auditoriya, qonorar, qlobus və s.

g) yunan mənşəli sözlər. Yunan dili çox elmlərin vətəni hesab edilir və bu səbəbdən də bir çox elmi terminlərin adları yunancadır. Elə buna görə də yunan mənşəli sözlərə dünyanın bütün dillərində rast gəlmək olur. Dilimizə rus dili vasitəsilə keçən yunan mənşəli sözlərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

aqronom, avtomat, sinonim, omonim, antoqonizm, atom, dialekt, dialektika, monument, demokrat, demokratiya, demoqoq, dialekt, dialektika, monoloq, dialoq, drama, dramatizm, dramaturgiya, ideya, idealizm, idealist, kefedra, poeziya, telefon, filosof, fizika, filologiya və s.

d) italyan sözləri. Azərbaycan dilində italyan mənşəli sözlər də mövcuddur. Məsələn: *opera, ariya, duet, balet, kvartet, konsert, kamera, libretto, solo, pianino* və s. İtalyan mənşəli sözlər daha çox müsiqi ilə əlaqəlidir və bu sözlərə dünya dillərinin çoxunda rast gəlmək olar.

Azərbaycan dilində işlədilən *sarofan* sözü fars mənşəlidir. Fars dilində bu söz *sər (baş)* və *pa (ayaq)*, yəni başdan ayağa geyinilən paltar mənasını verir. Bu söz fransız dilindən keçmiş, *f* samiti *p* ilə əvəz edilmiş, oradan rus dilinə keçmiş sonra *sarofan* şəklində dilimizə keçmişdir.

Eyni vəziyyətə *çamodan, protokol, alkoqol* və s. kimi sözlərdə rast gəlmək mümkündür. Ərəb dilində *came (paltar)*-dan *qab* sözü rus dilinə *çamodan* kimi keçmişdir. Rus dilində *c* samiti olmadığından əvvəlcə *çamadan*, sonralar *çemodan* şəklində işlənmişdir və Azərbayacn dilində bu söz rus dilində olduğu kimin işlədilir.

Bunlardan əlavə, *protokol (bəratül qövl)* söz qalığı, *Əlköhl* və s. sözlər rus dilinin fonetik qanunlarına tabe olduqdan sonra Azərbaycan dilə keçmişdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində sözalma prosesində rus dilinin rolunu böyükdür.

Rus dili XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Anadolu türkcəsindən başqa, demək olar ki, bütün türk dillərinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühim rol oynayıb (4, s. 90).

Dilə daxil olan yeni sözləri terminologiyaya uyğun olaraq *neologizmlər* adlandıra bilərik. Söz yunan mənşəlidir: *neo* 'yeni', *logos* isə 'söz' anlamını verir. Məlumdur ki, insanların yaşadıqları həyat durmadan dəyişir, yenilənir və insanların mühitində yeni-yeni anlamlar yaranmağa başlayır. Həyatda baş verən yenilikləri adlandırmaq üçün insanlar yeni-yeni sözlər yaratmaq məcburiyyətində qalırlar. Çoxlarına məlum olan keçmiş sovetlətlər birliyində Rusiyada baş vermiş siyasi fəaliyyətlə əlaqədar olaraq o zaman üçün yeni hesab edilən sözlər yaranmışdır. Məsələn: *bolşevik, bolşevizm, menşevik, revolyusiya*, yaxud Azərbaycanda baş verən yeniliklə əlaqədar olaraq *inqilab, inqilabçı, firqə, firqəçi* və s. kimi sözləri neologizm hesab edə bilərik.

Neologizmlər əmələgəlmə, yaranma mənbəyinə görə müxtəlif olur. Onları iki qrupa bölmək olar (2, s. 315):

1) dilin öz materialları əsasında yaranan yeni sözlər. Bu cür sözlər *müstəqim* və *kalka* olaraq bölünür. Məsələn: *əyləc, toxtac, önləmək* və s. dilimizin materialları əsasında yaranmışdır. Lakin bu sözlərin *tormoz (saxlayan), önləmək (qabaqlamaq)* əsaslnda yarandığını demək olmaz. Bu kimi sözlərə dilimizdə çox rast gəlmək mümkündür. Məsələn: *açıqlamaq (şərh etmək), yelçəkər (skvoznyak), soyuduçu (xolodelnik), dondurma (morojenoe)* və s. Belə sözlər kalka üsulu ilə yaranmış yeni sözlər hesab edilir. Bundan əlavə, belə hala rast gəlmək olur ki, bir çox əcnəbi sözlərin dilin öz materialı əsasında düzəldilmiş, düşünülüb tapılmış sözlərlə əvəz edilməsi də yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, *soyad – familiya, olay – hadisə, güvənc – fəxr etmə* və s. Bu cür sözləri dildə yaratmağın müsbət və mənfi tərəfləri vardır.

Yaxşı cəhət odur ki, dil öz soykökünə daha çox yaxınlaşır. Mənfi tərəfi isə odur ki, xalq illərdən bəri adət etdiyi sözü unuda bilmir. Bəzən elə ola bilər ki, isim və ya feil düzəldən şəkilçinin artırıldığı sözün hans nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyn etmək çətin olur. Bu vəziyyət də purizmə aparıb çıxarır. Məsələn, yuyum (moyka) sözünün isim və ya feil olmasını müəyyən etmək çətin olur. Elə bu səbəbdən də yeni söz yaranması prosesində diqqətli olmaq lazımdır.

2) dildə yeni yaranan sözlərin bir qrupu da başqa illərdən keçən sözlərdir. Bu cür sözlərin içərisində elələri də vardır ki, onlar başqa dillərdən, yəni dilin daha çox təmasda olduğu sözlərdən keçir. Məsələn, vaxtilə fransızlarla ingilislərin sıx əlaqəsi olduğundan fransız mənşəli sözlərə ingilis dilində rast gəlmək mümkündür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi XIX əsrə qədər dilimizə xeyli miqdarda ərəb və fars sözləri keçmişdir. Daha sonra rus dili vasitəsilə dilimzə Avropa mənşəli sözlər keçməyə başladı (2, s. 10).

Neologizmlər dilə keçdikdə ilk əvvəl gəldiyi dilin fonetik tərkibinə uyğun olaraq, əslində olduğundan fərqli şəkildə işlədilir. Sonralar həmin sözlər ya dildən çıxardılır, ya da əslinə yaxın şəkildə dildə vətəndaşlıq azanır. Məsələn:

Mən başa düşə bilmirəm ki, bura klubdur, zavoddur, *akitpropdur*, ya da məktəbdir, gəlmisən dərsini de də.

Bu cümlədə işlədilən *akitprop (təbliğat, təşviqat)* sözü dilimizə rus dilindən keçmişdir. Daha sonra bu söz Azərbaycan dilində təhrif olunmuş vəziyyətdə işlədilməyə başlamışdır.

Bəzi sözlər də var ki, onlar ədəbi dildə işlədilməsə də, danışıq dilində onlara rast gəlmək olur. Məsələn: Bayaq *selsovetin* əliylə yazmışdılar ki, Almaz *intriqant*dır. Burada işlədilmiş *intriqa* sözü xalq danışıq dilində işlədilir.

A.Babayev neologizmlərin ümumi və xüsusi növlərini fərqləndirmişdir (2, s.294). Ümumi neologizmlər dilə başqa dildən keçir və hamı tərəfindən işlədilir. Xüsusi neologizmlər isə fərqli şəxslər tərəfindən dilə gətirilir. Bu, müxtəlif elm sahələrinə aid kəşflərin adı, yazıçı və şairlərin düşünüb tapdığı sözlərdən ibarət olur. Məsələn, Azərbaycan dilində *toxac, əyləc, göy qurşağı* kimi sözləri R.Rza, *sayrışmaq* sözünü isə S.Vurğunun gətirmişdir.

Dil tarixinin bütün mərhələlərində təsadüfən, necə deyərlər, göydəndüşmə kimi, yeni söz əmələ gələ bilər, yaxud kimsə nə etdiyini dəqiqliklə bildirmək istədikdə, könüllü olaraq yeni söz yarada bilər. İngilis dilində nümunələr verək: *bang* (zərbə), *pop* (partıltı, çartıltı) və *whizz* (fit) sözləri kimi təkrarlanan, əks-səda verən sözlər, yaxud *ta-ra-ra-boom-de-ay* və *a-heigh-and-a-ho-and-a-heigh-nonny-no* sözlərindəki mənasız hecalar üçüncü bir təsnifat da yaradır və bu, asanlıqla izah edilə bilər (5, s. 16).

Gəlin *dog* (it) və *pig* (donuz) sözlərini birinci təsnifata aid olan söz kimi götürək. 'Dog' sözü qədimdə *hound* kimi işlədilirdi (8, s. 12). Məlum olduğu kimi, *dog* sözü cəmdə *docgena* kimi yazılmış və XII əsr əlyazmalarında latın dilində *canum* mənasında işlədilirdi. Onun əvvəlki mənşəyi və tarixi tam məlum deyil. Bir neçə il sonra *pig* sözünə ilk dəfə "Rahiblərin nizamnaməsi" (Ancrene Riwle) əsərində təsadüf edilir. Onun qədim forması *swine* (donuz) sözü idi. *Bad* (pis), *big* (böyük), *cut* (kəsmək), *fog* (duman), *lad* (gənc oğlan) və *lass* (gənc qız) kimi naməlum mənşəli sözlər ilk dəfə XIII-XIV əsrlərdə işlədilmişdir. XVI əsrdə *bet* (mərc gəlmək), *crease* (qat salmaq), *dodge* (biclik işlətmək), *gloat* (başqasının pis vəziyyətinə sevinmək), *jump* (tullanmaq), XVII əsrdə *blight* (ziyan vermək), *chum* (birgə yaşamaq), *fun* (əyləmək), *hump* (belini bükmək), *job* (təsadüfi işdə işləmək), XVIII əsrdə *bore* (darıxmaq), *donkey* (uzunqulaq) (ilk dəfə 'dunkey'kimi işlədilmişdi), *hoax* (aldatmaq), *jam* (mürəbbə), ilk dəfə XIX əsrdə *slum* (xarabalıq), *loaf* (avaralanmaq, veyillənmək) sözlərinə rast gəlirik. "Oksford lüğəti"nə əsaslansaq belə qərara gəlirik ki, axırıncı sözü ilk dəfə C. Nil "Kömürlə çəkilən eskizlər" əsərində işlədərək, onu ara sözü, yaxud şivə sözü hesab etdiyindən, dırnaq işarəsi arasında yazmışdır: 'One night, Mr Dobbs came home from his "loafing" place - for he "loafs" of an evening like the generality of people – that being the most popular and the cheapest amusement extant.' (Bir gecə cənab Dobz hər gün gəzişdiyi yerdən evə gəlirdi. O, bir çox insanların axşamlar vərdiş etdiyi kimi boş-boş gəzməyi sevirdi, bu adət insanlar arasında ən məşhur və ən ucuz əyləncə növü idi). Bir neçə il sonra həmin sözü Ç.Dikens "Martin Çazlvit" əsərində, daha sonra isə xanım B.Stou "Tom dayının koması" əsərində işlədir. Heç kəs onun mənşəyini bilmir. C.R.Lovell iddia edirdi ki, o, bəlkə də, *lofen* sözündən yaranmışdır (alman sözü olan *laufen* 'to run' *qaçmaq* sözünün dialekt variantı) (7, s. 9).

V.Şekspir əsərlərində çox miqdarda yeni sözlər işlətmişdi. S.Potter yazır ki, V.Şekspir ingilis dilinə hər hansı bir şəxsin verdiyi yeni sözdən təxminən 2, 000 artıq yeni söz gətirmişdir (8, s.100).

V.Şeksprin əsərlərində yaratdığı yeni sözlərin bir qismini təqdim edək:

/Accused/ "müttəhim", /addiction/ "asılılıq, aludəçilik", /amazement/ "təəccüb", /arouse/ "oyatmaq, doğurmaq", /assassinate/ "sui-qəsd", /blushing/ "qızaran", /champion/ "mübariz", /circumstantial/ "ətraflı", /compromise/ "güzəşt", /courtship/ "məhkəmə", /countless/ "hesabsız", /critic/ "tənqidçi", /dawn/ "sübh, dan yeri", /epileptic/ "epileptic", /elbow/ "dirsək", /excitement/ "həyəcan", /exposure/ "ifşa", /frugal/ "sadə", /generous/ "alicənab", /gossip/ "qeybət", /hint/ "işarə", /impartial/ "qərəzsiz", /invulnerable/ "müdafiəsiz", /jaded/ "əzgin", /label/ "etiket", /lonely/ "tənha", /luggage/ "yük", /majestic/ "əzəmətli", /negotiate/ "danışıq aparmaq", /obscene/ "müstəsna", /premeditated/ "düşünülmüş", /scuffle/ "dava, savaş", /torture/ "əzab,əziyyət", /tranquil/ "rahat", /varied/ "fərqli", /worthless/ "qiymətsiz" və s. Qeyd etməliyik ki, bu sölzərin əksəriyyəti müasir ingilis dilndə hələ də işlədilən sözlərdir (7, s.145).

Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olur ki, sözlərin çoxmənalılığı və ya polisemiya dildəki bu və ya digər lekisik vahidin ilkin mənadan başqa yeni mənalarda işlənməsini şərtləndirir.

Dil heç vaxt sabit vəziyyətdə qalmır. İnsan cəmiyyətinin inkişafı və dəyişməsilə əlaqədar olaraq dil inkişaf edir və daima dəyişir. Bu vəziyyəti ingilis və Azərbaycan dillərində də müşahidə etmək mümkündür.

Hər dövrün tələbinə uyğun olaraq yeni sözlər yaranır və zaman keçdikcə həmin yeni sözlər arxaikləşir və onların yerini başqa yeni sözlər əvəz edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Albert C. B. and Thomas C. A History of the English Language. London: Pearson Education, 1978, 438 p.
2. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Zərdabı, 2012, s. 515.
3. Crystal D. The English Language. UK: Penguin Books, 1988, 312 p.
4. Ильиш Б.А. История английского языка. Москва: Наука, 1968, 316 с.
5. Gelderen Elly van. A history of the English language. Amsterdam: John Benjamins Publishing company, 2006, 344 p.
6. Hogg R. The Cambridge History of the English Language. Vol I.: The Beginnings to 1066. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, 633 p.
7. Millvard C.M.-Hayes M. A biography of the English Language. New York: Harcourt, 2011, 441 p.
8. Potter S. Dilimiz. İngilis dilində tərcümə etdilər: F.Y.Veysəlli, S.B.Mustafayeva. Bakı, 2014, s.167.

G.Mekhdiyeva

On the borrowed words in the english and azerbaijan languages

Summary

The article deals with the borrowed words in the English and Azerbaijan languages. Thus, it becomes clear that the plurality of words, or the fact that this or that lexicon in the language of the polysemy originates in the new meaning of the original meaning.

Language is not considered to be in the same position. The language is getting developed and changed depending on the development of the people's society. This situation is observed in the languages of English and Azerbaijan.

New words are formed in each language's word stock according to the requirements of the current period. Some words become archaic, and they are replaced by new words.

Observations show that the English language has always been open to external influences. Throughout the history, the English and Azerbaijan languages have borrowed many words from different languages. It should be emphasized that the the main part of the English language vocabulary is Latin and French origin.The Azerbaijan language is also known to have taken many words from Arabic, Persian, Greek, etc.

Key words: language, borrowed words, English, Azerbaijan, period, situation, time

Г. Мехтиева

о заимствованных словах в английском и азербайджаском языках

Резюме

В статье рассматриваются заимствованные слова в английском и азербайджанском языках. Таким образом, становится ясно, что множественность слов или полисемия обуславливает тот факт, что та или иная лексическая единица языка от своего первоначальное значения приобретает новые значения.

Язык никогда не бывает стабильным. Язык развивается и меняется в зависимости от развития человеческого общества. Такая ситуация наблюдается и в английском и азербайджанском языках.

Новые слова формируются в словаре каждого языка в соответствии с требованиями текущего периода. Некоторые слова становятся архаичными, и они заменяются новыми словами.

Наблюдения показывают, что английский язык всегда был открыт для внешних воздействий. На протяжении всей истории английский и азербайджанский языки заимствовали много слов из разных языков. Следует подчеркнуть, что основная часть словаря английского языка имеет латинское и французское происхождение. Известно также, что азербайджанский язык взял много слов из арабского, персидского, греческого и т.д.

Ключевые слова: язык, заимствованные слова, английский, Азербайджан, период, ситуация, время

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019
Filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Veysəlli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LƏTAFƏT ƏLİYEVA
BADU
Zahid Xəlil küç
latafat_aliyeva@mail.ru

NƏSİMİ ŞEİRLƏRİNDƏ ARXAIK FORMALAR

Xülasə

Böyük Azərbaycan şairi Nəsimi doğma dilimizdə poeziyasının ən qiymətli nümunələrini yaratmışdır. O, elmi-fəlsəfi fikirlərini özünə məxsus üslubda bədii dillə məharətlə etmişdir.

Nəsimi dili Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Nəsimi yaradıcılığının araşdırılması Azərbaycan dilinin tarixi inkişafını öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Nəsimi dili Azərbaycan dilinin qədim köklərə malik olduğunu sübut edir. O, əsərlərində ana dilinin zənginliklərindən, incəliklərindən, xüsusən də canlı xalq dilində işlənən söz və ifadələrdən məharətlə istifadə etmişdir.

Biz təqdim etdiyimiz məqalədə Nəsimi poeziyasının dil xüsusiyyətlərini müasir Azərbaycan dilinin bugünkü səviyyəsi ilə müqayisədə araşdırmışıq. Tədqiqatda Nəsiminin şeirlərində arxaik dil vahidləri dilin fonetik, lekik, morfoloji və sintaktik səviyyələri üzrə təhlil edilir. Onun əsərlərində arxaik sözlərin çoxunu qədim Azərbaycan-türk sözləri təşkil edir. Onların əksəriyyəti bu gün də ədəbi dilimizdə işlənir. Bəziləri ilə tamamilə köhnəlmiş bir qismi isə dialektlərin tərkibində qalmaqdadır.

Məqalə Nəsimi ədəbi irsinin araşdırılması istiqamətində əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: dil işarələri, fonetik səviyyə, leksik səviyyə, qrammatik səviyyə, arxaik formalar

İ.Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində anadilli şeirin banisi, söz sənətinin misilsiz ustadı kimi tanınmış sənətkarlardandır. Onun Azərbaycan, fars və ərəb dillərində dövrün əxlaqi, ictimai və siyasi mövzuları ilə bağlı yazdığı qiymətli əsərlərində tarixi, fəlsəfi və ədəbi görüşləri öz bariz əksini tapmışdır. T.Kərimli yazmışdır: «Şairin üç dildə yazılmış şeirləri bədii cəhətdən sənətkarlıqla işlənmişdir. Xüsusən onun ana dilində yazdığı əsərləri bütün türkdilli xalqlar üçün nümunə ola biləcək yüksək poetik bir üslubda qələmə alınmışdır. Bir çox başqa klassiklərimiz kimi Nəsimi yaradıcılığının, şairin bədii irsinin ölməzliyi – hər dövrdə kəsb etdiyi yeni ictimai-fəlsəfi məzmun və yüksək sənətkarlığı ilə bağlıdır» (1, s.8).

Nəsimi yaradıcılığı Azərbaycan dilinin tarixi inkişafını tədqiq etmək baxımından da çox əhəmiyyətlidir. O, əsərlərində dilin zənginliklərindən, incəliklərindən məharətlə istifadə etmişdir.

Biz, bu məqalədə Nəsimi poeziyasının dil xüsusiyyətlərini müasir Azərbaycan dilinin bugünkü səviyyəsi ilə müqayisədə araşdırmış, xüsusən də arxaik söz və ifadələri, morfemləri tədqiqata cəlb etmişik.

Dilin leksik vahidlərinin bir hissəsini arxaik formalar təşkil edir. Həmin formalar təkcə sözlərdən ibarət deyil, eləcə də kök və şəkilçi morfemlərdən, sintaktik vahidlərdən də təşkil olunmuşdur. Bu vahidlər vaxtilə qədim abidələrin, klassik Azərbaycan sənətkarlarının əsərlərində işlənmiş, zaman keçdikcə köhnələrək sıradan çıxmışdır. Passiv vahidə çevrilən həmin formalar dilin inkişafı baxımından müəyyən tarixi, iqtisadi səbəblərlə bağlı olaraq fəal işləkliyini itirmişdir.

Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İ.Nəsiminin müasir dildə arxaikləşmiş vahidlərinin hamısı eyni aqibətdə deyil. Onların bəzisi tamamilə unudulmuş, bəzisi məhdud dairədə işlədilərək dialekt və şivə sözlərinə çevrilmiş, bəziləri isə başqa bir dilə keçərək yenidən aktivləşə bilmişdir.

Müəyyən dövrün, o cümlədən Nəsimi epoxasına məxsus dil işarələrinin arxaikləşməsinin müxtəlif səbəbləri mövcuddur. Birincisi, işarə sinonim ilə üz-üzə gəlmişdir. Məsələn:

Düşürmüş ayə saçın zillini kölgəsini,
Düşürmək ancılayın sayə şol hümayə düşər.

Bu beytdə şair kölgə (Azərbaycan) sözünün təkrarlanmaması üçün onun ərəb (zilli) və fars (sayə) dillərindən olan sinonimlərindən istifadə etmişdir. Ə.Dəmirçizadə bu barədə yazmışdır: «Nəsimi bir misra və ya bir beyt daxilində həmməna sözləri yanaşı işlətmişdir ki, bununla da o, bir sözün, xüsusən məcazi mənasını ikinci həmməna sözlə düzgün anlatmaq istəmişdir. Bu cür eyni mənalı sözlərin biri digərinə nisbətən daha güclü işlənmiş və zəif işlənmiş söz tədricən ekvivalenti tərəfindən sıxışdırılaraq dildən çıxarılmışdır» (2, s.97).

İkincisi, arxaik işarə, necə deyərlər, omonimlər həlqəsinə düşmüşdür. Məsələn: yazı (çöl) – çöl (düz) – çöl (bayır) və s., üçüncüsü, işarə bir sıra dil hadisələrinin (fonetik və morfoloji) dəyişmə proseslərinə bu və ya digər dərəcədə məruz qalmışdır. Məsələn: şol → ol → o; kim →ki; şar→ sə; ölük→ ölü, dirik → diri və s.

Nəsimi poeziyasında indiki dilimiz üçün arxaikləşmiş formaları dilin bir çox səviyyələrində (fonetik, leksik, qrammatik) nəzərdən keçirək.

Fonetik səviyyədə formalar:

Nəsimi dövrünün şeirlərində özünü göstərən fonetik hadisələr, hər şeydən əvvəl, tarixi fonetika faktlarıdır. Nəsimi dilinin tarixi fonetik özəlliklərindən biri söz – işarələrin samit səslə bitməsi, daha doğrusu, qapalı hecaların mövcudluğudur. Məsələn: ayrı → ayrux → ayruğ (özgə, başqa) və s.

Nəzirin yazamaz **ayruğ** əzəl nəqqaşı rüxsarın
Ki, hüsnün dövri xətm oldu bu rüx sari-dilarəyə.

Sözün axırındakı samit səslərin düşməsi meyli də Nəsimi şeirlərində özünü göstərir. Bu isə, zənnimizcə, həmin dövrün canlı danışıq dilinə bir qədər yaxınlaşmasından irəli gəlir. Ümumiyyətlə, açıq hecaya doğru inkişaf bütövlükdə orta yüzilliklər dövrünün xarakterik bir əlaməti sayıla bilər. H.Mirzəzadə yazmışdır: «Sözlərin son qapalı hecasının tərkibindəki samit zəifləyərək düşmüş, açıq hecalı söz kimi sabitləşmişdir. Məsələn: dağlıq → dağlı; uluğ/uluq →ulu; ol → o; kim → ki və s». (6, s.111).

Bu gün şol mahi-tabanın üzün gör zahir, ey abid
Ki, məhrum oldu ol xasir **ki**, məğrur oldu fərdayə.

***

Kəsilgil masivallahdan, özünü baglagil həqqə,
Dilər isən qiyamətdə, ulu həzrətdə izzətini.

Sait səslərin əvəzlənməsi: dögül,kirpük, gerü, bərü və s.
Samit səslərin əvəzlənməsi: bən (mən), bin (min), taş (daş), oq (ox) və s.
Sual əvəzliklərində sait düşümü nedər? nedin? neçün? nedərsən? və s.

Y samitinin sözün əvvəlində tarixən işləkliyi müasir dilimizlə müqayisədə arxaikdir: yigirmi, yitürdün, yıldız, yuca və s.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dili dialektlərinin təşəkkülü və inkişafı tarixində sözün əvvəlində y samitinin işlənməsi və ya düşməsi, bir sıra hallarda g-ya çevrilməsi özünü göstərmişdir. Söz əvvəlində qapalı saitdən əvvəl *y* samitinin düşməsi tədricən ümumxalq dili xüsusiyyətinə çevrilmişdir: il, ilan, ildırım, ilxı və s.

Metateza hadisəsinin törətdiyi arxaik formalar:
Tutiyayi-çeşmi binadır əyağın toprağı.

***

Qoyma dəprənməgə kim ənbəri-sara dökülür.

Dissimilyasiya hadisəsi ilə bağlı arxaik formalar:
Sararmış ərğəvan bənzi kənari-cuyidən tanıq.

Nəsimi şeirlərində şəkilcə dəyişilmiş fonetik arxaizmlərə də rast gəlmək olar. Məsələn: əgri – əyri, incinmək – incimək, qonuq – qonmaq, yəğma – yağma, iraq – uzaq, şəm – şam və s.

Leksik səviyyədə arxaik formalar:

Arxaik qatların bir hissəsini semantik arxaizmlər təşkil edir. Bunlar mənasına görə dəyişilmiş sözlərdir.

Ey Nəsimi, çün **ulaşdın**, nuruna, nur istəmə!

ulaşmaq – yetişmək, görüşmək

Musa kimi gər aşiq isən, könlünü **arıt.**
Saf olmayacaq ayinə, didar ələ girməz.
arıtmaq – təmizləmək

Nəsimi leksikasında diqqəti cəlb edən digər bir cəhət dilimizdə bu gün də öz forma və semantikasını saxlayan sözlərin çoxluğudur. Məsələn: uyumaq, tanrı, suç, ortağ, çin, ana, ata, ucuz, ulu ətək, bələk və s.

Leksik arxaizmlər isə bu gün dilimizdə başqa sözlərlə işlənir. Məsələn: ayıtmaq (demək), uçmaq (cənnət), nəsnə (əşya), us (ağıl), duş (yuxu), biliş (dost, tanış) və s.

Kimsə gümanü zənn ilə olmadı həqq ilə **biliş.**
Həqqi bilən bilir ki, mən zənnü gümana sığmazam.

Burada biliş sözü tanış-biliş qəlibində işlənmişdir.

Mən ol **qəvvas** təki can tərkin etdim
Sənin çöhrəndəki ol xəttü xalə.

qəvvas – dalğıc (batmış şeyləri çıxarmaq üçün dənizin dibinə dalıb çıxan üzgüçü).

Morfoloji səviyyədə arxaik formalar:

Arxaik isimlər: əsrük – sərxoş; uçmaq – cənnət; damu – cəhənnəm və s.

Qəmzədən misri qılınc vermişsən **əsrük** türkə kim
Qanbəhasız necə qan etmək dilərsən, etməgil!

***

Uçmaq ilə rizvan mənəm, **damu** ilə niran mənəm,
Daha ilə nadan mənəm, həm inu, həm an olmuşam.

Arxaik formalar ismin hal şəkilçilərində də müşahidə olunur:
Gül yanağun həsrətindən, bülbül, ey şəm aşiqi.

Burada yiyəlik hal morfoloji göstərici un (sağır nun) variantındadır.
Arxaik sifətlər: ziba – gözəl; gülgün – güllü, gül ətirli; xub – yaxşı və s.
Rüxün rəngi, saçın buyi nə **ziba**, rəngü budur kim,
Güli gülzarə göndərdi, buraxdı mişki səhrayə.

***

Gəl niqabın tərfini **gülgün** yanağından götür.

***

Şirin hələvət ol yemiş imiş ki, şidrəsi,
Zatında **xub** xilqətü şirinüsul ola.

Arxaik fellər: irişmək (çatmaq, yetişmək); ayıtmaq (demək, söyləmək və s.)
İrişdi möcüzi həqqin Nəsimiyə çünkim,
Anın üçün ki, ana həq dedilər əhli-nəzər.

***

Cavab **ayıtdı,** suç etdim dilim çəkdilər ənsəmdən.

Felin əmr şəkli müasir dilimizdən fərqli olaraq morfoloji göstərici ilə ifadə olunur:
Zülfünü ənbərfəşan etmək dilərsən, etməgil!
Qarəti-din, qəsdi-can etmək dilərsən, etməgil!

Müasir dilimizdə III şəxsin təkində xəbər şəkli Nəsimi əsərlərinin dilində həm də dürür formasında verilmişdir:

Şəmi rüxün surəti qarşıma gəlmiş**dürür**,
Şəşəəsindən mənə şölə düşər, yanaram.

***

Kövni-məkandır ayətim, zati**dürür** bidayətim.

Arxaik əvəzlik formaları:

Dilimizin tarixi qrammatikası müxtəlif elmi-nəzəri fikirlərlə zəngin bir dilçilik sahəsidir. Qrammatikanın maraqlı mövzularından biri də əvəzlikdir. H.Mirzəzadə yazmışdır: «Azərbaycan dilində mövcud olan əvəzliklər özünün inkişafı ərzində elə ciddi bir dəyişikliyə uğramamış, məna və vəzifəsi etibarıilə sabit qalmışdır» (3, s.104).

Nəsiminin əsərlərində indiki dövrlə müqayisədə arxaik əvəzlik formaları çoxdur.

I şəxs əvəzliyinin təkində:
Mindən ruhə əcəb **bən** nə için can demişəm.
Tamu etməz şol əzabi kim **bana** hicran edər.

II şəxsin təkində:
Sən **sana** gər yar isən var, ey könül, yar istəmə!
Yarü dildar ol **sana**, sən yarü dildar istəmə!

III şəxsin təkində:
Bu sirri **ol** bilir kim həqqilə asinadır,

Ol nə bilir ki, düşmədi mehri-rüxün havasına

***

Səyyarə kimi seyr edərəm daim **anınla**,
Şol seyredici kövkədi səyyar ələ gəlməz.

III şəxsin cəmində:
Anlar ki, nar əshabıdır, çıxmaz tamudan ta əbəd,
Qalə xəsu fiha cəvab **anlar** necəkim yalına.

Nəsiminin dilində öz əvəzliyinin bilavasitə şəxsin özü ilə bağlı olaraq işləndiyini müşahidə etmək olar:

Həzər qıl, anla səni, sən özünü bilməkçin,
Saqın ki, cənnət üçün olmaya yerin dərəkət.

***

Var özüni faş etmə, Nəsimi, kişiyə kim,
Aləmdə bu gün məhrəmi-əsrar bulunmaz.

***

Haqq təala adəm oğli özidir.

Nəsimi öz qayıdış əvəzliyi ilə yanaşı həmin sözlə eyni məna yükünü daşıyan arxaik kəndü, kəndi formalarından da istifadə etmişdir:

Kəndüyi bilməyən bu dəm qorqu nədir nə bilsin ol.

***

Kim əzəl tanımadı **kəndi** vücudu şəhrini,
Ol qədahimmət nə yoldan vara sultan istəyə?

Arxaik işarə əvəzlikləri: ol, şol→o; şu, uşbu →bu; şöylə→belə və s.
Bəhri – mühitə düş ki dəryayi əzəm **oldür**.

***

Şol binişani buldum, anın nişani oldum.

***

Gör ki, nə dürlü fitnələr **üşbu** nikah içindədir.

***

Şu çövhərdir bu gün heyrani-hüsnün.

***

Şöylə kim xariqi-cahandır söz.

Arxaik sual əvəzlikləri: qani-hanı, qanqı-hansı
Qani səndən ayrı dilbər, qani səndən özgə yar.

***

Qanqı aləmdən gəlür nədən insan olur.

Köməkçi nitq hissələrinin arxaik formaları: vəli-ancaq;gər, gərçi →əgər; vü → və; birlə → ilə; çu, çün → çünki; gəz → dəfə; dəxi → daha; uş → artıq, vey –ey və s.

Canımdan kəsmişəm, dilbər, ümidi,
Vəli, səndən kəsə bilməm rəqibi.

***

Gər görən vaiz üzünü, dəmbədəm eylər fəğan.
Oda yaxar mənbərini, görsə ani həm xətib.

***

Gərçi fərraşi-məlikdir ənbərəfşan sünbülün,
Çünki mən sultanı buldum, neylərəm fbərraşını?

***

Əgərçi binişansan, kimsə hərgiz
Nişansız bulmamışdır binişanı

***

Açıldı lalə**vü** nəsrin şükufə gəldi əşcarə.

***

Bu asi qulların cürmü cahana imdimi gəldi,
Bizə ol dəmdə qalıbdır günah Nəvva**vü** Adəmdən.

***

Nəzar səcdə qılır tuti **birlə** qəndü-nətat

***

Çün mən, Nəsimi, gövhərəm, gəncim sizə faş eylərəm.

***

Çü bülbül güldən ayrılmaz, ya aşıq yarü həmdəmdən.

***

Aldı könlüm, qılmadı ol bivəfa bir **gəz** vəfa.

***

Nəsimi, asiyə uydun, vəli bunu **dəxi** duydun.

***

Əyağa əl uralım **uş**, bu dəm eyşi sürəlim **uş**,
Dəmimiz xoş görəlim **uş**, neçələr qaldı bu dəmdən.

***

Ey üzün-zati-yəzdani,
Vey rüxündür süfati-rəhmani.

Sintaktik səviyyədə arxaik formalar:

Nəsiminin dilində uzlaşma əlaqəli atributiv birləşmənin məsdər tərkibi daxilində işlənməsi hallarına çox rast gəlmək olar:

Musa təsəlli nurini görmək təmənna eylədi.

***

Xubini üzünə baxmaq zahid xətadır aydır.

Birləşməni feili sifət birləşməsi daxilində də görürük:

Qələmin sirrini həqdən bilən o tayifə kim,
Ənbərin zülfünə heyran dedilər, gerçək imiş.

***

Eşqin yolunda üzünü xak eyləyən fəqir,
Adı cahanda xosrövü – sahibsərirdir.

Birləşmələrdə tərəflərdən birinin izafət tərkibi ilə ifadə olunması çoxluq təşkil edir. Ümumiyyətlə, Nəsimi şeirlərində izafətlər normativ, qanunauyğun bir hal kimi özünə mövqe qazanmışdır. O, dini-fəlsəfi dünyagörüşün terminoloji ifadəçiləri olan izafət birləşmələrindən yeril-yerində istifadə etmişdir:

Şəbi-lə'lin şərabın içənə sor.

***

Divi-naməhrəm nə bilsin **sirri-ərvahi-nəbi**,
Talibi-dünyayi-dundur nəfsi-nadanü kilab.

***

Düşdü, Nəsimi, saçın **həlqeyi-zəncirinə**,
Düşməyən ol həlqəyə, gör ki, nə divanədir.

Tərəflərdən biri həmcinsdir:

Tutidürür bu şəkkərin **dadını**, **ləzzətin** bilən.

***

Üzünü, **qaşını** görən qarşubaqarşu, gözbəgöz,
Sanma ki, bax ol gözün **bədrinə** ya **hilalinə**.

Birləşmənin tərəfləri qarşılıqlı tabelilik əlaqəsindən olduğu üçün birlikdə mürəkkəb cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, birləşmə tamamlıq vəzifəsində təsirlik şəkilçisinin iştirakı ilə müəyyənlik, konkretlik ifadə edir:

Cövhəri bilməz, nə bilsin **gövhərin miqdarını?**

Belə formaların bir qismi müasir dil baxımından tam təşəkkül tapmışdır.

Bəzi hallarda təsirlik hal şəkilçisi işlənməmiş, məna mənsubiyyət bildirən şəkilçi ilə ifadə olunmuşdur.

Şol səbəbdən dilbərin zülfün pərişan buldum uş.

İsmin hallarının bir-birinin yerində işlənməsi Nəsimi **dövrü** üçün də xarakterikdir. Məsələn, təsirlik hal şəkilçisi bəzən yiyəlik halın yerində işlənmişdir:

Bu sözə yox deyənin adını heyvan demişəm.

Sözdən asılı olaraq bəzən hal şəkilçilərində **n** və **y** əvəzlənməsini görürük:

Əjdəhayı göricək Musa əsasın daşladı,
Əjdaha oldu əsası, əjdəhayı qapdı.

***

Yönlük halın təisrlik hal yerində işlənməsi:
Ey eşqə inkar eyləyən, çunü çeravü çendi qoy…

Yönlük hal yerlik halın yerində:
Zahidi-zərraqi hər dəm oda yandırmaq gərək.

Nəsimi şeirlərində yanaşma əlaqəli feili birləşmələr çox qədim olub, ulu dildən gəlir. Bu cür birləşmələrdə ad və feil morfoloji əlamətsiz asanlıqla qovuşaraq, ismi tərkibə nisbətən daha çox məna yükünə malik olur:

Gözümdən gərçi pünhandır nigarın surəti, amma
Görünən vəchidir onun nəzər qıldıqca hər cayə.

Qoşma ilə işlənən yanaşma əlaqəli feili birləşmələrdə asılı tərəf daha fəaldır:
Düşmüşəm ahü naləyə səndən dalı ayrı mən,
Düşdügümü ayrı səndən uş yanar od oldu canıma.

Bu misralardakı feili birləşmələr sonrakı dövrlərdə səndən ayrı olalı, səndən ayrı düşdügümü biçimində sabitləşmişdir.

Beləliklə, biz bu məqalədə Nəsiminin dilində arxaik formaları özünəməxsus tərzdə, fərqli aspektdən təhlil edərək arxaik vahidlərin xüsusiyyətini, mənşəyini, mövqeyini, tarixi inkişaf yollarını az da olsa, müəyyənləşdirməyə çalışmışıq.

Ədəbiyyat:

1. Araslı H., Kərimli T. «Ön söz». İmaməddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, I cild. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
2. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: Maarif, 1979, 268 s.
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. (Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı). Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
4. İmaməddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, II cild. Bakı: Lider, 2004, 376 **s.**
5. Qəhrəmanov C. Nəsimi «Divanının» leksikası. Bakı: Elm, 1970, 567 s.
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası: dərslik. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990, 376 s.

Л.Алиева

Архаичные формы в стихотворениях Насими

Резюме

Великий азербайджанский поэт Насими создавал блестящие образцы поэзии на родном языке. Свои научно-философские мысли Насими излагал в присущем ему художественном стиле. В статье отмечается, что язык Насими сыграл важную роль в развитии азербайджанского литературного языка.

Исследование творчества Насими имеет огромное значение с точки зрения изучения истории развития азербайджанского языка. Язык Насими свидетельствует о древности азербайджанского языка. В своих произведениях он мастерски использует богатство, разнообразие, тонкости родного языка, в частности, слова и выражения живого народного языка.

В статье языковые особенности поэзии Насими исследуется в сравнении с нынешним уровнем азербайджанского языка. Анализируются фонетические, лексические, морфологические, синтаксические особенности архаичных языковых единиц в стихотворениях

Насими, большинство которых составляют азербайджанские слова. Многие из них и по сей день употребляются в азербайджанском литературном языке, некоторые полностью архаизировались, некоторые же сохранились в диалектах. Настоящая статья имеет научную значимость в плане изучения литературного наследия Насими.

L.Aliyeva

The archaic forms in Nasimi's verses

Summary

The great Azerbaijani poet Nasimi created the brilliant samples of his poetry in his native language. Nasimi expressed his scientific – philosophical ideas in his inherent artistic style. It is noted in the article that Nasimi's language played an important role in the development of the Azerbaijani literary language. Research of Nasimi's creation is essential for study of the historical development of the Azerbaijani language.

Nasimi's language testifies to the antiquity of the Azerbaijani language. Nasimi skillfully uses richness and variety, subtleties of the native language, particularly the words and expressions of the lively popular language in his works. The language peculiarities of Nasimi's poetry are researched in comparison with the present level of the Azerbaijani language in the article.

The article contains the analysis of the phonetic, lexical, morphological, syntactic features of the archaic language units in Nasimi's verses most of which are the Azerbaijani words. Many of them are still used in the Azerbaijani literary language, some of them have been completely archaized and some of them are preserved in the dialects. The article has its scientific relevance to study of Nasimi's literary heritage.

Keywords: language signs, phonetic level, grammatical level, archaic forms

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Seyidova Sultan tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ZAMİRƏ MƏMMƏDOVA
İRADƏ ABDULLAYEVA
ADİU,Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri
Bakı,İstiqlaliyat küç.31
zamirə,iradə.@.mail.ru.

İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ ANTROPONİMLƏRİN VƏ TOPONİMLƏRİN TRANSLİTERASİYASI

Xülasə

Tərcumə tarixi göstərir ki, insan adlarının və familiyaların, coğrafi adların, o cümlədən müxtəlif təşkilat, müəssisə, gəmi, kinoteatr və bir çox digər kateqoriyadan olan xüsusi adların bir dildən digərinə tərcümə edilməsi, daha dəqiq desək, verilməsi zərurəti mütəxəssislərin diqqətini çoxdan cəlb etmişdir. Müasir dünyada informasiya axınının günbəgün artması belə bir işə tələbatı da durmadan artırır. Şəxs adlarının və familiyaların, başqa sözlə, antroponimlərin bir dildən digərinə çevrilməsi bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərə görə çətinliklər törədir. Səbəblərdən biri insan amili ola bilər ki, bu da informasiyanın bir sənəddən digərinə natamam, qeyri-dürüst, yazılması, köçürülməsi və s. ola bilər. Digər səbəblərdən biri olaraq onu göstərmək olar ki, şəxs adlarının və familiyanın müxtəlif yazılış ənənəsi mövcud ola bilər.

Bütün bunların nəticəsi olaraq, ilkin mənbədə olan informasiya, tanınmaz dərəcədə dəyişdirilərək və ya dəyişərək digər mənbələrə keçə bilər. Nəticə etibarilə, bir dildəki şəxs adları və familiyalar, yəni antroponimlər digər bir dildə tanınmaz dərəcədə təhrif edilə bilər. Bütün bunlar adların bir dildən digərinə tərcüməsi məsələsinin mühüm dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Antroponimlərin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə keçirilməsi məsələsində müəyyən cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Nəzərə alınmalı cəhətlər, məlum olduğu kimi, qarşılaşdırılan ingilis və Azərbaycan dillərinin strukturu ilə bağlıdır.

Açar sözlər:transliterasiya, antroponim, toponomiya, tərcümə,İngilis dili.

Tərcümə prosesində şəxs adlarının başqa dildə verilməsi üçün istifadə edilən metodların heç biri ayrı-ayrılıqda həmin adların dilin daşıyıcıları tərəfindən onların səslənməsinə maksimal şəkildə yaxın tələffüzünə imkan yaratmır. Buna görə də həmin metodlar ayrı-ayrılıqda xüsusi adların başqa dildə keyfiyyətli şəkildə verilməsində yararlı deyildir. Bir sıra ölkələrdə transkripsiya və ya transliterasiya sistemi ya tamamilə işlənməmiş, ya da işlənmiş olsa da, mübahisəli məsələləri hələ çoxdur. Belə ki, həmin dillərin istifadə etdiyi transkripsiya sistemlərində yalnız əsas uyöunluqlar göstərilmiş, lakin bir çox hərf və ya hərf birləşmələrinin düzgün verilməsi hələ də aydınlaşdırılmamış qalmışdır. Misal olaraq türk dillərindən saqmi dillərinə və ya əksinə sami dillərindən türk dillərinə, o cümlədən

Azərbaycan dilinə transkripsiya və transliterasiya məsələlərini göstərmək olar. Hətta dillərarası ünsiyyətdə ən çox istifadə olunan dillərdən biri kimi, ingilis dilindən digər dillərə praktik transkripsiya qaydaları fonetik trankripsiyaya əsaslanır. Bunun əsas səbəbi onunla izah olunur ki, ingilis orfoqrafiyasının tarixi inkişafı orfoqrafiya ilə tələffüz arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqin meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Buna görə də çox zaman sözün oxunuşunun mümkün variantlarından hansının düzgun olduğunu müəyyənləşdirmək olmur. Məsələn, ingilis dilində ou, ow hərf birləşmələri (ou) diftonquna uyğun gəldikdə

Qarşılaşdırılan dillərdə biri-birinin qarşılığı olmayan səslər vardır. İngilis dilində tələffüz variativ xarakterlidir. İngilis dili müxtəlif ölkələrin hər birinin özünün tələffüz normaları vardır. Latın qrafikalı əlifba sisteminə malik Azərbaycan dilində xas olan (x), (ğ), (g) və bu kimi səslərin ingilis dilində verilməsi üçün vasitələrin olmadığı məlumdur. Başqa bir cəhət Azərbaycan dilində mövcud olmayan, amma ingilis dili üçün səciyyəvi və triftonq səslərlə bağlıdır

.Bu və bunun kimi bir çox cəhətlər ingilis və Azərbaycan dilinə edilən tərcümə əsərlərində nəzərə alınmalıdır. Bu fəsildə ingilis dilindən Azərbaycan dilində və əks istiqamətdə edilmiş bədii tərcümə əsərlərində şəxs adalrının, başqa sözlə, antroponimlərin və toponimlərin verilməsi yolları nəzərdən keçirilir.

Birinci üsul sözün səs formasından, ikinci üsul – onun hərf strukturunun başqa dildə verilməsidir. Əvvəlki vaxtlarda ingilis, habelə digər dillərin xüsusi adlarının Azərbaycan dilində verilməsində əsasən transliterasiyadan istifadə edilmişdir. Bəlkə də hu səbəbdən ingilis xüsusi adalrının yalnız qrafik forması Azərbaycan dilində verilmiş, həmin adın fonetik məzmunu nəzərə alınmamışdır. Həmin dövrlərdə Azərbaycan dilinə tərcümələrin əksəriyyəti rus dilindən edildiyini nəzərə alsaq, rus dilində də həmin mənzərənin mövcud olduğunu təxmin etmək olar.

Görünür ki, bunu nəzərə alan D.A.Bokmelder ingilis xüsusi adlarının rus dilində verilməsindən bəhs edərkən yazır:"16-cı – 18-cı əsrlərdə İngiltərənin tarixinə və mədəniyyətinə dair yazılmış oçerklərdə müasir oxucuya gülünc görünə bilən Nevton (Newton), Stevinq (Stewing), Qavkesburi (Hawkesbury) kimi ingilis familiyaları və coğrafi adlar tapmaq mükündür. Müasir dövrdə adın hərf deyil, səs formasının verilməsini nəzərdə tutan transkripsiyaya üstünlük verildiyi müşahidə edilir." (1-14).

Saitlər. Aşağıdakı ingilis antroponim və toponimlərinin Azərbaycan dilindəki bədii tərcümə əsərlərində verilmiş variantlarında qarşılaşdırılan dillərdə sait hərflərin və onların əmələ gətirdikləri hərf birləşmələrinin verilməsi imkanları araşdırılır, bunun əsasında fərqlərin meydana çıxarılmasına fikir verilir. İngilis antroponimlərinin və toponimlərinin tərkibində mövqeyindən asılı olaraq "a" (eı) hərfinin Azərbaycan dilində verilməsində müxtəliflik müşahidə olunur. İngilis dilinin oxu qaydalarına əsasən bu hərf qapalı hecada (ae) oxunur. Bu qaydaya antroponim və toponimlərdə də riayət olunur.

Amma tərkibində həmin fonemin olduğu antroponim Azərbaycan dilinə tərcüməsində müxtəliflik özünü göstərir. Aşağıdakı ingilis antroponim və toponimlərə diqqət yetirək:Anson (aensən), Harris (haeris), Patsy (paetsı), Danny (daenı), Farrow (faerou), Hanson (haensən) Mountains, Sacramento River (saekrmentou), The Alleghany (aeligəni) və s.(2-106-109) Yuxarıda antroponim və toponimlərdə vurğulu hecalarda olan "a" hərfi qaydaya uyğun olaraq (ae) oxunur. Belə adalrın transliterasiyasında iki hal müşahidə olunur.

1. Onların bir çoxu Azərbaycan dilinə "a" ilə translitersiya olunur. Nümunələrdə bunu görmək olar: Old Candy, the swamper, came in and went to his bunk, and behind him struggled his old dog (J.Steinbeck). – Qoca Kandi içəri girdi və çarpayısında oturdu, onun qoca köpəyi də yanında hərlənirdi (tərc. M.Cəfərov). this morning, about three o'clock, the inhabitants of the Quartier St.Roch were aroused from sleep by a succession of terrific shrieks, issuing, apparently, from the forth story of a house in the

2. Rue Morgue, known to be in the sole occupancy og one Madame L'Espanaye, and her daughter Mademoiselle Camille L'Espanaye (E.A.Poe). – Bu gecə saat üç radələrində Sen Rok məhəlləsinin sakinlərini aramsız dəhşətli qışqırtılar yuxudan oyatdı.(3-144) Qışqırtılar Morq küçəsindəki madam L'Espanye və onun qızı madmazel Kamillanın yaşadığı binanın dördüncü mərtəbəsindən gəlirdi (Tərc. S.İskəndərov). Adolphe Le Bon, clerk to Mignaud et Fils, depous that on the day in question, about noon, he accompained Madame L'Espanaye to her resindence with the 4000 francs put up in two bags (E.A.Poe). – "Mino və Oğulları" firmasının qulluqçusu Adlof Le Von şahidlik edir ki, tıyin edilmiş vaxtda, təxminən günorta

zamanı, xanım L'Espanyenin iki hissıyı qoyulmuş dörd min frank pulunu onun evinə aparmışdır (Tərc. S.İskəndərov).

3. "But there was Axel Gunderson," Prince spoke up. (J.London) – Ancaq Aksel Handerson kimiləri də var,- Prins dilləndi. (Tərc. S.Abuzərli). Sounucu cümlə ilə bağlı olaraq aşaöıdakıları qeyd etmək olar:Tərcümədə Axel antroponimində söz önündəki "a" Azərbaycan dilində "a" ilə transliterasiya edilsə də, Sevda Abuzərlinin tərcüməsində bu troponimin digər komponetləri ənənəyə uyğun transliterasiya olunmamış, müasir dövrdə xüsusi adalrın tərcüməsində daha çox üstünlük verilən praktik transkripsiya qaydalarına görə trankripsiya olunmuşdur.(4-356) Axel şəxs adı ingilis dilində (aeksəl) şəklində tələffüz olunur və Azərbaycan dilinə tələffüz edildiyi şəkildə çevrilmişdir.

4. Orijinaldakı Gunderson familiyasının Azərbaycan dilinə edilmiş "Handerson" formasının haradan meydana çıxması izah oluna bilmir. Fikrimizcə, burada da tərcüməçi fikirləşmiş ola bilər ki, Gundersen rus dili variantı ola bilər, ona görə də sözün əvvəlindəki "g" hərfini "h" hərfi ilə əvəz etmişdir.

2.Bir sıra hallarda ingilis dilində tərkibində (ae) fonemi olan antroponim və troponimlər Azərbaycan dilində tələffüzdə olduğu kimi verilir, yəni "ə" ilə yazılır. Məsələn: The girl, whose name war Patsy Smith, wiped reddened eyes with a large linen handkerchief which Tanya had given her (A.Hayley) – Adı Pətsi Smit olan bu qız ağlamaqdan qızarmış gözlərini Tanyanın verdiyi böyük miləmil dəsmalla silirdi (Tərc.Z.Ağayev). İngilis antroponimlərində və toponimlərində (ae) foneminin Azərbaycan dilində verilməsində müxtəlifliyin olmasının müəyyən səbəbləri vardır. İngilis dilində (ae) və Azərbaycan dilində (ə) fonemlərinin mövcud olması hələ o demək deyildir ki, onlar bir-biri ilə uyğunluq təşkil edir.. Avstraliyanın cənub-şərqindədir". Şübhəsiz ki, belə izah oxucuda Tasmaniya adası barədə müəyyən qədər fikir formalaşdırır, amma bu məlumat da tam deyil, "Vandimen" sözünün mahiyyətini açmır. Məlumdur ki, M.Rzaquluzadə əsəri rus dilindən tərcümə etmişdir. Rus dilindəki mətn belədir: ... при перехода в Ост-Индию мы были отесены страшной бурей к северо-западу от Вандименовой Земли (Д.Свифт. Путешествия Гуллийера).

Mənbə mətndə verilən izahat daha geniş və daha məqbul sayıla bilər:"Вандименова Земля - частъ Австралии, исследованная в 1642 г. Голландским мореплавател Абелем Тасманом и названная им так в честь губернатора Ост-Индии Энтони Ван-Димена."(5-260)Beləliklə, mənbədəki "Ван-Димен" antroponimi Azərbaycan dilinə "Vandimen" şəklində verilərək, ilkin formasından ceyli dərəcədə uzaqlaşmışdır.

"Qulliverin səyahəti" əsərinin ingilis dilindəki orijinalına müraciət etməklə, rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümədə Vandimen adının doğru olan variantını bərpa etmək olur. İngilis mətnində belə yazılır: "... let is suffice to inform him, that in our passage from thence to the East Indies, we were driven by a violent storm to the north-west of Van Diemen's Land. …" (J.Swift. Gulliver's Travels // www.gutenberg.org //)

Aşkar olur ki, ingilis dilində "Van Diemen's Land" rus dilinə "Вандименова Земля" şəklində verilmiş, oradan da Azərbaycan dilinə "Vandimen Torpağı" kimi tərcümə edilmişdir. İngilis dilindəki "Van Diemen" antroponimi rus dilinə Вандимен şəklində trnasliterasiya edilmişdir. Rus dilində xüsusi adların transliterasiya və praktik transkripsiya qaydalarına uyğun olaraq ingilis dilində tərkibində (ae) fonemi olan sözlər rus dilinə "a", "e" və ya "э" ilə transliterasiya edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Бокмельдер Д.А. О способах передачи английских собственных имён на русском языке.стр:15-16.
2. Введенская Л., Колесников Н. От собственных имён к нарицательным. М.:Просвещение, 1981, стр:144-146.
3. Гак В.Г., Львин Ю.И. Курс перевода: Французский язык . М.: Междунар. Отношения, 1980, стр:356-358 .
4. Гиляревский Р.С., Старостин Б.А. Иностранные имена и названия в русском тексте. М., Междунар. отношения ,1985, 260-262.

Z.Mammadova,
I.Abdullaev

The Tranliteration of Anthroponym and Toponyms in artistic translation

Summary

The present tranlation is dedicated to the problem of transliteration of proper names, specially anthroponyms an toponyms in tranlations of fiction. The article has been carried out on the materials of the English and Azerbaijani languages.“The ways of the translation of proper names” deals with the ways of rendering of the proper names into foreign languages. Here it is stated that one of the main issues among the various and complex problems thar are investigated in modern linguistics is to study the linguistic aspects of translation.

The translation is one of complex and versatile activity of a man. The role of translation cannot be deined in the cultural development of makind. Through the translation, the people of one country get acquainted with the way of life, history, literature and scientific achievements of the other one.The article is devoted to the semantic agreement on then process from English to the native language its difficulties in the ways of elimination in semantic of English also some problem of synchronous translation in literature and linguistic.

The article also analyses various kinds of translation imp modern English, ips semantical and lexic variants of translation the nature language.

Key words: transliteration,anthroponyms, toponyms,traduction,English language

З.Маммадова,
И.Абдуллаева

Транслитерация антропонимов и топонимов в художественном переводе

Резюме

Перевод посвящена проблеме трансляции имён собственных ,в особенности антропонимов и топонимов в переводе хуожественной литературы. Статья проводилось на материале английского и азербайджанского языков.

«Способы перевода имён собственных» рассматривается пути перевода имён собственных на иностранные языки и их эквиваленти в Азербайджанском языке

Здесь говорится, что одним из основных вопросов, среди разнообразных и сложных проблем, которые изучается в современной лингвистике является изучение лингвистических аспектов перевода.

Перевод является одной из сложных и многогранной деятельности человека. Роль перевода не может быть отрицано в культурном развитии человечества.

В статье, также рассматриваются семантическая координация английского языка в процессе перевода на родной язык, их трудности и пути их преодоление в семантике английского языка, а также некоторые проблемы синхронного перевода в литературе и лингвистики.

В статье также анализируются разные виды перевода в современном английском языке, их семантики и лексические варианты перевода на родной язык.

Ключевые слова: транслитерации, антрооним, топонимов,перевод,Английский язык

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Süleymanov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

TƏRANƏ ZEYNALOVA
ADU
Rəşid Behbudov60
tarana@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DILLƏRİNDƏ SƏNƏT-PEŞƏ TERMINLƏRİNIN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Dili professional məqsədlərlə öyrənən və Azərbaycanın ali və orta məktəblərində Azərbaycan ədəbiyyatını tədris edən və ya tərcüməçi, filoloq kimi fəaliyyət göstərən ali ixtisas məktəblərinin məzunları mətnləri, o cümlədən formal və qeyri-formal xarakter daşıyan mətnləri, müasir və klassik ədəbiyyat nümunələrini dinləyib öz münasibətlərini, mövqeyini, fikir və ideyalarını bildirmək qabiliyyətinə yiyələnməlidirlər. Əksər hallarda ixtisası dil olan fakültələrdə dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr xarici ədəbiyyat nümunələri olan və dünya ədəbiyyatının xəzinəsinə daxil edilmiş əsərlərlə tanış deyillər. Bəzən onlar həmin əsərlər haqqında heç bir məlumata malik deyil. Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, klassik ədəbiyyat nümunələrində personajların istifadə etdiyi nitq modelləri, bu gün istifadə edilən dildən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Buna görə də audio və video materialların seçiminə diqqət yetirmək lazımdır. Müasir universitet tələbəsi təkcə bu və ya digər sahədə ixtisaslaşmış kadr kimi formalaşmamalıdır. O, həm də ünsiyyətə hazır olmalı və müxtəlif insanlarla ünsiyyət qurmaq, komanda tərkibində işləyə bilmək, ətrafdakılara motivasiya verə bilmək kimi tamamilə yeni sosial bacarıqlara yiyələnməlidir. Məhz bu baxımdan ədəbi xəzinə əlçatan olmalıdır. Qloballaşma prosesinin labüdlüyünü və bu prosesə inteqrasiyanın qaçılmaz olduğunu nəzərə alaraq, elm və təhsil sahələrinin qloballaşma proseslərinə adaptasiyası dildə onun təmin olunmasını şərtləndirən amillər sırasına daxil olmuşdir. İlk öncə ona görə ki, məhz bu sahələrdə təkcə yeni bilik və texnologiyalar deyil, həm də insanın fikirlərinin ifadəsinin bu və ya digər formalarının yeni mexanizm və üsulları da gündəmi zəbt edir.

Açar sözlər: peşə, danışıq, meyar, dil, söz

Termin problemi ilə bağlı hər cür məsələnin şərhində dildə bu və ya digər sənət-peşə terminlərinin yaranmasını gerçəkləşdirən bütün amillər nəzərə alınır.

Bu amillər aşağıdakılardır:

1. Təcrübə;
2. Linqvistik texnika;
3. İnsan psixologiyası və ayrıca fərdin rolu;
4. Cəmiyyətin rolu;
5. Xarici şəraitin təsviri;
6. Adlandırma və dil sistemi;
7. Dilin, təfəkkürün real gerçəkliklə qarşılıqlı münasibəti[4,s.147].

Dilçilikdə peşə-sənət terminlərinin semantik təkamülü, məna diferensiallaşması, semantik inkişafın səbəbləri və istiqamətləri haqqında fikirlər vardır. D. S. Lotte yazır: ”Adi söz sənət-peşə terminina çevrilərkən terminlər sistemində müəyyən məna kəsb edir[5,s. 34]. M. Qasımov sənət-peşə terminlərinin semantik baxımdan inkişafı prosesində üç əsas mərhələni qeyd edir:

1. Adi məişət sözlərinin sənət-peşə terminina çevrilməsi;
2. Sənət-peşə terminlərinin mənasının xüsusiləşməsi;
3. Sənət-peşə terminlərinin genişlənməsi [2, s.20].

S. Sadıqova isə semantik üsulla yaranan iki prosesin müşahidə olunduğunu qeyd edir:

1. Ümumişlək məna daşıyan sözün məna cəhətdən genişlənib sənət-peşə termini mənası ifadə etməsi; 2. Sənət-peşə terminlərinin özünün semantik cəhətdən genişlənib daha yeni məna kəsb etməsi[2, s.300]. Sənət-peşə terminləri müasir Azərbaycan və ingilis dillərinin bədii üslubunu zənginləşdirir. Dilçilkdə bu vahidlər daim inkişafdadır.

Qeyd edək ki, bəzi peşə adları xüsusi isimlərə çevrilmişdir. Məsələn, Ovçu, Dəmirçi, Alim və s.Gizirin şəklini gətirdilər. Alıb baxdım [8,s.96].

Yuxarıdakı cümlələrdə "gizir" sözü peşə adının xüsusi ismə çevrilməsi ilə meydana gəlmişdir.Dil materiallarını gözdən keçirsək orada xeyli peşə, sahə terminlərinin işləndiyinin şahidi olarıq. Bu sözlər cümlə konturunda xüsusi əlamətləri ilə diqqət çəkir, sintaktik vəzifəni həyata keçirirlər. Müasir Azərbaycan dilindəki digər cümləni nəzərdən keçirək:

"Kişi qanrılıb bir xeyli aralıda gəzişən aqronoma başı ilə işarə elədi" [8,s.229].

Bu cümlədə isə "kişi" sözü həm cins kateqoriyası, həm də kişilik simvolu mənasını verir. Bu zaman bu isimlər bir məna bütövlüyü yaradırlar. "Aqronom" sözü sənət-peşə bildirir.

Qeyd etməliyik ki, sahə termininin təqdimatı həm yeni sözdə, həm də mənaca ona yaxın olan sözlərin semantik quruluşunda dəyişikliklər yaradır. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində sənət-peşə terminlərini şərtləndirən cəhətlər təxmini olaraq aşağıdakılardır:

Qloballaşma;
Mədəniyyətlərarası əlaqələr;
Sosial-iqtisadi amillər;
Xalqların istila edilməsi;
Digər xalqlarla dostluq münasibətlərinin formalaşması;
Coğrafi şəraitin gətirdiyi məcburi şərtlər;
Obyektiv inkişaf qanunları və s.

Terminlərin çoxu sözdüzəldici şəkilçilərin ingilis dilində meydana gəlməsi ilə yaranır. Məsələn: ingilis mənşəli –er– icra edən mənasında işlədilən suffiks XVI əsrdə latın dilindən keçən yunan mənşəli –ist– şəkilçisinin sinonimidir. Hər iki şəkilçiyə sənət-peşə bildirən isimlərdə rast gəlinir, işin icraçısını müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Məsələn: teacher, driller, driver, writer, journalist, botanist, economist və s. Bu şəkilçilər bəzən bir-birindən fərqlənir.

–er– şəkilçisindən fərqli olaraq –ist– şəkilçisi:

Əksər hallarda ismə əlavə oaraq işlədilir: violinist, receptionist

Bir qayda olaraq, german mənşəli olmayan söz bəzən german mənşəli sözlərə əlavə edilir: walkist, rightist Doktrina və ya sistem, siyasi partiya, ideologiya tərəfdarı mənasında işlədilir. Communist, Marxist, chartist, Darwinist və s. " Qanun tərəfdarı" mənasında işlədilən –ist – şəkilçisinə malik sözlə "nəzəriyyə" bildirən –ism– şəkilçili mücərrəd isimlərlə uyğunluq təşkil edir. Məsələn: communism, socialism və s.

Müasir dövrdə kargüzarlıq sahəsində bir sıra sahə terminləri mövcuddur. VDKS adlı termin adətən Beynəlxalq Yazışmalar Sistemi ilə birgə işlədilir. BYS və VDKS də sahə terminləri kimi nəzərdən keçirilir. DSMB deyilən məxvi kargüzarlıq sahəsi daha aydın şəkildə dövlət sirrinin saxlanılması bölməsidir ki, burada dövlət tərəfindən ayrılmış şəxs bu işlərə nəzarəti həyata keçirir.Bundan əlavə, turizm sahəsinə nəzər salsaq, "tur, turbroker, turizm, turist" kimi sənət-peşə terminlərinə rast gələ bilərik. Onu da qeyd edək ki, turizm sahəsinə aid olan olan terminlərin böyük əksəriyyəti morfoloji yolla düzəlir. Bunlar aşağıdakılardır:

1) çı, çi, çu, çü (reklamçı, bukletçi, tərcüməçi);
2) lıq, lik, luq, lük (agentlik,turagentlik);
3) lı, li, lu, lü (ekipajlı, bahalı);
4) sız, siz, suz, süz (ekipajsız, rüsumsuz);
5) ıcı,ici,ucu, ücü (icraedici, idarəedici);
6) ıntı,inti, untu, üntü (gəzinti, çıxıntı);
7) ma, mə (bronlaşdırma, qidalanma);

8) iş, iş, uş, üş (yarış, göstəriş);
9) maq,mək (satmaq, getmək);
10) maz, məz (daşınmaz, qaçılmaz).

Beləliklə, aydın olur ki, xeyli miqdarda terminlər bu sahədə fəal olaraq işlənirlər. Misallara nəzər salaq:

" For, it was to be seen with half an eye that he was a thorough gentleman, made to the model of the time; weary of everything, and putting no more faith in anything than Lucifier"[11,s.127].

Yuxarıdakı misalda "model" sözü incəsənət sahəsinə aid olan termin kimi qiymətləndirilir.

Digər bir mikromətnə nəzər salaq:

"The result of varietes of boredom I have undergone, is a conviction, that any set of ideas will do just as much good as any other set and just asmuch harm as any other set. There is an English family with a charming Italian motto: What will be, will be. It is the only truth going![10,s.137] Burada "İtalian motto" söz birləşməsi rəssamlıqla bağlı sahələrdə işlədilən termindir.Bu sahəni tədqiq edən alimlərdən T. Henry, K.Larcy, S.Selinceo, J. Lackstrom, M. Todd-Trimble və L. Trimblin adlarını qeyd etmək olar. Onlar sahə terminləri ilə bağlı məlumatlarda müstəqil "info" nun dialoq nitqi şəklində verilməsini xarakterik hesab etmirlər.

Beləliklə, sənət-peşə terminləri müəyyən qayda və qanunlara tabe olsa da öz rəngarəngliklərı, nümayiş etdirdikləri "dil performansları" ilə diqqət çəkir.

Aşağıdakı cümlə də maraq doğurur:

"Bobby Holloway says my imagination is a three hundred -ring circus. Currently I was in ring two hundred and ninety –nine , with elephants dancing and clowns cartwheeling and tigers leaping through rings of fire[10,s.98].

"Clowns " sözü səslənmə baxımından maraq doğurur.

"Harold Gattley's new girl friend - a teacher alone received no fission". (Harold Gattleyin yeni qız dostu – müəllimə tək qərar verm ədi.)[10,s.393].

"Colonel" sözündən bəhs etmişkən, Jane Austenin " Pride and Prejudice " əsərindən götürülmüş parça da italyan kökənli bu sözün müxtəlif vaxtlarda ingilis bədii nəsrinin ən işlək nümunələrindən biri olduğunu təsdiqləyir. *"Colonel Forster arrived here yesterday. He tells us that one of the officers, a close friend of Wickam, believes that Wickam never intended to go to Scotland, or to marry Lidya at all . The colonel followed the couple as far as London , but they have not been seen leaving the capital. Our anxiety, my dear Lizzy, is very great. My teachers believe the worst , and the colonel fears Wickam is not a man to be trusted , but I can not believe to be so wicked"* (*(Polkovnik Forster buraya dünən gəldi. O bizə deyir ki, zabitlərdən biri olan Vikamın yaxın dostu inanır ki, Vikam heç vaxt Şotlandiyaya getmək və Lidya ilə evlənmək niyyətində olmamışdır. Polkovnik cütlüyün arxasınca getmiş, amma onların paytaxtı tərk etdiyini görməmişdir. Mənim narahatlığım, əzizim Lizi, çox böyükdür. Mənim müəllimlərim bu barədə pis fikirdədir, və polkovnik qorxur ki, Vikam ona etibar ediləcək adam deyil, amma mən inana bilmirəm ki, o belə qəddardır)*[12, s.82].

"Teacher" sözü sənət-peşə terminidir. Təhsil sahəsində işlədilir.

And, taking coat and hat again, driver directed to moving eastward". (Onunla bağlı baş verənlər onu yatmağa qoya bilməzdi. Və, sürücü paltosunu və papağını götürərək, şərqə doğru istiqamətləndi)[11,s.45].

Burada isə "driver" sürücülük termini kimi işlədilmişdir.

Bəzi misallara nəzər salaq: Məsələn: "*Well, Judge Thatcher, the vilonist, took it and put it out of interst, and it fetched us a money a day a piece all the round. The window Douglas, she took me for her son"[10,s.46].*

"Violonist" sözü musiqi sahəsinə dair sənət- peşə bildirən termindir.

Beləliklə, sənət-peşə terminləri ilə bağlı sahə terminlərinin işləndiyi sahələrə təhsil, turizm, kargüzarlıq və s. aid edilir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

7. Abdullayev K. Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
8. Qasımov M. Azərbaycan terminologiyası. Bakı: Mütərcim , 2007,192 s.
9. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm 2011, 380 s.

Rus dilində

10. Арнольд.В. Стилистика современного английского языка. М. 1990. 500 с.
11. Лотте Д. Основы построения научно- технической терминологии. Изд-во, АН СССР,М., 1961, 158 с.

İngilis dilində

12. Ewer, J.R. Hughes-Davies, E. “Further notes on Developing an English Programme for Students of Science and Technology” in Swalls (ed., 1985),pp.34-45
13. George Yule, The study of language, London: Cambridge, 1996, 307 p.

İstifadə olunmuş mənbələr

14. Çəmənzəminli Y .V. Ayrılıq axşamı,Bakı: Gənclik,1971, 100 s.
15. Məlikzadə İ. Gümüşgöl əfsanəsi. Bakı: Yazıçı,1989,584 s.
16. Hemingway E. To have and have not. M: Международные отношения,1978, 216 p.
17. John Galsworthy. “The Forsyte Saga “. In chancery Book: II Progress,1987, 303p.
18. Jane Austen .” Pride and Prejudice”. Oxfotd University Press, 1998, 108 p.

Zeynalova T.

The semantical-structural characteristics of the terminology of denoting professions in modern English and Azerbaijani languages

Summary

The article deals with the semantical-structural characteristics of the terminology of denoting professions in English and Azerbaijani languages . While analyzing great attention was given to the facts taken from the linguistic literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the characteristics of this terms. The author emphasizes the role of this words. Since its emergence these words and expressions caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly and use the language more competently. The analysis shows that these components are interrelated. They are interact and complement each other in the process of speech continuum. **.** Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners’ ability to use the target language for communication.

The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching languages should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The author tries to detect and describe the ways on this problem. The whole process of teaching speech should be goal-oriented systematic. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.The article deals with the developing communicative competence in language faculties and working out effective ways of listening skills.Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners’ ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach

to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. The article is devoted to the mass media in modern methodology. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. This article deals with the teaching in linguistics. The author emphasizes the role of it, referring to the works of scientist that have been researched in this field of linguistics. She emphasizes that since its emergence. This caught the attention of linguistics and new researches appeared.

Key words: profession, speaking, criteria, language, word

Зейналова Т.

Структурно- семантические характеристики слов профеции на современном Азербайджанском и английском языках

Резюме

Статья посвящена k структурно- семантическому характеристику слов профеции в Азербайджанском и английском языках. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из лингвистических литератур. Автор пытается раскрыть характеристику этих слов. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл текстов во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите. Анализ показывает, что эти компоненты взаимосвязаны. Они в процессе формирования взаимодействуют и дополняют друг друга. В данной статье рассматриваются вопросы обучения устной речи в условиях языкового вуза. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс обучения язык в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образовании. Одной из основных целей изучения языка является обладение умением эффективно общаться на изучаемом языке. Отмечается, что эта дает воспоминать смысль во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите.

Ключевые слова: профеция, разговор, критерия, язык, слова

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYSU HÜSEYNLİ
Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı,R.Behbudov 60.
aysu.@.mail.ru.

İNGİLİS DİLİNDƏN TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ YAZILI,ŞİFAHİ,AVTOMATİK VƏ KOMPYÜTER TEXNALOGİYASINDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNƏ DAİR

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə qeyd olunur ki,humanitar elmlər sahəsində tərcümə nəzəriyyəsi sayəsində tərcümə anlayışının bir neçə tərifi mövcuddur. "Tərcümə - bir dildə təqdim edilmiş məlumatın başqa dil vasitəsilə ötürülməsidir" "Tərücümə - bir dildə olan mətnin onun məzmun və mənasını dəyişməmək şətilə digər dildə yenidən yaradılma prosesinə deyilir" və s. Mətnlər xüsusiyyətlərinə görə fərqli olduqlarına görə onların tərcüməsi də konkret janrın özəllikləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Dövlət əhəmiyyətli sənədlər, işgüzar sənədlər və ya bədii ədəbiyyat elmi əsərlərdən fərqli şəkildə tərcümə olunur. Şüphəsiz ki, söhbət elmi və ya elmi-texniki mətnlərdən gedirsə, tərcümə fənləri sahəsində bilik və bacarıqlardan başqa, həm də həmin sahənin terminologiyası ilə bağlı biliklərə malik olmaq vacibdir. Transliterasiya üsulu ilə tərcümə ingilis dilindəki sözlərin Azərbaycan dilinin qrafikası ilə və əksinə çevrilməsindən ibarətdir. Məsələn, robot, Novqorod və s Transliterasiya üsulundan, həmçinin neologizmlərin tərcüməsində də çox geniş istifadə olunur. Neologizmlərin tərcüməsində əsas çətinlik törədən səbəb yeni yaradılmış sözlərin izah edilməsidir. Əslində, mənası artıq aydın olan leologizmlərin tərcümə məsələsi çox sadə olub, həmin neologizmin hansı növ sözlərə aid olduğundan asılı olaraq müvafiq tərcümə üsullarının köməyi ilə həll edilir. Neologizmlərin tərcümə prosesini aşağıdakı mərhələlərəbölmək olar:

Açar sözlər: transliterasiya, transkripsiya, tərcümə, leksika, lüğət

Elmi-publisistik,ailə-məişət və rəsmi-işgüzar sahələrdə tərcümə sənətinin bir neçə əsas bölmələri mövcuddur:

1. Təcümə sənətinin əsas forma və janrları.

Elmi ədəbiyyatda forma janrlarına görə tərcümənin təsnifatına müxtəlif yanaşma mövcuddur. Qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olan dillərin hansı nitq formasında istifadə olunmasından asılı olaraq tərcümənin aşağıdakı növləri vardı:

Yazılı tərcümə və ya yazılı mətnin yazılı tərcüməsi - ən geniş yayılmış tərcümə növü olub, tərcümə edilən mətnin xarakterindən asılı olaraq bir neçə janrdan ibarətdir:

a) Qəzet tərcüməsi; b) Rəsmi-işgüzar tərcümə **;** c) Elmi tərcümə**;** d) Elmi-texniki təcümə

e) Natiq nitqi və publisistikanın tərcüməsi; f) Ədəbi-bədii tərcümə və s.

Şifahi tərcümə və ya şifahi nitqin şifahi tərcüməsi. Bu tərcümə növünün özü də iki formada olur: ardıcıl tərcümə və sinxron tərcümə.

Yazılı-şifahi tərcümə və ya yazılı mətnin şifahi tərcüməsi. Burada da tərcümə prosesi iki cür həyata keçirilə bilər: tərcümə, yazılı orijinal mətnin tərcüməçi tərəfindən oxunub eyni zamanda(sinxron) və ya ardıcıl olaraq, yəni mətni bütövlükdə və ya abzaslarla tərcüməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər.

Şifahi-yazılı tərcümə və ya şifahi mətnin yazılı tərcüməsi. Bu tərcümə növünə praktikada çox nadir hallarda rast gəlinir. Belə ki, orijinal mətnin yazılmı formasının tərtib edilmə sürəti şifahi nitqin sürətindən əhəmiyyətli dərəcədə az olduğundan, bu tərcümə növünün praktikada istifadəsi, demək olar ki, mümkün deyil. Tərcümənin bu növü əsasən tərcümə fakultəsində oxuyan tələbələrin bilik və bacarıqlarının artırılması məqsədi ilə istifadə olunur.

Avtomatik tərcümə və ya kompüter tərcüməsi- son zamanlar inforasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində çox geniş yayılmışdır. Buna baxmayaraq, bu cür tərcümə hər zaman redaktə edilməlidir. Əgər insan - dilçitəhlil və ya sintezdə sırf formal əlamətlərdən başqa özünün dilçilik sahəsindəki biliyinə, lazım gəldikdə, ekstralinqvistik məlumatlara əsaslanırsa, koppüter bu imkanlardan tamamilə məhrumdur. Komputer bu və ya digər məlumatı "anlamlır", "dərk etmir", sədəcə olaraq tanıyır, çünki maşın "obrazı" deyil, kodu "görür". Ona görə də, maşında bu və ya digər məlumatı "anlama, dərk etmə " prosesi kodun tanınmasına aparıb çıxaran müəyyən əməliyyatların yerinə yetirilməsi ilə əldə edilir.

2. Transliterasiya və transkripsiya vasitəsilə tərcümə:

Transliterasiya üsulu ilə tərcümə ingilis dilindəki sözlərin Azərbaycan dilinin qrafikası ilə və əksinə çevrilməsindən ibarətdir. Məsələn, robot, Novqorod və s [1, 405].

Transliterasiya üsulundan, həmçinin neologizmlərin tərcüməsində də çox geniş istifadə olunur. Neologizmlərin tərcüməsində əsas çətinlik törədən səbəb yeni yaradılmış sözlərin izah edilməsidir. Əslində, mənası artıq aydın olan leologizmlərin tərcümə məsələsi çox sadə olub, həmin neologizmin hansı növ sözlərə aid olduğundan asılı olaraq müvafiq tərcümə üsullarının köməyi ilə həll edilir. Neologizmlərin tərcümə prosesini aşağıdakı mərhələlərəbölmək olar:

a) Ingilis – Azərbaycan lüğətlərindən istifadə (yeni söz lüöətlərə hələ daxil edilmiyibsə, onu ingilis-ingilis lüğətlərində axtarmaq lazımdır. Bu növ lüğətlərdə xüsusi New Words Section bölməsi vardır. Bunun üçün lüğətlərin ən son buraxılışından istifadə etmək məsləhət görülür);

b) Kontekstdən neologizmin mənasının müəyyənləşdirilməsi;

c) Həmin neologizmin mənasının izahı üçün onun strukturunun təhlili (yeni sözlər dildə birdən-birə meydana gəlmir. Onlar dildə artıq mövcud olan söz və morfemlər əsasında yaradılır. Həmin söz və morfemlərin mənasının təhlili isə neologizmin mənasının müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər).

Neologizmlərin tərcüməsi bir dildən digərinəbirbaşa və ya izahlı şəkildə təqdim edilməlidir. Hər hansı dildə onun birbaşa ekvivalenti olmadıqda həmin sözün izahı və ya onun fonetik və ya orfoqrafik forması ötürülür. Bu baxımdan da, neologizmlərin tərcüməsi zamanı əsasən transkripsiya, transliterasiya və kalka üsulundan istifadə olunur.

Neologizmlər adətən son dövrlərdə yarandığından onların digər dillərdə ekvivalentinin mövcud olmaması çox təbiidir. Buraya hər hansı texnoloji yeniliyin adı, şirkət adları, ticarət nişanları, elmi və texniki terminlər və s. aid ola bilər. Məsələn, Layetana Vompany, Coldpoint LTD, resume, lobby, holding, tender, lighter-lixter, modem, adapter və s[2-10].

4. Beynəlmiləl sözlər və terminlərin tərcüməsində transliterasiya problemləri

Xüsusi ad, toponim, neologizm kimi sözlərən başqa transliterasiya həm də terminlərin tərcüməsində çox geniş istifadə olunur.

Termin – hər hansı müvafiq elm, texnika incəsənət və digər sahələrə aid olan müəyyən anlayışın adı olan söz və ya söz birləşməsidir Terminlər ümumi ədəbi dilin leksikasının bir hissəsini təşkil edib, lüğət tərkibinin digər vahidləri ilə eyni linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir. Terminlərin tərcüməsi tərcümə olunan mətnin aid olduğu sahədə, eyni zamanda, xarici, eləcə də doğma dildə terminologiya sahəsində müəyyən biliklərə sahib olmağı tələb edir.

Terminlərin qurulmasında aşağıdakılar tələb olunur:

a) Sistemlilik; b) kontekstdən qeyri-asılılıq; c) birmənalılıq; d) dəqiqlik və lakoniklik [14].

Terminlərin əsas tərcümə üsulu ekvivalentlərin istifadəsi ilə həyata keçirilir. Bu ekvivalentlər, tərcümə dilində daimi və bütöv olmaqla, dəqiq leksik qarşılıq bildirməlidir. Məsələn, magnitude-ölçü, oxygen-oksigenvə s.

Bir qayda olaraq, tərcümə zamanı daimi ekvivalentləri olan terminlərə aşağıdakılar aiddir:

b) Latın və yunan köklü terminlər: stereophonic- stereofonik, acoustuc-akustik və s.

c) Azərbaycan (həmçinin digər dillərdə) dilin meydana gəlməsi əsasən ingilisdilli ölkələrin yeni texnologiyalarının yaradılması və tətbiqində üstünlük təşkil etməsi ilə şərtləndirilən alınma terminlər (kompakt-disk), MP3, smartfon və s.)

Beynəlmiləl sözlərin də tərcüməsində transliterasiyadan geniş istifadə olunur. Beynəlmiləl sözlərə əsasən yunan və latın , həmçinin müasir dillərdən yaranan sözlər (əsasən terminologiya: musiqi sahəsində - italyan dilindən, balet sahəsində - fransız dilindən, kompüter və biznes terminologiyasında – ingilis dilindən alınan sözlər) aiddir.

Beynəlmiləl sözlər digər dildən alınmaqla meydana gələ bilər. Bu cür sözlər səslənmə, yazılış və məna baxımından çox oxşar olduğundan tərcüməsi transliterasiya üsulu ilə həyata keçirilir: constast-kontrast, electron-elektron, colector-kollektor, president-prezident, theorem-teorem

Beynəlmiləl sözlər elm və texnikanln müxtəlif sahələrində istifadə olunur və transliterasiya üsulu ilə də tərcümə olunur:

Fizikada: atom-atom, proton-proton, focus-fokus;
Riyaziyyatda: integral-inteqral, theorem-teorem;
Radiotexnikada: radio-radio, dioe-diod, detector-detektor;
Kimyada: cation-kation, anion-anion, amorphism-amorfizm;
Tibbdə: virus-virus, syndrome-sindrom

Beynəlmiləl terminlərin vacib xüsusiyyətlərindən biri onların beynəlxalq elmi terminologiya fondunu təşkil etməsidir. Bu beynəlxalq fonda daxil olan sözlər, elmi-texniki ədəbiyyatın oxunmasını, anlaşıqlı olmasını və tərcüməsini asanlaşdırır.

Hər iki dildə, yəni həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində beynəlmiləl sözlər eyni mənanı bildirdiyinə görə onlar bir-birinin ekvivalenti hesab edilir. Bu cür sözlərin də tərcüməsi onların formasından da göründüyü kimi ilk baxışdan heç bir çətinlik törətmir. Buna baxmayraq, bəzi hallarda hər iki dildə formaca eyni, lakin mənaca fərqli sözlərə də rast gəlirik. Məsələn, massive tube failures – borunun massiv zədələməsi kimi deyil, borunun ciddi zədələnməsi [9] kimi tərcümə olunmalıdır.

1) İngilis dilində olan söz məna baxımından Azərbaycan dilindəki sözdən çox genişdir. Azərbaycan dilindəki söz ingilis dilindəki sözün hər mənası ilə üst-üstə düşmür. Bu, o zaman baş verir ki, ingilis dilindən alınan söz Azərbaycan dilində yalnız bir mənada istifadə olunur. Bu növ alınma sözlər dilimizdə kifayət qədər çox olub, tərcümə zamanı çətinliklər yaradır. Transliterasiya üsulu ilə tərcümə edilən bəzi sözlərin mənaları nadir hallarda düzgün hesab edilir. Bunlara aşağıdakılar misal göstərilə bilər:

Legal	nadir hallarda leqal, daha çox hüquqi
Liberal	nadir hallarda liberal, daha çox azad
Mark	nadir hallarda marka, daha çox ləkə

2)Azərbaycan dilində sözün mənası ingilis dilində mövcud deyil, yəni azərbaycanca olan söz onun ingilis dilindəki oxşar formasından daha geniş məna bildirir. Bu nadir hallarda baş verir. Buna səbəb isə adətən, hər iki dildə olan həmin sözün üçüncü dildən götürülməsidir. Bu tip sözlər adətən çox ciddi səhvlərə səbəb olmasa da tərcüməni ikimənalı edə və ya anlaşılmazlıq yarada bilər.

3) Azərbaycan və ingilis dilində sözlər öxşar formaya malik olur, lakin tamamilə fərqli məna verir. Tərcümə zamanı bu cür sözlərin transliterasiyası mətnin məna baxımından ciddi təhrifinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də, həmin sözləri və onların mənalarını həm azərbaycanca, həm də ingilis dilində bilmək vacibdir. Bu sözlərə aşağıdakılar misal ola bilər:

Actual	aktual deyil, hazırki
Aspirant	aspirant deyil, iddiaçı
Complexion	kompleksiya deyil, sifətin rəngi

5. Tərcümədə transliterasiya problemlərinin həlli yolları

Tərcümə zamanı adətən iki əsas məsələnin həll edilməsi lazım gəlir:

1) Orijinal dildə olan mətnin məzmunun düzgün başa düşülməsi;

2) Tərcümə dili vasitəsi ilə həmin məzmunun tam və düzgün ötürülməsi.

Beləliklə də, düzgün tərcüməyə nail olmaq üçün müvafiq sözlərin hədəf dildəki məna və istifadə xüsusiyyətləri haqqında dəqiq biliklərə malik olmaq əsas şərtdir. İngilis dilindəki elmi sözlər və terminlər elmi-texniki mətnlərdə müəyyən spesifikliyə malik olur. Onlar bağlayıcılar vasitəsi ilə genişləndirilir, yeni söz birləşmələri yaradaraq bəzən hətta yeni tərcümə üsullarının tətbiqini tələb edə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Eugin Nida, Toward a Science of Translating, 1964, Page. 11-14.
2. Translation Studies: A brief history of the discipline, page:40-42.
3. Словарь лингв. терминов, О.С.Ахманова Изд «Сов.Энцикл.» М.-1966.стр:21-23 4.Язык и перевод. Бархударов Л. С.,М., "Междунар. отношения", 1975. Стр:10-16

А.Кусейинли

Использование устного,писменного автоматического и компютерного технологии в процессе перевода с Английского на Азербайджанский язык

Резюме

Искусство перевода имеет древние традиции и широко используется испокон веков. Однако быстро развивающийся и глобализирующийся мир расширил роль перевода. В наше время культурный обмен растет, увеличивается знание и расширяется международное общение, делая феномены перевода более фундаментальными. В статье подчеркивается концепция перевода, история его появления. Предоставлена информация о формах и жанрах перевода. Процесс перевода описан в нескольких этапов. Лексические аспекты перевода объясняются примерами. Предоставляются определения терминов, неологизмов, международных слов и псевдо-международных слов.

Показаны способы перевода неологизмов, международных слов и псевдо-международных слов, в том числе термины различных областей науки с помощью методов транслитерации и транскрипции. Анализируются проблемы, возникающие в результате применения транслитерации и транскрипции, и показаны источники этих проблем. В конце, предоставляются рекомендации для перевода с помощью транслитерации.

Ключевые слова: транслитерация, транскрипция, перевод, лексика, словарн. запас

A.Kusseyinli

The use of the oral and written automatic,and computer tecnolojy at the process of translation from English into Azerbaijany

Summary

The art of translation has ancient traditions and been widely used for a long time. However, the rapidly developing and globalizing world has expanded the role of translation. In the modern times, the cultural exchange grows, knowledge increases and international communication enlarges making the phenomena of translation more fundamental. The article highlights the concept of translation, its emergence history. It provides information based on the forms and genres of translation. Translation process is described in several stages. The lexical aspects of translation are explained through examples.

The definitions of the terms, neologisms, international words and pseudo-international words are provided. The ways of translation of neologisms, international words and pseudo-international words, including the terms of different fields of science through transliteration and transcription methods are illustrated. The problems arisen as a result of the application of transliteration and transcription are analyzed, and the sources of these problems are revealed. Finally, the recommendations are provided to solve translation problems through transliteration.

Key words: transliteration, transcription, translation, lexicon ocabulary

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019
Filologiya elmləri doktoru, professor Rauf İsmayılov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

GÜLZAR HƏSƏNOVA
H.Əliyev ad.Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi
General Naximov küç.18
gülzar.@.mail.ru.

NİTQ PROSESİNDƏ PSİXOLİNQVİSTİK AMİLLƏR,ONUN ÖYRƏNDİYİ SAHƏLƏR VƏ MÜASİR DÖVRDƏ DİLÇİLİYİN PSİXOLOGİYASI

Xülasə

Psixolinqvistika (psycholinguistics) – psixologiya və linqvistikanın (dilçiliyin) vəhdətindən yaranmış elm sahəsi. Linqvistika nitqin təşkilini dil qanunlarına uyğun olaraq öyrənir. Psixolinqvistika isə nitqin yaranması prosesinə, nitqin qavranmasına və doğma dillə xarici dilin necə dərk olunmasına müraciət edir. Psixolinqvistika nitqi ilk öncə psixoloji fenomen kimi öyrənən dilçilik sahəsidir. Psixolinqvistikaya görə dil danışanın və dinləyənin, yazanın və oxuyanın daxili dünyası qədər mövcud bir faktordur. Bu sahə "ölü" dilləri öyrənmir, çünki bu zaman qədim yazılarla yanaşı həmin dilləri yaradan cəmiyyətin psixi dünyası gəlib çatmayıb.Psixolinqvistikanı qismən linqvistika və qismən də psixologiya kimi qiymətləndirmək düzgün deyil. Bu, dili, nitqi öyrəndiyinə görə linqvistikaya və dili müəyyən aspektdən – psixoloji fenomen kimi öyrəndiyinə görə psixologiyaya aid olan kompleks elmdir.

Psixolinqvistika təxminən 50 il bundan öncə ABŞ-da yaranmışdır. Psixolinqvistika termininin özü 1950-ci illərdə ABŞ-da artıq yaranmaqda olan yeni istiqaməti xarakterizə etmək üçün istifadə olunmuşdur. Bu terminin yaranma tarixi 1953-cü il hesab olunur ki, sosial elmlər üzrə aparılan araşdırmaların nəticələrinin müzakirəsi üçün İndiana universitetində universitetlərarası seminar təşkli olunmuşdur.

Açar sözlər: psixolinqvistika,dilçilik elmi,nitq prosesi,daxili nitq,zahiri nitq

Təqdim olunan məqalədə psixolinqvistikanın öyrəndiyi sahələr-nitqin yaranması, nitqin yaranmasının mərhələli xarakteri, daxili nitqin növləri, nitq mülahizəsinin böyük və kiçik proqramları,nitqin qavranması, nitq söyləmənin formasının qavrayışı və məzmunla mənanın konstruksiyası, nitq qavrayışının mərhələli xarakteri, mətnin real həqiqətləri əks etdirmə vasitəsi kimi qavrayışı,dilin ontogenezi, anadangəlmə qazanılmış dil qabiliyyəti, dil qabiliyyətinin formalaşmasının ilkin şərtləri, doğma və xarici dillərin öyrənilməsi zamanı yaranan fərq, ontogenez biliyinin ümumiləşdirilməsinin formalaşdırılması,nitqi ünsiyyət, fəaliyyət, ünsiyyət, kommunikasiya və dilin nisbəti, fəal ünsiyyət sxemi, ünsiyyətin əlavə modellərin köməyi ilə təsviri, ünsiyyət prosesinin modeli və s.problər öyrənilir. [1-100].

Nitq prosesi təkcə bioloji deyil, eyni zamanda psixoloji faktor olub insanı xarakterizə edir. Yəni daha sadə desək, əgər ünsiyyətdə olduğumuz insanın nitqinə, tez-tez işlətdiyi ifadələrə fikir versək, o zaman həmin insanın xarakteri, onun düşüncəsi haqqında düzgün nəticələr çıxara bilərik.Elmin bütün sah ələrind ə oldu ğu kimi, dilçilikd ə d ə millilik v ə bəşərilik mövcuddur. Bel ə ki, bir çox dil kateqoriyaları milli s əciyy ə daşıdığından yalnız bir v ə ya bir neç ə qohum dil ə m əxsus oldu ğu halda, el ə dilçilik v ə ya dil m əsələləri var ki, ona yalnız bəşəri mövqed ən yanaşılmalı, ümumi dilçilik yönümünd ən araşdırılmalıdır. Bu m əsələlərə ilk növb ədəbi dilə müxtəlif aspektl ərd ən yanaşmanın n ətic əsi olaraq bir neç ə elmin qovuşugunda meydana çıxan neyrolinqvistika, psixolinqvistika, riyazi dilçilik, kompüter dilçiliyi v ə s. kimi yeni elm sah ələrini aid etm ək olar. Dünya dilçil ərinin bu sah ələrd əki t ədqiqatlarından bəhrələnməklə Azərbaycan dilçiliyində də bu sahə d ə yeni axtarışların aparılması, maraqlı araşdırmaların meydana çıxması, yeni söz deyilm əsin ə c əhdl ərin göst ərilm əsi t əqdir olunmalı v ə yüks ək qiym ətl əndirilm əlidir. Az ərbaycan dilçiliyində son illər dilin psixoloji yönələn

araşdırılmasına – neyrolinqvistika, psixolonvistika v ə linqvopsixologiyaya meyl olduqca gücl ənmişdir. Müəllif öz tədqiqat obyektinin – linqvopsixologiyanın mahiyyətinin oxuculara aydın və anlaşıqlı olması, tədqiqatın əsas məqsədinin onlara yetərincə çatdırılması üçün linqvopsixologiyanın nəzəri məsələlərini işıqlandırmağa çalışır, dilin psixoloji problemləri ilə bağli nəzəri fikir və müddəaların tənqidi analizi fonunda mübahisəli məqamlara münasibətini bildirir, dərketmə və təfəkkür mexanizmini aydınlaşdırmağa cəhd göstərir. Kitabın "Təfəkkür prosesləri baxımından forma, nitq və dil" adlanan hissəsində leksik və qrammatik formaların, eləcə də nitqin yaranması və mənimsənilməsi mexanizmi öyrənilir, bu mexanizmin modelləşdirilməsinə səy göstərilir, xüsusən uşaqlarda nitqin yaranma mexanizminin fərqliliyi şərh olunur. Təfəkkür prosesləri və dil məsələsi ilə bağlı dilin strukturunun linqvopsixoloji analizini aparan müəllif dilin xaotikliyi və sistem anlayışı, forma və məna vəhdətinin kökləri, dilin inkişaf tendensiyalrı, dilin linqvopsixoloji mahiyyəti məsələlərinə öz baxış bucağından işıq salmaqla yeni münasibət bildirməyə, özünə məxsus fikir və mülahizələrini təqdim etməyə çalışır. Onu da qeyd etməliyik ki, psixolinqvistika və linqvopsixologiya (dilin psixologiyası) əslində eyni obyektə müxtəlif yanaşma tərzindən irəli gəlmişdir. Belə ki, insan nitqinin yaranma və formalaşması, onun psixikada yeri məsələsinə psixolinvistika linqvistik, linqvopsixologiya isə psixoloji baxımdan yanaşır. Müxtəlif tarixi dönəmlərdə Amerikada, Avropada, eləcə də Rusiyada psixolinvistika sahəsində Humboldt, Blumfild, Xomski, Şerba kimi dünyaşöhrətli alimlər çalışmış və dünya psixolinqvistika məktəbinin təməlini qoymuşlar. Linqvopsixologiyanın isə bir məktəb kimi formalaşması ilk növbədə sovet dövrünə təsadüf edir və Vıqotski, Luriya, Svetkova kimi tanınmış sovet dilçilərinin adı ilə bağlıdır. [2-25].Hər iki məktəbin uğurlarına söykənən psixolinqvistika və linqvopsixologiyanın Azərbaycan dilçiliyinə tam yol açmasına, türk dillərinin zəngin materialları əsasında Azərb.psixolinqvistikasının daha da inkişafına və formalaşmasına çalışan, elmi məqalələri, beynəlxalq elmi məclislərdə maraqla dinlənilən məruzələri ilə elmi ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanan M.Əsgərov öz gərgin zəhməti sayəsində meydana gələn araşdırmaları ilə məqsədinə nail olmuş, Azərbaycan dilçiliyinə dəyər və sanbalı ilə, elmi-nəzəri yükünün ağırlığı ilə seçilən, kimləri və nələrisə təkrarlamaqdan uzaq olan, dilçi məntiqi təfəkkürünün bəhrəsi sayılan hamımız üçün faydalı ola biləcək "Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası" kimi qiymətli bir əsər ortaya qoymuşdur. İnanıram ki, kitab müəllifinə yeniyeni elmi uğurlar qazandıracaqdır.

Müasir elmlər sistemi və psixologiya. Müasir dövrdə psixologiya insan haqqında ən mühüm elmlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Təsadüfü deyildir ki, hazırda insan həyatı və fəaliyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, psixologiya elmi oraya nüfuz etməsin. Mübaliğəsiz demək olar ki, hazırki dövrdə bütün dünyada hər cür fəaliyyətin və insan munasibətlərinin səmərəliliyini psixoloji biliklərin tətbiqində görürlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, mühüm elm sahəsi olan psixologiya başqa elmlərdən təcrid olunmuş şəkildə deyil, onlarla vəhdətdə mövcuddur və fəaliyyət göstərir. Bəs elmlər sistemində psixologiya elmi hansı yeri tutur, onun başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi nədən ibarətdir?Elmlər sisteminin təsnifatını verən B.M.Kedrov bu sistemdə psixologiyanın roluna xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun «elmlər üçbucağı»nda bunu aydın görürük. B.M.Kedrova görə psixologiya bir tərəfdən fəlsəfə elmləri, digər tərəfdən təbiət elmləri, üçüncü tərəfdən humanitar elmlər içərisində aralıq mövqe tutur.Psixologiya bu elmlərin məlumatlarını özündə birləşdirir və eyni zamanda onlara təsir etməklə insan haqqında elmlərin modelinə çevrilir. Psixologiyanın başqa elmlərlə əlaqəsinə qısa nəzər yetirək.İnsan psixikası və davranışını onun təbii və sosial mövcudluğu haqqında biliklər olmadan başa düşmək mümkün deyildir. Ona görə də psixologiyanın öyrənilməsi insan biologiyası, onun ali sinir sisteminin quruluşu və fəaliyyəti haqqında biliklərə yiyələnməyi tələb edir. Psixi hadisələr və mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyəti arasındakı əlaqə haqqında biliklər ali sinir fəaliyyətinin fiziologiyasında öz konkret əksini tapmışdır. [4-110]. Təsadüfü deyildir ki, psixologiyanın təbii elmi əsaslarından danışarkən məhz ali sinir fəaliyyətinin qanunularına istinad edilir.Psixologiya cəmiyyətin tarixi və mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır. Belə ki, insanda ali psixi funksiyaların inkişafında

sivilizasiyanın əsas tarixi nailiyyəti olan əmək alətləri və işarə sistemi həlledici rol oynamışdır.İnsan psixikasının dərindən öyrənilməsinə, onun başa düşülməsinə ***sosiologiyanın əsasları*** haqqında biliklər də imkan yaradır. Bunu sosial psixologiyanın sürətlə inkişafı bir daha təsdiq edir. Müasir dövrdə sosial psixologiya insan münasibətlərinin bütün sahələrinə nüfuz etməklə insanın sosial-bələdləşmə davranışının psixi xassələrə necə yiyələnməsini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Psixologiya ***fəlsəfə*** elmi ilə ciddi qohumluq əlaqəsinə malikdir. Bu təsadüfü deyildir. Məlum olduğu kimi psixologiya müstəqil bir elm kimi fəaliyyət göstərənə kimi fəlsəfənin daxilində formalaşmağa başlamışdır. Şübhəsiz şəxsiyyətin psixoloji «ölçülərini» insan, onun spesifik həyat şəraiti, gerçəkliyi dərk etməsi və fəaliyyət haqqında fəlsəfi biliklərə istinad etmədən müəyyənləşdirmək və öyrənmək mümkün olmazdı.Şüur, təfəkkür və digər psixi hadisələr insanlara anadangəlmə, hazır şəkildə verilmir. Bunlar ontogenezdə (fərdi inkişaf prosesində) insanın təlim və tərbiyəsi prosesində əldə edilir. Buradan isə psixologiyanın ***pedaqogika*** elmi ilə əlaqəyə malik olduğu özünü göstərir. Psixologiya və pedaqogika elmləri arasında başlıca əlaqə həmin elmlərin predmetlərinin yaxınlığı ilə bağlıdır. Əvvəla həmin elmlərin obyekti inkişaf etməkdə olan insandır (uşaq və yaşlı). Digər tərəfdən, psixologiya insan psixikasının inkişaf qanunlarını öyrənir. Pedaqogika isə şəxsiyyətin inkişafının idarə olunması qanunlarını işləyib hazırlayır. İnsanın tərbiyəsi, təhsili təlimi onun psixikasının, təfəkkürünün, fəaliyyətinin məqsədəyönəlmiş şəkildə inkişaf etdirilməsi deməkdir. Psixologiya və pedaqogika elmlərinin mühüm qarşılıqlı əlaqəsini göstərən amillərdən biri də onların tədqiqat üsullarındakı eyniyyətdir. Bir çox elmi psixoloji axtarışlar pedaqoji problemlərin həlli üçün vasitə rolunu oynaya bilir. Bir elmi fənn kimi pedaqogikada pedaqoji faktların izahı, şərhi, sistemləşdirilməsi üçün psixoloji biliklərdən istifadə olunur. Pedaqoji fəaliyyətin nəticələri psixoloji diaqnostikanın köməyi ilə aşkara çıxarılır.

Bunlarla yanaşı olaraq müasir psixologiya elmi öz qarşısında duran ümumi və xüsusi vəzifələri həyata keçirərkən pedaqogika ilə yaxın təmasda fəaliyyət göstərir, pedaqogika elminin əldə etdiyi nəticələrə istinad edir.

Müasir dövrdə ***psixologiya və dilçilik*** arasında da sıx əlaqə özünə geniş yer tutmağa başlamışdır. Bunun aydın təzahürünü ***psixolinqvistikanın*** meydana gəlməsində görürük.

Psixolinqvistika nitq davranışını psixoloq və linqvistlərin kompleks şəkildə öyrənmələrini nəzərdə tutan elm sahəsidir. Linqvistika və nitqin psixologiyası ilə müqayisədə psixolinqvistika özünün müstəqil tədqiqat predmetinə malikdir. Psixolinqvistikanı daha çox psixologiya «özününkü» hesab edir. Doğrudur, psixologiyada hələ çoxdan mövcud olan sahə – nitqin psixologiyası sahəsi vardır. Nitq psixologiyasınıın predmeti psixolinqvistikanın obyekti və predmeti ilə üst-üstə düşür. Ona görə də çox vaxt bu iki fənni bir-biri ilə qarışdırırlar. Bu cür eyniləşdirməyə əsas olsa da, hər-halda bu iki termini bir-birindən fərqləndirən cəhətlər də mövcuddur. Onların fərqi başlıca olaraq öyrənmə predmetində özünü göstərir. Psixologiya nitqin yaranması, anlaşılması və formalaşmasının gedişi zamanı öz diqqətini daha çox şüurun psixi funksiyalarının xüsusiyyətlərinə yönəldirsə, psixolinqvistika bunlarla yanaşı bu funksiyaların insanların nitq fəaliyyətində və nitq davranışında ifadə vasitələrini (verbal və qeyri-verbal) də nəzərə almağa çalışır.

Psixolinqvistika olduqca gənc elmdir. O, təxminən XX əsr 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Sovet psixolinqvistika məktəbinin «atası» A.A.Leontyev olmuşdur.Elm sahəsinin genişlənməsi sayəsində psixolinqvistikanın müxtəlif sahələri meydana gəlmişdir. Bunlardan ümumi psixolinqvistika, xüsusi psixolinqvistika, sosial psixolinqvistika, yaş psixolinqvistikasını (ontolinqvistika) göstərmək olar.

Psixologiya elminin əsas sahələri. Psixologiya çoxsahəli bir elmdir. Müasir dövrdə psixologiya elminin nisbətən müstəqil şəkildə inkişaf edən müxtəlif sahələri vardır. Məhz buna görə də «psixologiya elmi» deyil «psixologiya elmləri» termininin işlədilməsi daha çox yerinə düşərdi. Belə ki, hər 4-5 ildən bir psixologiya elminin yeni bir sahəsinin yaranmasının şahidi oluruq.Psixologiyanın çoxsaylı sahələrini təsnif etmək üçün müxtəlif prinsiplərdən istifadə

olunur. Hər şeydən əvvəl psixoloji fənnləri fundamental və tətbiqi, ümumi və xüsusi olmaqla təsnif etmək mümkündür.Psixologiya elminin fundamental və ya baza sahələri psixologiyanı və insanların davranışını kimliyindən və hansı fəaliyyət sahəsində çalışmasından asılı olmayaraq hamının başa düşəcəyi şəkildə şərh etməyə yönəldilmiş sahələrdir. [3-10]. Psixologiyanın bu sahələri psixologiya və insan davranışı ilə maraqlanan adamların hamısı üçün eyni zəruri məlumatları çatdırır. Bu cür universallığından asılı olaraq psixologiyanın həmin sahəsi «ümumi psixologiya» adı altında izah olunmuşdur.

Ədəbiyyat:

1.Ə.Ə.Əlizadə:Psixologiya elminin predmeti mürəkkəblliyi , çoxsəhəliliyi və **Psixologiya** elminin inkişaf mərhələləri; Bakı,Maarif nəşr.1989,səh:24-28
2.Ümumi psixologiya - Elektron kitabxana – BDU.2016.səh:124-131.
3.CƏFƏR İBRAHİMOV :"Pedaqoqika və Psixologiya"B,"Elm"nəşr.1994 səh:25-27
4.Seyidov S.İ.,Həmzəyev M.Ə."Psixologiya"Bakı.2007.səh:72-79

G.Gassanova

In the process of speech psycholinguistic factors he learned areas and modern times the phsyology of language

Summary

Psychologists of diverse orientations also consider the unconscious mind. Psychologists employ empirical methods to infer causal and correlational relationships between psychos-ocial variables. In addition, or in opposition, to employing empirical and deductive methods, omeespecially clinical and counseling

psychologistsat timesrely upon symbolic interpretation and other inductive techniques. Psychology has been described as a "hub science" in that medicine tends to draw psychological research via neurologyand psychiatry, whereas social sciences most commonly draws directly from sub-disciplines within psychology.

While psychological knowledge is often applied to the assessment and treatment - of mental healthproblems, it is also directed towards understanding and solving problems in several spheres of human activity. By many accounts psychology ultimately aims to benefit society. The majority of psychologists are involved in some kind of therapeutic role, practicing in clinical, counseling, or school settings. Many do scientific research on a wide range of topics related to mental processes and behavior, and typically work in university psychology departments or teach in other academic settings (e.g., medical schools, hospitals). Some are employed in industrial and organizationalsettings, or in other areas[8] such as human development and aging, sports, health, and the media, as well as in forensic investigation and other aspects of law.

Key words:psycholinguistics,linguistic research,the process of speech, Internal speech,external speech.

Г.Гасанова

Психолингвистические нюансы во время речевого акта,его изучаемые области и психология языкознание в современном время

Резюме

Как прикладная область знаний – формулировать рекомендации по совершенствованию профессиональной деятельности и обыденной жизни людей. Психология изучает закономерности психической деятельности для того, чтобы правильнее понимать человека и тем самым умело воздействовать на него. Поэтому значение психологии велико во всех видах практической деятельности, где люди вступают друг с другом в сложные взаимоотношения, воздействуют друг на друга. Знание психологии необходимо для правильной организации нравственного и умственного самовоспитания человека.

Психология помогает человеку разобраться в собственной психической жизни, понять самого себя, осознать свои сильные и слабые стороны, свои недостатки. Знание психологии открывает пути самосовершенствования умственной деятельности: зная, как улучшить свое внимание и память, как правильно усваивать учебный материал, можно научиться достигать наивысших результатов при наименьшей затрате времени и сил.Какое значение имеет термин «психология» в сознании обывателя, обычного среднестатистического человека?

К примеру, распространенное выражение: «У него такая психология». Что подразумевает совокупность особенностей характера, внутренний мир человека или же группы людей. В последнем случае психология группы – это взгляды, правила, обычаи, традиции, разнообразные внутренние процессы, протекающие в ней.

Ключевые слова:психолингвистика,наука языкознания,речевой просес, внутренний речь,разговорный речь.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent.N. Rzayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

KÖNÜL İBRAHİMOVA
ADİU,Azərbaycan dili kafedrasının baş müəllimi
İstiqlaliyyat küç.31
könül.@.mai.ru.

AZERBAYCAN DİLİNİN DIALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ AKTUAL PROBLEMLƏRİ VƏ TƏDQİQATÇI ALİMLƏRİN MÜLAHİZƏLƏRİ

Xülasə

Məlumdur ki. Azərbaycan Respublikasında mövcud olan dialekt və şivələrin öyrənilməsi dilçiliyin aktual problemlərindən biridir. Dialekt və şivələrin lüğət tərkibinin tədqiqi xalqımızın tarixi, adət və ənənələri ilə bağlı dil faktlarının aşkar olunmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır.Dialektologiya ilə məşğul olan alimlərimiz Qərbi Azərbaycanın bir sıra ərazilərinin dialekt və şivələrini araşdırsalar da onları konkret bir ləhcəyə daxil etməmişlər.

Filologiya elmləri doktoru, professor İbrahim Bayramovun "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" əsəri göstərir ki, müəllif Qərbi Azərbaycan şivələrinin Azərbaycan dialekt və şivələri sistemində öyrənilməsinin tərəfdarıdır. Müəllif bu əsərdə Qərbi Azərbaycan şivələrinin iki yarımqrupunu müəyyənləşdirmişdir: 1.Qərb şivələri: Çəmbərək, Karvansaray, Basarkeçər, @Böyük Qarakilsə, Dağ Borçalısı (Çalaloğlu Kalinino) Ağbaba, Quqark rayon ərazilərinin şivələri; 2. Cənub şivələri: - Dərələyəz, İrəvan, Zəngibasar, Vedibasar, Qarakilsə, Meğri, Qafan rayon şivələri. Müəllif Qərbi Azərbaycan şivələrinin Azərbaycan dialekt və şivələri içərisində yeri üzərində xüsusi dayanır və bu şivələrin dialekt və şivələrimizin həm qərb, həm də cənub qrupuna oxşar xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir ki, bu da dialektalogiya üçün xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçının gəldiyi qənaət elmi faktlara söykəndiyi üçün inandırıcı görünür.

Açar sözlər:dialekt,inkişaf,tədqiqatçı alim,problem,dilin lüğət tərkibi

Təqdim olunan məqalədə Qərbi Azərbaycan şivələrinin tədqiqi tarixi məsələlərini də diqqət mərkəzində saxlamışdır. Müəllif Qərbi Azərbaycan şivələrinin tədqiqinə XX əsrin ikinci yarısından başlandığını qeyd edərək bu tədqiqatları üç qrupa bölür: 1) Qərbi Azərbaycanın, yəni indiki Ermənistan ərazilərindəki şivələrin ümumi şəkildə tədqiqi; 2) Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin şivələrinin tədqiqi; 3) Konkret bir kəndin şivəsinin tədqiqi.

"Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" əsəri Qərbi Azərbaycanda yaşamış soydaşlarımızın dilində işlənən sözlərin lüğətidir. Nəzərə alsaq ki, hazırda indiki Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı yaşamır, o zaman qeyd olunan əsərin əhəmiyyəti daha aydın olar.

Min illər boyu yaşatdığımız dil faktları yaşlı və orta nəsil dünyadan köçdükdən sonra unudulacaq. Məhz bunun qarşısını almaq baxımından "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" əsəri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə toplanan dialekt sözləri Qərbi Azərbaycan məişətini, mədəniyyətini, tarixini, etnoqrafik xüsusiyyətlərini, yaşam tərzini tamamilə ifadə edir.

Məsələn, müəllif əsərdə yurddaşlarımızın min illər boyu istifadə etdikləri yüzdən artıq yemək adlarını vermişdir. İlk baxışda insana adi görünsə də, diqqətlə düşündükdə aydın olur ki, ağbirçək analarımızın, əlixınalı qız-gəlinlərimizin min bir əzab-əziyyətlə hazırladığı, böyük bir şövqlə qonaqlarına ikram etdiyi bu yemək adları toplanmasa, öyrənilməsə bir müddət sonra unudulub gedəcəkdir. [1-105].Bu baxımdan İ.Bayramovun nə qədər böyük zəhmətə qatlaşdığı milli mətbəximizə, mədəniyyətimizə nə qədər böyük töhfə vermiş olduğu göz önündədir. Bu kimi dil faktları sübut edir ki, Qərbi Azərbaycanın köklü-aborigen əhalisi azərbaycanlılar olmuşdur.

Lüğətdə qohumluq anlayışı bildirən sözlər diqqəti xüsusi ilə cəlb edir və elmi baxımdan maraq doğurur. Bəllidir ki, qohumluq əlaqəsi bildirən sözlər dialektlərimizdə müxtəlif şəkildə əks olunur. Eyni zamanda dialektlərimizdə yaşayan belə sözlərin tarixi kökləri daha qədimə gedib çıxır. Məsələn, "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" əsərində göstərilən Çəmbərək, Dərələyəz, Kalinino şivələrində işlənən günü sözünə nəzər salaq. Bu şivələrdə günü kişinin əsas arvadının üstünə gələn sonrakı arvad, ikinci arvad anlamında işlənir. Günü sözünə Şərq qrupu dialekt və şivələrində də günü-bacı şəklində rast gəlmək mümkündür. Bu söz günü formasında Orxon-Yenisey abidələrində dost, rəfiqə mənasında işlənir. Sözün semantikasına diqqətlə yanaşdıqda aydın olur ki, hal-hazırda günü-bacı şəklində işlənən sözün əsasında rəfiqə mənasında işlənən qədim günü sözü dayanır.

İ.Bayramov "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" əsərində Qərbi Azərbaycanımızın dağlarında bitən, qız-gəlinlərimizin dəstə-dəstə topladığı güllərin, çiçəklərin, otların, dərman bitkilərinin, meyvələrin, tərəvəz bitkilərinin adlarını demək olar ki, bütünlüklə əks etdirmişdir.

Müəllif əsərdə Qərbi Azərbaycanda yaşayan insanlarımızın bir çox mədəni-mənəvi, etnoqrafik xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən digər sözlərə də yer vermişdir.

İbrahim Bayramov "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" əsərində Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını araşdıran alimlərimizi düşündürən bir məsələyə-bir tərəfi ayrılıqda işlənməyən mürəkkəb sözlərin işlənmə məqamlarına da aydınlıq gətirmişdir:

Adda-budda (Çəmbərək, İrəvan)-ordan-burdan, tək-tək.

Aram-qərəm (Vedi-Zəngibasar)-fasilə

Bəti-burut (Meğri) - qamət, görkəm

Biş-düş (Çəmbərək, Kalinino)-yemək hazırlama

Çır-çırpı (Çəmbərək, Əştərək)-qırılmış ağac, kol-kos

Dıvız-zıvır (İrəvan) - lazımsız, gərəksiz. Bu söz Türkiyə türkcəsində ıvır-zıvır şəklində eyni mənada işlənməkdədir. Bu əsər həm tədris, həm də dialektaloji tədqiqatlar üçün gərəkli bir mənbə rolunu oynaya bilər. Qərbi Azərbaycan şivələrində kifayət qədər qədim türk sözləri qorunub saxlanmışdır. Bu sözlər dil tariximizin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Professor İ.Bayramovun "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" əsəri dialektoloq alimlərin, tarixi qrammatika ilə məşğul olan tədqiqatçıların və qəlbində yurd nisgili daşıyan həmvətənlərimizin stolüstü kitabı, istinad mənbəyi olacaqdır. Azərbaycan dialekt və şivələrinin öyrənilməsi dilçiliyin aktual problemlərindəndir. Dialekt və şivələrin lüğət tərkibinin tədqiqi xalqımızın tarixi, adət və ənənələri ilə bağlı dil faktlarının aşkar olunmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Dialektologiya ilə məşğul olan alimlərimiz Qərbi Azərbaycanın bir sıra ərazilərinin dialekt və şivələrini araşdırsalar da onları konkret bir ləhcəyə daxil etməmişlər.

Filologiya elmləri doktoru, professor İbrahim Bayramovun "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" əsəri göstərir ki, müəllif Qərbi Azərbaycan şivələrinin Azərbaycan dialekt və şivələri sistemində öyrənilməsinin tərəfdarıdır. Müəllif bu əsərdə Qərbi Azərbaycan şivələrinin iki yarımqrupunu müəyyənləşdirmişdir: [4-10]. 1.Qərb şivələri: Çəmbərək, Karvansaray, Basarkeçər, Böyük Qarakilsə, Dağ Borçalısı (Çalaloğlu Kalinino) Ağbaba, Quqark rayon ərazilərinin şivələri; 2. Cənub şivələri: - Dərələyəz, İrəvan, Zəngibasar, Vedibasar, Qarakilsə, Meğri, Qafan rayon şivələri. Müəllif Qərbi Azərbaycan şivələrinin Azərbaycan dialekt və şivələri içərisində yeri üzərində xüsusi dayanır və bu şivələrin dialekt və şivələrimizin həm qərb, həm də cənub qrupuna oxşar xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir ki, bu da dialektalogiya üçün xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçının gəldiyi qənaət elmi faktlara söykəndiyi üçün inandırıcı görünür.

Dilçi alim əsərdə Qərbi Azərbaycan şivələrinin tədqiqi tarixi məsələlərini də diqqət mərkəzində saxlamışdır. Müəllif Qərbi Azərbaycan şivələrinin tədqiqinə XX əsrin ikinci yarısından başlandığını qeyd edərək bu tədqiqatları üç qrupa bölür: 1) Qərbi Azərbaycanın, yəni

indiki Ermənistan ərazilərindəki şivələrin ümumi şəkildə tədqiqi; 2) Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin şivələrinin tədqiqi; 3) Konkret bir kəndin şivəsinin tədqiqi.

"Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" əsəri Qərbi Azərbaycanda yaşamış soydaşlarımızın dilində işlənən sözlərin lüğətidir. Nəzərə alsaq ki, hazırda indiki Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı yaşamır, o zaman qeyd olunan əsərin əhəmiyyəti daha aydın olar. [2-10].

Min illər boyu yaşatdığımız dil faktları yaşlı və orta nəsil dünyadan köçdükdən sonra unudulacaq. Məhz bunun qarşısını almaq baxımından "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" əsəri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə toplanan dialekt sözləri Qərbi Azərbaycan məişətini, mədəniyyətini, tarixini, etnoqrafik xüsusiyyətlərini, yaşam tərzini tamamilə ifadə edir.

Məsələn, müəllif əsərdə yurddaşlarımızın min illər boyu istifadə etdikləri yüzdən artıq yemək adlarını vermişdir. İlk baxışda insana adi görünsə də, diqqətlə düşündükdə aydın olur ki, ağbirçək analarımızın, əlixınalı qız-gəlinlərimizin min bir əzab-əziyyətlə hazırladığı, böyük bir şövqlə qonaqlarına ikram etdiyi bu yemək adları toplanmasa, öyrənilməsə bir müddət sonra unudulub gedəcəkdir. Bu baxımdan İ.Bayramovun nə qədər böyük zəhmətə qatlaşdığı milli mətbəximizə, mədəniyyətimizə nə qədər böyük töhfə vermiş olduğu göz önündədir. Bu kimi dil faktları sübut edir ki, Qərbi Azərbaycanın köklü-aborigen əhalisi azərbaycanlılar olmuşdur.

Lüğətdə qohumluq anlayışı bildirən sözlər diqqəti xüsusi ilə cəlb edir və elmi baxımdan maraq doğurur. Bəllidir ki, qohumluq əlaqəsi bildirən sözlər dialektlərimizdə müxtəlif şəkildə əks olunur. Eyni zamanda dialektlərimizdə yaşayan belə sözlərin tarixi kökləri daha qədimə gedib çıxır. Məsələn, "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" əsərində göstərilən Çəmbərək, Dərələyəz, Kalinino şivələrində işlənən günü sözünə nəzər salaq. [3-330]. Bu şivələrdə günü kişinin əsas arvadının üstünə gələn sonrakı arvad, ikinci arvad anlamında işlənir. Günü sözünə Şərq qrupu dialekt və şivələrində də günü-bacı şəklində rast gəlmək mümkündür. Bu söz günü formasında Orxon-Yenisey abidələrində dost, rəfiqə mənasında işlənir. Sözün semantikasına diqqətlə yanaşdıqda aydın olur ki, hal-hazırda günü-bacı şəklində işlənən sözün əsasında rəfiqə mənasında işlənən qədim günü sözü dayanır.

İ.Bayramov "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" əsərində Qərbi Azərbaycanımızın dağlarında bitən, qız-gəlinlərimizin dəstə-dəstə topladığı güllərin, çiçəklərin, otların, dərman bitkilərinin, meyvələrin, tərəvəz bitkilərinin adlarını demək olar ki, bütünlüklə əks etdirmişdir.

Müəllif əsərdə Qərbi Azərbaycanda yaşayan insanlarımızın bir çox mədəni-mənəvi, etnoqrafik xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən digər sözlərə də yer vermişdir.

İbrahim Bayramov "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" əsərində Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını araşdıran alimlərimizi düşündürən bir məsələyə-bir tərəfi ayrılıqda işlənməyən mürəkkəb sözlərin işlənmə məqamlarına da aydınlıq gətirmişdir:

Adda-budda (Çəmbərək, İrəvan)-ordan-burdan, tək-tək.
Aram-qərəm (Vedi-Zəngibasar)-fasilə
Bəti-burut (Meğri) - qamət, görkəm
Biş-düş (Çəmbərək, Kalinino)-yemək hazırlama
Çır-çırpı (Çəmbərək, Əştərək)-qırılmış ağac, kol-kos

Dıvız-zıvır (İrəvan) - lazımsız, gərəksiz. Bu söz Türkiyə türkcəsində ıvır-zıvır şəklində- eyni mənada işlənməkdədir. Bu əsər həm tədris, həm də dialektaloji tədqiqatlar üçün gərəkli- bir ənbə rolunu oynaya bilər. Qərbi Azərbaycanşivələrində kifayət qədər qədim türk sözləri - qorunubsaxlanmışdır. Bu sözlər dil tariximizin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Professor İ.Bayramovun "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" əsəri dialektoloq alimlə rin, tarixi qrammatika ilə məşğul olan tədqiqatçıların və qəlbində yurd nisgili daşıyan həmvətən lərimizin stolüstü kitabı, istinad mənbəyi olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1.M. Şirəliyev: Azərbaycan dili dialektologiyasının əsasları.B. “Elm”nəşr.1964.səh:64-66.
2.İ.Bayramov:”Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası”Bakı,”Maarif”nəşr”.2012 il.səh:31-34.
3.Q.Məşədiyev:”Muğan”sözünün etimologiyası”Bakı “Elm”nəşr.1989.səh:121-125
4.В.В.Виноградов: «Основные диалекты русского литературного языка»М.1967.стр:37-39

К.Ибрагимова

Развития Азербайджанской диалектологии,его актуальные проблемы,мнение и высказивание учёных-исследователей об этой проблеме

Резюме

Азербайджанский язык делится на две разновидности: северноазербайджанский и южноазербайджанский, а также на большое количество диалектов. Халаджский язык, кашкайское наречиеи салчукский язык, по мнению некоторых исследователей, являются отдельными языками на основе азербайджанского языка[1] (причисление халаджского к огузским, однако, сомнительно).

Несмотря на большое число диалектов азербайджанского языка, существенных различий между ними нет. Как правило, носители разных диалектов азербайджанского языка понимают друг друга, проблемы с пониманием могут возникнуть между представителями кавказских и иранских азербайджанцев ввиду того, что некоторые слова иранских диалектов имеют арабское или персидское происхождение и могут быть неизвестны

в Азербайджане, где есть синонимы этим словам. Такой эффект возник после разделения языковых общин в 1828 году.Разговорный азербайджанский язык представлен множеством диалектов и говоров, которые объединяются в следующие группы: 1) восточная (кубинский, дербентский, бакинский, шемахинский диалекты, муганский и ленкоранский говоры)[2]; 2) западная (казахский, карабахский, ганджинский диалекты и айрумский говор); 3) северная (нухинский диалект и закатало-кахский говор);[3] 4) южная (ереванский, нахичеванский, ордубадский, тебризский диалекты).[4]

На диалекты восточной и северной групп сильное влияние оказал кыпчакский ареал.[5]

Диалекты азербайджанского языка можно классифицировать по признаку географической локации.[6] на территории Иранской Республики, Турции, Ирака, Российской Федерации (Дагестан), Грузии[7] и др. государств имеются наречия, которые можно отнести к диалектам азербайджанского языка.[8] К примеру, афшарский, кашкайский, айналлу, баятский, шахсевенский, каджарский диалекты и говоры иракских туркоман.[1]

Ключевые слова:диалект,развитие,учёный-исследователь,проблем,слов. запас языка

K.Ibragimova

Development dialektology of the Azerbaijan,this problems actuals and concepstion learning

Summary

If we were to gather a group of individuals together from across the UK, or indeed the world, there is a good chance they will end up talking about their different speech styles. **Dialectology** looks at different accent and dialect communities and how these linguistic varieties can differ in several aspects including vocabulary, grammar and pronunciation. It also looks at other speakers' attitudes towards this variation.

One of the first things to define is the difference between an accent and a dialect:

An **accent** refers to distinct pronunciation of words, associated with social or regional groups.

A **dialect** refers to distinct varieties of a language in which syntax and lexis are different from other varieties. Again, these are associated with social or regional groups.

Linguists do not define different varieties of a language as right or wrong, instead some linguists try to define different accents and dialects through phonetic, syntactic and lexical features. Others will consider why some dialects are widely recognised whilst others are not.Some accents are very much obvious and well known and others are harder to place geographically. In Chris Montgomery's study of listeners' perceptions in 2006, the top five dialects of British English which were most recognised by speakers of British English were:Interestingly, all these accents are urban varieties which derive from large, typically well-known, UK cities. This could suggest that recognition of accent has something to do with geographical scale.

Key words:dialecte,development,scientific research, problem, dictionary compoitionof the language

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Yusif Süleymanov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

НУРИУУА ИБРАГИМОВА
Азербайджанский Архитектурно–Строительный Университет
А.Султанова 5
nuriya@mail.ru

РОЛЬ УЧЕБНЫХ ФИЛЬМОВ В ФОРМИРОВАНИИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

Резюме

Язык – это важнейшее средство общения, без него невозможны коммуникация и развитие человеческого общества. Русский язык как иностранный, изучается в течение многих лет, требует особой методики. В этой статье говорится о методике проведении учебных фильмов в процессе обучения.

Требование современной методики – обучать не языку, о общению на языке – предполагает необходимость постоянного поиска и выявления резервов оптимизации процесса обучения. Среди методов психологической и методической оптимизации учебной деятельности, особое место занимает технические средства обучения, прежде всего учебные фильмы.

Визуальная динамичность фильмов позволяет представить живой язык в действии, на фоне коммуникативного контекста, где и участник ситуации, и язык легко доступны восприятию обучаемого. Студенты не только слышат диалог, но и видят его участников в обстоятельствах, в которых происходит коммуникации.

Учебные фильмы дают возможность студенту самостоятельно планировать свое высказывание. Важность использования учебных фильмов в процессе обучения речевому общению заключается в коллективной реакции на его восприятие в отличие от индивидуальной реакции на чтение текстов, так как восприятие фильма коллективно.

Используя фильм в учебных целях, необходимо учитывать закономерности реального речевого общения, так как это, безусловно, ведет к оптимизации процесса обучения. Кинотекст в сочетании с изобразительными и техническими возможностями помогает значительно активизировать обучение речевому общению. Развитие навыков и умений речевого общения в процессе активной речевой практики, связанной с восприятием учебного фильма, совершенствует у нерусских студентов навыки анализа и обобщения, расширяет их творческие возможности.

Применение на уроках русского языка как иностранного фильмов обеспечивает хорошую возможность для овладения иноязычной культурой.

Применение фильмов на уроках русского языка как иностранного способствует решению следующих задач:

1) самостоятельная работа студентов;
2) повышение уровня знаний студентов;
3) активизация студентов.

В заключение можно отметить, что такие методы и приемы использования фильмов на уроках русского языка как иностранного, способствует расширению и углублению знаний у студентов в области избранной специальности.

Ключевые слова: современная методика, поиск, самостоятельно, использовать, духовная потребность, подготовительный этап, совместная деятельность, учебная работа, специальность, постоянно.

Требование современной методики – обучать не языку, а общению на языке – предполагает необходимость постоянного поиска и выявления резервов оптимизации процесса обучения. Работу по развитию умений и навыков в разных видах речевой деятельности на продвинутом этапе обучения с нерусскими студентами технического профиля целесообразно проводить на материале текстов, отобранных из учебников по изучаемым на данном курсе дисциплинам, и текстов лекций, читаемых по данным дисциплинам. Эти тексты представляют собой различные типы научного изложения. Это сложные системы, которые, выражая содержание той или иной науки, композиционно формируются в зависимости от поставленных коммуникативных задач (1,45),

Среди методов психологической и методической оптимизации учебной деятельности, призванных способствовать более эффективному развитию навыков активной коммуникации в учебно-профессиональной и учебно-научной сферах общения, особое место занимают технические средства обучения, прежде всего учебные фильмы.

Визуальная динамичность кино позволяет представить живой язык в действии, на фоне коммуникативного контекста, где и участник ситуации, и язык легко доступны восприятию обучаемого. Фильм вводит коммуникативную ситуацию в ее целостности. Студенты не только слышат диалог, но и видят его участников в обстоятельствах, в которых происходит коммуникация. Речь с экрана при этом входит в сознание учащихся как аналог потока родной речи, который бы возник в той же ситуации. При этом визуальная информация способствует более полному восприятию коммуникативного акта, а значительная часть лингвистического материала (например, терминологическая лексика, ее значение и употребление) оказывается понятной для обучаемого без помощи словаря.

Кинофильм дает возможность студенту самостоятельно (всяком случае кажется обучаемому, если учебный процесс с использованием киноматериалов организован методически правильно) планировать свое высказывание, оценивая вербальную и невербальную информацию киносообщения с позиций поставленной коммуникативной задачи. Условная свобода выбора вызывает высокую психическую и речевую активность коллектива реципиентов-зрителей.

Важность использования кинофильмов в процессе обучения речевому общению заключается в коллективной вербальной реакции на его восприятие в отличие от индивидуальной реакции на чтение и разбор специальных текстов, так как восприятие фильма коллективно. Зритель здесь воспринимает не только от имени «я», но и от имени «мы». Учебный фильм способствует возникновению мотива у реципиентов с разными личностными ориентациями. А учебное речевое общение с помощью стимулирующих познавательный интерес киноматериалов дает основу для возбуждения естественной мотивации изучения русского языка.

Ведущим компонентом мотивации признаются потребности, представляющие собой внутреннее условие, стимул деятельности, негативное состояние, нужду в чем – либо. Особенностью процесса обучения при коммуникативно – деятельностном подходе является учет коммуникативных потребностей, не только имеющихся в данный момент, но и последующих. Это связано с той психологической закономерностью, которая проявляется в быстром удовлетворении обучающимися своих потребностей. Возрастание же потребностей на основе возникновения новых мотивов и интересов наблюдается при проявлении ими творческой активности (2,145).

Для студентов, у которых еще не сложилась стойкая система потребностей в речевом общении с использованием языка специальности, важно создавать ситуации, заставляющие их постоянно обращаться к нему при решении учебных задач, не связанных непосредственно с изучением русского языка. Учебный технический фильм всячески способствует созданию подобных ситуаций.

Роль мотивации в процессе обучения речевому общению на языке специальности настолько велика, что преобладает даже, по нашим наблюдениям, над языковыми способностями. Так, малоспособные студенты с высокой мотивацией нередко добивались значительно больших успехов, чем студенты более способные, но в меньшей мере заинтересованные в изучении языка и совершенствовании научно-профессиональных знаний.

Широкое понимание мотивации подтверждает существующее сегодня внимание к личности обучаемого его интересам, склонностям, профессиональным и духовным потребностям. Стремление к глубокому изучению мотивов учения, развитие потребностью – мотивационной сферы обучаемых характеризуют принципиально новый поворот дидактики к личности самого учащегося, внимание к нему как к субъекту (а не только к объекту) учебного процесса.

Вот почему современное понятие принципа индивидуальности с неизбежностью включает знание личностных параметров, учет индивидуальных способов обучения и уровня развития потребностей личности. Это поможет выявить максимальные возможности каждого обучающегося и оптимальные способы воздействия на него.

Вот почему вопрос о «психологическом барьере», нередко возникающем при встрече с иностранным языком, о его неприятии, неуспешности продвижения, требует пристального и более широкого (не только собственно методического) понимания со стороны преподавателя, но и знания им большего спектра субъектно-личностных характеристик студента, своего рода психодиагностики.

Однако при всей своей значимости индивидуальный подход является лишь подготовительным этапом в организации совместной работы студентов в группе. В связи с тем, что целенаправленность человеческих действий первоначально возникает лишь в совместной деятельности, важную роль в процессе формирования коммуникативной компетенции приобретают коллективные формы работы. Именно при совместно – взаимодействующей творческой деятельности обучаемых успешно формируется учебно речевое общение, формируемое с помощью технического фильма, дает основу не только для возбуждения мотивации изучения русского языка, но и оказывается эффективным средством сплочения группы учащихся в коллектив.

Нами установлено, что восприятие учебного кинотекста на уровне появления мотива речевой деятельности протекает через понимание общего содержания проблемы или нескольких проблем. (3,135)

Учебный фильм может быть представлен как система смысловых блоков – проблем, связанных логически между собой и подчиненных одной центральной проблеме – замыслу субъекта сообщения (автору фильма), а обучение речевому общению на материале технического фильма – как «целенаправленное приобщение к смысловой информации», составляющей содержание учебного кинофильма, коммуникативное намерение его создателя.

Адекватность восприятия учебного фильма аудиторией зависит от ее подготовленности к восприятию кинотекста на смысловом уровне.

Если иметь в виду внешнюю структуру кинотекста, его композиционный строй, то представляется справедливым мнение, что осмысление фильма проходит от общего к частному, т.е. сначала воспринимается его общее содержание, а затем оно осмысливается фрагментарно.

Если же говорить о смысловом восприятии кинотекста, то понимание центральной проблемы проходит, на наш взгляд, через восприятие составляющих ее проблем (смысловых блоков), которые помогают раскрытию авторского решения основной, центральной проблемы кинотекста. (4,456)

Используя фильм в учебных целях, необходимо учитывать закономерности реального речевого общения, так как это безусловно, ведет к оптимизации процесса обучения. В естественном речевом общении в функции субъекта речи входит передача адресату информации через заложенный в его текст определенный смысл. Адресат должен воспринять предложенную информацию, декодировать смысл, творчески переработать его, стать из адресата субъектом речи, предлагая переосмысленную информацию бывшему субъекту речи в качестве ответной реакции. При этом смысл информации либо принимается, либо отрицается адресатом.

Таким образом, в естественном речевом общении взаимодействие между субъектом речи и адресатом происходит через «взаимодействие сигналов».

Стремясь к максимальной близости учебного и реального речевого общения, преподаватель должен постоянно помнить, что свидетельством нарушения сути речевого общения является состояние, когда студенты, решая коммуникативную задачу, не интерпретируют предложенную информацию, а механически пересказывают ее. В данном случае отсутствует процесс взаимодействия смыслов. (5,67)

Итак, характер учебной деятельности определяется ее мотивами: они обусловливают направленность активности обучающихся на конечный и промежуточный результаты достижения потребностей.

Каждое учебное действие, таким образом, должно быть соотнесено как с общей целью учебного процесса, так и с будущей профессиональной деятельностью студентов технических вузов. (6,255)

Положительное отношение к задаче побуждает студента проявлять большой объем учебной работы в течение сравнительно короткого отрезка времени. Сама задача, в этом случае, приобретает побудительную силу, так как соответствует потребностям, запросам и установкам обучаемых.

Кинотекст в сочетании с изобразительными и техническими возможностями помогает значительно активизировать и интенсифицировать обучение речевому общению. Он демонстрирует реальную коммуникацию, иллюстрирует закрепленность функционирующих речевых единиц за отрезками экстралингвистической деятельности, обеспечивает наглядное изложение проблемы. (7,45)

Развитие навыков и умений речевого общения в процессе активной речевой практики, связанной с восприятием учебного фильма, совершенствует у студентов навыки анализа и обобщения, расширяет их творческие возможности, помогает им в овладении научным стилем речи, способствует расширению и углублению знаний в области избранной специальности.

Литература

1. Верисокин Ю.И. Видеофильмы как средство мотивизации школьников при обучении иностранным языкам. 2003, № 5.
2. Батурина Л.А., Воробьёва Г.В. «Роль аудиовизуальных средств обучения в процессе преподавания русского языка как иностранного» Волгоградский государственных тех. университет. 2012, том 3.
3. Дьяченко Т.Н. Использование видеоматериалов на уроках РКИ. 2016.
4. Толстова Н.Н. Пример использования фильмов на занятиях по русскому языку как иностранному/ молодой ученый – 2017, № 11.
5. Белоглазова О.Ю. /Современные технологии реализации лингво-краеведческого потенциала в практике обучения русскому языку как иностранному/ ПГЛУ. Пятигорск. 2015.

6. Назаренко Е.Б., Халявина Д.В. Современные фильмы на уроках РКИ. «Русский язык за рубежом» № 2, 2014. «Питер ФМ».
7. Кряхтунова О.В. Методика работы с видеоматериалами в иностранной аудитории. Методическое пособие для преподавателей русского языка подготовительного факультета. Астрахань АГТУ, 2011.

Ibragimova N.A.

The Role of Educational Films in Progressing of speech abilities of students

Summary

Language is the main communication way of people in society.

New methods are demanded for Learning Russian as a foreign Language.

The article deals with the educational films in the process of development of oral speech (speech abilities) of students.

The author notices that the main idea is to show the responsibilities of communication process accordance of requirements of modern methods of teaching.

The educational films have a valuable role in psylogical and sociable life of students. It develops their activity in communication process.

Educational films are living language, it's helpful in developing of speech abilities of students.

The students have the chance not only listening to the dialogues, at the same time they can see the participants of the films.

Films help the students to express their own opinions and ideas.

The importance of films are: a) the students analyst and discuss the theme of the dialogues together; b) teacher work.

When we use educational films, we should notice that, there are some specific features of these films which help to develop a real living communication.

It helps students to Learn language in detail a speak fluently in it.

Educational films are very useful for students because the films enlarge the abilities of students in their creative activity.

Using of films at the Lesson of Russian is helpful for students to Learn the culture of teaching Language.

Using of films are necessary and help to solve the following issues:

1) free work of students;
2) the rising of knowledge level of students
3) the activity of students.

At the end we should stress that the author used the modern Literature in the writing of this scientific article.

Key words: modern methodology, search, freely, to use, spiritual demand, preparation step, joint activity, teaching process, specialty, permanent.

İbrahimova N.A.

Tədris filmlərinin tələbələrin nitq fəaliyyətinin formalaşmasında rolu

Xülasə

Cəmiyyətdə insanların inkişafı üçün dil - ən mühüm vasitədir.

Uzun illərdir rus dilinin xarici dil kimi öyrənilməsində, xüsusi metodlardan istifadə olunması tələb olunur.

Məqalədə tədris filmlərinin tələbələrin nitq fəaliyyətinin inkişafında rolunda bəhs edilir.

Müasir metodikanın əsas tələbi kimi – tədris prosesində tələbələrə dil öyrətməklə yanaşı, həmin dildə ünsiyyət qurmaları üçün daimi axtarışların müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Təhsil fəaliyyətinin psixoloji və metodik cəhətdən aktivləşdirilməsi metodlarə arasında tədris filmləri əsas yerlərdən birini tutur.

Tədris filmləri kommunikativ kontekst fonunda dili canlı təqdim etməyə imkan verir.

Tələbələr dialoqu eşitməklə yanaşı, onun iştirakçılarını da görürlər.

Film tələbələrə öz fikirlərini müstəqil şəkildə planlaşdırmağa imkan verir.

Tədris prosesində kinofilmlərin istifadə olunmasının əsas əhəmiyyəti mətnlərin təhlili və oxunuşu tələbələr tərəfindən tək halda deyil, kollektiv formada mənimsənilməsidir.

Tədris filmlərindən istifadə edərkən, real danışıq ünsüyyətinin qanuniliyini nəzərə almaq lazımdır.

Tədris filmlərinin tətbiq olunması tələbələrin nitq prosesində danışma ünsiyyətini inkişaf etdirir.

Filmlərin tədrisi tələbələrin dərs zamanı (prosesi) yaradıcılıq imkanlarını genişləndirir.

Filmlərin rus dili dərslərində xarici dil kimi tətbiq olunması tələbələrə öyrəndikləri dilin mədəniyyətini dərindən mənimsəməyə kömək edir.

Dərs prosesində filmlərin tətbiqi aşağıdakı məsələlərin həllinə kömək edir:

1) tələbələrin sərbəst işləməsi;
2) tələbələrin bilik səviyyəsinin yüksəlməsi;
3) tələbələrin fəallaşması.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, rus dili dərslərində xarici dil kimi tədris filmlərinin tətbiqində istifadə olunan metodlar, tələbələrin seçdikləri ixtisası dərindən öyrənmələrinə kömək edir.

Açar sözlər: müasir metodika, axtarış, sərbəst, istifadə etmək, mənəvi tələbat, hazırlıq mərhələsi, birgə fəaliyyət, tədris işi, ixtisas, daimi.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vəfa Bünyadova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

UOT 81.
ÇİMNAZ KƏRİMOVA
Bakı Slavyan Universiteti
Suleyman Rustəm 33
sevinc.n@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN SİNTAKSİSİNDƏ İNTEQRASİYA PROSESİ

Xülasə

Məqalə mətnin inteqrasiyasında və tamlığında linqvistik funksiyaların roluna həsr olunmuşdur. Azərbaycan və ingilis bədii ədəbiyyatın sintaksisində inteqrasiya prosesi araşdırılır. Bu problemin dilçilik üçün aktuallığı son onilliklərdə mətn dilçiliyinin sürətli inkişafı ilə izah edilir. Onun məqsədi mətnin semantik və bədii-ideoloji vəhdəti baxımından araşdırılması, mətnin nitq vasitələrinin təşkili və istifadə prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi, müxtəlif mətnlərdə dil fenomenlərinin funksional-üslubi özünəməxsusluğunun öyrənilməsidir. Mətn inteqrasiyasının problemləri dilin kommunikativ funksiyasını təmin edən əlaqəli nitqin təşkili məsələləri ilə birbaşa əlaqəli olduğu üçün bu mövzunun tədqiqi vacib və aktualdır. Beləliklə, bu tədqiqatın aktuallığı linqvistlərin mətn və onun kateqoriyalarının öyrənilməsinə artan marağı, mətni formalaşdıran vahidlərin müəyyən edilməsinin nəzəri və praktik zərurəti, mətn inteqrasiyası vasitələrinin probleminin kifayət qədər tədqiq olunmaması ilə bağlıdır. Təhlil kommunikativ dilçilik və mətn dilçiliyinin struktur-semantik və funksional istiqamətində aparılmışdır. Tədqiqatın elmi yeniliyi sintaktik inteqrasiya proseslərinin öyrənilməsinə linqvopoetik yanaşma ilə müəyyən edilir; təhkiyə formaları mətnin sintaktik inteqrasiya prosesinin və tamlığının yaranmasını və varlığını şərtləndirən bir faktor kimi təsnif və təsvir olunur. Elmi yenilik eyni zamanda aşağıdakılardan ibarətdir:

- sintaktik inteqrasiya prosesinin fəaliyyət mexanizminin təsviri;
- onların təhlil metodlarının işlənib hazırlanması;
- ən kiçik mətn vahidi – fövqi fraza vahidi hüdudunda inteqrasiyanın öyrənilməsi (çünki mikromətnin xarakterik xüsusiyyətləri makromətnə də aid edilir);
- mətnin sintaktik proseslərinin tədqiqi üçün lazım olan anlayışların elmi səviyyədə işlənməsi (“inteqrasiya sintaktik proses kimi”, “dezinteqrasiya sintaktik proses kimi”, “proses komponenti”, “proses komponentlərinin qarşılıqlı əlaqələri”, “proseslərin qarşılıqlı əlaqələri”).

İşdə kommunikativ təhlil, təsviri metod (sintaktik proseslərin öyrənilməsində, ümumiləşdirmədə, təhlil edilmiş materialın təsnifatında); kontekstual təhlil (inteqrasiya proseslərinin komponentlərini müəyyənləşdirilməsində, proseslərdə komponentlərin qarşılıqlı təsirinin təsvirində); semantik-sintaktik, struktur-kommunikativ və struktur-funksional təhlil (inteqrasiya proseslərinin komponentlərinin aşkara çıxarılmasında, proseslərdə komponentlərin qarşılıqlı təsirinin və proseslərin qarşılıqlı təsirinin təsvirində, proseslərin funksiyalarının müəyyənləşdirilməsində) istifadə edilmişdir. Təhlil vahidi inteqrasiya prosesinə malik olan mətn fraqmentidir. Tekstoloji təhlil metodu tətbiq olunmuşdur: verilmiş nümunələr fövqi fraza vahidi və ya onların fraqmentləridir, onların əsasında inteqrasiya əlaqələri öz komponentləri arasında araşdırılır.

Açar sözlər: mətn, inteqrasiya, bədii ədəbiyyat, dilçilik, proses, kateqoriya, forma.

İnteqrasiya prosesinin mahiyyəti bir-birindən fərqli kommunikasiya üsulları ilə həyata keçirilən semantik tamlığına nail olmaq üçün mətnin hissələrinin birləşdirməsindən ibarətdir.

Tamlıqdan danışarkən, biz dil vasitələrinin müəyyən bir arsenalını əhatə edən linqvistik kategoriyaya aid olan əlaqəlilikdən fərqli olaraq mətnin semantik, estetik, praktik xüsusiyyətlərini nəzərdə tuturuq. Mətn parçalarının xətti və fövqəlxətti inteqrasiyasının yaradılmasında mühüm rol fövqi fraza vahidlərinin səviyyəsində fəaliyyət göstərən təkrarlara aiddir.Təhkiyə formaları mətnin təklif olunduğu və onu xarakterizə edən subyektə işarə edən formalar kimi müəyyən edilir.

Azərbaycan və ingilis bədii nəsrinin mətnlərində təhkiyə formaları sintaktik inteqrasiya proseslərinin yaradılması və mövcudlunu şərtləndirən amildir.

Təhkiyə formalarının təzahürünün aşağıdakı üsulları vurğulanır:

- ənənəvi kompozisiya və üslub formalarının assimetriyası: nəql edən tərəfindən söylənilən nitqdə qəhrəman nitqinin əriməsi və mənimsəməsi baş verir və yaxud qəhrəmanın nitqinin danışığını özündə ehtiva edir: "Çox-çox illər sonra qoca yaşlarında hərdənbir ömrünün acı və xoş xatirələrini fikrində arıtlayanda, şadlıq və kədər günlərini yada salanda Zaur düşünürdü: əgər həyatı boyu bəxtiyar illəri, ayları, günləri, saatları, dəqiqələri olmuşdusa, xoşbəxt dəqiqələrinin ən xoşbəxti bax bu bir neçə an idi...Domodedovo aeroportunun şəffaf qalereyasında uzaqdan Təhminəni görəndə, ona tərəf qaçanda, Təhminəni qolları arasına alanda və Təhminə deyəndə: Zaurik, nə yaxşı ki, gəldin" [3, s.220].- monoloji və dialoji replikaların əlaqələndirilməsində pozulma: monoloji replikaya sərbəst vasitəsiz nitq və ya həqiqi mənada vasitəli olmayan nitq kimi qurulmuş dialoji replikalar daxildir və ya müəllifin (və ya nəql edənin nitqinin), dialoji replikaların, həqiqi mənada vasitəli olmayan nitqin bir-birini əvəz etməsi (və ya anlatıcının danışması) müşahidə olunur. Məsələn: Məleykə xanıma dedim ki, Pikassonun «Kasıbların süfrəsi» qrafikası yadınızdadırmı? Məleykə xanım dedi ki, bəli, yadımdadır, «mavi dövrün» bəhrəsidir: kişi ilə qadın yeməkxananın bir küncündə oturublar, qarşılarında içi boş boşqab, bir tikə çörək, iki stəkan və bir şüşə var; kişi sol əlini qadının çiyninə qoyub, sağ əlini onun qoluna söykəyib; ayrı-ayrı səmtə baxırlar, fikirlidirlər. Sonra Məleykə xanım mənə elə baxdı, yəni ki, indi gördünüzmü «Kasıbların süfrəsi» yadımdadır, ya yox? Mən bu təkəbbürlü baxışları cavabsız qoydum və dedim ki, yaxşı hafizəniz var, tamamilə doğrudur, mən həmin əsəri nəzərdə tuturam. [4].

- sitatlardan istifadə: sitat tam ola bilər və ya dəyişdirilə bilər. Məsələn, dəyişdirilmiş sitat: Vaxt özü mənə isbat etdi ki, hər yara sağalan deyil. O, mənə anlatdı ki, əbədi gedən taksiləri saxlamaqçün bəlkə bir ömür boyu piyada qaçmalı olsan belə qaçmalısan, heykəl təki durub fəlsəfə yürütmək bir peşə deyil [3, s.196].

- mətni "aralayan" sintaktik komponentlərinin (əlavə, parselyasiya, abzaslara üzvlənmə və s.) istifadəsi (daha ətraflı aşağıda verilmişdir). Məsələn, Mən təşviş içində sentyabrın birinci dərs gününün bitməsindən sonra gözlədim ki, yenə də keçənilki şit zarafatlar, "şairəm çünki vəzifəm budur... ənam alım" kimi atmacalar... Bunu Arif uydurmuşdu və hər dəfə ədəbiyyat xaric bəzi o biri dərslərdən, məsələn, cəbrdən, həndəsədən, kimyadan qeyri-obyektiv aldığım yazıq "üş"lərə, "dörd"lərə (əlbəttə ki, bunlar mənim "ədəbi uğurlarımın" məktəb tərəfindən bir növ "cavabı" idi) beləcə mənim arxamca yana-yana istehza edirdi. Yəni şairliyinin hesabına o biri dərslərdə sənə edilən güzəştləri elə bilmə başa düşmürük – eşşək deyilik və çörəyi də ağzımıza yeyirik...

Qəribədir, bu dəfə heç bir atmaca zarafat olmadı. Elə bil sözləşiblər. Əksinə, hamısı, Arifin özü də mənə nəsə qəribə bir... baxışla baxırdılar, gözlərində istilik vardı... [1].

Sintaktik inteqrasiya proseslərinin mövcudluğunu şərtləndirən amil kimi təhkiyə formaları çox funksiyalıdır. Birincisi, onlar inteqrasiya sintaktik proseslərin fəaliyyət mexanizmini ortaya qoyur. İkincisi, bədii mətndə sintaktik proseslərin funksiyalarını müəyyənləşdirir.

Təhkiyə formaları aşağıdakı sintaktik proseslərin yaranmasına səbəb olmuşdur: başqasının nitqinin qurulması, mürəkkəb cümlələrin mürəkkəbləşdirilməsi, sintaktik təkrarlar, sitat gətirmə, allüziya və reminissensiya, əlavələr, parselyasiya, abzaslara üzvlənmə, sintaktik

implikasiya (yalnış və ya gizli təsəvvür edilən ifadələr). Bu sintaktik proseslər komponentlər arasındakı əlaqədə fərqlənən inteqrasiya və dezinteqrasiya proseslərinin qruplarını təşkil edir.

Komponent dedikdə qarşılıqlı fəaliyyət prosesinin həyata keçirilməsini təmin edən prosesin tərkib hissələri başa düşülür. Sintaksik proses prosesin komponentləri arasında həyata keçirilən hərəkətlərdir. Məsələn: "Qəribədir...çox qəribə fikirdir...deməli, taleyinizə gələcəyin bir neçə müxtəlif variantı yazılıb, onlardan hansı birini seçmək isə özümüzdən asılıdır. Deməli...qəribə fikirdir bu...ətrafı fikirləşmək lazım idi bu barədə...Macal olanda" [2, s.398]. "Bu barədə" - əvvəlki məlumata yönəldir və həmin məlumatı bu mətnin parçası ilə əlaqələndirir; "macal olanda" – isə gələcək mətni indiki mətnlə əlaqələndirir. Beləlilkə də, retrospeksiya və prospeksiyanın (anaforik-kataforik əlaqələrin) mətnin inteqrasiyasındakı rolunu aydın görmək olur.

Özgə nitqin qurulması prosesinin komponentləri bir-birinin ardınca gələ bilər. Bir komponent digərinə daxil edilə bilər. Müəllifin komponenti xarici komponentdən istifadə edə bilər.

İnteqrasiya sintaktik bir proses kimi sintaktik proseslərin və ya sintaktik proseslərin komponentlərinin birləşməsidir [6, c.7]. Mətn hissələrinin inteqrasiyasının nəticəsi onun bütövlüyünə çevrilməsidir [7, p.94-95].

İnteqrasiyanın sintaktik proseslərinin seçilməsi təhkiyə formalarının yuxarıda göstərilən təzahürlərinin üsullarına əsaslanır: ənənəvi kompozisiya üslub formalarının assimetriyası, monoloji və dialoji replikaların birləşməsində pozulma, sitatların istifadəsi, mətn fraqmentində mövzuların aktuallaşdırılması, mətni "aralayan" sintaktik komponentlərin istifadəsi. Sonuncu metod (mətni "aralayan" sintaktik komponentlərin istifadəsi) universaldır və inteqrasiya və dezinteqrasiya sintaktik proseslərin yaranmasına səbəb olur. İnteqrasiya prosesinə gəldikdə, daxil edilən komponent özgə nitq komponentini özündə birləşdirə bilər.

Birləşmə (inteqrasiya) mətnin parçasında aşağıdakılarla ifadə olunur:

a) ənənəvi sintaktik və punktuasiya formasına malik olmayan planların "ifadədə müəyyən ekspressiv-məna elementlərinin aksentləşdirilməsi" üsulu kimi sintaktik təkrar;

b) ənənəvi sintaktik və punktuasiya formasına malik olmayan (intermətnlik) müəllif mətninə daxil edilən bir və ya bir neçə mənbələr.

Mətn mövzusu və ya məzmunun koherentliliyi də mətni birləşdirir.

Mövzu məlum olan informasiyaları ötürdüyünə görə o, cümlənin və ya mətnin başlanğıcında gəlir. Bütün cümlənin rema olduğu və mətnin əvvəlində verildiyi halda, bütün sonrakı mətn bu ilkin rema vasitəsilə də inteqrasiya olunur: məsələn, remanın nağıl mətn fraqmentində aktuallaşdırılması: Biri vardı, biri yox idi, bir keçisaqqal kişi var idi.

İnteqrasiya və dezinteqrasiya sintaktik proseslərinin hərəkət mexanizmi proseslərdə komponentlərin qarşılıqlı təsirini, proseslərin bir-birinə qarşılıqlı təsirini ehtiva edir. Proseslərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri mətnin fraqmentində inteqrasiya və / və ya dezinteqrsiya prosesinin birgə və ya növbə ilə mövcudluğudur. Məsələn:

... İlk dəfə idi ki, gecələr istədiyim yuxunu görə bilirdim. Xəstəxanada yatdığım müddətdə buranın bir xeyri o oldu ki, öyrəşdirdim artıq özümü buna, yəni ürəyim istəyən yuxunu görməyə. Demək olar ki, sifariş kimi idi, hansı yuxunu, hansı məzmunda istəyirdim, özüm özümə sifariş edirdim (əlbəttə ki, xüsusi üsulu var idi bunun). Ən çox sevdiyim yuxu isə üzməklə bağlı idi. Elə-belə üzməyi demək olar ki, bacarmıram. Bax, bizim aramızda əsl üzgüçü İlkindir. Saatlarla üzə bilir – qəribədir. Mən isə "demək olar"sız da üzməyi bacarmıram, həqiqəti demək lazımdır. Amma yuxuda... Sürətlə, əl-qolumu geniş ata-ata, az qala bütün dənizi qucaqlaya-qucaqlaya hər gecə nə zaman, nə qədər istəsəm üzdükcə üzürəm. Ləzzət eləyir [1]. Bu mətndə arxa plana aid iki məlumat var: 1) əlbəttə ki, xüsusi üsulu var idi bunun və 2) Bax, bizim aramızda əsl üzgüçü İlkindir. Saatlarla üzə bilir – qəribədir. Lakin bu məlumatlar müəllifin əsas fikri ilə əlaqəli olduğu üçün onlar bu mətni parçalamır, yəni mətndə dezinteqrasiya və inteqrasiya prosesləri yanaşı həyata keçirilir.

Mürəkkəbləşdirilmiş mürəkkəb cümlələr özgə nitqinin qurulması kimi inteqrasiya proseslərini əhatə edir; sintaktik təkrar (paralellik: Elçinin dilində paralel parçaların müxtəlif səciyyəli təkrarı mətnə monolitlik verir. Məsələn, ...o karvanda altı dəvə var idi, hər dəvənin də öz sarbanı var idi, hərə öz dəvəsinin qabağına düşüb gedirdi və mən açıq-aşkar gördüm ki, o sarbanlar bir-bir Cəfərə, Adilə, Əbdüləliyə, Qocaya, Cəbrayıla, Ağarəhimə oxşayır [5, s.229]) və dezintqerasiya prosesi – sintaktik implikasiya.

Təhkiyə formaları sintaktik inteqrasiya proseslərinin mövcudluğunun şərti olan amil kimi çox funksiyalıdır. Birincisi, həmin formalar inteqrasiya sintaktik proseslərin fəaliyyət mexanizmini ortaya qoyur. İkincisi, bədii mətndə sintaktik proseslərin funksiyalarını müəyyənləşdirir.

İnteqrasiya proseslərinə daxildir: mətndaxili inteqrasiya və mətnlərarası inteqrasiya. Onlar bədii mətnin ədəbi istiqamətə aid edilməsindən asılı olaraq, fərqləndirilir.

Başqasının nitqini qurmaq, mürəkkəb cümlələrin mürəkkəbləşdirilməsi, sintaktik təkrarlar mətndaxili inteqrasiyanın sintaktik proseslərinə aiddir. Bu proseslər üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, onların yaradılmasında bir mətnin komponentləri iştirak edir.

Başqasının nitqini qurmaq / vasitəli nitqin qurulması müəllifin və vasitəli nitq komponentlərinin qarşılıqlı təsirləri ilə yaradılmış sintaktik proses kimi tədqiq edilmişdir. Müəllif komponenti nəql edənin, başqasının nitqini daxil edən və onu dayandıran rəvayətçinin nitqidir. Vasitəli nitq komponenti qəhrəmanın, rəvayətçinin, nəql edənin nitqi ilə daxil olunan, ondan əvvəl gələn, dayandırılan nitqdir. Başqasının nitqinin qurulması prosesini yaradan komponentlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri başqasının nitqinin verilmə üsulundan, onun yaradılmasında iştirak edən komponentlərin sayından, söz / ünsiyyət formasından asılıdır.

Tədqiqatın gedişində aydın olmuşdur ki, bədii nəsr mətnlərdə başqasının nitqinin qurulması prosesini şərtləndirən təhkiyə formalarının təzahürü aşağıdakı üsullarda özünü göstərir: ənənəvi kompozisiya-üslub formalarının assimetriyası, monoloji və dialoji replikaların bir-birinə qoşulmasında pozulma halı. Bu üsulların əsasında nəql edənin, rəvayətçinin, qəhrəman(lar)ın nitq parçalarının "qarışması" durur.

Başqasının nitqinin qurulması, mürəkkəb cümlələrin mürəkkəbləşdirilməsi, mətn fraqmentində mövzunun aktuallaşdırılması, mətndaxili zəncir əlaqəsi (əvəzliklərin, leksik və sintaktik təkrarların istifadə edilməsi, sinonimlərin, əvəzliklərin və əvəzlik zərflərinin istifadə edilməsi, sinonimlərin, əvəzliklərin, əvəzlik zərflərin, feilin zaman formaları) mətndaxili inteqrasiyanın sintaktik proseslərinə aiddir. Bu proseslər üçün ümumi olan odur ki, bir mətnin komponentləri onların yaradılmasında iştirak edir.

Ədəbiyyat:

1. Abdulla K. Tarixsiz gündəlik. Bakı, «XXI-YNE», 2005, 288 s.
2. Anar. Seçilmiş əsərləri, I hissə. Bakı: Azərnəşr, 1988, 400 s.
3. Anar. Seçilmiş əsərləri, II hissə.Bakı: Azərnəşr, 1988, 352 s
4. Elçin. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı: Azərnəşr, 1988, 452 s.
5. Elçin. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı: Azərnəşr, 1988, 448 s.
6. Марьина О.В. Интеграционные и дезинтеграционные процессы в синтаксисе русской художественной прозы 1980-2000-х гг. Автореф. дисс. … док. фил. наук, Барнаул, 2012, 35с.
7. Щирова И. А., Гончарова Е. А. Многомерность текста: понимание и интерпретация: Учебное пособие. СПб.: ООО «Книжный Дом», 2007, 472 с.

Ч.Керимова

Процессы интеграции в синтаксисе текстов азербайджанской и английской художественной литературы

Резюме

Статья посвящена роли языковых функций в интеграции и целостности текста. Рассматриваются процессы интеграции в синтаксисе текстов азербайджанской и английской художественной литературы. Данная проблема актуальна для языкознания, поскольку последние десятилетия знаменуются стремительным развитием лингвистики текста, в задачу которой входит рассмотрение текста с точки зрения его смыслового и идейно-художественного единства, выявление принципов организации и использования речевых средств текста, изучение функционально-стилистического своеобразия языковых явлений в различных текстах. Исследование настоящей темы является актуальным, так как проблемы интеграции текста непосредственно связаны с вопросами организации связной речи, обеспечивающей коммуникативную функцию языка. Таким образом, актуальность настоящего исследования обусловлена возрастающим интересом лингвистов к изучению текста и его категорий; теоретической и практической необходимостью определения текстообразующих единиц; недостаточной разработкой проблемы средств интеграции текста. Анализ выполнен в русле структурно-семантического и функционального направлений коммуникативной лингвистики и лингвистики текста. Научная новизна исследования определяется лингвопоэтическим подходом к изучению процессов синтаксической интеграции; повествовательные формы квалифицированы и описаны как фактор, обусловливающий порождение и существование синтаксического процесса интеграции и целостности текста. Научная новизна заключается также:

- в описании механизма действия интеграционного синтаксического процесса;

-в разработке методики их анализа;

- в исследовании интеграции в пределах наименьшей единицы текста – сверхфразового единства (поскольку свойства, присущие микротексту, присущи и макротексту);

- во введении в научный обиход понятий, необходимых для исследования синтаксических процессов текста («интеграция как синтаксический процесс», «дезинтеграция как синтаксический процесс», «компонент процесса», «взаимодействие компонентов процесса», «взаимодействие процессов»). В работе использованы: коммуникативный анализ, описательный метод (при изучении синтаксических процессов, обобщении, классификации анализируемого материала); контекстуальный анализ (при выявлении компонентов процессов интеграции, описании взаимодействия компонентов в процессах); семантико-синтаксический, структурно-коммуникативный и структурно-функциональный анализ (при выявлении компонентов процессов интеграции, описании взаимодействия компонентов в процессах и взаимодействия процессов, установлении функций процессов). Единицей анализа является фрагмент текста с интеграционным процессом. Был применён метод текстологического анализа: приведённые примеры представляют собой сверхфразовые единства или их фрагменты, на основе которых проводится исследование интеграционных связей между их составляющими.

Ключевые слова: текст, интеграция, художественная литература, лингвистика, процесс, категория, форма.

Ch.Kerimova

Processes of integration in the syntax of texts of azerbaijan and english fiction

Summary

The article is devoted to the role of language functions in the integration and integrity of the text. The processes of integration in the syntax of the texts of Azerbaijani and English fiction are considered. This problem is relevant for linguistics, since the last decades have been marked by the rapid development of text linguistics, whose task is to examine the text from the point of view of its semantic and ideological and artistic unity, identify the principles of organization and use of text speech means, study the functional and stylistic originality of linguistic phenomena in various texts. The study of this topic is relevant, since the problems of text integration are directly related to the organization of coherent speech, providing the communicative function of the language. Thus, the relevance of this study is due to the increasing interest of linguists in the study of the text and its categories; the theoretical and practical necessity of defining text-forming units; insufficient development of the problem of text integration tools. The analysis is made in line with the structural-semantic and functional areas of communicative linguistics and text linguistics. The scientific novelty of the research is determined by the linguistic approach to the study of syntactic integration processes; narrative forms are qualified and described as a factor in the generation and existence of a syntactic process of integration and integrity of the text. Scientific novelty is also:

- in the description of the mechanism of action of the integration syntactic process;

-in the development of methods for their analysis;

- in the study of integration within the smallest unit of text - super-expressive unity (since the properties inherent in microtext are inherent in macrotext);

- in establishing the functions of the integration syntactic process in Azerbaijani and English prose artistic texts;

- in the introduction to scientific use of concepts necessary for the study of syntactic processes of the text (“integration as a syntactic process”, “disintegration as a syntactic process”, “process components”, “interaction of process components”, “interaction of processes”). The scientific novelty of the research is determined by the linguistic approach to the study of syntactic integration processes; narrative forms are qualified and described as a factor in the generation and existence of a syntactic process of integration and integrity of the text. Scientific novelty is also:

- in the description of the mechanism of action of the integration syntactic process;

-in the development of methods for their analysis;

- in the study of integration within the smallest unit of text - super-expressive unity (since the properties inherent in microtext are inherent in macrotext);

- in establishing the functions of the integration syntactic process in Azerbaijani and English prose artistic texts;

Keywords: text, integration, fiction, linguistics, process, category, form.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019
Filologiya elmləri doktoru, professor Əfqan Abdullayev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYSEL ŞABANOVA
Bakı Slavyan Universiteti
Bakı, S.Rüstəm 33
aysel.shabanova.02@gmail.com

RƏNG ADLARI İLƏ FORMALAŞAN FRAZEOLOGİZMLƏRİN KÜTLƏVİ İNFORMASİYA VASİTƏLƏRİNDƏ İŞLƏDİLMƏSİ

XÜLASƏ

Məqalədə ingilis dilində rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlər tədqiq edilir. Burada ingilis kütləvi informasiya vasitələrində işlədilmiş ağ, qara, göy və qırmızı rəng adları ilə formalaşmış frazeologizmlərin məna çalarları araşdırılır. Müəllif ingilis kütləvi informasiya vasitələrində işlədilmiş nümunələr əsasında rəng adları ilə formalaşmış frazeologizmlərin etimalogiyası haqqında da məlumat verir. Bundan əlavə, həmin frazeologizmlərin Azərbaycan dilində ekvivalentini təsvir edərək, onlar haqqında daha aydın təsəvəvvür yaradır. Təqdim edilmiş məqalədə frazeologizmlərin formalaşması tarixi bir prosesin nəticəsi olması göstərilir.

Belə ki, vaxt keçdikcə həmin birləşmələr ilkin həqiqi mənasından uzaqlaşaraq məcazi məna ifadə etməyə və frazeologizmlərin bütün xarakterik xüsusiyyətlərini qazanmağa başlayır. Sonda müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, məlumatın daha canlı və maraqlı təqdim edilməsinə xidmət edən rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlər milli və kulturoloji vahidlərdir. Həmin frazeologizmlərin siyasi, iqtisadi və s. mətnlərdə işlənməsi kütləvi xarakter daşımır. Onlar daha çox ümumişlək leksikanın tərkibində çıxış edir.

Açar sözlər: *frazeologizm, kütləvi informasiya vasitələri, məna çaları*

İnsanlar informasiya mübadiləsi aparmaq, ünsiyyət qurmaq öz nitqlərində adi söz və söz birləşmələri ilə yanaşı frazeoloji vahidləri də işlədirlər. Frazeologizmlər obrazlı, metoforik, expressiv vahidlərin olub, nitqin daha axıcı və rəngarəng olmasına xidmət edirlər. Frazeologizmlər bir sıra xüsusiyyətlərinə, o cümlədən tərkibindəki komponentlərin semantikasına görə müxtəlif qruplara bölünür. Belə qruplardan biri də tərkibində rəng adları işlənən frazeologizmlərdir.

Rənglərə insan həyatının və onu əhatə edən ətraf aləmin bütün sferalarında rast gəlmək mümkündür. Müxtəlif elm sahələrində, eləcə də dilçilik sahəsində rəng adlarının tədqiqi alimlərin diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Bildiyimiz kimi, xalqın mədəniyyəti, tarixi, sosial həyatı, adət - ənənələri və s. dildə öz əksini tapır. Rəng adlarını tədqiq edən alimlər belə nəticəyə gəliblər ki, bu və ya digər xalqın rənglərə münasibəti, rənglərin insan həyatındakı rolu və s. məsələlər dil materialında, daha dəqiq desək, frazeoloji vahidlərdə, atalar sözləri və məsəllərdə, əfsanələrdə, rəvayətlərdə və s. öz əksini tapmışdır.

Frazeoloji ədəbiyyatlara nəzər saldıqda, hər hansı bir dilin frazeoloji sistemində rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlərin mühüm yer tutduğunu görərik. İngilis dilinin frazeologiyasında xeyli sayda rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlərə rast gəlmək mümkündür. Bu cür frazeologizmlər xalqın milli təfəkkürünü əks etdirir. Bu tədqiqat işimizdə tərkibində "qara", "ağ", "göy" və "qırmızı" rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlərin bir qisminin kütləvi informasiya vasitələrinin dilində hansı şəkildə işlənməsini araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

"Qara" rənglər spektrinda əsas rənglərdən biridir. O, xromatik rəng qrupuna aiddir. Tərkibində qara rəng işlənən frazeologizmlərin əksəriyyəti mənfi məna çaları ifadə edir. Bu da qara rəngin ingilis mədəniyyətində zülmətin, cəhənnəmin, kədərin və s. rəmzi hesab ediməsi ilə əlaqədardır. İngilislər qara rəngi "the colour of sin and sorrow" (günahın və qəmin rəngi)

adlandırırlar. [2, s. 34] İngilis dilində qara rəngin neqativ məna ifadə etdiyi xeyli sayda frazeologizmlər vardır. Onlara kütləvi informasiya vasitələrinin nümunəsində nəzər salaq:

"Four years ago, David Cameron was the blackest of *black sheep* in Brussels. He had upped and left a meeting after using the UK's veto to block the Lisbon Treaty. Nick Clegg, it was said, spent the next few days applying all his diplomatic skills to mending fences" [6].

Yuxarıdakı nümudə işlənmiş "*black sheep"* frazeologizmi dilimizi "üz qarası yaxud rüsvayçılıq" kimi tərcümə edilir. "The Independent" jurnalı bu frazeologizmi Devid Kamerunun Brusseldəki iclas zamanı davranışı ifadə etmək üçün işlətmişdir. Bu frazeologizmin etimalogiyasına da nəzər salsaq görərik ki, ingilis inanclarına görə qara qoyun uğursuzluğun rəmzi sayılırdı. Hətta qara qoyunlar ağ qoyunlara nisbətən xeyli ucuz satılırdı. Vaxt keçdikcə də bu birləşmə müəyyən məcazlıq qazanmış və hal-hazırda frazeologizm kimi "utancverici hərəkətlərinə görə kütlədən seçilən, üz qarası olan insanları ifadə etmək üçün işlədilir.

"Hundreds of billions of pounds have been wiped off global markets on a day dubbed *'Black Monday'.* The main Shanghai index fell by up 9 pc on Monday as renewed turmoil struck Chinese markets, leading to sharp falls across the globe" [15].*'Black Monday'* frazeologizmi dilimizə "uğursuz, maddi cəhətdən xeyli miqdarda itki baş vermiş gün" mənasını ifadə edir və əsasən iqtisadi diskursda işlədilir. Bu frazeologizm 1987-ci ilin 19 oktyabrından sonra termin-frazeologizm kimi işlənməyə başlamışdır. Belə ki, həmin tarix dünya fond bazarının anidən minimal dərəcəyə enməsi və iqtisadiyyatın çökməsi ilə yadda qalmışdır.

Maraqlı hal ondan ibarətdir ki, quruluşca *'Black Monday'* frazeologizminə oxşar olan *'Black Friday'* birləşməsindəki qara rəng birincinin əksinə olaraq "gəlir, maddi rifah" mənalarında işlənir. Deməli, qara rəng yalnız mənfi deyil, müsbət mənalarda ifadə edə bilər:

"The lure of *Black Friday* sales over November led to a surprise jump in British retail sales last month, as shoppers opened their wallets both in department stores and online" [8]. Qara rəngin əksi sayılan digər xromatik rəng ağdır. Ağ rəng paklığı, günahsızlığı, azadlığı, sülhü simvolizə edir. "And at a time when I think lots of businesses are struggling to build consumer trust for various reasons I think it's really, really, really important in this space *to be whiter than white* with your customers"[11].

Yuxarıdakı nümunədə işlədilmiş "*to be whiter than white"* frazeologizmi müştərilərin etibarını qazanmaq, onların yanında təmiz vicdanlı olmaq mənalarında işlədilir. Azərbaycan dilinə bu frazeologizm "alnı açıq olmaq" kimi tərcümə edilir.

İngilis dilində ağ rəng mənfi məna çalarları da ifadə edə bilər. Bu zaman o, qorxaqlığı, acizliyi simvolizə edir. "Approximately 16,000 British conscientious objectors refused to fight during the war. Some worked in civilian jobs, others were sent to prison. Many were handed a *white feather* as a sign of cowardice and to try to shame them into fighting" [12].

"A *white feather"* frazeologizmi dilimizə ağ bayraq kimi tərcümə edilir. Həmin frazeologizmin etimologiyasına nəzər saldıqda görərik ki, ingilis mədəniyyətində ağ xoruzun lələyi qorxaqlığın rəmzi hesab edilirdi. İngiltərə müharibəyə getməyən oğlanları ələ salmaq üçün ağ xoruz yaxud onun lələyini hədiyyə edərdilər. Həmin frazrologizm də ilkin mənasını məhz buradan götürmüşdür.

Qırmızı rəng alovun, sevginin, ehtirasın, cazibənin, qanın rəngi hesab edilir. Bu rəng həm də əsəb, hiddət və utancaqlıq vəziyyəti də ifadə edə bilər. Tərkibində qırmızı rəng işlənən bəzi frazeologizmlərə nəzər salaq: "All this talk of mental illness and parenting is a *red herring*. The issue is, has always been - accessibility of guns" [13]. *"Red herring"* frazeologizmi dilimizə diqqəti yayındıran manevr kimi tərcümə olunur.

Yuxarıdakı cümlədə həmin frazeolgizm mənfi mənada işlənir çünki, burada məqsəd vacib məsələlərdən yayındırmaqdan gedir. *"Red herring"* birləşməsinin ilkin və həqiqi mənası "hisə verilmiş balıq" deməkdir. Əvvəllər ovçular itlərinə şikarın izini götürməyi öyrətmək üçün hisə verilmiş balıqdan istifadə edirdilər. Sonralar bu birləşmə həqiqi mənasından qismən uzaqlaşaraq diqqəti yayındıran manevr kimi işlənməyə başladı.

”Last week came reports that investigators had caught Roberto Helg, Palermo’s chamber of commerce leader and another “anti-Mafia champion”, *red-handed* as he pocketed €100,000 (£72,100) that he’d extorted from a local businessman, who had tipped off police” [8].

Yuxarıdakı birləşmədə işlədilmiş “*red-handed”* birləşməsi Azərbaycan dilinə “cinayət başında yaxalanmaq” mənasını ifadə edir. Bu frazeologizmdəki qırmızı rəng qanı simvolizə edir. Belə ki, orta əsrlərdə İngiltərədə qatili ittiham etmək üçün onu mütləq əliqanlı, yəni cinayət zamanı yaxalamaq lazım idi. Əks halda, kimisə günahlandırmaq olmazdı.

Qırmızı rəng həm də dəbdəbənin, mötəbərliyin də simvolu sayılır. Aşağıdakı nümunədə işlədilmiş *“red carpet”* frazeologizmi dilimizə qonağın mötəbər şəkildə qarşılanması mənasını ifadə edir. “Robert Mugabe rolls out *red carpet* for Chinese premier in hope of securing further funds for Zimbabwe” [3].

Göy/mavi rəngin də ifadə etdiyi mənalar müxtəlifdir. O, melonxoniya, depressiya, narahatlıq kimi mənfi, əzəmət, hakimiyyət kimi müsbət, eləcə də sakitlik, gözlənilməzlik kimi neytral məna çalarları ifadə edə bilər. “That performance suggested the 21-year-old would back up his confident predictions prior to these Games, principally when he told his rivals to "brace themselves" for his display in the final of swimming's *blue ribbon event*” [12]. *“Blue ribbon”* birləşməsi dilimizə “əhəmiyyətli dərəcədə daha yaxşı” mənasını verir. Burada göy rəng əzəməti, mötəbərliyi simvolizə edir. Heç təsadüfi deyil ki, İngiltərədə kral ordeninin lenti göy rəngdədir. “It may be flawed – weak libretto, slow pace – but what an outrage that a work of such ineffable gorgeousness has just been lying around, heard once in a *blue moon*!” [11].

Yuxarıdakı birləşmədə işlənmiş *“blue moon”* frazeologizmi dilimizə “nadir hallarda” kimi tərcümə olunur. Bildiyimiz kimi, ayın mavi rəngdə (yəni bütöv formada) olması nadir baş verir, ona görə də gec-gec baş verən hadisəni hiperbolik şəkildə ifadə etmək üçün həmin frazeologizmdən istifadə edilir.

Göründüyü kimi, ingilis kütləvi informasiya vasitələrinin dilində xeyli sayda rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlər vardır. Onların hər biri milli-mədəni informasiya daşıyıcısı olub, fərqli mənalar ifadə edirlər. Kütləvi informasiya vasitələrindən götürülmüş nümunələrin təhlili zamanı aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

1) Tərkibində rəng adları işlənən frazeologizmlərin kütləvi informasiya vasitələrində işlədilməsi çatdırılan xəbərin daha canlı və maraqlı təqdim edilməsinə xidmət edir; 2) Rəng adları işlənən frazeologizmlərin kütləvi informasiya vasitələrində işlədilməsi bu və ya digər dərəcədə müəllifin mövqeyini əks etdirir; 3) Həmin frazeologizmlər mətnə milli, etnik və kulturoloji elementlər gətirir; 4) Tərkibində rəng adları işlənən frazeologizmlər əsasən ümumişlək leksikada tətbiq olunduğu üçün onların siyası, iqtisadi və s. mətnlərdə işlənməsi kütləvi xarakter daşımır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Английские идиомы с названиями цветов. – 3.03.2014. [электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: http://grammar-tei.com/anglijskie-idiomy-s-nazvaniyami-cvetov-english-idioms-with-colors/ (дата обращения: 22.03.2016)
2. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. М.: Русский язык, 1984, 945 с.
3. Dawber A. President Xi Jinping in Africa: Robert Mugabe rolls out red carpet for Chinese premier in hope of securing further funds for Zimbabwe // The Independent. – 1.12.2015. [электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: http://www.independent.co.uk/news/world/africa/president-xi-jinping-in-africa-robert-mugabe-rolls-out-red-carpet-for-chinese-premier-in-hope-of-a6756401.html (дата обращения: 19.01.2016)
4. Day M. Italy's 'anti-Mafia industry' comes under suspicion after shock claims over senior figures in fight against organised crime // The Independent. –

5. http://www.independent.co.uk/news/world/europe/italys-anti-mafia-industry-comes-under-suspicion-after-shock-claims-over-senior-figures-in-fight-10094448.html (дата обращения: 19.01.2016)
6. Dejevsky M. Good news: 2015 was the year lessons were - finally – learned // The Independent. – 23.12.2015. [электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: http://www.independent.co.uk/voices/2015-was-the-year-lessons-were-finally-learned-a6784631.html (дата обращения: 19.01.2016)
7. Duchen J. Wexford Opera Festival, Ireland // The Independent. – 1.11.2012. [электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: http://www.independent.co.uk/arts-entertainment/classical/reviews/wexford-opera-festival-ireland-8273338.html (дата обращения: 19.01.2016)
8. Knowles T. Black Friday provides a fillip for retail sales. // The Times. – 17.12.2015. [электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: http://www.thetimes.co.uk/tto/business/economics/article4643562.ece (дата обращения: 16.03.2016)
9. Moore L. Readers Respond: 'A Mother's Reckoning' // The New York Times. – 18.02.2016. [электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: http://www.nytimes.com/2016/02/18/books/review/readers-respond-a-mothers-reckoning.html?_r=0 (дата обращения: 22.03.2016)
10. Online Etimology Dictionary. [электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: http://www.etymonline.com (дата обращения: 22.03.2016)
11. O'Reilly L. A mobile carrier with 25 million customers is in the 'well advanced' stages of looking at technologies to block mobile ads across its network // Houston Chronicle. – 25.11.2015. [электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: http://www.chron.com/technology/businessinsider/article/UK-mobile-carrier-O2-is-in-the-well-advanced-6656348.php (дата обращения: 22.03.2016)
12. Press Association. London 2012: Nathan Adrian wins 100m freestyle gold in 47.52 seconds // The Guardian. – 1.08.2012. [электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: http://www.theguardian.com/sport/2012/aug/01/london-2012-olympics-swimming-nathan-adrian (дата обращения:19.03.2016)
13. Williams M. Top 10 facts you didn't know about the first world war // The Guardian. – 1.07.2014. [электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: http://www.theguardian.com/childrens-books-site/2014/jul/01/top-10-first-world-war-facts-marcia-williams (дата обращения:19.03.2016)
15. Yeomans J. How did Black Monday start? // The Daily Telegraph. – 24.08.2015. [электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: http://www.telegraph.co.uk/finance/china-business/11821043/How-did-Black-Monday-start.html (дата обращения:16.03.2016)

А.М.Шабанова

Фразеологизмы с цветовым компонентом в англоязычных сми

Резюме

В статье рассматриваются фразеологизмы с элементами цветообозначения в английском языке. Раскрываются основные значения устойчивых фразеологических выражений с цветообозначением белый, черный, синий и красный и их употребление в английской прессе. Автор также предоставляет информацию об этимологии фразеологизмов с цветовым компонентом, в англоязычных СМИ. Кроме того, автор описывает эквивалент фразеологизмов на азербайджанском языке и дает им более ясную картину. Данная статья показывает, что формирование фразеологизмов является результатом исторического процесса. Таким образом, со временем эти словосочетание

отходят от первоначального значения и начинают приобретать всеобъемлющий характер фразеологизмов. Автор приходит к выводу о том, что фразеологические единицы формировались исторически и приобретали свое идиоматическое значение, исходя из буквальных обозначений, реальных событий и явлений. В заключение, автор приходит к выводу, что фразеологизмы с цветовым компонентом, являются национально-культурными единицами. Эти фразеологизмы не часто встречаются политических, экономических текстах.

Они часто встречаются в общеупотребительной лексике.

Ключевые слова: фразеологизм, средства массовой информации, коннотация

A.M.Shabanova

Phraseological units with color component in english mass media

Summary

The article considers phraseological units with elements of color denominations in the English language. The main meanings of set phrases with the color denomination white, black, blue and red and their usage in the English press are revealed. The author also gives information about the etymology of phraseological units with a color component in the English mass media. In addition, the author describes the equivalent of phraseological units in the Azerbaijani language and it gives a clear picture of their usage. Given article shows that the formation of phraseological units is the result of a historical process.

Thus, over time, these phrases lost their previous meaning begin to acquire figurative meaning. The author come to the conclusion that phraseological units formed historically and acquired their idiomatic meaning based on literal denominations, real events and phenomena. In conclusion, the author comes to the conclusion that phraseological units with a color component are national-cultural units. These units are not frequently used in political, economic discourse. Phraseologisms are phrases mostly found in commen usage.

Keywords: phraseologism, mass media, connotation

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019
Filologiya elmləri doktoru, professor İkram qasımov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SƏMAYƏ CƏLİLOVA
BDU
Zahid Xəlil 135
samaya@mail.ru

NƏSİMİ ŞEİRİNİN FƏLSƏFİ TUTUMU VƏ YA SÖZÜN ÜSYAN MƏQAMI

Xülasə

Dövrünün böyük mütəfəkkiri olan İmadəddin Nəsimi şeirlərinin dili elmi-fəlsəfi cəhəti ilə seçilir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Nəsimiyə qədər doğma dildə bu cür parlaq əsərlər miras qoyan ikinci müəllif yoxdur. Onun dilində işlənmiş hürufiliklə bağlı terminlər xüsusi təbəqə təşkil edir. Nəsimi qəzəllərinin əksəriyyətinin əsas atributu insan və onun üzüdür. O zaman üçün bu, görünməmiş üsyan idi. Şair insan üzünü Allahın kitabı Quranla bir tuturdu. Nəsimiyə görə, insanın üzünü oxumaq elə Allahın kitabını oxumaq deməkdir.

Nəsimi ərəb əlifbasındakı hərflərin insan üzündəki cizgilərlə tübii bənzərliyini dərk edir, bu yolla fikirlərini ifadə edirdi. Onun şeirlərində fəlsəfi görüşlə dilçilik təsəvvürü vəhdət təşkil edir.

Nəsimi sözə gələcəkdən xəbər verən misilsiz qüvvə kimi baxır. Bir sözdən, bir neçə sözdən, yığcam cümlədən ibarət olan hürufilik terminləri aforizm və frazeologiya funksiyası daşıyır.

Nəsimi öz şeirlərində son dərəcə alovludur, üsyankardır. Şair bəzən bütün mövcud inanclara meydan oxuyur. Amma hansı cərəyana, ideologiyaya üz tutsa da bir söz ustası kimi Nəsimi Şərq ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələri arasında tanınır. Dilinin gözəlliyi, fikir dünyasının dərinliyi sayəsində Nəsimi bu gün də sevilir, oxunur.

Açar sözlər: Nəsimi, söz, fəlsəfə, qəzəl, hürufilik

Bakının ən gur yerlərindən birində qoyulmuş böyük şairimiz İmadəddin Nəsiminin heykəlində bir məqam ilk baxışdan nəzəri cəlb edir: Şairin əbasının qolu və ətəyi küləkdə yellənir. Bu detal əslində şairin xarakterini açmaq, onun davasını, üsyankar olduğunu göstərmək üçün heykəltəraşın tapdığı uğurlu bir fənddir. Külək zamanın rəmzidir və bütün böyük şairlər kimi Nəsimi də öz zamanı ilə, dövrünün qanunları ilə əlbəyaxa davada olub. Bir faktı vurğulamağı lazım bilirik ki, bütün şərq ədəbiyyatında Nəsimi qədər üsyankar şair tapmaq, bəlkə də, mümkün deyil. Bu da, heç şübhəsiz ki, onun təbliğçisi olduğu Hürufilik cərəyanının ruhundan irəli gəlirdi. Doğrudur, Nəsimi ədəbiyyata yeni səslə, yenə düşüncə ilə gəlirdi, amma hər şeydən əvvəl onunla birlikdə yeni dil, yeni üslub, yeni deyim tərzi də gəlirdi. Nəsiminin söz meydanına çıxdığı XIV əsrin sonlarında İslam rezonansı bütün ehtişamı ilə dünyaya yayılmışdı, İslam çərçivəsi içində formalaşmış məzhəblər, təriqətlər meydana çıxan hər yeni cərəyanı mütləq mövcud dünyagörüşü fonunda saf-çürük edir, əksəriyyətini də batil elan edərək tarixin arxivinə göndərir, qurucularını cəzalandırırdı. Hürufiliyin də aqibəti bu söylənəndən fərqli olmadı, amma türkdilli ədəbiyyatın üfüqündə Nəsimi adlı böyük bir söz ustadı ucaldı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Nəsimiyə qədər doğma dildə bu cür parlaq əsərlər ortaya qoyan ikinci müəllif yoxdur. Doğrudur, bəzi mənbələr Nəsiminin Şamaxıda doğulduğunu söyləyirlər, amma onun bədii təfəkküründə formalaşdığı mühit, cəmiyyət tamam başqadır. Ona görə də Nəsimini təkcə Nizami, Xaqani, Fələki, Şəbüstəri kimi şairlər sırasında deyil, Osmanlı divan ədəbiyyatı fonunda araşdırmaq daha düzgün qənaətə, nəticəyə apara bilər. Çünki həmin dövrdə Nəsiminin yaşadığı Bağdad, Kərbəla, Hələb kimi elm, mədəniyyət mərkəzləri Osmanlı atmosferinin mühüm bölgələri sırasına daxil idilər. Bu coğrafiyada ərəb, fars və türk dilləri

paralel işlənir, şeiriyyət məsələsində daha çox fars dilinə üstünlük verilirdi. Türkdilli ədəbiyyatın zirvəsi olan Füzulinin XVI əsrdə ifadə elədiyi "düşvarı asan eyləmək" dərdinə Nəsimi hələ yüz il əvvəldən düşmüşdü və əldə etdiyi uğurlar onun adını tarixə yazmaq üçün kifayət edirdi. Doğrudur, bu gün Nəsiminin əsərlərində mübahisə mövzusu ola biləcək fikirlərə tez-tez rast gələ bilərik, amma oxucunu çəkən o fikirlərdən daha çox onun ifadə üslubudur, dilin nə qədər cilalı, ustalıqla işlənməsidir və təbii ki, şairin üsyankar ruhudur. Nəsimi qəzəllərinin əksəriyyətinin əsas atributu insan və onun üzüdür. O zaman üçün bu, görünməməş üsyan idi. Üstəlik də şair insan üzünü Allahın kitabı Quranla bir tuturdu, Nəsimiyə görə, insanın üzünü oxumaq elə Allahın kitabını oxumaq deməkdir. Yüzdən çox qəzəlində şair dönüb-dolaşib bu fikrin üstünə gəlir, əksər şeirləri isə birbaşa bu fikirlə başlayır. Nümunələrə diqqət yetirək:

Üzünə əhli-nəzər surəti-Rəhman dedilər; Oxuyanlar bu kəlamullahı Quran dedilər. (1, 443)

Və ya

Şəha, çün surətin Furqanimizdir; Ol on dörd xətt bizim Quranimizdir. (1, 249)

Və ya

Üzün nuri-təcəlli məzhəridir; Sözün dadlısı abi-kövsəridir. (1, 254)

Və ya

Surətin xətti-İlahi, anı nadan nə bilür?; Divi-məlunsifət məniyi-Quran nə bilür? (1, 450)

Və ya

Sirri-İlahi bilən şol xətü xali bilür; Halə xəbir olmayan, sanma bu halı bilir. (1, 451)

Və ya

Vəhdətin şəmsi üzündür, laməkanı göstərir; Zi kəmali-nəqşi-qüdrət bu nişanı göstərir.(1,458)

Bu nümunələrin sayını istədiyiniz qədər artırmaq olar. Nəsiminin tez-tez dilə gətirdiyi və Hürufiliyin təməl sütunu olan bu düşüncənin mərkəzində insanı ucaltmaq, onu Allahın bir parçası kimi tanıtmaq düşüncəsi dayanır. Bu iki beytə diqqət yetirin:

Möminin qəlbi içində çünki beytullahdır;Neçin izzət eyləməzsən anda çün Allahdır.(1,455)

Və

Ol məqamı tanrının kim, ürş oxuyurlar anı; Möminin qəlbidürür kim, təxti-şahənşahdır. (1,455)

Şair deyir ki, möminin qəlbi Allahın evidir. Deyir ki, dünyalara sığmayan Allah sevdiyi mömin qulunun qəlbinə sığar. Dolayısı ilə desək, Allah sevgisi ilə dolub-daşan bir insan qəlbi dünyalardan genişdir. Həmin qəzəlin son beytində ifadə olunan fikir daha qorxulu səslənir:

Ey Nəsimi, hər kim ol dil Kəbəsin qıldı təvaf;İrdi məqsudi-muradə, vasili-dilxahdır.(1,455)

Bu beytdə isə şair insan qəlbini təvaf etməyi Kəbəni təvaf etməklə müqayisə edir və deyir ki, insan qəlbinin başına dolananlar həqiqi məqsədə yetişənlərdir. Təbii ki, bu misralarda "qəlb" dedikdə fiziki mənada ürək nəzərdə tutulmur.

Nəsimi seirlərində son dərəcə alovludur, üsyankardır, amma nə qədər üsyankar olsa da, nəhayətdə öz fikrini Qurana bağlamaq, Haqq sözünə sadiq olduğunu göstərmək istəyir. Onun şeirlərində dini məzmunlu o qədər deyimlər, ifadələr var ki, Qurandan, hədislərdən xəbərsiz olsan, anlamaq mümkün deyil. Diqqət edin:

Qalu bəlada yar ilə qövlü çü qıldın, ey könül; Qövlündə sadiqdir ki, mən inanmışam iqrarinə.

Şair burada Qurandan bir nöqtəyə işıq tutur. Həmin söhbət belədir ki, hələ ruhlar aləmində Allah-Taala bütün ruhları bir yerə toplayır və soruşur: "Mən sizin Rəbbiniz deyilmiyəm?"

Ruhlar deyirlər: "Sən bizim Rəbbimizsən."

Nəsimi də həmin söhbəti xatırladaraq Allah-Taalanın hər zaman öz sözünə sadiq olduğunu deyir və insanı da bu mövzuda sədaqətə çağırır. Şairin əsərlərində tez-tez yer alan "zikr" sözü

də bəzi məqamlarda elə bu vədi, yəni ruhlar aləmində Allah-Taalaya verilən o sözü xatırlamaq anlamında işlədilir. Doğrudur, hər insan dünyanın o üzündə, ruhlar aləmində olan bir söhbəti xatırlaya bilmir, amma şairin qənaəti budur ki, insan dünya sevdasını qəlbindən çıxararsa, könlünü sadəcə Allah sevgisi ilə süsləyə bilərsə, yənü belə bir mənəvi ucalığa yetişərsə, dünyanın o üzündə yaşanmış həqiqətləri də görə, xatırlaya bilər. "Dünya" sözünün kökündə "ədna" yəni ən aşağı, ən alçaq yer anlamı var, amma şair bu qənaətdədir ki, ruhlar aləmindən axirətə uzanan bu uzun ömür yolunun ən qısa və ən aşağı mərhələsi olan dünya həyatında belə insan elə ucala bilər ki, o ucalığın mükafatı olaraq Allah-Taala ona çox-çox uzaqları yaxın edər.
Nəsimi şeirlərinin bir çoxu ekstaz məqamında yazılmışdır, ona görə də dili çox sərtdir, kəsədir, amma bütün hallarda sadədir, millidir. Professor Tofiq Hacıyev Nəsimi dilinin milliliyi haqqında deyir:
"Nəsimi Füzulidən qabaq Azərbaycan şeirinin fəlsəfi məzmununu Şərqin müdrik poeziya mühitində önə çəkdi, türkcənin fəlsəfi fikir ifadə etmək istedadını əyaniləşdirdi.Onun cinas quruculuğunda ana dilin incəliklərinə bələdlik, alınmaları mənaca milliləşdirməsində səriştə aydın görünür." (2, 194)

Orta əsrlərdə dini məzmunlu şeirlər bir növ könül ehtiyacı kimi yazılır, elə o qədər də böyük mənəvi tələbatla oxunurdu. Yəni bu şeirlər yaraya qoyulan məlhəm, sarılan sarğı kimi gərəkli idi, könül ehtiyacı idi. Sən o şeirlərdə könül rahatlığı tapırsan, duyğularına doğma duyğular görürsən, əsrlərin o üzündə qalmış müəllifi özünə çağdaş bilirsən, yaxın, doğma hiss edirsən. Şeir dediyin əslində elə o ovqatın, əhval-ruhiyyənin söz qəlibində dondurulmuş şəklidir və toxunan kimi əriyib əvvəlki halına gəlir. Əsas məsələ toxunanda, oxuyanda, yəni öz duyğularının ortağını, eynisini axtarandadır. Ürəyin qübar eləyəndə qeyri-ixtiyari əlin Yunus Əmrəyə uzanır, çünki yaşadığın duyğuların, haləti-ruhiyyənin böyüyünü, möhtəşəmini, gözəlini onda görürsən və o, sənin duyğularının tərcümanı olur. Dillərdə dolaşan ikicə misranı xatırlayaq:

Namaz üçün üstümüzə; Duranlara salam olsun!

Yerdə uzanan cənazənin namaza duranları salamlamasını təsəvvür edirsinizmi? Yunus Əmrə hər ağlın dərk edə, hər gözün görə bilməyəcəyi qədər uca məqama yetişmiş, özünün təbirincə desək, bişmiş, yetişmiş könül ərbabıdır. Bu elə bir məqamdır ki, içində kükrəyən sevginin gücü ilə öz Allahının qarşısında nazlanır. Qulun Rəbbinə naz məqamındadır Yunus Əmrə:

Sırat qıldan incəymiş; Qılıncdan kəskincəymiş; Varıb anun üstünə; Evlər yapasım gəlir.

Adəm oğlunun adı gələndə titrədiyi, "qıldan incə", "qılıncdan kəskincə" olan qıl körpüsündən, Sirati-Müstəqimdən keçmək haqqında düşünür, Yunus Əmrə isə o "qıldan incə", "qılıncdan kəskincə" körpünün üstündə saraylar yapır.
Cənnət, cənnət dedikləri; Bir kaç köşkdür, bir kaç huri; İstəyənə ver onları; Mənə səni gərək, səni.

Buyurun, nazın daha bir cilvəsi. Əslində bu bənddə bir qədər sevgidən, nazdan bayılma da var. Çünki cənnət yol deyil, mənzildir, vasitə deyil, hədəfdir və Allah-Taala bu hədəfi, bu uca məqamı möminlərə mükafat olaraq vəd edir. Bir insanın bu ali mükafat üçün bu qədər nazlanması onun ya dəli olduğunu göstərir, ya vəli olduğunu. İnşallah, Yunus Əmrə ikincilərdəndir, təsəllisi də ondadır ki, nəinki cənnəti, cənnətin ən üst məqamını, bir insanın qovuşa biləcəyi ən böyük neməti stəyir."Mənə səni gərək" demək əslində dünyadan sıyrılıb çıxmaq, hər cür fani qeylü-qalı geridə buraxıb peyğəmbərlər səmasının bir qat altında və o aləmi seyr edərək süzməkdir. İnsanın layiq ola biləcəyi ən böyük mükafat Cənnətdə Allah-Taalanın mübarək camalını seyr etmək şərəfinə nail olmaqdır.

Yunus Əmrə ilə Nəsimi arasında paralellər aparmaq kimlər üçünsə qəribə görünə bilər, amma onu deyək ki, bu iki söz nəhəngi arasında qəribə bənzərlik var. Belə ki, Yunus Əmrə Allaha naz məqamındadır, Nəsimi isə insanı Allaha o qədər yaxınlaşdırır ki, naz məqamını keçir və elə bir mərhələyə gəlir ki, orada bir sözü həm imana, həm küfrə yozmaq mümkündür.

Amma Nəsimi insanı nə qəsər ucaldır-ucaltsın, bütün hallarda Quranın "Hamımız Allahdan gəldik, hamımız Allaha dönəcəyik" bəyanı ağla gəlir.

Onu da deyək ki, Şərqdə hər bir klassik şairlə hansısa din adamı arasında müəyyən oxşarlıq var. Nəsimi şeirdə nə qədər çılğın, nə qədər dava adamıdırsa, Muhiddin Ərəbi də elmdə, təbliğdə eyni dərəcədədir. Hər ikisinin də aqibəti eyni olub, qətl. Amma onu da söyləyək ki, bir çox tədqiqatçılar Nəsiminin dərisinin soyulduğu iddiasının, filmdə göstərildiyi kimi qətlə yetirildiyinin doğru olmadığını irəli sürürlər. Əslində onun soyulduğunu söyləyənlərin əlində ciddi bir dəlil olmadığı kimi, soyulmadığını iddia edənlər də öz fikirlərini sənədlərlə əsaslandıra bilmirlər. Sadəcə onu deyirlər ki, Nəsimi şeirlərində ən azı beş-altı yerdə dərisinin soyulduğu, həm də sərpa, yəni başdan-ayağa soyulduğunu söyləyirsə, demək bu artıq konkret qətl hadisəsinin deyil, hansısa haqsızlığın məcazi ifadəsidir. Doğrudur, Nəsiminin təbliğatçısı olduğu Hürufilik cərəyanı insanı dünyada fiziki ağrılara dözməyə çağırırdı və deyirdi ki, insan bu dünyada fiziki ağrılara nə qədər çox tab gətirərsə, axirətdə çəkəcəyi əzab da o qədər yüngül olar, ancaq tibb elmi də təsdiqləyər ki, dərisi soyulmuş insanın düşünməyi bir yana dursun, yaşamaq imkanı sıfıra düşər. Digər tərəfdən də günahı nə olursa-olsun insanın o cür işgəncə ilə öldürülməsinə dinimiz icazə verməz. Dində öldürmək var, amma o cür işgəncə yoxdur, Quran cəza məsələsində ifrata varmağı yasaqlayır, yəni öldürməyin belə bir ədəbi, üsulu var, insan dərisi soydurmaq kimi bir işgəncənin altına hansısa qazının, dini məhkəmənin imza atacağı da inandırıcı görünmür.

Nəsiminin anlaşılmamasının səbəbi cəhalətə, zahiri görüntüyə görə qərar çıxaranlara qarşı ən sərt, ən amansız üsulla savaşmasıdır:

Mən məlamət xirqəsini kəndim geydim əynimə; Aru namus şişəsini daşa çaldım, kimə nə?

"Məlamət xirqəsi" ifadəsi klassik ədəbiyyatda rüsvatçılıq məqamı deməkdir. Bu da nəfsin bir cür tərbiyəsi anlamına gəlir. Yəni insanlar gözündə xor görülməyi qəbul etmək, nəfsini cilovlayaraq, içini Allah üçün arındırmaq, təmizlənmək. Bu mənada "ar-namus" şüşəsi də simvolikdir, yəni Haqqı dərk eləməyənin arı nə olacaq, namusu nə olacaq?

Xirqə əbadır, yəni uzun ətəklı üst geyimi. Sevimli Peyğəmbərimiz (s.ə.s) də xirqə geydiyindən bu geyim növünün dəyəri daha da yüksəlmişdir. Din xadimləri, dərvişlər geyərlər. "Məlamət xirqəsi" ifadəsi əslində başdan-ayağa rüsvaylıq içində olmaq deməkdir. "Məlamət" rüsvaylıqdır, hər kəsin gözündə aşağılanmaq, xor görülməkdir. Ətrafını zülmət içində görən, insanlardakı cəhalətdən bezən birisi onları oyatmaq, kor gözləri açа bilək üçün rüsvaylıq yolunu tutur, könüllü olaraq aşağılanmağı seçir. Bu, həm insanlarla savaşdır, həm də nəfsini əzmək, tərbiyə etməkdir. "Məlamət xirqəsi" geymək nəfsi tərbiyənin ən kəsə yolu sayılan, yəni hər şeyin minimum miqdarı ilə kifayətlənmək olan riyazatın dərvişlər üçün başqa bir variantıdır.

Əsl anlamaq dərdi dediyin də elə budur: cahillər ağıl verirlər, aqillər dəli donuna girirlər. Belə olanda Nəsimi qəzəbindən, qəhrindən kükrəyəcək, "Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam" deyəcək. Deyəcək, amma əsrini silkələyən bu sözləri söylərkən də "aləmlərə sığmayan Allah sevdiyi qulunun qəlbinə sığar" həqiqətinə üz tutacaq; "Haqq mənəm, haqq məndədir" söyləyəcək və söyləyərkən vəhdəti-vücudu, yəni öz nəfsinin bütün istəklərindən vaz keçib hər şeyi Allahın istəyi üzrə inşa etməyi və bu yolla təmizlənərək, arınaraq Rəbbinə, damla ikən ümmana, fani ikən Baqiyə qovuşmağın verdiyi zövqlə danışacaq. Ekstaz məqamıdır, vursan da duymaz, dönüb baxmaz. Bu elə məqamdır ki, bilən danışmaz, danışan bilməyəndir.

Professor Yusif Seyidov Nəsimi eşqinin gücündən danışarkən: "Nəsimi, məhəbbəti ən güclü, ən ülvi bir aləm kimi tərənnüm edir və hərdən "Ənəlhəqq!" – çağırışının da məhəbbət gücündən doğduğunu təsdiqə gəlir"–deyir (3)və nümunə olaraq aşağıdakı beyti göstərir (3, 43):

Söylərəm daim "ənəlhəqq" zülfünə can düşəli; Ta məni Mənsur tək zülfündə bər-dar etdi uş.

Şair bu beytdə hürifiliyin ideya rəhbəri sayılan, IX əsrin sonu – X əsrin əvvəllərində yaşamış Mənsur Həllacın edamını, dar ağacından asıldığını xatırladır və deyir ki, nə zaman o mənzərə gözlərim önünə gələrsə, mən də "ənəlhəqq" söyləyərəm.

Muhiddin Ərəbini döyə-döyə öldürəcəklər, sonra da onun ayağını döydüyü yeri qazıb küp-küp qızıl çıxananda bir-birinin üzünə baxacaqlar, amma utanıb-utanmadıqlarını deyə bilmərik.

Nəsimi deyəcək ki:

Gah gedərəm mədrəsəyə; Dərs oxuram Haqq üçün; Gah gedərəm meyxanaya; Dəm çəkərəm eşq üçün.

Haqqı bilməyin bir alimlik yolu var, bir ariflik yolu. Alimlik zəhmətlədir, gecəni gündüzə qatıb çalışmaqladır, dərgahda ustad dizinin dibində illərini verib damla-damla elm toplamaqladır, ariflik isə Allahın özəl bir lütfüdür, bir ilhamla bəndəsinin könlünə həqiqətəri yerləşdirməsidir, bir anda şimşək kimi çaxıb bir könlü, bir ömrü əbədilik nura qərq etməsidir. Nəsimi mədrəsədə alimlik, meyxanada ariflik yoluna talib olur, yoxsa mey, tiryək Haqq aşiqinin ağlının ucundan da keçməz. Zatən Haqq sevgisi elə bir zövqdür ki, heç bir dünya ləzzəti onun yanına belə qoyula bilməz, o ki qaldı qıcqırmış üzüm suyu ola.

Sofular haram demişlər; Bu eşqin şərabına; Mən doldurur, mən içərəm; Günah mənim,kimə nə?

El arasında "sofu" ilə "vasvası" eyni anlamda işlənən sözlərdir. Vasvası da o adama deyirlər ki, şeytanın vəsvəsəsinə uyar. Eşq şərabu dediyin Allah sevgisindən başqa bir şey deyil. Allah sevgisi, yəni bir bəndənin öz Allahını sevməsi isə Allahın o bəndəyə ən böyük lütfüdür. Həqiqətdir ki, qiyamətdə hər kəs öz sevdiklərinin yanında olacaq. Bundan da gözəl müjdə, bundan da böyük nemət olarmı?

Nəsimiyə sormuşlar; - Yarın ilə xoşmusan?;- Xoş olayım, olmayayım; O Yar mənim, kimə nə?

Nəsimi yaradıcılığı bədii fikir tariximizdə mühüm bir mərhələni təşkil etməklə yanaşı, ədəbi dilimizin normalarının formalaşmasında da əvəzsiz rol oynamışdır. Doğrudur, Nəsimi şeirlərində çox sayda arxaik, bu gün işlənməyən şəkilçilər var, məsələn, feilin əmr formasında "istə" demir, "istəgil" deyir; "tut" demir, "dut" deyir; "hanı" demir, "qanı" deyir; "yetişmək" demir, "irmək" deyir, amma dilinin qrammatik quruluşu eynilə bugünküdür. Onun dilində işlənmiş frazeoloji vahidlərin, xüsusilə zərb-məsəllərin, atalar sözlərinin əksəriyyəti bu gün də eyni anlamda işlədilir.

Nəsiminin Azərbaycanın bədii fikir tarixində və ədəbi dilçilik normalarının formalaşmasındakı rolu bütün mütəxəssislər tərəfindən qəbul edilmişdir:

"Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Nizamı Gəncəvidən sonra İmadəddin Nəsiminin söz haqqında ayrıca danışması, sözə xüsusi şeir həsr etməsi, sözün təsir gücünü sənətkarın fikir və duyğularının ifadə vasitəsi kimi yüksək qiymətləndirməsi diqqətəlayiqdir." (4, 61)

650 illik yubileyinə hazırlaşdığımız böyük söz ustası İmadəddin Nəsimi təkcə Azərbaycan şeirinin deyil, həm də türkdilli ədəbiyyatın ən böyük nümayəndələrindən biridir. Türkiyədə, Cənubi Azərbaycanda, İraq türkmanları arasında Molla Nəsimi kimi anılan bu böyük söz ustasının ən ümdə əlaməti fikirdə də, fikrin ifadəsində də sərtliyi, ötkəmliyi, çılğınlığıdır. O, onu anlayan, tanıyan, oxuyan, sevən hər kəsin şairidir, bizim şairimizdir, bizim Nəsimimizdir, sözün üsyan məqamında qərar tutmuş söz ustasıdır.

Ədəbiyyat:

1. Nəsimi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı – 1973.
2. T. İ. Hacıyev. Azərbaycan Ədəbi Dilinin Tarixi, Bakı – Elm – 2012, I cild
3. Y. Seyidov. Nəsiminin dili. "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı – 1996.
4. Y. Seyidov, S. Əlizadə. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. Gənclik – 1977.

С.Джалилова

Философское содержание стихотворений Насими или бунтовская позиция слова

Резюме

Язык поэзии великого мыслителя своего времени Имамаддина Насими отличается научно-философским содержанием. В истории азербайджанской поэзии нет второго автора, оставившего в наследии столько ярких произведений на родном языке. Термины, связанные с хуруфизмом в его языке, составляют особый пласт. Основным атрибутом большинства газелей Насими является человек и его лицо. Для того времени это было невиданным бунтом.

Поэт приравнивает лицо человека священному Корану Аллаха. По мнению Насими, чтение лица человека означает прочтение Корана. Насими осознает естественную схожесть букв арабского алфавита с чертами лица человека и таким образом выражает свои мысли. В его поэзии философское воззрение и языковое представление составляет единство.

Насими представляет слово как весть, повествующую о будущем. Термины хуруфизма, состоящие из одного слова, нескольких слов или набора слов, выступают как афоризмы и фразеологизмы

Насими в своих стихотворениях выступает как огненный бунтарь. Иногда поэт выступает против всех существующих предрассудков. Однако к какому бы течению и идеологии он не обращался, Насими как мастер слова становится известен среди самых великих представителей восточной литературы. Благодаря красоте своего языка и глубине мысли Насими и сегодня любим и читаем.

Ключевые слова: Насими, слово, философия, газель, хуруфизм

S.JALILOVA

Philosophical contents of poems of Nasimi or revolt position of a word

Sammary

The poetic diction of the great thinker of the time Imamaddin Nasimi differs in scientific and philosophical contents. In the history of the Azerbaijani poetry there is no second author who left in heritage it is so much bright works in the native language. The terms connected with a hurufizm in its language make special layer. The main attribute of the majority of gazelles of Nasimi is the person and his face.

For those times it was an unprecedented revolt. The poet equates a human face to the Holy Quran by Allah. According to Nasimi, reading a human face means reading of the Koran. Nasimi realizes natural similarity of letters of the Arab alphabet with features of the person and thus expresses the thoughts. In his poetry philosophical view and language representation makes unity.

Nasimi is given the floor as the message narrating about the future. The terms about a hurufizm consisting of one word of several words or a mere verbiage carry function of aphorisms and phraseology.

Nasimi in the poems acts as the fiery rebel. Sometimes the poet opposes all existing prejudices. However what current and ideology he did not address Nasimi as the verbal artist becomes known among the greatest representatives of East literature. Thanks to beauty of the language and depth of a thought of Nasimi and today he is loved and readable.

Keywords: Nasimi, word, philosophy, gazelle, hurufizm

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevda Sadiqova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

XURŞUD İSMAYILOVA
ADİU,Azərbaycan dili kafedrası
Bakı,İstiqlaliyat küç.31
xurşud.@.mail.ru.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİ VƏ TERMİNOLOJİ LÜĞƏTLƏRİN TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan dilində elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı terminologiya sahəsində də çox böyük işlər görülmüşdür. Bu illər ərzində elmin, mədəniyyətin, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələri ilə bağlı baş verən dəyişikliklər nəzərə alınaraq AMEA RH yanında terminologiya komissiyasında mühüm işlər görülmüşdür.Bu müddət ərzində elmin, demək olar bu proses, yəni Azərbaycan dilinin başqa dillərlə birbaşa əlaqəsi lüğətlərin tərtibinə də təsir edir. Belə ki, əvvəllər əsasən, rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca lüğətlərin tərtibi prioritet sahə hesab olunurdusa ,indi ingilis, türk, alman ki, bütün sahələrinə aid 60-a yaxın terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Onların arasında həcmcə çox böyük izahlı, iki və üç dilli lüğətlər diqqəti cəlb edir: "Neft və qaz üzrə rusca-azərbaycanca-ingiliscə terminoloji lüğət"(2001, 754 səh.); "Rusca-azərbaycanca izahlı texniki terminlər" (2004, 774 səh); "Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti" (2004, 671 səh.); "İzahlı diplomatiya terminləri lüğəti" (2004, 283 səh.); "Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi-statistika ensiklopediyası" (2010, 1100 səh.); "İzahlı geologiya terminləri lüğəti" (2006, 686 səh.); "İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti" (iki cilddə 2008, 1600 səh.); "Mediada işlənən alınma sözlərin izahlı lüğəti" (2010, 256 səh.) Müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının virtual məkanda yerləşdirilməsi, Azərbaycan dilinin terminoloji arealını müasir metodlarla zənginləşməsini zəruri edir.

Açar sözlər:dilin lüğət tərkibi,termin,zənginləşmə,komissiya,elmi-texniki tərəqqi

AMEA RH-nın qərarı ilə terminologiya komissiyası ilə birgə AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu tərəfindən www.azterm.az veb portalı yaradılmışdır. Azərbaycan terminologiyası veb portalın yaradılmasında əsas məqsəd dilimizdə olan mövcud terminoloji lüğətləri ilk dəfə olaraq vahid mərkəzə toplamaq, elmin-texnikanın müxtəlif sahələrdə çalışanlara rastlaşdıqları terminlərin izahını və müxtəlif dillərdə qarşılığını asanlıqla əldə etməyə yardımçı olmaq, həmçinin termin yaradıcılığına cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini o, cümlədən xaricdə yaşayan soydaşlarımızı cəlb etməkdir.(1-46) Dövlətimizin müstəqilliyi ilə bağlı Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, yeni təhsil sisteminin yaradılması prosesində terminologiya komissiyasının vəzifələri daha da artmışdır. Bunu nəzərə alan terminologiya komissiyası aşağıdakı istiqamətdə iş aparır: elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə terminoloji lüğətlərin hazırlanması və nəşri; terminlərin dövrü mətbuatda, televiziya və radioda, orta və ali məktəblərin dərsliklərində, idarə və müəssisələrin kargüzarlıq işlərində düzgün tətbiqinə nəzarət; terminologiyanın dilçilik problemlərinin işlənilməsi.Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir(2-112). Ona görə də terminologiyada baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və terminologiyanın inkişafını həmişə düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilçiliyinin uğurları çoxdur. Xüsusən də Azərbaycan ədəbi dil tarixinin tədqiqi geniş vüsət almışdır. Dilimizin praktik məsələlərinin kamilləşməsinə, onun tarixinin, mənşəyinin öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirilmişdir. Dilimizin mənşəyini uzaq keçmişlə bağlayan qədim yazılı abidələrimizlə bağlı sanballı tədqiqat əsərləri yazılmışdır.Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" 12 yanvar

2004-cü il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” (4 cilddə) nəşr olunmuşdur. Əsər çoxillik elmi araşdırmaların nəticəsi kimi dəyərlidir. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dili tarixi şöbəsinin əməkdaşlarının “Azərbaycan ədəbi dili tarixi"(4 cilddə bütün cildlərin redaktoru fil.e.d. Sevil Mehdiyeva) çoxcildliyi azərbaycanşünaslığa ən qiymətli töfhədir. Dördcildlik “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” əsərində səkkiz əsrlik (XIII-XX əsrlər) bir ədəbi mühiti əks etdirən Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişaf tarixi araşdırılmışdır.Əsərdə ümumən ədəbi dil və onun tarixi inkişafına xalqın tarixi inkişafı ilə bağlı bir hadisə kimi yanaşılır və bu dillərin inkişaf səviyyəsinin əsas meyarı hesab edilir. Xüsusilə, Azərbaycan dilinin təşəkkülündə bəzi qeyri-elmi konsepsiyalara - Azərbaycan-türk dilini səlcuqların Azərbaycana gəlişi ilə başlamaqla bu dilin ondan əvvəlki dövr minillik inkişafını inkar edənlərə qarşı çıxır və səlcuqlar gəldikdə Azərbaycan xalqı və onun türk dili vardı fikri təsdiqlənir. Eyni zamanda, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin iki - Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin tarixi, Azərbaycan yazılı ədəbi dilin tarixi istiqamətində inkişafı səciyyələndirilmişdir.Tədqiqatlar göstərir ki, şifahi ədəbi dil Azərbaycanda qəbilə-tayfa quruluşuna keçid dövründə formalaşmağa başlamış, şifahi ədəbi dilimizin müəyyənlik alması Azərbaycan xalq dilinin təşəkkülü ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Azərbaycan dilinin formalaşması prosesində ilk öncə canlı danışıq dili zəminində şifahi ədəbi dil əmələ gəlmiş, sonralar onun əsasında yazılı ədəbi dil təşəkkül tapmışdır. Müəlliflər doğru olaraq qeyd edir ki, qədim köklərə malik Azərbaycan xalqı həm də zəngin yazılı ədəbi dil ənənəsinə malikdir. Azərbaycan yazılı ədəbi dili kimi, şifahi ədəbi dili də Azərbaycan xalqını ümummədəni tarixinin ən parlaq atributlarından biri olmaqla, bu xalqın uzun əsrlər boyu zəngin inellekt səviyyəsini əks etdirən başlıca amillərdən biridir. Tarix göstərir ki, ədəbi dilin inkişafı ümumi danışıq dili ilə bağlı olur. Yazılı ədəbi dilimizin təşəkkül və inkişafındadialektfövqü xarakter daşıyan zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı yazılı ədəbi dilə təsir etmiş, yazılı ədəbi dil təşəkkül tapdıqdan sonra bir neçə əsr hər iki ədəbi dil yanaşı inkişaf etmişdir. Bu nəzərə alınaraq dilçilikdə dil tarixinin tədqiqində ədəbi dilin dövrləşdirilməsi başlıca aktual problemlərdəndir.Əsərdə akademik Ağamusa Axundovun konsepsiyası üzərində dayanaraq ədəbi dilin inkişaf tarixi aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

1. Əski Azərbaycan dili (bu dövr öz növbəsində iki yerə bölünür: əski Azərbaycan dilinin yaranması (XIII-XIV əsrlər) və əski Azərbaycan dilinin sonrakı inkişafı (XV-XVII əsrlər);
2. Yeni Azərbaycan dili. Bu 4 mərhələni əhatə edir: ədəbi dilin xəlqiləşməsi dövrü (XVIII əsr); Milli dilin yaranması və inkişafı dövrü (XIX-XX əsrlər); sovet dövrü (1920-1990); və çağdaş mərhələ. Bu dövrlər əsasında Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı təhlil olunmuşdur. Respublikada latın qrafikasına keçid yeni qrafikada orfoqrafiya lüğətinin hazırlanıb çap olunmasını ən aktual məsələlərdən birinə çevirdi. Sonuncu dəfə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” 1975-ci ildə çap olunmuşdu. Daim inkişafda olan dilin lüğət tərkibində otuz ilə yaxın müddət ərzində baş vermiş yeniliklər, dəyişikliklər yeni orfoqrafiya lüğətinin nəşr olunmasını zəruri etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 12 yanvar 2004-cü il tarixi sərəncamı ilə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə yenidən nəşri nəzərdə tutulan kitabların siyahısına latın qrafikalı yeni əlifba ilə nəşr olunan orfoqrafiya lüğəti də daxil edilmişdir. Lüğət öz həcminə, tutumuna, sözlərin sayına görə də 1975-ci ildə kiril əlifbası ilə çap edilmiş lüğətdən fərqlənir. Latın qrafikası ilə nəşr olunan orfoqrafiya lüğətində 80 minə yaxın sözün düzgün yazılışı göstərilmişdir.Onu da qeyd edək ki, dilin lüğət tərkibi daim inkişafdadır. Bu nəzərə alınaraq Heydər Əliyevin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"nun 13-cü maddəsinin 2-ci bəndində yazılır. “Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir.” Azərbaycan dilinin və xalqının təşəkkülü III–VII əsrlərdə baş vermiş, VII-VIII əsrlərdə başa çatmışdır. Bu zaman Azərbaycanda gedən dini mübarizə artıq sona yetmişdir.[14] XI əsrdə Azərbaycan dili Qafqazda və qonşu ölkələrdə geniş inkişaf tapır. Azərbaycan dili türk

dillərinin oğuz qrupuna daxildir. Yerli əhalinin əsas dili olan Azərbaycan dili XI əsrin ortalarında oğuz tayfaları dilinin güclü təsiri altında tam şəkildə formalaşmışdır. XII əsrdə ədəbi Azərbaycan dili təşəkkül tapdı. Şairlər fars və ərəb dilləri ilə yanaşı bu dildə də əsərlər yazırdılar.[4-114] N.Cəfərov "Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi" əsərində "XI-XII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda meydana çıxan möhtəşəm türk dövlətlərində rəsmi dil kimi ərəb, fars dilləri ilə yanaşı türkidən də istifadə olunduğunu" göstərir.[16]Səfəvilər dövlətində Azərbaycan türkcəsi sarayda və orduda hakim dil olmaqla imperiyanın ilk rəsmi dövlət dili idi[17] [18]. Rus alimi V.V.Bartold 1912-ci ildə yazırdı: "...xanədanın təşəkkül etdiyi yerdə Azərbaycan əhalisi türkcə danışırdı və nəticədə türkcə Səfəvilər dövlətində saray və ordu dili olaraq qaldı."[19]Azərbaycan dilinin iki dövrü haqqında[redaktə | əsas redaktə]
Azərbaycan ədəbi dili öz 800 ilə yaxın inkişafı müddətində iki böyük dövrü əhatə edir. Əski dövr adlandırılan birinci dövr XIII (13-cü) əsrdən XVIII (18-ci) əsrə qədər olan dövrü, yeni adlandırıla bilən ikinci dövr isə XVIII (18-ci) əsrdən yaşadığımız günlərə qədər olan bir dövrü əhatə edir.Əski Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin quruluşu daha çox ərəb və fars dillərinin sintaktik modelində olmuşdur: fəsli-gül (gül fəsli), tərki-təriqi-eşq (eşq təriqinin (yolunun) tərki), daxili-əhli-kamal (kamal əhlinə daxil)… Yəni təyin edən söz təyin olunan sözdən sonra işlənmişdir. İkinci dövr Azərbaycan dilində tamamilə əksinədir: təyin edən söz təyin olunan sözdən mütləq və həmişə əvvəl işlənir.Azərbaycan Demokratik Respublikasının İstiqlal Bəyannaməsi (əski əlifba ilə)Digər sintaktik fərq kimi, birinci dövrdə budaq cümlənin baş cümlənin içərisində yerləşdiyi tabeli mürəkkəb cümlələr daha çox işləndiyi halda (kimi kim, bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm), yeni dövrdə bu tipdən olanların əvəzinə daha çox feli sifət tərkiblərinin işləndiyini görürük. [20]Hər iki dövrün ədəbi dili öz növbəsində müxtəlif mərhələləri əhatə edir. Birinci dövr Azərbaycan dili öz inkişafında iki mərhələdən keçmişdir:ədəbi dilin təşəkkül mərhələsi XIII-XIV (13-14-cü) əsrlər klassik şeir dili mərhələsi XV-XVII (15-17-ci) əsrlərİkinci dövr Azərbaycan dili isə üç mərhələni əhatə edir:ədəbi dilin xəlqiləşməsi mərhələsi XVIII (18-ci) əsr,milli dilinyaranması və inkişafı mərhələsi XIX-XX (19-20-ci) əsrin əvvəli,müasir mərhələ XX (20-ci) əsrin 1-ci rübündən sonra).Azərbaycan türkcəsinin rəsmi adı[redaktə | əsas redaktə]Əsas məqalə: "Dil yoxsa dialekt" problemiƏsrlər boyu işğallar nəticəsində Azərbaycan dilinin adı dəyişdirilmişdir. Azərbaycan dili uzun müddət "türki", "türk dili", "Azərbaycan türkcəsi", bəzən isə "tatar dili", "Qafqaz tatarlarının dili" (xüsusən rus dilində yazılmış əsərlərdə) adlandırılmışdır[21]XX əsrin əvvəllərində ilk olaraq, Türk dillərini təsnifatlaşdıran tarixçi alimlərdən biri Armin Vamberi olmuşdur. Belə ki , onun 1908-ci ildə müəllifi olduğu "Dünya tarixçilərinin Dünya tarixi" adlı Londonda nəşr olunmuş çoxcildlik ensiklopediyanın 24-cü cildində Azərbaycan dili Türk dillərinin 3 qrupundan qərb qrupuna aid edilir və dialekt deyil , müstəqil dil kimi göstərilir.[3-233]Dünya tarixçilərinin Dünya tarixi. Ensiklopediya XXIV CİLD.səh.258.1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yarananda az sonra Azərbaycanda kargüzarlığın türk dilində aparılması ilə bağlı qərar qəbul edilir. 1921-ci ildə Nəriman Nərimanov Dadaş Bünyadzadə ilə birgə Azərbaycan SSR-də dövlət dilinin türk dili olması ilə bağlı dekret imzalayırlar. 1921-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul olunur və oraya dövlət dili haqqında maddə salınmır. 1924-cü ildə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Azərbaycanda dövlət dilinin türk dili olması ilə bağlı qərarı qəbul olunur.1936-cı ildə Azərbaycanın yeni Konstitusiya layihəsi hazırlanarkən orada Azərbaycanın dövlət dili türk dili kimi qeyd edilir. Ancaq 1937-ci ilin aprel ayında qəbul olunun əsas qanunda dövlət dili haqqında heç bir qayda öz əksini tapmır. Ancaq Konstitusiyada xüsusi maddə olmasa da, 1936-cı ildən sonra bütün normativ sənədlərdə dövlət dili Azərbaycan dili qeyd edilir.1956-cı ildə Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasına aşağıdakı məzmunda maddə əlavə edilir: "Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir…"[23]

Beləliklə,bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki ,çoxdilli terminlər lüğətləri əsasən Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasına aid olub,struktur baxımından tək tərtibli,söz

birləşməsi və çoxkompenentli terminlər şəklində işlənirlər.Tədqiqat işi Avropa dillərinə məxsus sözlərin əsasında aparıldığından Azərbaycan dilinə məxsus sözlər,ikinci dərəcəli,yardımçı rol oynayırlar.Akademik Azad Əfəndizadənin 1966-cı ildə 4500 termindən ibarət nəşr etdirdiyi "Maşınqayırmaya aid tərcümə lüğəti və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti(6-156) " kitabı çoxdilli lüğətlər tipinə aid olub,aşağıdakı tərtib prinsiplərinə malikdir - Lüğət üçdilli Azərbaycan-rus-fransız dillərində tərtib edilmiş və Azərbaycan dilinə aid terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir; -Lüğətin sözləri struktur baxımından 4 növə ayrılmış belə ki,onlar təktərkibli,mürəkkəb,söz birləşməsi və çoxkomponentli terminlər şəklində verilmişdir; - Təktərkibli terminlərdən fərqli olaraq mürəkkəb tərkibli,söz birləşməsi və çoxkompenentli terminlərin tərkibində işlənən Avropa dillərinə məxsus terminlər ana dili mənşəli sözlərlə birgə işlənirlər və həmin alınma sözlər Azərbaycan dilinin sırf texniki terminologiyasına aid olub,çoxdilli terminlər sözlüyünün tərtibi prinsiplərini özündə əks etdirən nümunədir.Filoloji lüğətlər əgər ayrı-ayrı sözlərin mənalarını açıqlayırsa,ensiklopedik lüğətlər isə insanlar,tarixi hadisələr,elmin son nailiyyətləri haqqında bəhs olunan məfhum və anlayışlar haqqında məlumat verir.Ensiklopedik lüğətlərə "qamus" da deyilir.Birdilli lüğətlərdə həmin dilin sözləri müxtəlif cəhətdən nəşr edilir.Belə lüğətlərə etimoloji lüğəti,izahlı lüğəti,dialktoloji lüğəti,orfoqrafiya lüğəti,sinonimlər,omonimlər,antonimlər lüğətlərini,terminoloji,alınma sözlər və frazeoloji lüğətləri misal göstərmək olar.(7-240) Çoxdilli lüğətlərə tərcümə lüğətləridə deyilir.Belə lüğətlər iki və ya daha çox dili olan bildiyi kimi,lüğətin tərtibi prinsiplərində bildiyi kimi,lüğətin tərtibi prinsiplərində birinci dilin iştirakının ilk sırada olduğu əsas götürülür. İstər birdilli,istərsə də çoxdilli lüğətlərin tərtibi prinsipində o dilin əlifba sırasına tam riayət olunması əsaə amil olaraq götürülür.Belə ki,lüğətin tərtib olunması üçün seçilmiş sözlər əlifba sırası ilə düzülü.Belə bir prosesdə əvvəlcə sözün birinci hərfi ,sonra,ikinci,üçüncü və s. yazılır.Elmi-texniki tərəqqinin sürətlə inkişaf etməsi,formaca milli,məzmunca humanist bir cəmiyyət yaradan müstəqil Azərbaycanın mədəniyyəti,onun ayrı-ayrı sənaye və kənd təsərrüfatı sahələri üçün xüsusi terminlərin yaradılması tələbini irəli sürmüşdür.

. ƏDƏBİYYAT

1.T.Hacıyev: «Füzuli: Dil sənətkarlığı». Bakı, 1994, səh. 46.
2.M.Mirzəliyeva: «Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri». Bakı, 1995, səh. 112.
3.Q.Mahmudova: «Türk dillərinin frazeologiyası». Bakı, 2009, səh. 233.
4.H.Bayramlv: «Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları». Bakı, 1978, səh. 114.
S.Əlizadə: «Azərbaycan ədəbi dili tarixindən praktikum», səh. 24.
6.Məhəmmd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1958, I cild.səh:156
7. Məhəmmd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1958, II cild.səh:240

KH. Ismailova

Dictionnary composition of the language in Azerbaijan and the prinsipes of the preparation terminologie dictionnary

Summary

This article deals with the Category of terminologi in Modern Azerbaijan. The author proves it as a lexical category but not a grammatical category. She also mentions the borrowed French gender suffix endings with the examples used in English language. The article also speaks about the simple and compound nouns, the use of the category of gender in relations and analyses the English words such as “man, woman, maid, boy, girl, he, she” which are used with the category of gender.

There are two types of speech: oral speech and writing speech. This article deals with the teaching of writing speech. Writing is a means of writing speech. It is very important in the training of Azerbaijan language. Writing is closely connected with the oral speech. That is why they must be taught together. The teachers must pay special attention to the writing. They must develop students oral and writing speech. It is very important task. This article deals with the difficulties of scientific-technical literature in Azerbaijani and English has got some ways of training. The article gives the whole analyse of their learning. Problem arising during the translation and elimination methods of these matters have been reflected in this article, too. Important terms of the translation are those that the text should be rich in content; idea should be fully clear and laconic and should keep the norms of the literary language.

Keywords:Dictionnarycomposition of the language,termin,to become rich,commission, development science-technics

Х.Исмаилова

Словарный запас Азербайджанского языка и принсипы составление терминологических словарей.

Резюме

Существует два вида речи в Азербайджанском языке,устная и письменная речь. Эта статья имеет дело с обучением письменной речи. Письмо-это средство коммуникации. Оно очень важно в обучении азербайджанского языка. Письмо тесно связано с устной речью. Поэтому они должны обучаться вместе. Учителя должны обратить особое внимание на письмо. Они должны развивать устную и письменную речь студентов. Это очень важное задание.

В статье описываются категории рода в современном азербайджанском языке. Автор отличает что категория рода является лексической категорией а не грамматической. В тоже время автор доказывает, а наличии взаимоственных азербайджанских грамматических родовых окончаний, которые используются в современном азербайджанском языке, и приводит свои примеры. В статье также рассматриваются простые и сложные существительные, употребление терминологическая система в родственных отношениях и анализируются азербайджанские слова как ,родина, слава, и др. которые употребляется в Азербайджанско языке в широкем масштабе. В этой статье рассматриваются трудности научно-технического перевода и техническое развитие, проблемы. Трудности, возникающие при переводе и методы их устранения также нашли за свое отражение. Основными условиями при переводе является то, что текст должен быть содержательны, идея – ясной и лаконической, обязательное сохранение норм литературного языка. Научно-техническая литература в азербайджанском и английском языках имеет некоторые способы изучения. В статье дается полным анализ их присвоение.

Ключевые слова:словарный запас языка,термин,обагащение,комиссия,научно-тех.прогрес.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalovanın tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ELFİRA BAĞIRZADƏ
ADİU,Azərbaycan dili kafedrasının baş müəllimi
Bakı,İstiqlaliyat küç.31
elfira.@.mail.ru.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNƏ DAXİL OLN DİL ELEMENTLƏRİNİN MƏNŞƏİ,DAXİL OLMA SƏBƏBLƏRİ VƏ LİNQVİSTİK TƏHLİLİ

Xülasə

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində köklü dəyişikliklər baş verir. Bu, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dilinin başqa dünya dilləri ilə birbaşa əlaqələri ilə bağlıdır. Əgər əvvəllər Azərbaycan dilinə sözlər əsasən rus dilindən və rus dili vasitəsilə keçirdisə, indi alınmalar vasitəçi dil olmadan dilimizə keçir. Hazırda mətbuat səhifələrində bol-bol işlənən alınmaların dildə yaşayacağına, işləklik qazanacağına zəmanət vermək olmaz. Lakin dildə zərurətdən işlənən sözlərin dilin lüğət tərkibinə keçərək dilin zənginləşdirilməsi vacibdir. Bu məsələyə münasibətdə ehtiyatlı olmaq, dildə lüzumsuz yerə alınmaların işlənilməsinə yol vermək olmaz. Bu proses, yəni Azərbaycan dilinin başqa dillərlə birbaşa əlaqəsi lüğətlərin tərtibinə də təsir edir. Belə ki, əvvəllər əsasən, rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca lüğətlərin tərtibi prioritet sahə hesab olunurdusa ,indi ingilis, türk, alman və s. dillərdən Azərbaycan dilinə lüğətlərin tərcüməsi vacib hesab edilir.Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı terminologiya sahəsində çox böyük işlər görülmüşdür. Bu illər ərzində elmin, mədəniyyətin, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələri ilə bağlı baş verən dəyişikliklər nəzərə alınaraq AMEA RH yanında terminologiya komissiyasında mühüm işlər görülmüşdür.Bu müddət ərzində elmin, demək olar ki, bütün sahələrinə aid 60-a yaxın terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Onların arasında həcmcə çox böyük izahlı, iki və üç dilli lüğətlər diqqəti cəlb edir: “Neft və qaz üzrə rusca-azərbaycanca-ingiliscə terminoloji lüğət"(2001, 754 səh.); “Rusca-azərbaycanca izahlı texniki terminlər” (2004, 774 səh); “Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti” (2004, 671 səh.); “İzahlı diplomatiya terminləri lüğəti” (2004, 283 səh.); “Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi-statistika ensiklopediyası” (2010, 1100 səh.); “İzahlı geologiya terminləri lüğəti” (2006, 686 səh.); “İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti” (iki cilddə 2008, 1600 səh.); “Mediada işlənən alınma sözlərin izahlı lüğəti” (2010, 256 səh.) və s.Müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının virtual məkanda yerləşdirilməsi, Azərbaycan dilinin terminoloji arealını müasir metodlarla zənginləşməsini zəruri edir. Açar sözlər:Azərbycan dili,dilin lüğət tərkibi,dil elementləri,alınma sözlər,termin

Açar sözlər: Azərbaycan dili, lüğət, Dil, mənim aln sözlərim, termin.

Dilimizdəki sözlər mənşəyinə görə iki qrupa bölünür: əsl Azərbaycan sözləri, alınma sözlər. Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin böyük əksəriyyəti (xüsusilə say, əvəzlik və fellərin, demək olar ki, hamısı) əsl Azərbaycan sözləridir. Başqa xalqlarla müəyyən əlaqələr nəticəsində dilimizə çoxlu alınma sözlər də keçmişdir. Alınma sözlər dilimizdəki sözlərin böyük əksəriyyəti xüsusilə, say (sıfır, həşdat, milyon, milyard, trilyon istisnadır), əvəzlik və feillərin hamısı Azərbaycan mənşəlidir. Başqa xalqlarla müəyyən əlaqələr nəticəsində dilimizə çoxlu alınma söz keçmişdir, onlar iki qrupa bölünürlər:

1.Ərəb və fars dillərindən alınma sözlər; 2. Avropa dillərindən alınma sözlər

Birinci qrupa daxil olan alınma sözlərin çoxu fəal ümumişlək sözlərdir və onları əsl Azərbaycan sözlərindən fərqləndirmək çətindir. Alınma sözləri müəyyən etmək üçün aşağıdakı

qaydaları bilmək lazımdır. Bu qaydalar dilimizdə olan alınma sözlərin əsas göstəriciləridir:1. Sözdə iki saitin yanaşı işlənməsi: ailə, maneə, müavin, mətbəə, səadət və s.(1-42)

2. Sözün əvvəlində iki qoşa samitin birgə işlənməsi: stəkan, plan, prospekt, şkaf və s.

3. Sözdə uzun tələffüz olunan saitin işlənməsi: elan, təlim, mötərizə, Xalid, Natiq və s.

4. Sözün "r" samiti ilə başlanması: rəf, rütbə, rəndə, rayon, Rza, rəssam və s.

5. Sözün əvvəlində, ortasında, istərsə də sonunda "j" samitinin işlənməsi: jurnal, müjdə, əjdaha, ekipaj və s. Sinonimlər — linqvistikada müxtəlif cür tələffüz olunan və yazılan, ancaq eyni və ya oxşar mənaları olan sözlərdir. Sinonimlər nitq qabiliyyətini zənginləşdirməyə xidmət edir. Sinonimlər arasında oxşarlıq olsa da, onlar öz fikriifadə zənginliyi, müəyyən stillə bağlılığı və işlədilmə dərəcəsinə görə fərqlənirlər. Sinonimləri təşkil edən sözlər eyni nitq hissəsinə aid olur. Bədii ədəbiyyatda hər hansı bir deyimin təsir gücünü, bədiiliyini artırmaq üçün sinonim sözlərdən istifadə olunur. Sinonimlər dilin zənginliyini və ifadə qüdrətini göstərən əlamətlərdən biri sayılır.[1]6. Daxilində təkrar olunan qoşa samitli sözlər alınmadır: qüvvə, molla, bənna, mədəniyyət, professor və s.7. Vurğusu son hecaya düşməyən sözlər (əsl Azərbaycan sözlərində vurğu sonuncu hecaya düşməlidir. Bi`ldir, ba`yaq, dü`nən, ne`cə, ni`yə, a`ncaq, ya`lnız, sa`nki kimi əsl Azərbaycan sözləri istisnadır): ka`mera, filo`sof, metafora və s.8. Sözdə ahəng qanunun pozulması (elat, ilğım, ilıq, işıq, inam, ildırım, işartı və s. kimi əsl Azərbaycan sözləri istisnadır).9. Sonu –at(-ət) şəkilçisi ilə bitən sözlər: hesabat, təxribat, heyvanat, təlimat və s.10. la-, na-, bi-, ba-, a-, anti- önşəkilçiləri ilə dilimizə daxil olan sözlər (natəmiz, nadinc, nakişi istisna olaraq milli mənşəlidir): laməkan, naxələf, biqeyrət, bamәzə, anormal, antifaşist.11. Sonu qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər: həddd, sədd, sirr, hiss, həzz, fənn və s.12. Dilimizdə təhsil və dinlə bağlı olan sözlərin böyük əksəriyyəti ərəb və fars dillərindən alınma sözlərdir: lövhə, tabaşir, məktəb, dərs, dəftər, məktub, Allah, müsəlman, islam, peyğəmbər, cənnət, mələk və s.13. Kökündən dəyişən sözlər (fleksiyaya uğramış sözlər): elm-alim-üləma eşq-aşiq-məşuq-məşuqə nəzm-nizam-Nizami-Nazim-mənzum14. Bütün apostroflu sözlər ərəb mənşəlidir (dilimizdən apostrof işarəsi çıxarılsa da, klassiklərimizin əsərlərində apostroflu sözlər saxlanılır): ə`la, sün`i, bə`zi, bə`zən, məs`ul, mə`na, mö`təbər, mə`lum və s.15. Sonu o, ö, e saitləri ilə bitən sözlər alınmadır: kino, büro, Nitşe və s.P.S Bizim dildən də başqa dillərə alınma Azərbaycan sözləri keçmişdir:Farslarda: ordu, bağ, boran, boşqab;Ruslarda: kərpic(кирпич), ütü(утюг), ocaq(очаг), sandıq(сундук), qarpız(арбуз), karandaş və s.Alınma sözlərin bir çoxunun dilimizdə qarşılığı var. Ancaq, bu nitqdə alınma sözlərdən qaçmağa əsas vermir. Alınma sözlər dilimizi zənginləşdirir, fikrin dəqiq, ifadəli çatdırılmasına yardımçı olur.:(2-24).Ərəb və fars dillərindən alınma sözlərin çoxu fəal ümumişlək sözlərdir və onları əsl Azərbaycan sözlərindən fərqləndirmək çətindir. Məsələn: kitab, alim, dünya, məktəb, tələbə, şagird və s. Belə alınma sözləri müəyyən etmək üçün əsl Azərbaycan sözləri üçün səciyyəvi olmayan aşağıdakı xüsusiyyətləri bilmək zəruridir:1. Sözdə iki saitin yanaşı işlənməsiMəsələn: ailə, zəif, səadət, müəllim, maaş, bədii, mətbəə və s.2. Sözdə uzun tələffüz olunan saitin islənməsi Məsələn: Arif, aləm, bəzi, məna, elan, mötəbər, xüsusi, musiqi, sufi, həqiqət, səliqə, vəzifə və s.3. Sözün r samiti ilə başlanması. Məsələn: razı, rahat, rəssam, rəf, rütbə, rəndə və s.4. Sözdə j samitinin işlənməsi (istər sözün əvvəlində, sonunda, istərsə də ortasında). Məsələn: Jalə, janr, müjdə, əjdaha, qaraj, jurnal, montaj və s.5. Əvvəllər apostrofla işlənmiş bütün sözlər.Məsələn:şe'r, ne'mət, əla, məna, mö'təbər, vüs'ət, cür'ət, sün'i, məs'ul və s. Belə sözlərin hamısı ərəb mənşəlidir.6. Vurğusu son hecaya düşməyən sözlərin çoxu(bayaq, bildir, dünən, necə, niyə, ancaq, yalnız, sanki kimi əsl Azərbaycan sözləri istisnadır).7. Sözdə ahəng qanununun pozulmasıMəsələn: aşiq, məktub, vəfa, ticarət və s. (ilıq, işıq, inam və s. əsl Azərbaycan sözləri istisnadır).8. Təkhecalı sözlərin sonunda eyni samitlərin işlənməsi.Məsələn: həll, sirr, xətt, hiss, həzz, fənn, tibb, həqq, hədd, qəşş və s.9. Qoşa yy samitli sözlərin hamısı.Məsələn: xasiyyət, əziyyət, ədəbiyyat, nəqliyyat, təyyarə və s.Bu xüsusiyyətləri daşıyan sözlərin hamısı alınma sözlərdir.Ərəb və fars dillərindən alınma bəzi sözlər isə la, na, bi, ba ön şəkilçiləri ilə birlikdə dilimizə daxil olmuşdur. Məsələn: laməkan (məkansız), laqeyd

(diqqətsiz), naşükür, naməlum, nalayiq, nanəcib, bisavad, biədəb, bişüur, bamazə və s. Məktəb, təhsil, din və ilahiyyətlə bağlı sözlərin çoxu da ərəb və fars dillərindən alınma sözlərdir. Məsələn: məktəb, kitab, dərs, tədris, sinif ,lövhə, tabaşir, elm, təlim, mədrəsə, dəftər, kati, ilahi, peyğəmbər, imam, məscid, səcdə, namaz, dəstamaz, ibadət, molla, möhür, axirət, behişt, camaat, cəhənnəm və s.Sözün əvvəlində iki samitin yanaşı gəlməsidə əsl Azərbaycan sözləri üçün səciyyəvi xüsusiyyət deyil. Məsələn: plan, prospekt, şkaf, stəkan, tramplin və s. Belə sözlər, əsasən, Avropa mənşəli alınma sözlərdir.Dilimizdəki Avropa mənşəli alınma sözlərin bir çoxu başqa dillərdə də işlənir. Belə sözlərə beynəlmiləl sözlərdeyilir. Məsələn: respublika, prezident, demokratiya, futbol və s.Dilimizə müxtəlif dillərdən söz keçdiyi kimi, başqa dillərə də Azərbaycan sözləri daxil olmuşdur. Məsələn, fars dilində işlənən ordu, bağ, boran, boşqab sözləri; rus dilində işlənən kərpic,ütü (utyuq) və s. sözlər bizim dilimizdən keçmişdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" müəyyən dərəcədə normativ bir lüğət olduğundan, canlı danışıq dilində və onun ayrı-ayrı dialektlərində işlənən sözlərin hamısını əhatə etmir. Öz qarşısında duran vəzifəyə uyğun olaraq, Lüğətə bu günə qədər Azərbaycan ədəbi dilində geniş miqyasda işlənən bütün sözlər daxil edilir. Bu sözləri, əsasən, aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1) Dilimizin lüğət tərkibinin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edən xüsusi və terminoloji sözlər. Lakin bu və ya digər elmi terminin Lüğətə daxil edilməsi üçün əsas şərt, həmin terminin adi həyatda oynadığı rol və az-çox geniş yayılmasıdır. Məlum olduğu kimi, tibb, biologiya, texnika, botanika və s. sahəsində minlərlə, on minlərcə termin vardır ki, bunların əksəriyyəti çox məhdud ixtisar çərçivəsində işlənən sözlərdir. Bunları vermək xüsusi terminoloji lüğətlərin vəzifəsidir. Buna görə də Lüğətə ədəbi dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş terminlər, yəni ümum-təhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dilində yazılmış, yaxud bu dilə tərcümə edilmiş dərsliklərdə işlədilən terminlər, həmçinin kütləvi-elmi ədəbiyyatda və ümumi mətbuatda təsadüf edilən və dar ixtisasa aid olmayan terminlər daxil edilir.2) Vaxtı ilə dilimizin lüğət tərkibinə girmiş, indi isə yalnız keçmiş həyatın müxtəlif cəhətlərini əks etdirmək naminə lazım olan və geniş oxucu kütləsi üçün yazılan, müxtəlif ədəbiyyatda işlədilən köhnəlmiş sözlər; məs.: yüzbaşı, biyar, bəy, qoçu, töycü, bəzzaz, zadəgan, baqqal, meyxanaçı və s.3) İndi tarix kitablarında və digər ədəbiyyatlarda termin kimi işlənərək, müxtəlif tarixi dövrlərin məişət və həyati cəhətlərini əks etdirən qədim sözlər; məs.: bəylərbəyi, kələntər, xaqan, sərdar və s.4) Başqa xalq və tayfaların adları: a) müasir xalqların adları; məs.: çexlər, macarlar, çinlilər, almanlar, fransızlar; b) indi mövcud olmayan, lakin vaxtilə dünya tarixində müəyyən rol oynamış xalq və tayfaların adları; məs.: skiflər, xəzərlər, peçeneqlər, assurilər, hunlar və s.

Qeyd:Bu adlar Lüğətdə, adətən, tək şəkildə, az işlənən tayfa adları isə cəm şəkildə verilir.

5) Tarixi və əsatiri şəxsiyyət adlarından yalnız məcazi və simvolik mənalarda işlənənləri; məs.: əflatun (çox bilikli, müdrik adam mənasında), loğman (mahir həkim mənasında), hatəm (səxavətli adam mənasında) və s.6) Xalq arasında və ədəbiyyatda işlənən din və dini ayinlərlə əlaqədar sözlər; məs.: namaz, ziyarət, dua, huri, mələk, behişt və s.7) Məhəlli sözlərdən (dialektizmlərdən): a) respublikamızın müxtəlif rayon-larında və ya şifahi xalq yaradıcılığında az-çox yayılmış, buradan da ümumxalq dilinə, habelə kənd məişətinin təsviri ilə əlaqədar olaraq ədəbi dilə keçmiş sözlər; b) termin kimi işlənilə bilən və ümumiyyətlə, termin yaratmaq üçün əhəmiyyəti olan və ədəbi dildə qarşılığı olmayan kənd təsərrüfatına, müxtəlif sənət və peşələrə aid sözlər, bitki, heyvan, balıq və s. adları; məs.: arançı, üçəm, zing, çeşid, daxal, kaha, qənbər, xama, kəsmik və s. Bu kimi sözlər Lüğətə ümumi dilimizə aid sözlər kimi daxil edilsə də, onların dialektizm olduğu müvafiq işarələrlə göstərilir.8) Defislə yazılan mürəkkəb sözlər: a) isimlər; məs.: gecə-gündüz, əmin-amanlıq, gediş-gəliş, ata-ana, dağ-daş, arvad-uşaq və s.; b) zərflər; məs.: gülə-gülə, tez-tez, yavaş-yavaş, qol-qola və s.9) Bədii, siyasi və digər ədəbiyyatda geniş yayılmış, həmçinin canlı dildə işlənən mürəkkəb ixtisar sözlər və hərfi ixtisarlar; məs.: raykom, komsomol, kolxoz, sovxoz, partkom, partbilet, SSRİ və s.10) İsim və sifətlərin ən çox işlənən kiçiltmə və oxşama formaları; məs.: dax-macıq, kiçicik, hissəcik, uşaqcığaz, quşcuğaz, göycüyəz və s.11) Müxtəlif şəkildə düzəldilmiş səs təqlidi sözlər; məs.: qurultu, şaqqıltı,

vaqqıltı, miyov-miyov, cik-cik, şıq-şıq və s.12) Feli sifətlərdən yalnız substantivləşənlər (isimləşənlər) və ya sifət kimi işlənilə bilənlər; məs.: oxuyan(xanəndə mənasında), çalan (çalğıçı mənasında), qapan, tutan (qapan it, tutan it mənasında) və s.13) Bir yerdə yazılan saylar (miqdar və sıra sayları), ədatlar (məs.: hə, axı, kaş və s.); qoşmalar (məs.: üçün, qarşı, başqa və s.); bağlayıcılar (bir yerdə yazılanlar) və ara sözlər (məs.: əlbəttə, beləliklə, şübhəsiz, görünür, deməli, həqiqətən, deyəsən, görəsən və s.).14) Mürəkkəb sözlərin yeni sözdüzəltmə cəhətdən məhsuldar olan tərkib hissələri; məs.: ...xana, ...şünas, ...oxşar, aqro..., elektro..., radio..., bio... və s.2.Lüğətə bu sözlər daxil edilmir: a) ölkə, dəniz, çay, dağ, şəhər və s. bu kimi coğrafi adlar; b) yerli əhali adları (məs.: bakılı, qarabağlı və s.); c) şəxs adları; ç) bu və ya digər formada yazıçı və müəllifin icadı olan, yaxud onun tərəfindən yanlış işlənən və başqa yazıçı və müəlliflərin əsərlərində təsadüf edilməyən sözlər (məs.: baharlı, axşamlı, qaralışmaq, vətənçi, viranlamaq və s.); d) müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən qəliz ərəb və fars sözləri; e) yalnız bir məhəllə və məhdud peşəkarlıq mühitinə aid olan və başqaları tərəfindən başa düşülməyən arqotizmlər (məs.: avaqa, ceydaraq, qacalov, hinqlov və s.); ə) ədəbsiz sözlər və söyüşlər.(3-51)

Onu da qeyd edək ki, dilin lüğət tərkibi daim inkişafdadır. Bu nəzərə alınaraq Heydər Əliyevin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"nun 13-cü maddəsinin 2-ci bəndində yazılır. “Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir.” Azərbaycan dilinin və xalqının təşəkkülü III–VII əsrlərdə baş vermiş, VII-VIII əsrlərdə başa çatmışdır. Bu zaman Azərbaycanda gedən dini mübarizə artıq sona yetmişdir.[14] XI əsrdə Azərbaycan dili Qafqazda və qonşu ölkələrdə geniş inkişaf tapır. Azərbaycan dili türk dillərinin oğuz qrupuna daxildir. Yerli əhalinin əsas dili olan Azərbaycan dili XI əsrin ortalarında oğuz tayfaları dilinin güclü təsiri altında tam şəkildə formalaşmışdır. XII əsrdə ədəbi Azərbaycan dili təşəkkül tapdı. Şairlər fars və ərəb dilləri ilə yanaşı bu dildə də əsərlər yazırdılar.[15] N.Cəfərov "Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi" əsərində "XI-XII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda meydana çıxan möhtəşəm türk dövlətlərində rəsmi dil kimi ərəb, fars dilləri ilə yanaşı türkidən də istifadə olunduğunu" göstərir.[4-39]

Ədəbiyyat:

1. Buludxan X.Ə., Müasir Azərbaycan dilinin Leksikologiyası, Bakı-Nurlan, 2008, 42 səh
2. Hajiyeva A., English Lexicology (textbook), Baki, Elm və təhsil, 2011, 24 səh.
3.B.Ilyish, History of the English Language, Ленинград-«Просвещение», 1973, 51 page
4. L.E. Grinberg, M.D.Kuznets, A.V.Kumacheva, G.M.Meltser, Exercises in Modern English Lexicology, Foreign languages publishing house, Moscow, 1960, 39 page.

E.Bagirzade

The origin,the entrance raison and linguistic analyse of the linguistic elements to the Vocabulary content of Azerbaijani

Summary

The article is about the role of authentic materials in teaching grammar. It is explained how effective the role of authentic materials is in teaching grammar. Here also the advantages and disadvantages of authentic materials are explained.

The disadvantages of traditional methods required new approaches or methods for teaching grammar, as well as the language which the learners could use in their real life. One of the approaches that set up thinking this goal was communicative approach. Communicative approach is based on communicative competence and interaction. According that fact the choice of materials must be related to the real-life situations and convince the learners to use the knowledge and grammar rules during their speaking.

On this point authentic materials are more useful for learners because they are connected with real-life situations. We know teaching grammar is important for learning any language. The effective way for teaching grammar and use grammatical structures in one's speech is always controversial problem. One of the effective ways is using authentic materials. Advantages of authentic material are more than its disadvantages.

But if we see and solve or decrease the disadvantages, authentic materials can be effective way for learning language and using grammar easily.

Key words:Azerbaijani language,dictionary composition of the language,elements Language,my forehead words,termin.

Э.Багирзаде

Языковые элементы входящие в состав словарного запаса Азербайджанского языкаих источники и причина их заимствования и лингвистический анализ

Резюме

В данной статье делается попытка выявить наиболее эффективные,по наше,мнению,приема обучения студентов-азербайджанцев одному из частных вопросов синтаксического строя русского языка-моделированию синтаксических констукций с соподчинительной связью дательного адресата и других объектных уточнителей.Выбор темы связан с актуальностью усвоения принципов сочетаемости слов при изучении русского языка как иностранного,а также с теми ошибками,которые характерны для студентов-азербайджанцев (ей не было дома,я его сочувствую,приказал его и т.п) Дательный падеж в синтаксических конструкциях функционально чрезвычайно богат и разнообразен: он имеет ряд специфических позиционных положений.

Вместе с тем исключительна и его вспомогательная роль по отношению к другим падежам, особенно к винительному без предлога, в соподчинительную связь с которым он вступает в системе сильного и слабого управления : подарить книгу сыну, купить тетради сестре и т.п Практика показывает, что значения падежей легко осваиваются при изучении многочленных конструкций, в которых каждый инвариант является оппозицией по отношению к другому.

Ключевые слова: азербайджанский язык, состав языка, элементы язык, мои слова лба, термин.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019
Filologiya elmləri doktoru,professor Tamilla Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GULAY GURBANOVA
Azerbaijan State Oil and Industry University
16/21 Azadlıq prospekti, Bakı
mamunya1988@gmail.com

APPROACHES AND PROCEDURES FOR TEACHING GRAMMAR

Summary

Teaching grammar has been regarded as crucial to the ability to use language. For this reason, this article introduces a five-step procedure for teaching grammar. This procedure incorporates the notions of practice and consciousness-raising, explicit and implicit knowledge, and deductive and inductive approaches for teaching grammar. This procedure has been derived from my great interest in innovative grammar teaching and my teaching experience in grammar. The proposed steps are expected to be an alternative pathway for English teachers to teach grammar, particularly teaching tenses and modals at college-university levels or even in secondary schools. Grammar is a significant part of language curriculum at all levels of our educational system. Pupils always have a struggle with grammar and their teachers have grown frustrated over mistakes in their writing and speaking. Languages make no sense without using grammar rules. If everyone uses language without any grammar, the language would have too many variations and would be ambiguous and full of contradiction, e.g. using of wrong tense or punctuation can change the meaning of whole sentence, which causes problems in mutual communication. In that case the whole point of communication is lost. Hence, different approaches for teaching grammar is considered in the article.

Keywords: Practice and consciousness-raising, explicit/implicit knowledge, deductive/inductive approaches, English grammar, teaching procedures.

Grammar gains its prominence in language teaching, particularly in English as a foreign language (EFL) and English as a second language (ESL), in as much as without a good knowledge of grammar, learners' language development will be severely constrained. Practically, in the teaching of grammar, learners are taught rules of language commonly known as sentence patterns. According to Ur ([1]Ur. Grammar practice activities,1999, p.24), in the case of the learners, grammatical rules enable them to know and apply how such sentence patterns should be put together. The teaching of grammar should also ultimately center attention on the way grammatical items or sentence patterns are correctly used. In other words, teaching grammar should encompass language structure or sentence patterns, meaning and use. Further, grammar is thought to furnish the basis for a set of language skills: listening, speaking, reading and writing.

In listening and speaking, grammar plays a crucial part in grasping and expressing spoken language (e.g. expressions) since learning the grammar of a language is considered necessary to acquire the capability of producing grammatically acceptable utterances in the language ([2]Corder, Pedagogic grammar, 1988, p.107). In reading, grammar enables learners to comprehend sentence interrelationship in a paragraph, a passage and a text. In the context of writing, grammar allows the learners to put their ideas into intelligible sentences so that they can successfully communicate in a written form. Lastly, in the case of vocabulary, grammar provides a pathway to learners how some lexical items should be combined into a good sentence so that meaningful and communicative statements or expressions can be formed. In other words, by learning grammar students can

express meanings in the form of phrases, clauses and sentences. Grammar plays a central role in the four language skills and vocabulary to establish communicative tasks.

Teaching grammar has traditionally been dominated by a grammar-translation method where the use of mother tongue is clearly important to elicit the meaning of target language by translating the target language into native languages. For example, according to Larsen-Freeman ([3]Larsen-Freeman, Techniques and principles in language learning, 2000, p.17), in such a method learners are required to learn about grammar rules and vocabulary of the target language. In the case of grammar, it is deductively taught; that is, learners are provided the grammar rules and examples, are told to memorize them, and then are asked to apply the rules to other examples.

Many teachers think that teaching grammar separately is not favorable to learners since learners only learn the way language is constructed, and very often when they are given grammatical rules, the learners work well on such cases. However, when they write or speak, the learners make grammatical mistakes or even unnecessary ones. Helping learners apply grammatical rules into communicative tasks (for example, writing and speaking) is very challenging. Therefore, teachers, especially in the context of EFL, could benefit from learning some alternative teaching approaches for teaching grammar so that they can integrate grammar or structure into other language skills in such a way that the goal of learning language is ultimately achieved. Therefore, in this paper, I would like to propose a five-step procedure for teaching grammar. This procedure incorporates the notions of practice and consciousness-raising, explicit and implicit knowledge, and deductive and inductive approaches for teaching grammar.

Practice and Consciousness-Raising. For most teachers of English, the priority of teaching grammar is to assist learners to internalize the structures/rules of language, taught in such a way that they can be used for communication both written and spoken ([4]Ellis, Grammar teaching-practice or consciousness-raising, 2002, p.167). For this reason, the two terms practice and consciousness-raising are important to define since they play an important play in successful grammar teaching, especially in the case of EFL. It is claimed that practice is one of the keys to learning incorporated into a methodology with the following features: 1. a specific grammatical feature is isolated for focused attention; 2. the learners are required to produce sentences or statements comprising the targeted feature; 3. the learners will be provided with opportunities for repetition of the targeted feature; 4. there is expectation that the learners will perform the grammatical feature correctly.

It is generally accepted that practice can facilitate accuracy and fluency. In this regard, accuracy focuses on correct use of language (for example, rules of language). This can be achieved through controlled and semi-controlled activities or practice of grammar, for example. In fluency, after learners master the rules of language, they are required to apply the rules of language in the form of spoken or written language. A number of linguists recommend that at this stage errors or mistakes be tolerated since making mistakes or errors is not disgraceful, but natural and common practice. During fluency-oriented activities, a teacher is required to help learners to self-notice or self-correct. It is important to keep in mind that both accuracy and fluency are interdependent.

Consciousness-raising. Ellis ([5]Ellis, Grammar teaching-practice or consciousness-raising, 2002, p.174) defines consciousness-raising as an attempt to equip learners with an understanding of a specific grammatical feature, to develop declarative (describing a rule of grammar and applying it in pattern practice drills) rather than procedural (applying a rule of grammar in communication) knowledge of it. Consciousness-raising is defined as follows: It is an approach to the teaching of grammar in which instruction in grammar (through drills, grammar explanation, and other form-focused activities) is viewed as a way of raising learner's awareness of grammatical features of the language. This is thought to indirectly facilitate second language acquisition. A consciousness-raising approach is contrasted with traditional approaches to the teaching of grammar in which the goal is to instill correct grammatical patterns and habits directly. The main characteristics of consciousness-raising activities proposed by Ellis involve: 1. there should be an effort to isolate a specific linguistic feature for

focused attention; 2. the learners are provided with data which illustrate the targeted feature and an explicit rule description or explanation; 3. the learners are expected to utilize intellectual effort to understand the targeted feature; 4. misunderstanding or incomplete understanding of the grammatical structure by the learners leads to clarification in the form of further data and description or explanation; and 5. learners are required (though not crucial) to articulate the rule describing the grammatical feature. *Explicit and implicit knowledge*. In the case of teaching grammar to EFL learners, a teacher may feel frustrated when learners are taught grammatical items separately. Students may become good at grammar; however, when told to write and speak, they often make grammatical mistakes. This case is very challenging to solve. When facing this problem, particularly with adult learners, it is useful to be aware that there are two kinds of knowledge necessary to gain proficiency in a second language. These are known as explicit (conscious learning) and implicit (subconscious acquisition) knowledge. Explicit knowledge According to Ellis ([6]Ellis, the definition and measurement of L2 explicit knowledge, 2004, p.227), in a practical definition, explicit knowledge deals with language and the uses to which language can be put. This knowledge facilitates the intake and development of implicit language, and it is useful to monitor language output. Explicit knowledge is generally accessible through controlled processing. In short, it is conscious knowledge of grammatical rules learned through formal classroom instruction. In this respect, a person with explicit knowledge knows about language and the ability to articulate those facts in some way.

For instance, a student knows every rule about present tense, but he frequently makes mistakes in speaking and writing. However, such knowledge is easy for him while having time to think of the rule and apply it (that is, in the context of a grammar exercise or a writing assignment). Thus, on the basis of a student's case, explicit knowledge is learnable; for example, when grammatical items are given to learners, they learn the items first in a controlled learning process. Explicit knowledge is also obtained through the practice of error correction, which is thought to help learners come to the correct mental representation of a rule. This works if there is enough time to operate it; the speaker is concerned with the correctness of her/his speech/written production; and s/he knows the correct rules. Implicit knowledge Implicit knowledge is automatic and easily accessed and provides a great contribution to building communicative skills. Implicit knowledge is unconscious, internalized knowledge of language that is easily accessed during spontaneous language tasks, written or spoken. Implicit knowledge is gained in the natural language learning process. It means that a person applies a certain grammatical rule in the same way as a child who acquires her/his first language (for example, mother tongue). The child implicitly learns aspects of language (for example, phonological, syntactical, semantic, pragmatic rules for language), but does not have access to an explanation of those rules explicitly. *As an example*, *Jack speaks and writes English with good use of present tense, although he has no idea about the grammatical rule behind it*. To sum up, implicit knowledge is gained through a sub-conscious learning process. This is illustrated by the fact that native speakers of a certain language do not always "know" (consciously) the rules of their language. In comparing the two terms: explicit and implicit knowledge, Noonan ([7]Noonan, Teaching ESL students to notice grammar, 2004, p.12) proposes a challenging question: "May explicit grammar knowledge become implicit knowledge in the context of EFL learners?" In response to this, there are two answers. First, explicit knowledge can never be implicit knowledge inasmuch as the two are located in dissimilar parts of the brain. In contrast, the interface position claims that explicit knowledge can have some impact on implicit knowledge. This position has two views. The first maintains that explicit knowledge becomes internalized through practice or frequent exposure to target language similar to the acquisition of other skills. *Two core approaches in grammar presentation*. Broadly speaking, in teaching grammar, there are two approaches that can be applied: deductive and inductive.

Deductive approach. A deductive approach is derived from the notion that deductive reasoning works from the general to the specific. In this case, rules, principles, concepts, or theories are presented first, and then their applications are treated. In conclusion, when we use deduction, we reason from general to specific principles. Dealing with the teaching of grammar, the deductive approach can also be called rule driven learning. In such an approach, a grammar rule is explicitly presented to students and followed by practice applying the rule. This approach has been the bread and butter of language teaching around the world and still enjoys a monopoly in many course books and self-study grammar books ([8]Fortune, Self-study grammar practice, 1992, p.160). The deductive approach maintains that a teacher teaches grammar by presenting grammatical rules, and then examples of sentences are presented. Once learners understand rules, they are told to apply the rules given to various examples of sentences. Giving the grammatical rules means no more than directing learners' attention to the problem discussed. With the deductive approach, learners be in control during practice and have less fear of drawing an incorrect conclusion related to how the target language is functioning. To sum up, the deductive approach commences with the presentation of a rule taught and then is followed by examples in which the rule is applied. *Inductive approach*. An inductive approach comes from inductive reasoning stating that a reasoning progression proceeds from particulars (that is, observations, measurements, or data) to generalities (for example, rules, laws, concepts or theories).. In this sense, learners understand grammatical rules from the examples. The presentation of grammatical rules can be spoken or written. Eisenstein (cited in Long & Richards, 1987) maintains that the inductive approach tries to utilize the very strong reward value of bringing order, clarity and meaning to experiences. This approach involves learners' participating actively in their own instruction. In addition, the approach encourages a learner to develop her/his own mental set of strategies for dealing with tasks. The ultimate goal of teaching grammar is to provide the students with knowledge of the way language is constructed so that when they listen, speak, read and write, they have no trouble applying the language that they are learning.

References

1. Ur, P. (1999). Grammar practice activities: A practical guide for teachers (12th ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
2. Corder, S. (1988). Pedagogic grammar. In W. Rutherford & M. Sharwood-Smith (Eds.), Grammar and second language teaching (pp. 123-145). New York.
3. Larsen-Freeman, D. (2000). Techniques and principles in language learning (2nd ed.). Oxford.
4. Ellis, R. (2002). Grammar teaching-practice or consciousness-raising? In J. Richards & W. Renandya (Eds.), Methodology in language teaching: Cambridge University Press.
5. Ellis, R. (2004). The definition and measurement of L2 explicit knowledge. Language Learning 54(2), 227-275.
6. Noonan, F. (2004). Teaching ESL students to notice grammar. Retrieved November 30, 2005.
7. Fortune, A. (1992). Self-study grammar practice: Learners views and preferences. 160-171.

G.R.Qurbanova

Qrammatikanın tədrisində yanaşmalar və proseduralar

Xülasə

Qrammatikanın tədrisi dil istifadə etmək qabiliyyəti üçün çox vacibdir. Bu səbəblə məqalə qrammatikanın tədrisi üçün beş mərhələli bir prosedur təqdim edir. Bu prosedur

praktikanın və şüurun artırılmasının, dəqiq və qeyri-dəqiq biliklərin, qrammatik tədris üçün deduktiv və induktiv yanaşmaları özündə birləşdirir. Bu prosedur yenilikçi qrammatika tədrisinə və qrammatika sahəsində tədris təcrübəsinə olan böyük maraqdan əldə edilmişdir. Təklif olunan addımların ingilis dili müəllimləri üçün qrammatikanı, xüsusilə universitet səviyyəsində və hətta orta məktəblərdə tədris etmək üçün alternativ bir yol olması gözlənilir.

Qramatika təhsil sistemimizin bütün səviyyələrində dil tədrisinin əhəmiyyətli bir hissəsidir. Şagirdlər həmişə qrammatika ilə mübarizə aparırlar və müəllimləri yazı və danışıqda qrammatik səhvlərdən həmişə narazıdırlar. Dillər qrammatik qaydalarından istifadə etmədən məna kəsb etmir. Hər kəs hər hansı bir qrammatika olmadan dil istifadə edirsə, dil çox fərqli və qeyri-müəyyən və ziddiyyətlərlə dolu olardı, məs. yanlış zaman forması və ya durğu işarəsi istifadə etmək, qarşılıqlı ünsiyyətdə problem yaradan bütün cümlələrin mənasını dəyişdirə bilər. Bu halda bütün ünsiyyətin mahiyyəti itir. Beləliklə, məqalədə qrammatikanın tədrisi üçün müxtəlif yanaşmalar nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: təcrübə və şüurun artırılması, dəqiq/qeyri-dəqiq yanaşma, deduktiv/induktiv yanaşmalar, ingilis dilinin qrammatikası, tədris prosedurları.

Г.Р.Курбанова

Подходы и процедуры для преподавания грамматики

Резюме

Преподавание грамматики было расценено как решающее значение для умения использовать язык. По этой причине в этой статье вводится пятиступенчатая процедура обучения грамматике. Эта процедура включает в себя понятия практики и повышения сознательности, явных и неявных знаний, а также дедуктивных и индуктивных подходов к обучению грамматике. Эта процедура была получена из моего большого интереса к инновационному обучению грамматике и моего опыта преподавания грамматики. Предполагается, что предлагаемые шаги станут альтернативным способом преподавания английского языка для преподавателей грамматики, в частности, для обучения временам и методам на уровне колледж-университет или даже в средних школах.

Грамматика является важной частью языковой учебной программы на всех уровнях нашей образовательной системы. Ученики всегда испытывают трудности с грамматикой, и их учителя расстраиваются из-за ошибок в их письме и речи. Языки не имеют смысла без использования правил грамматики. Если бы каждый использовал язык без какой-либо грамматики, язык имел бы слишком много вариаций и был бы неоднозначным и полным противоречий, например, использование неправильного времени или пунктуации может изменить смысл всего предложения, что вызывает проблемы во взаимном общении. Это может привести к тому, что говорящий не будет понят. В этом случае весь смысл общения теряется. Следовательно, в статье рассматриваются различные подходы к обучению грамматике.

Ключевые слова: практика и повышение сознательности, явные/неявные знания, дедуктивные/индуктивные подходы, грамматика английского языка, методика обучения.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 11.06.2019
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SİMA QASIMOVA
16/21 Azadlıq prospekti, Bakı
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
simruq@gmail.com

TƏLƏBƏLƏRDƏ DİNLƏMƏ BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Xülasə

Birinci dildə dinləmə, öyrənənlərin adətən inkişaf etdirdiyi ilk bacarıqdır. Hər hansı bir sözə qulaq asır, sonra onu təkrarlayır, daha sonra oxumağı öyrənir və nəhayət onlar həmin sözü öyrənirlər. Ana dilində olduğu kimi xarici dildə bu təbii ardıcıllıq həmişə qrafik bacarıqlarının (oxu və yazı) tez-tez izlənildiyi eşitmə/şifahi bacarıqlarını öyrənmək üçün tətbiq olunmur. Dinləmə, uşaqların dili ilə ünsiyyət qurma qabiliyyətinə malik olmağa başlayanda, ilk növbədə inkişaf edən ilk bacarıqdır və həyat boyunca əhəmiyyətli bir bacarığa malikdir. Yaxşı dil öyrənənlər danışılmış mesajı anlamaq üçün fiziki məzmun, mövzu, müzakirə təşkil edildiyi yollar və s. haqqında qeyri-dil biliklərini aktivləşdirməlidirlər. Onlar dilin inkişafı üçün mühüm bir vasitə kimi dinləməli, həm də dilin səmərəli inkişaf etdirilməsi üçün onlar eşitdikləri dili tətbiq etməli və ya danışıq mesajına cavab verməli və/və ya dilin bir hissəsini istehsal etməlidirlər. Onlar həmçinin interaktiv dinləmə ilə mübarizə aparmağa imkan verəcək bir sıra qəbuledici ünsiyyət strategiyaları hazırlamalıdırlar.

Dinləməni inkişaf etdirmək üçün çoxlu sayda materiallar və təkliflər mövcuddur. Müəllimlər tələbələri "strateji variantlar barədə məlumatlandırmaq, nümunə vermək və tələbələrdə özünü qiymətləndirmək qabiliyyətini gücləndirmək üçün tələbələrə öz dərsləri üçün seçdikləri fəaliyyətlərlə düzgün işləməyi öyrətməlidirlər. Müəllimlər xüsusilə müəllimlərdən daha çox tələbələr tərəfindən inkişaf etdirilən və nəzarət edilən dinləmə fəaliyyətləri axtarmalı və xarici dil tədrisində tətbiq etməlidirlər.

Açar sözlər: dinləmə, dil öyrənənlər, üsul, strategiya, inkişaf etdirmək, dil tədrisi, vərdiş, bacarıq

Elm və texnikanən inkiюaf etdiyi, audiokitab və dərsliklərin geniю yayəldəpə bir dцvrdə biz зox vaxt məlumatlarə səsli informasiya юəklində qəbul etməli oluruq. Ali məktəbdə mьhazirələrə qulaq asər, diskussiya və debatlarda opponenti dinləyib ona mьnasibət bildiririk. Odur ki, dinləyib anlama bacarəpənən həyatəməzda rolu getdikcə artər.

Oxu kimi, dinləmənin də məqsədi informasiya qəbul etmək, anlamaqdər. Lakin oxu ilə mьqayisədə dinləmə зox yьksək səviyyədə diqqətcillik tələb edir. Burada informasiyanən anlaюəlmaz hissəsinə dəfələrlə qayətmaq imkanə yoxdur. Mətni bir dəfə dinlədikdən sonra ona adekvat reaksiya vermək lazəm gəlir.

Dinləmə, yalnız ünsiyyət məqsədləri üçün deyil, ikinci dil öyrənmə prosesində də çox vacib dil bacarığıdır. Xarici dil öyrənəndə, dinləmə bütün effektiv ünsiyyət üçün əsas rol oynayır. Effektiv dinləmə qabiliyyəti olmadan, mesajlar, onların effektivliyini azalda biləcək və nəticədə, anlaşılmazlıqlar yarada biləcək ünsiyyət prosesində səhv olaraq qəbul edilə və şərh edilə bilər. Dinləmə, daha çox fəal dil bacarıqları ilə müqayisədə sadə və ya hətta orta səviyyədə görünə bilər ki, bu da şüurlu düşüncədən və ya stimulla cavab olaraq həyata keçirildiyi ehtimalına görə güman olunur ([1]Morley, Developing listening skill, 1972, s.29). Ancaq xarici dil öyrənərkən, dil öyrənənlər dinləmənin olduqca çətin və hətta bəzən stresli olduqlarını dərk edirlər ([2]Goh & Taib, Developing listening skill, 2006, s. 13). Buna görə də,

dinləmə xarici dilin prosesində vacib bir bacarıqdır, müəllimlər dinləməni inkişaf etdirmək üçün daha çox vaxt ayırmalıdırlar.

Dil sinifində dinləmə ikinci dilin öyrənilməsi üçün vacibdir, halbuki, bir çox dil siniflərində dil öyrənənlərə xarici dildə düzgün dinləmə vərdişləri öyrədilmir, bu da o fakta əsaslanır ki, dinləmə inkişaf etdirilməkdən daha çox, "dinlənilir" ([3]Graham et al., 2011, listening in learning a foreign language, s.5). Başqa sözlə, sinifdə müəllimi və ya CD-ləri dinləyərkən hədəf dilinə məruz qalması səbəbindən dil öyrənənlərin dinləmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək mümkün olmur.

Tədris təcrübəmdən onu qeyd etməliyəm ki, gənc dil öyrənənlər üçün xarici dil dərsində dinləmə bacarıqları əldə edilməsi digər dil vərdişləri ilə müqayisədə çox çətindir. Hələ də xarici dildə danışmaq üçün müəllimlərini dinləyərkən və ya dinləmə vərdişlərinə dair tapşırıqları yerinə yetirmək istəmədikdə mübarizə aparmayan dil sinifləri mövcuddur. Aydındır ki, bu, müəllimin hədəf dilində ünsiyyət qurduqları səviyyədə anlayış səviyyəsinə uyğun olub-olmamasına bağlı ola bilər, ancaq dinləmənin tədrisi həmişə aydın olmayan problemlər ortaya çıxarır. Dinləmə problemlərindən biri, öyrənənlərin yazılı mətnin dəstəyi olmadan dinlədikləri materialları real vaxtda başa düşmək məcburiyyətidir. Baxmayaraq ki, fonetik dəyişikliklər dil öyrənənlərə sözləri tanımaq və onlara məna verə bilmədikləri halda, dinləmə anlayışına mane ola bilər.

Bundan əlavə, dil öyrənənlərin hədəf dilinin əsas bilikləri dinləmədə mühüm rol oynayır ([4]Anderson & Lynch, 2003, language skills, p.32). Bu, dil öyrənənlərin xüsusi kontekstlərdə dinləmə mesajların arxasında olan mənanı anlamasına maneə törədir. Gənc dil öyrənənlərin qarşılaşdıqları digər bir çətinlik odur ki, onlar CD-lər dinlədikdə meydana gələn sözsüz (nitqsiz) ünsiyyəti təyin edə bilmirlər və dinləyicilərin nə dinlədiklərini yaxşı başa düşməyə kömək edə biləcək jestləri və hərəkətləri görmürlər. Gənc dil öyrənənlərin hələ də yeni xarici dil əldə etməsinin başlanğıc mərhələsində olduğunu nəzərə alaraq, bu amillər uşaqlarda arzulanmayan narahatlıq yarada bilər, çünki onlardan dinləmə və xatırlama tez-tez tələb olunur ki, bu da onların dinləmə bacarıqlarının inkişafında çətinlik yaradır ([5]Brewster, Ellis & Girard, Methods of developing listening skill, 2002). Buna görə də, xarici dil tədrisini icra edən müəllim kimi güman edirəm ki, dil öyrənənlərin dinləmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün dil müəllimləri məsuliyyət daşımalı və dil öyrənənlərdə daha effektiv dinləmə strategiyasını inkişaf etdirməyə kömək etməli, nəticədə dil öyrənənlərin yeni dil əldə etmək şanslarını artırmalıdırlar. Əsas problem, dinləmənin yeni bir dilin əldə edilməsində vacib olmamasıdır, çünki əslində çox aktiv olan bir şey olduğu halda, əslində passiv bir proses kimi qarışdırılır. Henningsə görə "qulaq asmaq yalnız eşitmək deyil; bu, bütün siqnalların - verbal və ya qeyri-verbal mənbələrin aktuallığıdır". Buna görə müəllimlər aktiv olaraq dinləmə zamanı materialın öyrənilməsinin vacibliyindən xəbərdar olmalı və dil öyrənənlərin dinləmə qabiliyyətlərini fəal şəkildə inkişaf etdirməyə yönləndirməlidirlər. Bununla əlaqədar, aktiv dinləmə strategiyalarından necə istifadə etməyi öyrətmək öyrənmə prosesində çox zəruridir.

Xarici dil müəllimi onu qeyd etməliyəm ki, bəzi məktəb sistemləri müəllimlərə daha çox səslənən alternativ tədris vasitələrindən daha çox yer ayırmaq deyil, dərslik kitablarını və dinləmə fəaliyyətlərini prioritet istiqamətləndirməyə məcbur edir. CD-lər vasitəsilə mətn və ya söhbət dinləməsinin təsirsiz olduğunu söyləmək düzgün olmazdı. Lakin, bu şəkildə dinləmə qeyd edildiyi kimi, öyrənənlərin dinləmə bacarıqlarını səmərəli şəkildə inkişaf etdirmək mümkün olmayan mesajın ümumi mənasını deyil, xüsusi detallara diqqət yetirərək, anlama testini təmin edir. Tələbələrimiz üçün daha yaxşı müəllim olmaq məqsədini nəzərə alaraq, müxtəlif öyrənmə üsullarından istifadə etmək, bizim əsas strategiyamız olmalıdır. Tələbələri xüsusi dinləmə strategiyaları ilə təmin etmə testi, onların dinləmə qabiliyyətlərini artırmalarına kömək edir. Hekayə dinləyənlər, duyduqları bütün məlumatları hekayəçilərin jestrlərindən və kitabdakı illüstrasiyalardan əldə etdikləri üçün aktiv dinləməyə ehtiyac duyurlar. Buna görə hekayəni effektiv şəkildə izləmək və anlayaraq qulaq asmaq üçün dil öyrənənləri düşünməyə,

kontekstdən anlamaya təşviq edən əhəmiyyətli dinləmə strategiyalarından istifadə edilməlidir. Bu fəaliyyətin məqsədi tələbələrin xarici dildə dinlənməsini artırmaq üçün xüsusi dinləmə strategiyalarının necə tətbiq edilməsi barədə hekayə söyləmə, bölüşmə və öyrətmə yolu ilə gənc dil öyrənənlərin dinləmə bacarıqlarının artırılmasına kömək etmək mümkün olub olmadığını yoxlamaqdır. İkinci məqsəd, hekayə söyləmədə istifadə edilən dinləmə strategiyalarının dil öyrənənlərin kurs kitabından dinləmək üçün necə tətbiq edildiyini öyrənməkdir. Buna görə, aşağıdakı tədqiqat sualları formallaşdırılmışdır: 1. Kontekstdən xəbərdarlıq etmək, məna vermək kimi dinləmə strategiyalarını öyrətmək dil öyrənənlərə hekayə söyləmədən istifadə edərək xüsusi informasiya dinləmə bacarıqlarını təkmilləşdirməyə necə kömək edə bilər? 2. Öyrənənlərin təlim kitabından hekayə söyləmədə istifadə olunan eyni dinləmə strategiyalarını dinləmə məşğuliyyətlərinə necə tətbiq etmək olar?

Dinləmədə ədəbiyyat nəzəriyyəsi iki əsas ideyadan təşkil olunur. Birincisi dinləmə təbiətini aydınlaşdırır və dinləmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində gənc dil öyrənənlərə dinləmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin və dinləmə strategiyalarının tədrisinin əhəmiyyətini təsvir edir. İkincisi, dil öyrənmə üçün tədris vasitəsi kimi hekayə söyləmənin xarici dildə dil öyrənənlərin dinləməsini artırmaq üçün necə istifadə oluna biləcəyini vurğulayır. Həmçinin, digər dinləmə tapşırıqlarında və sinifdə icra olunan fəaliyyətlərdə hekayə söyləmədə istifadə edilən eyni dinləmə strategiyalarının necə tətbiq ediləcəyi də nəzərdə tutulur.

Dinləmə təbiəti. Dinləmə səsin mənasını seçmək və təyin etməkdir. Dinlədikdə biz tanıdığımız hadisəyə və eşitdiklərimizə əhəmiyyət verməyə çalışırıq. Başqa sözlə, birinə cavab vermək üçün bizə verdiyi mesajı başa düşməyə çalışmaqda hansı məlumatın daha vacib olduğunu başa düşməliyik. ([6]Brewster, Ellis & Girard, 2002, Developing listening skill, s.7). Dinləmə yaradıcı bacarıqdır. Bunun yaradıcı hissəsi müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün dinləyicilərin dinləmələrdə aktiv rol almalarının zəruri olmasıdır. Dinləmə zamanı dinləyicilərin müxtəlif məqsədləri olur. Dinləmə, öyrənənlərin digər bacarıqlarını istifadə etməyə imkan verən əsas bacarıqdır. Bundan əlavə, öyrənənlər əldə etdikləri məlumatı anlamırlarsa, öyrənmə prosesi təmin oluna bilməz.

Dinləmədə çətinlik. Dinləmənin xüsusilə gənc tələbə üçün olduqca çətin ola biləcəyini qəbul etmək lazımdır. Yeni bir dil ilə təqdim edildikdə, öyrənənlər ana dilinin işarələri baxımından daha da inkişaf etməkdə olan bir prosesdə bunu başa düşməyə çalışırlar. İnsanlar həmişə üz-üzə dinləyici olmadığı üçün ünsiyyəti proqnozlaşdırmağı bacarmırlar, çünki bu prosesdə görmə dəstəyi yoxdur, belə ki, CD-yə qulaq asarkən təkrarlamağı və ya onu izah etməyi təmin edən heç kim olmur. Dinləmə, olduqca mürəkkəbdir və dinləyicilərin duyduqları mesajları anlamağa çalışması lazım olan bir aktuallaşdırma prosesini tələb etməsi səbəbindən öyrənmək və nəticədə öyrətmək üçün ən çətin bacarıqlardan biri hesab olunur. Dil müəllimi kimi, tələbələrin səylərinə baxmayaraq, bəzən onların çətinlik və çətinliklərlə qarşılaşa biləcəyinə əmin olmalıyıq. Dinləmə vaxt və təcrübə tələb edən bir prosesdir və bu prosesdə hər sözü başa düşmək gözlənilmir. Dinləyicilərin xüsusiyyətləri ilə bağlı bəzi digər amillər də var ki, onlar da effektiv dinləmək bacarığına böyük təsir göstərə bilərlər. Yəni, dinləyicilərin ikinci dildə dinləyərkən duyduqları şeyləri daha çox dərk edə bilməsi bacarığına sahib olan yaddaşa sahib olmalıdırlar. Bundan əlavə, ikinci dildə dinləmənin tədrisinə təsir edən bir sıra amillər – dilə məruz qalma miqdarı, hədəf dilinin fonologiyası ilə tanış etmək bacarığı və qabiliyyəti, verilən sözün miqdarı və bilikləri kimi amillər mövcuddur. Beləliklə dinləmə, dil əldə etmək üçün əsası təmin edən və öyrənənlərin danışıq ünsiyyətində qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradan dil bacarığıdır.

Xüsusi məlumatların dinlənməsi. Ətraflı qulaq asarkən, öyrənənlər müəyyən bir növ məlumatın dinləməsində maraqlıdırlar - buna görə də xüsusi vəziyyətə aid olmayan bir şeyə qulaq asmaq məqsəduyğun hesab olunmur. Bu yolla onlar axtarışlarını azalda bilir və lazım olan detalları əldə edə bilirlər.

Dinləmənin tədrisi. Dinləyicilərin yaxşı dinləmə qabiliyyətinə malik olmasına baxmayaraq, hər bir dinləmə vəziyyətində dinləmə qabiliyyətini effektiv şəkildə istifadə etmədikləri halda nə danışdıqlarını anlaya bilməyəcəklər. Buna görə, dil müəllimləri olaraq, dinləməni dil tədrisinə birləşdirmənin yollarını ortaya qoymaq və tələbələrimizin sinif daxilində və xaricində dinləmə prosesinə məruz qalması üçün imkanlar təmin etmək vacibdir. Dinləmə məqsədini bilmək anlayışın yükünü azaltmağa kömək edir, çünki dinləyicilər öz növbəsində onlara lazım olan dinləmə növünü və müəyyən bir tapşırığa lazımi yanaşmanın müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Dinləmənin tədrisi əsasən müəllimlər üçün əsas vəzifələrdən biridir, çünki digər dil bacarıqları dinləmə prosesində əldə edilir.

Tələbələrin dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün dinləmə strategiyalarının öyrədilməsi. Effektiv dil müəllimi öyrənənlərə müxtəlif hallarla, yəni müxtəlif dinləmə məqsədləri ilə məşğul olmaq üçün dinləmə davranışlarını düzəltməyə kömək edir, onlara bir sıra dinləmə strategiyaları hazırlamaq və müvafiq strategiyalarlarla hər dinləmə vəziyyətinə uyğunlaşdırmağa kömək edir. Dinləmə düşüncə prosesi hesab edilir. Beləliklə, səmərəli dinləyənlər eşitdikləri məlumatın mənasını düşünürlər. Dinləmə qabiliyyətindən müvəffəqiyyətlə istifadə etmək üçün dinləyicilər dinləmək istədikləri məlumata dair effektiv qərarlar qəbul etməlidir ki, bu qərarlar da dinləmə strategiyaları adlandırıla bilər. Sinif məzmununda istifadə edilən dinləmə strategiyasının nümunəsi, tələbələrə nə gözlədiyini və sonra da dinləmənin təsdiqini bildirməsi üçün ideya verir. Dinləmənin məqsədi dil öyrənənlərin diqqətini yalnız öyrəndikləri şeylərə yönəltmək deyil, həmçinin öyrənmə ilə bağlı öz strategiyalarını necə inkişaf etdirmək barədə məlumatlandırmaq üçün bir vasitə kimi öyrətməkdir. Şagirdlər fəal şəkildə məna axtaranda, öyrənmə mütləq baş verməyəcəkdir. Buna görə, öyrənənlərə dinləmə strategiyalarının öyrədilməsi onların daha yaxşı dinləyicilərə malik olmağına kömək edə bilər, çünki onlar dinləmə prosesində fəal iştirak edəcək və hədəf dilin yeni və möhkəm bilik əldə etmələri şanslarını əldə edəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1.Morley, Developing listening skill, 1972.
2.Goh & Taib, Developing listening skill, 2006.
3.Graham et al., 2011, listening in learning a foreign language.
4.Anderson & Lynch, 2003, language skills.
5.Brewster, Ellis & Girard, Methods of developing listening skill, 2002.
6.Brewster, Ellis & Girard, 2002, Developing listening skill.

S.A.Gasimova

Developing listening skills in students

Summary

In a first language, listening is the first skill which learners usually develop. They listen to an utterance, then they repeat it, later they learn to read it, and finally they learn it. This natural sequence does not always apply to the learning of languages other than the mother tongue, where the graphic skills (reading and writing) often precede the aural/oral skills. Listening is usually the first skill which children develop as they begin to acquire the ability to communicate by means of language, and it remains an important skill throughout life. Good language learners need to activate non-linguistic knowledge about physical context, topic, ways in which discourse is organized and so on, in order to understand a spoken message. They should view listening as an important medium for developing language but also need to be aware that in order to develop language effectively, they need to practise the language they hear, either be responding to the spoken message and / or by producing some of the language they have heard

in other situations. They also need to develop a range of receptive communication strategies which will enable them to cope with interactive listening.

A wide range of listening materials and suggestions for listening activities is available. Teachers could follow the procedure outlined above with the activities they choose for their classes in order to raise students‟ awareness of strategy options, to provide them with an example, to encourage experimentation, and to empower students with the ability to self-evaluate with their listening strength they acquire from these types of activities. Teachers should especially look for listening activities which are as much as possible devised and controlled more by the students than the teacher, since this increase in student autonomy.

Key words: listening, language learners, methodology, strategy, development, language teaching, habit, skill

С.а.Касумова

Развитие слушающих навыков у студентов

Резюме

На первом языке слушание - это первый навык, который ученики обычно развивают. Они слушают высказывание, затем повторяют его, позже они учатся его читать и, наконец, учат. Эта естественная последовательность не всегда применима к изучению языков, отличных от родного, где графические навыки (чтение и письмо) часто предшествуют слуховым / устным навыкам. Слушание, как правило, является первым навыком, который развивают дети, когда они начинают приобретать способность общаться с помощью языка, и он остается важным навыком на протяжении всей жизни. Хорошие изучающие язык должны активировать нелингвистические знания о физическом контексте, теме, способах организации дискурса и так далее, чтобы понять устную речь. Они должны рассматривать слушание как важную среду для развития языка, но также должны знать, что для эффективного развития языка им необходимо практиковать язык, который они слышат, либо реагировать на устное сообщение и / или создавать некоторые из них. они слышали в других ситуациях. Им также необходимо разработать ряд стратегий восприимчивой коммуникации, которые позволят им справиться с интерактивным слушанием.Доступен широкий спектр материалов для прослушивания и предложений для прослушивания. Учителя могут следовать описанной выше процедуре, выполняя задания, которые они выбирают для своих классов, чтобы повысить осведомленность учащихся о вариантах стратегии, дать им пример, стимулировать эксперименты и дать студентам возможность самооценки с помощью своих слушая силу, которую они получают от этих видов деятельности. Учителя должны особенно искать возможности для прослушивания, которые в максимально возможной степени разрабатываются и контролируются учениками, а не учителем, поскольку это повышает самостоятельность учеников.

Ключевые слова: аудирование, изучающие язык, методология, стратегия, развитие, преподавание языка, привычка, умение

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 11.06.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəhimə Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

G.I.JUMSHUDOVA
16/21 Azadlıq prospekti, Bakı
Azerbaijan State Oil and Industry University
GulshanCumshudova@gmail.com

THE IMPORTANCE OF GRAMMAR IN LANGUAGE TEACHING

Summary

Grammar is often misunderstood in the language teaching field. The misconception lies in the view that grammar is a collection of arbitrary rules about static structures in the language. Further questionable claims are that the structures do not have to be thought, learners will acquire them on their own, or if the structures are taught, the lessons that ensue will be boring. This article on comparative approach tries to make a brief analysis of necessity of grammar teaching before it gives a relatively objective description of its function and significance in language teaching. It argues that, grammar teaching is necessary in language teaching.

It is exact that putting grammar in the foreground in second language teaching, because language knowledge of grammar and vocabulary is the base of English language. Grammatical competence is one of communicative competence. Communicative competence involves knowing how to use the grammar and vocabulary of the language to achieve communicative goals, and knowing how to do this in a socially appropriate way. Communicative goals are the goals of learners' studying English language. So grammar teaching is necessary to achieve the goals.

Knowledge of grammar helps the student in the correction of mistakes and improvement of written work.

Key words: communication, language teaching, grammar, approach, linguistic

Knowledge of grammar helps the student in the correction of mistakes and improvement of written work. A person can't learn a foreign language accurately only through a process of unconscious assimilation. Grammar is a sure ground of reference when linguistic habits fail us. So grammar is indispensable for the student. In this paper my aim is to bring the attention of the language teacher as well as the learner about the real utility of grammar in teaching English language. Now-a-days communication has become the heart and soul of the human life. The process of communication chiefly deals with speaking, listening, reading and writing. No one really learns grammar. It has become natural phenomenon that we start speaking what everybody speaks around us. We gradually develop a better sense of understanding with the passage of time. We don't study grammar of our own mother tongue to use it for daily speaking, but when we need to polish our own mother tongue or we want to learn a foreign dialect, we have to study its grammar and we usually do that. When we come to learn a new language like English language, we need to study its grammar; the importance of grammar cannot be ignored or neglected, and before we do that we need to understand what grammar is.Grammar is the study of words and the ways words work together; an invisible force that guides us as we put words together into sentences. Any person who communicates using a particular language, consciously or unconsciously becomes aware of the grammar of that language. But in this context I would like cite a wonderful example as described "A writer has given a beautiful analogy to illustrate the use of knowledge of Grammar. Imagine two car drivers. The first driver knows only driving and nothing about the working of the engine. He feels helpless whenever there is some trouble with the machinery. The second driver knows driving and also understands the working of the machinery. The person who knows grammar is like this second

driver. In case he doubtful about the correctness of a particular thing, his knowledge of grammar comes to his rescue". Therefore, to speak in a clearer and more effective manner we have to study grammar. For the person who has unconscious knowledge of grammar, it may be sufficient for simple language use. But the persons who wish to communicate in the artistic manner with well-defined structures must go for the greater depth of understanding and proficiency what the study of grammar offers.

A strong contradiction arises when we think of the grammatical approaches made by Chomsky against the traditional notion of grammar. Though we are concerned with the fundamental theories of conforming to study language, the understanding of the use of the word "grammar" does not merely require that we comprehend the nature of the relation between a theory and the material it needs to express. It means one requires a fair amount of knowledge of a specific theory. We also find teachers eager to reject Traditional Grammar and try to replace it by the new grammar. There is not one new grammar but many different aims. In my view, there is no new one but the reproach to the traditional one by a new style.

Grammar challenges but brings more benefit:

- For teaching concepts on subject, verb, clause and phrases.
- For teaching the translation method.
- For teaching bilingual method.
- For teaching structural approach and traditional Methods. Hence, I would like to state my opinion that knowing a language is not the same thing as knowing about it. Knowing a language means mastering over its four basic skills, like, "(a) Listening, (b) Speaking, (c) Reading and (d) Writing". Here, the listening and the reading are passive skills whereas the speaking and the writing are active skills. The Knowledge of the language makes us to know the meaning of isolated words or sentences or the rules of grammar. Talking about the language does not mean knowing language and using it. If we consider language as speech, as the linguists do, then knowing a language means to use its grammatical patterns as well as proper usage.According to Azar ([1]Azar, Grammar-based teaching, 2007, p.3), the role of grammar is to "help students discover the nature of language, i.e., that language consists of predictable patterns that make what we say, read, hear, and write intelligible". As Azar stated, without grammar, people would have only individual words or sounds, pictures, and body language to communicate meaning. Moreover, effective grammar instruction can help students use this knowledge as they write. Through the connection from oral language into written language, teachers can explain abstract grammatical terminology to help students write and read with better proficiency and confidence. The most helpful way to improve students' command of grammar in writing is to use students' writing as the base for teaching grammatical concepts.

Five grammatical concepts enable students to show progress in sentence revision, style, and editing. The five grammatical concepts will be described as follows: ([2]Beverly, the role of grammar in improving student's writing, 2007, p.2).

1. Teaching concepts on subject, verb, sentence, clause, phrase, and related concepts for editing.
2. Teaching style through sentence combining and sentence generating.
3. Teaching sentence sense through the manipulation of syntactic elements.
4. Teaching both the power of dialects and the dialects of power.
5. Teaching punctuation and mechanics for convention, clarity, and style. Rather than teach all grammatical instruction to all students, teachers should focus on the grammatical concepts that are more effective and essential for meaningful communication, and teachers should also be more sensitive to provide meaningful activities to help each individual student. In short, grammar plays a very significant role in second language instruction, especially in improving student's writing.

According to Noguchi, R. R. ([3]Noguchi, R. R. Grammar and the teaching of writing 1991, p.4) there are two probable reasons which cause the failure of grammar instruction. 1. Formal grammar, being uninteresting or too difficult, is not adequately learned by students. 2. Formal grammar, even if adequately learned, is not transferred to writing situation. 3. Formal grammar, even if adequately learned, is not transferable to writing situation. As Noguchi stated, teachers who have strived to present traditional grammar as a means of improving writing, will agree that three causes are highly reasonable. The first cause assumes that "because of a lack of interest or because of the difficulty of the subject matter itself, students simply fail to learn formal grammar" (p.4). The second cause assumes that "students fail to apply that knowledge to relevant writing situations because they are neglectful" (p.4). The third cause assumes that "students fail to apply the knowledge because that knowledge is irrelevant to writing situations" (p.4). Although there may be other contributing factors, these three probable causes seem to be the most important limitations in the failure of formal grammar instruction to improve writing skills.

On the other hand, Generativism considered that language should not be based on the classification of 'surface/individual' structures but rather, on the development of a system of innate and mental rules which would account for the structural possibilities of a language; however, it still considered syntax central. The set of practices associated to this approach have to do with the presentation-practice-production cycle, where the teacher presented the new grammatical item with the rule and the explanation of form and meaning. Then some controlled exercises were done, to consolidate the rule, and this intensive practice –or drilling- would eventually lead to production. Grammatical competence was viewed as conscious, explicit knowledge of rules (declarative knowledge, in psychological terms). Communicative language teaching was initially influenced by linguists with a notional-functional view of language. Grammar was considered as both semantic and functional ([4]Bloor T. The Functional Analysis of English, 2004, p.2), or as the study of linguistic forms realizing meanings, the so-called Systemic-Functional Grammar (SFG).According to this new concept of grammar, which appeared in Halliday's writings in the 70s and which was consolidated in the 80s with his Introduction to Functional Grammar, the dichotomies previously mentioned would be irrelevant, since the concepts of function, meaning and communication would be included within the study of grammar and linguists should focus on the use of language rather than on its form itself. Thus, grammatical knowledge was performance, rather than competence, and grammar was considered as a sub-skill to be learned as procedural knowledge (doing rather than just knowing).

Within communicative approaches a distinction can be made between the general, nonprescriptive approach called Communicative Language Teaching, which appeared in the 80's and which transformed the world of foreign languages teaching, and other more precise communicative methods which emerged from the appearance of CLT, but which went beyond linguistic theories including a more encompassing view of the learning processes, such as Task-Based Language Teaching, Focus-on-Form, Cooperative Language Teaching and Content-Based Instruction, which have been considered post-communicative approaches. Grammatical knowledge within these approaches still maintains a functional-communication based view of language, but supports linguistic views with cognitive or constructivist theories. This performance-based account of language learning can also be ascribed to the CEF, as its descriptors are, ([5]Newby, Cognitive + Communicative Theory of Pedagogical Grammar, 2006, p.3), "action-oriented": they focus on what a learner can do with the language. However, because of its relevance, the CEF will be considered in a separate section.

There is a widespread belief that Communicative Language Teaching does not include any grammar. However, "Communicative Language Teaching means an exclusive focus on meaning" is a myth or a misconception ([6]Spada, Communicative language teaching, 2007, p.275). In fact, that widespread belief that CLT eclipsed attention to grammar is only partly true, since although CLT syllabuses are organized according to categories of meaning or

functions, they still have a strong grammar basis, that is to say, the functions into which CLT syllabuses are organized are connected with their correspondent grammatical points. Discussing the role of grammar within any communicative approach can be controversial, due to these misconceptions and also to the influence of Natural Approaches, which ascribed no grammar role in language learning. However, when explaining the role of grammar specifically in CLT, some of that controversy may be solved if we do not talk about one single type of CLT but about two main types, the shallow-end approach and the deep-end approach to CLT. The shallow-end approach to Communicative Language Teaching is based on the thought that in order to make the learner use language in a communicative situation it is necessary first to learn the grammatical rules and then apply them in that communicative situation; on the other hand, the deep-end approach to CLT is based on the belief that grammar is acquired unconsciously during the performance on those communicative situations, so it would be useless to teach grammar previously and explicitly. According to this, CLT does deal with grammar, at least in its shallow-end approach. First, it just dresses up the grammatical structures into communicative functions; although they are not presented explicitly, they are still there. Second, if we have a functional concept of grammar, the explicit teaching of functions would still be grammar teaching: according to Halliday, grammar is the study of linguistic forms (wordings) realizing functions or meanings; both wordings and functions are studied by grammar. However, the fact that there is grammar teaching in the shallow-end approach does not mean that this version of Communicative Language Teaching is not communicative. Grammar is considered as a means towards communication. In shallow-end syllabuses grammar is taught, but it is the way in which it is taught and its final result into the learners' communicative performance the two factors that make that grammar meaningful and communicativeFor the past 50 years, Approaches to the Teaching of English Grammar have attracted the attention of second and foreign language teachers, research scholars, curriculum developers and linguists worldwide. However, the role of grammar in the learning of a language is still a controversial subject, some scholars supporting the view that grammar is essential for learning a language and other scholars supporting the view that grammar has no significant role in the learning of a language. The place of grammar in English language teaching is controversial. Many researchers believe that knowledge of grammar is needed to teach English language in ELT classrooms. They added that the formal rules of English language need to be learned. Within the perimeter of this brief article, from what has been discussed about approaches to the teaching of grammar such as inductive, deductive, focus on form, focus on meaning and even implicit and explicit knowledge can be considered as important factors in learning English language over the world.

REFERENCES

1. Azar, B. (2007). Grammar-based teaching: A practitioner's perspective. TESL-EJ, 11(2). Retrieved October 1, 2007, from http://tesl-ej.org/ej42/a1.html.
2. Beverly, A. H. (2007). The role of grammar in improving student's writing. Retrieved October 1, 2007, from http://www.sadlier-oxford.com/docs/language/paper_chin.cfm.
3. Noguchi, R. R. (1991). Grammar and the teaching of writing: Limits and possibilities. Urbana, IL: National Council of Teachers of English.
4. Bloor, T. (2004). The Functional Analysis of English: London; New York: Arnold.
5. Newby, D.A. (2003). Cognitive + Communicative Theory of Pedagogical Grammar.
6. Spada, N. (2007). "Communicative language teaching: Current status and future prospects", International Handbook of English Language Teaching.

G.İ.Cümşüdova

Dilin tədrisində qrammatikanın rolu

Xülasə

Qrammatika dil tədrisi sahəsində tez-tez yanlış anlaşılır. Səhv anlama ona əsaslanır ki, qrammatika dilin statik strukturları haqqında ixtiyari qaydaların toplusudur. Daha şübhəli iddialar, strukturların düşünülməməsi, strukturların öyrənənlərin özləri tərəfindən əldə edilməsi və ya əgər strukturlar öyrədilərsə, dərslərin maraqsız olmasıdır. Müqayisəli yanaşma ilə bağlı bu məqalə qrammatik tədrisin zəruriliyini qısa bir şəkildə təhlil etməyə çalışır və onun dil tədrisində əhəmiyyətini nisbətən obyektiv təsvir edir.

Bu, dil tədrisində qrammatik tədrisin vacib olduğunu sübut edir. Qrammatika dilin əsası olduğundan, ikinci dil tədrisində ön pillədə qrammatikanın qoyulması mütləqdir. Grammatik bacarıqlıq ünsiyyət qabiliyyətlərindən biridir. Ünsiyyət bacarıqları, dilin qrammatikası və lüğətinin ünsiyyət məqsədlərinə nail olmaq üçün necə istifadə edildiyini və bunun sosial cəhətdən düzgün bir şəkildə necə olacağını bilməkdən ibarətdir. Beləliklə, məqsədlərə nail olmaq üçün qrammatik tədris vacibdir.

Qrammatikanın öyrənilməsi səhvlərin düzəldilməsində və yazının yaxşılaşdırılmasında tələbəyə kömək edir.

Açar sözlər: ünsiyyət, dil tədrisi, qrammatika, yanaşma, linqvistik

Г.И.Джумшудова

Важность грамматики в преподавании языка

Резюме

Грамматика часто неправильно понимается в области преподавания языка. Заблуждение заключается в том, что грамматика представляет собой набор произвольных правил о статических структурах в языке. Дальнейшие сомнительные утверждения состоят в том, что не нужно думать о структурах, учащиеся приобретут их самостоятельно, или, если они будут изучены, уроки будут скучными. Этот тезис о сравнительном подходе пытается сделать краткий анализ необходимости обучения грамматике, прежде чем дать относительно объективное описание его функции и значения в преподавании языка. Он утверждает, что преподавание грамматики необходимо в преподавании языка.Это точно, что грамматика ставит на передний план в преподавании второго языка, потому что знание языка грамматики и словарного запаса является основой английского языка. Грамматическая компетентность - это одна из коммуникативных компетенций. Коммуникативная компетенция включает в себя знание того, как использовать грамматику и словарный запас языка для достижения коммуникативных целей, и умение делать это социально приемлемым способом. Коммуникативные цели - это цели изучения английского языка учащимися. Поэтому обучение грамматике необходимо для достижения целей.

Знание грамматики помогает студенту в исправлении ошибок и совершенствовании письменной работы.

Ключевые слова: общение, преподавание языка, грамматика, подход, лингвистика

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 11.06.2019
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

VÜSALƏ AĞAYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Reşid Behbudov 134
vagayeva905gmail.com

AKADEMİK TOFIQ HACIYEV YARADICILIĞINDA MILLI DIL ANLAYIŞI VƏ MILLI ƏDƏBİ DİLİN MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİ MƏSƏLƏSİ

Xülasə

Ümumən dilçilik elmində, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində milli dil anlayışı mübahisə doğuran məsələlərdən hesab edilir. Aktual olan "milli dil" mövzusu T.Hacıyev tədqiqatından da yan keçməyib. Məqalədə milli dil anlayışına münasibət akademik Tofiq Hacıyev baxışından araşdırılıb. Dilçilik elmində milli dil və onun davamı kimi milli ədəbi dil anlayışları kapitalizmlə bağlı izah olunur. Onlar millətin yaranmasından sonrakı proses kimi şərh edilir. Tofiq Hacıyev isə bu məsələyə bir qədər fərqli yanaşır. O, Şərqdə milli ədəbi dilinin Avropadan fərqli inkişaf yolu keçdiyini bildirir. Alim Azərbaycan milli ədəbi dilinin də XIX əsrdə deyil, ondan çox-çox əvvəllər formalaşdığını qeyd edir. Akademik Şərq mədəniyyətinin və tarixinin Qərb tarixi ilə eyniləşdirməyin əleyhinə çıxır. Alimin fikrincə, Avropa dillərində kapitalizmin bərqərar olmasından sonra baş verən proseslər, yəni milliləşmə prosesi Azərbaycan dili tarixində xalq dilinin içində getmişdir. Yəni bizdə xalq dilinin müəyyənləşməsi milli dilin formalaşması deməkdir. Azərbaycan dili tarixində həmin inkişaf daha artıq davam etmişdir. Beləliklə, əlimizdə olan ilk yazılı abidəmiz "Dədə Qorqud kiabı"ndan - VII əsrdən başlamış və M.Füzulidə başa çatmışdır. Məhz bu dövrün klassik şairlərinin səyi nəticəsində artıq XVII əsrdə Azərbaycan dili öz inkişafının pik mərhələsinə çatır. Beləliklə, Azərbaycan milli ədəbi dili formalaşır. Məqalədə alimin bu sahədə apardığı tədqiqatlar diqqətə çatdırılır və araşdırmaya cəlb olunur.

Açar sözlər: *Azərbaycan dilçiliyi, Tofiq Hacıyev, Məhəmməd Füzuli, milli dil, ədəbi dil.*

Ümumi dilçilikdə olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyinə də milli dil anlayışı mübahisə doğuran məsələlərdən hesab edilir. Dilçilik elmində milli dil və onun davamı kimi milli ədəbi dil anlayışı var. Dilçi alimlərin fikrincə, milli ədəbi dil və milli dil anlayışları kapitalizmlə bağlıdır. Tofiq Hacıyev isə bu məsələyə bir qədər fərqli yanaşır və şərqdə milli ədəbi dilinin Avropadan fərqli inkişaf yolu keçdiyini və Azərbaycan milli ədəbi dilinin də XIX əsrdə deyil, hələ XIII – XVI əsrlərdə formalaşdığını qeyd edir. Alimin fikrincə, məhz qeyd edilən dövrdə artıq Azərbaycan dili milli ədəbi dil kimi formalaşır və bu prosesin ərsəyə gəlməsində Azərbaycanın klassik şairləri – İ.Həsənoğlu, Q.Bürthanəddin, İ.Nəsimi və ən nəhayət M.Füzulinin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Məhz bu dövrün klassik şairlərinin səyi nəticəsində artıq XVII əsrdə Azərbaycan dili öz inkişafının pik mərhələsinə çatır və Azərbaycan milli ədəbi dili formalaşır.

Akademik Tofiq Hacıyev yaradıcılığında milli ədəbi dilin müəyyənləşməsi məsələsi xüsusi rola malikdir. Alim bu terminin Azərbaycan dilçiliyində iki mənada işləndiyini qeyd edir: 1. Əcnəbi dilə qarşı duran dil, ana dili; 2. Millətin dili. Burada milli dil məhz ikinci mənada götürülür (1, s.5). V.Vinoqradov milli dili "millətə çevrilən xalqın mədəniyyətindəki dil və nitq dəyişmələri prosesini əhatə edən, dialektik inkişafda olan mürəkkəb və dinamik anlayış" kimi xarakterizə edir (2, c.95). Tofiq Hacıyevin fikrincə, ictimai kollektiv – xalq öz inkişafının

müəyyən mərhələsində millətə çevrildiyi kimi, onun dili də ancaq müəyyən tarixi mərhələdə, müəyyən ictimai, siyasi, mədəni səviyyənin yetişdiyi dövrdə milli dil hüququ qazanır (1, s.5).

Milli dil anlayışı nəyinki Azərbaycan dilçiliyində, ümumiyyətlə dilçilik elmində mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Bu anlayışın Avropa dilçiliyindən gəldiyini qeyd edən Tofiq Hacıyev yazır: "Elmdə milli dil və onun davamı kimi milli ədəbi dil anlayışı var. Bu anlayış avropaşunaslıqdan gəlir. Elmi semantikadan çox Avropa mərkəzçiliyi (avrosentrizm) ilə bağlıdır. Bu doktrinaya görə millət və təbii ki, onunla bağlı törəmələr (milli ədəbi dil, milli dil) kapitalizmlə bağlıdır. Həmin düşüncəyə görə, kapitalizm dünya tarixi üçün yeni mədəni, elmi səviyyə yaradır və kapitalizmdir. Deyirlər ki, xalq ictimai kollektiv olaraq millət həddinə çatanda ən yüksək inkişaf səviyyəsinə qovuşmuş olur. Həmin mövqedən, deməli: Avropa ölkələrinin xalqları millət məzmunu kəsb edərək müasir dünyanın ən mədəni cəmiyyətlərini təşkil ediblər" (3, s.21).

Azərbaycan ədəbi dilinin XVI əsrdən etibarən milliləşdiyini qeyd edən N.Cəfərov yazır: "Milli özünüdərkin nəticəsi idi ki, XVI əsrin ikinci yarısında ölkəni feodal istismarına qarşı kütləvi çıxışlar bürümüşdü, sinfi təbəqələşmənin güclənməsi ədəbi-bədii təfəkkürün demokratikləşməsinə (başqa sözlə, milliləşməsinə) təsir etdi, xalq kütləsinin əhvali-ruhiyyəsi tədricən ədəbiyyatda göründü (məsələn, M.Füzuli "Şikayətnamə"ni yazdı), bu da ədəbi-bədii (ümumən ədəbi) dilin məzmununda müəyyən təbəddülat yaratdı. XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan türk dili dövlət dili oldu, milli dövlətin rəsmi etiraf etdiyi müxtəlif sferalarda (o cümlədən beynəlxalq səviyyədə) işlənməsi həyata keçirdiyi dil də milli keyfiyyətlər qazanmalı idi (və qazanır)" (4, s.10).

Tarixi-ictimai müəyyənliyi ilə bərabər kommunikativ-ekspressiv faktor kimi əlamətlərdən biri odur ki, milli dil xalq dilinin daha zəngin, daha çevik, daha çox kamala dolmuş mərhələsidir. Deməli, bir kollektivin ünsiyyət alətini milli dil səviyyəsinə çatması lüğət tərkibinin tutumu, qrammatik quruluşun mütəhərrikliyi ilə çox bağlıdır. Məlumdur ki, ədəbi dil mövcud xalqın ictimai inkişafının hərəkətverici qüvvələrindən biridir, maddi və mənəvi tərəqqisinin aləti – vasitəsidir, ictimai mübarizə silahıdır, geniş kütlələrin tərbiyə vasitəsidir, kütləni qabaqcıl elmi və mədəni nailiyyətlərə qoşan birgə yaradıcılıq, kollektiv fəaliyyət işinin alətidir. Bu ictimai amillər milli özünüdərketmə dövründə - burjuaziyanın yarandığı, onun feodal geriliyinə qarşı mübarizə apardığı zaman xüsusilə aktuallaşır və deməli, həm də fəallaşır. Belə bir şəraitdə ədəbi dil sosioloji mübarizənin tərkib hissəsi olmaqla siyasi məsələ tək çıxış etdiyi kimi, maarifin, məktəbin yayılması vasitəsi kimi təcrübi vasitəyə - fakta çevrilir. Təbii ki, milli oyanış dövrünün hərtərəfli ünsiyyət vasitəsi kimi milli dil daha kamil olmalıdır; o (milli dil), milliyəqədərki dövrlərin dil zənginliklərini ümumiləşdirir və müasirliklə dolğunlaşaraq öz kamilliyini qazanır. Ancaq xalq dilinin milli dil səviyyəsi qazanması üçün təkcə daxili quruluş elementlərinin sabitləşməsi kifayət deyil. Məsələ bu faktorla qurtarsa, onda Azərbaycan milli ədəbi dilinin formalaşması XVII əsrin ortalarında başa çatır; Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, leksik və qrammatik sabitləşməsi məhz bu dövrə aiddir. Halbuki o vaxt milli ədəbi dilin başqa əlamətləri – ictimai-funksional atributları meydanda yox idi. Milliyəqədərki dövrlərdən fərqli olaraq, milli ədəbi dilin bir sıra xüsusiyyətləri vardır: milli ədəbi dil çoxvalentli olmalıdır. Yəni ədəbi dil ictimai ünsiyyətin bütün sahələrində işlənməlidir. Bu əlamət tələb edir ki, ədəbi dilin bütün üsulları formalaşmış olsun. Başqa xüsusiyyət: milli ədəbi dilin norması möhkəm, hətta müəyyən dərəcəyə qədər sabit olmalıdır (1, s.6).

Alimin fikrincə, Şərqin və Qərbin yaşadığı tarixi-coğrafi, siyasi, hərbi, mədəni şəraitlər müxtəlif olmuşdur və təbii ki, xalq və millət anlayışlarını da bu iki mədəniyyət coğrafiyası üçün eyni kontekstdə dəyərləndirmək doğru məntiq deyil. Avropalıların millətin ayağına yazdıqları atributları biz Şərqdə, Türk Dünyasında və onun tərkib hissəsi kimi Azərbaycanda *xalq* kimi işlənmiş terminin içində görürük. Məsələn, Nəsimidə, hətta "Dədə Qorqud kitabı"nda, birində bir qədər çox, birində nisbətən az Azərbaycan milli ədəbi dilinin əlamətləri ilə rastlaşırıq. Milli dil, müasir dilçilik anlayışı ilə, millətin işlətdiyi ünsiyyət vasitəsidir. Bugünkü Azərbaycan

dilinin əsas lüğət fondu tamamilə və qrammatik quruluşu ümumən həmin mənbələrdə (DQK-da və Nəsimidə) görünür. Bu milli dil Nəsimidən əvvəl formalaşmağa başlayıb, onda xüsusi kütlə və semantik güc kəsb etmiş və yolunu davam etdirmişdir (3, s.21).

Tofiq Hacıyev haqlı olaraq Şərq mədəniyyətinə və tarixinə fərqli yanaşır və bu ərazilərin özünəməxsus tarixinin Qərb tarixi ilə eyniləşdirməyin əleyhinə çıxır. Alimin fikrincə, Avropa dillərində kapitalizmin bərqərar olmasından sonra baş verən proseslər, yəni milliləşmə prosesi Azərbaycan dili tarixində xalq dilinin içində getmişdir. Yəni bizdə xalq dilinin müəyyənləşməsi milli dilin formalaşması deməkdir və Azərbaycan dili tarixində həmin inkişaf daha artıq davam etmiş və əlimizdə olan ilk yazılı abidəmiz "Dədə Qorqud kiabı"ndan - VII əsrdən başlamış və M.Füzulidə başa çatmışdır (3, s.21). Alimin fikrincə, artıq "Dədə Qorqud" abidəsinin dilində biz milli dilin əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşunun formalaşdığını görürük. *Qoşa badam sığmayan dar ağızlum, Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum, Güz almasına bənzər al yanaqlum;Bir gün Qamğan oğli xan Bayındır yeründən durmışdi. Şamı günlügi yer yüzinə dikdirmişdi. Ala seyvanı gög yüzinə aşanmışdi. Bin yerdə ipək xalçası döşənmişdi.* Verilən nümunələrin müasir dilimizlə olduqca yaxın səsləşdiyini qeyd edən alim yazır: "*Bu*, min üç yüz il bundan əvvəlki dilimizin bugünkü dilimizlə səsləşməsidir. Heç bir Avropa milli dilinin başlanğıcı bugünkü şəkli ilə bu qədər səsləşmir. Bu, Azərbaycan türkcəsinin altı əsr ondan ("Dədə Qorqud kitabı"ndan) sonrakı XIII əsr nümunəsi: *Şəha, şirin sözin qılur Misirdə bir zaman kasid; Başumdan getmədi hərgiz sənün$_1$lən içtigüm badə; Necəsin, gəl, ey yüzi ağum bənüm. Sən əritdün odlara yağum bənüm… Hüsn içündə san$_1$a manənd olmaya, Əsli yuca, kön$_1$li alçağum bənüm* (İ.Həsənoğlu). Bu XIV əsr: *Haqqa şükür, qoçlarun$_1$ dövra-nıdur, Cümlə aləm bu dəmün$_1$ heyranıdur, Gün batardan gün doğan yerə dəkün Eşq ərinün$_1$ bir nəfəs seyranıdur* (Q.Bürhanəddin). Bu da XV əsr: *Dodağun$_1$ qənd imiş, bal anda neylər, Nə nazik xətt imiş, xal anda neylər; Çoq dualar qılmışam mən xaliqün dərgahinə, Çün muradım hasil olmaz, mən duanı neylərəm* (İ.Nəsimi).

Milli deyilən dil kimi XIII-XIV əsrlərdən XIX əsrə kimi inkişaf yolu keçən Avropa dillərindən heç birində əsrlər arasında bir-biri ilə bu qədər səsləşmə, bir-birinə bu qədər yaxınlıq yoxdur. Bu, dilimizin keçmişindən müxtəlif əsrlərə aid misallardır. Bu yazılı nümunələr ədəbi dil faktı olmaq etibarilə, şübhəsiz, yaşayan, var olan xalq dilinin üstündə durur. Deməli, Avropa dilçiliyinin "milli ədəbi dil" saydığı dil olmağa dilimiz neçə əsr əvvəldən hazır olmuşdur. Ancaq Azərbaycan xalqının mövcud dilinin "milli ədəbi dil" kimi çıxış etməsi üçün siyasi, mədəni, tarixi-ictimai şərait müəyyənləşməyibmiş. Bu şərait Azərbaycan tarixinin XVI əsrində baş verir. Bu zaman obyektiv tarixi şərait yetişir, mərkəzləşmiş Azərbaycan dövləti yaranır, bu dövrdə həm də subyektiv faktor meydana çıxır – mədəniyyətimizin tarixinə Füzuli dühası gəlir" (3, s.21).

Həqiqətən də, alimin bu fikirləri ilə razılaşmamaq olmur. Folklor şerinin dili, xalq şeri janrlarının dili o şerlərin yarandığı dövrədək olmuş xalq dilinin özüdür. Bu mənada, Qurbaninin sənət dili XVI əsrdə Azərbaycan xalqının danışdığı türkcəmizdir.

Eyni xəlqi lüğət tərkibini və formalaşmış milli qrammatikanı əruz vəznində də görürük: *Qızıl gül, bağü bustanum, nə dersən, Fəda olsın san$_1$a canum, nə dersən*; *Ahu quzı doydurub uyutdi, Oğurlanub özi ota getdi* (Xətai); *Neyçün özin$_1$ə ziyan edirsən,Yaxşı adın$_1$i yaman edirsən? Neyçün san$_1$a tənə edə bədgu, Namusın$_1$a layiq işmidür bu? Lalə kibi səndə lütf çoqdır, Əmma nə deyim, yüzin açuqdır. Qızsan, ucuz olma, qədrin$_1$ü bil* (Füzuli).

Misallar göstərir ki, Nəsiminin və nəsimiyəqədərki dilin lüğət və qrammatikası XVI əsrdəki milli dildən (millətin dilindən) xüsusi seçilmir. Ümumxalq dilinin (milli dilin) formalaşması üçün mərkəzləşmiş dövlətin yaranması vacib amildir. Elmi ədəbiyyatda göstərildiyi kimi,

Avropada milli dillərin yaranmasını kapitalizm təmin edirsə, Şərqdə bu işi mərkəzləşmiş dövlət icra edir (3, s.22).

Bəzi dilçilərin milli ədəbi dil qarşısında sərt bir tələb qoyduqlarını qeyd edən alim dialektsizliyin milli dil üçün müəyyənləşdirici əlamət olmadığını qeyd edərək yazır: "Bu şərtə görə milli dil yarandıqdan sonra bütövlükdə ədəbi dilə bərabər olur. Yəni milli dil - ədəbi dil. Bu düsturu qəbul etmək o deməkdir ki, milli dil yarandıqdan sonra dialekt-şivə təzahürü olmamalıdır. Bu şərtin həyata keçməsində milli mərhələyə qədəm qoyan xalqın mədəni-elmi səviyyəsi, siniflərin siyasi yetkinliyi nəzərə alınmalıdır. Az və ya çox dərəcədə bütün milli dillərdə dialekt fərqi qalır. Ancaq əlamətdar budur ki, milli mərhələdə dialektsizliyə gediş başlanır. Bunun da surəti mədəni faktorların kəsərindən asılıdır. Azərbaycan dilində dialekt dairəsinin zədələnməsi, kiçilməsi ancaq sovet dövründə başlanır. Fakt faktlığında qalır ki, Azərbaycan dilində də, başqa milli dillərdə də dialektlər yaşayır" (1, s.7).

Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, T.Hacıyev Azərbaycan ədəbi dilini əlahiddə götürülmüş şəkildə tədqiq etmir. "T.Hacıyev Azərbaycan ədəbi türkcəsini çox doğru olaraq ümumi türk mədəniyyəti kontekstində, digər müasir türkcələrlə bağlı şəkildə, həmçinin də türkcəni zənginləşdirən söz sənətkarlarının - Həsənoğlunun, Nəsiminin, Füzulinin, Xətainin, Vaqifin və başqalarının əsərləri əsasında öyrənməyi vacib sayır (5).

3. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin əsas nümunələrini İzzəddin Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi və ən nəhayət Məhəmməd Füzuli yaradır. Bu dövrdə, yəni XIII – XVI əsrlərdə Azərbaycan ictimai-siyasi və etnik mədəni hərəkət üç mühüm tarixi hadisənin nəticəsidir; oğuz-səlcuq yürüşləri, monqol-tatar müdaxiləsi və nəhayət, Teymurun hücumu. Hər üç halda Şərqdən Qərbə "türk axını" bilavasitə Azərbaycandan keçir, özünün böyük tarixi təsirini göstərir və əksər halda etnik-mədəni proseslər türkləşmə (yaxud "yenidən türkləşmə") məzmununda intensivləşir, aktuallaşır, nəticə etibarilə, Azərbaycanda ən geci XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəllərində həmin proseslərin təxmini keyfiyyət nəticəsi müəyyənləşir. Eyni zamanda, XIII-XIV əsrlərdə baş verən mühüm tarixi hadisələr sonrakı əsrin – XV əsrin də ictimai-siyasi xarakterinə əsaslı şəkildə təsir edir (6, s.130).

Tofiq Hacıyevin fikrincə, XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycanda divan ədəbiyyatının dili formalaşır. Ədəbi dilin lüğətində ərəb və fars sözləri xüsusi fəallıq qazanır, geniş kütləyə çevrilir. Müasir xalq dilindəki ərəb və fars sözlərinin hamısının həmin dövrlərdən gələn yazılı ədəbiyyatın dilində işlənməsi göstərir ki, bu sözlər dövrün xalq ünsiyyət dilinə də nüfuz edibmiş. Beləliklə, XIII əsrin ədəbi dili ərəb, fars sözləri ilə divanlaşır. Gələcəkdə bu bazada şeir və nəsr mətnlərində klassik-kitab dili formalaşacaqdır. İlk əsrlər mərhələnin başlanğıcı kimi səciyyələnir, dil-üslub baxımından yarımmüstəqillik kəsb edir. Hətta onun nisbi yekunu görünür: Nəsimi bu yarımmərhələni ümumiləşdirir, nailiyyətləri qabarıqlaşdırır. Nəsimi zirvəsini yaradır və yeni perspektiv müəyyənləşdirir. Eyni zamanda dilin inkişafına ton verən tarixi-ictimai şəraitdə, ekstralinqvistik mühitdə fərq görünur. Monqol istilası başlanır (7, s.161).

Azərbaycanın monqol dövründə bir vahid dövlət şəklində birləşdiyini qeyd edən alim, ilk Azərbaycan dilli yazılı ədəbiyyatın da bu dövrdə gəlib bizə çatdığını yazır və bunun səbəbini həmin dövrdə türkcənin mədrəsələrə, məscidə, saray kitabxanalarına girdiyini və qrammatika və tədris materiallarının da bu dövrə aid olduğunuda görür. "XIII əsrə (monqollara) qədər ancaq əski Midiya-Atropaten ərazisinə, indiki təbirlə ölkəmizin cənubuna Azərbaycan deyirdilər, şimalı isə əskidən Albaniyanı Arran, Şirvan və s. kimi tanıyırdılar. Məhz monqollar Şimalı və Cənubu birləşdirib, hər ikisinə birlikdə Azərbaycan dedilər. Və yadımıza salaq ki, Azərbaycan türkcəsində bizə ilk yazılı nümunələrimiz məhz XIII əsrdən, monqollar dövründən gəlib çıxmışdır. Səbəbi odur ki, bilavasitə həmin dövrdən türkcə yazılı nümunələr mədrəsəyə, məscidə, saray kitabxanalarına girir və qorunub zəmanəmizə çatır. Dövrümüzə gəlib çıxan ilk lüğətlər, qrammatika və tədris materialları da bu dövrə aiddir. Monqol dilini öyrənən elita, aristokratiya yetişir, ərəb, fars dilləri ilə yanaşı, monqolca da ədəbiyyat oxunur. Orta Asiya,

Türküstanla əlaqələr genişlənir və Azərbaycanda ərəb, fars mədəniyyətlərinin müqabilində türk ideologiyası böyük çəki qazanır (7, s.162).

Bu dövrdə də ərəb və fars dillərinin elm və ədəbiyyat dili, dövlət dili kimi Azərbaycanda hakim mövqe tutduğunu qeyd edən alim, artıq XIII əsrdən tarixi, ictimai-siyasi şəraitlə bağlı ölkədə ədəbi dilin üçləşməsi müşahidə olunduğunu qeyd edir. Bu dövrdən ərəb-fars dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dili də dövlət, sənət və elm dili kimi işlənmək hüququ qazanır. Alimin fikrincə, hələ Azərbaycanda ədəbi ünsiyyət vasitəsinin dördləşməsindən də danışmaq olar: bu zaman monqol istilası ilə bağlı sarayda və orduda monqol dili də işlənməyə başlayır. Düzdür, monqolların ordusunda çoxlu türkdilli əsgərlər olduğundan monqol dili ilə yanaşı, orduda türk dili də işlənir və bu cəhət monqolcanın hegemon ünsiyyət imkanı qazanmasına mane olur. Ancaq bu prosesin başlıca nəticəsi odur ki, ərəb və fars dillərinin vahid fəaliyyət cəbhəsi yarılır. Monqol ordusunda türkləşmənin getdikcə güclənməsi azərbaycancanın ədəbi forma kimi tədricən fəallaşmasına, ordu vasitəsi ilə saraya və yüksək təbəqələr arasına nüfuz etməşinə təsir göstərir (7, s.164).

Milli ədəbi dilin koyne məsələsindən danışarkən Tofiq Hacıyev Avropa dilləri üçün müşahidə olunmuş koyne xüsusiyyətlərinin Şərqdə, o cümlədən Azərbaycan türkcəsinin təcrübəsində özünü doğrultmadığını qeyd edir. Yəni həmin dövrdə Azərbaycanın iki mədəniyyət mərkəzi vardı: Təbriz və Şamaxı. Həm Təbriz, həm də Şamaxı bazarının ölkənin iqtisadi əlaqəsi və inkişafı üçün eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edən alimin fikrincə, prinsipcə Təbriz və Şamaxı dialektləri arasından bir-birini rədd edən əlamətlər yox idi. Məsələn, milli deyilən dil normasının formalaşdığı XVI əsrdə və XX əsrin 20-ci illərində latın əlifbasına keçənə qədər bütün fəaliyyəti dövründə yazıda özünü göstərən və ədəbi dil normasında ümumiliyi ilə diqqəti çəkən ahəng təzahürü – dodaq-damaq ahənglərinin pozulması, indiki y yerində **g**, **j** müqabilində **c** işlənməsi və sair xüsusiyyətlər hər iki dialektdə eyni idi. Başqa dillərin tarixində analoji hadisənin şahidi oluruq (7, s.306).

Alimin fikrincə, bütün arxaikləşən və arxaikləşməyən leksika və qrammatikası ilə M.Füzuli Azərbaycan milli ədəbi dilinin banisidir (7, s.313). Milli ədəbi dili yaradan Füzuli bu işi xalq dilinin əsasında görmüşdür. Ona görə də xalq dilini cilalayıb, onu "nahamarvarlıqdan, namərbutluqdan" təmizlərkən xalq danışıq dilinin bir sıra təzahürlərini eynən saxlamışdır. Həmin danışıq ünsürləri Füzuli dilinin sintaksisi ilə yanaşı və hətta daha çox, onun fonetikasını, morfologiyasını əhatə edir (7, s.343).

Nəticə. Akademik Tofiq Hacıyev Şərq mədəniyyətinə, tarixinə fərqli yanaşaraq bu ərazilərin özünəməxsus tarixinin Qərb tarixi ilə eyniləşdirməyin əleyhinə çıxır və belə bir qənaətə gəlir ki, Avropa dillərində kapitalizmin bərqərar olmasından sonra baş verən proseslər, yəni milliləşmə prosesi Azərbaycan dili tarixində xalq dilinin içində getmişdir. Yəni bizdə xalq dilinin müəyyənləşməsi milli dilin formalaşması deməkdir və Azərbaycan dili tarixində həmin inkişaf daha artıq davam etmiş və əlimizdə olan ilk yazılı abidəmiz "Dədə Qorqud kiabı"ndan - VII əsrdən başlamış və M.Füzulidə başa çatmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. B., Maarif, 1977, 188 s.
2. Виноградов В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. М., 1967, 132 s.
3. Hacıyev T. Azərbaycan milli ədəbi dili məsələsinə bir baxış. BDU xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2009, №3, s.21-26
4. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. B., Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995, 208 s.

5. Kazımov İ., İsmayıloğlu C. Ədəbi türkcəmizin tarixi problemi – Tofiq Hacıyev konsepsiyasında http://www.cahid.info/archives/850
6. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara, 1997, 491 s.
7. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. İki cilddə, I hissə, B., Elm, 2012, 476 s.

V.Aqayeva

The concept of national language and definition of the national literary language in the works of Academician Tofig Hajiyev

Summary

In general, the concept of national language in linguistics, including Azerbaijani linguistics, is considered to be controversial. The topic of the "national language" was also not covered by T.Hajiyev's research. The article examines the attitude of the national language to the views of academician Tevfik Hajiyev. National literary language concepts such as national language and its continuation in linguistics are explained in terms of capitalism. They are interpreted as a post-emergence process. Tofig Hajiyev is quite different about this issue. He states that the national literary language in the East has passed a different way of development than Europe. The scientist notes that the national literary language of Azerbaijan was formed not only in the XIX century but also long ago. It opposes the identification of the academic East culture and history with the Western history. According to the scientist, the processes taking place after the establishment of capitalism in the European languages, that is, the process of nationalization has gone in the history of the Azerbaijani language. That is, the definition of the national language means the formation of a national language. This development has continued in the history of the Azerbaijani language. Thus, our first written monument was from the Dede Gorgud fortress - from the 7th century and ends at M. Fuzuli. Just as the classical poets of this era, the Azerbaijani language has reached the peak stage of its development in the XVII century. Thus, Azerbaijani national literary language is formed. The article focuses on the research carried out by the scientist in this field and is involved in the research.

Keywords: *Azerbaijani linguistics, Tofiq Hajiyev, Mohammad Fuzuli, national language, literary language.*

В.Агаева

Понятие национального языка и определение национального литературного языка в творчестве академика Тофика Гаджиева

Резюме

В целом понятие национального языка в лингвистике, в том числе в азербайджанской лингвистике, считается спорным. Тема «национального языка» также не освещалась в исследованиях Т.Гаджиева. В статье исследуется отношение национального языка к взглядам академика Тевфика Гаджиева. Понятия национального литературного языка, такие как национальный язык и его продолжение в лингвистике, объясняются в терминах капитализма. Они интерпретируются как процесс после появления. Тофиг Гаджиев совершенно другой в этом вопросе. Он заявляет, что национальный литературный язык на Востоке прошел иной путь развития, чем Европа.

Ученый отмечает, что национальный литературный язык Азербайджана сформировался не только в XIX веке, но и давно. Он противостоит отождествлению академической культуры и истории Востока с историей Запада. По словам ученого, процессы, происходящие после установления капитализма на европейских языках, то есть процесс национализации, вошли в историю азербайджанского языка. То есть определение национального языка означает формирование национального языка. Это развитие продолжилось в истории азербайджанского языка. Таким образом, наш первый письменный памятник был из крепости Деде Горгуд - с 7-го века и заканчивается у М. Физули. Как и классические поэты этой эпохи, азербайджанский язык достиг пика своего развития в XVII веке. Таким образом, формируется азербайджанский национальный литературный язык. Статья посвящена исследованию, проведенному ученым в этой области, и участвует в исследовании.

Ключевые слова: *Азербайджанская лингвистика, Тофик Гаджиев, Мухаммед Физули, национальный язык, литературный язык.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 11.06.2019
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sitarə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

PƏRVANƏ QƏDİRLİ
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Bakı, Nəcəf Nərimanov 93.
pərvanə.@.mail.ru.

MÜASİR İNGİLİIS DİLİNDƏ GENDER KATEQORİYASININ SÜPPLETİVİZM ÜSULU İLƏ HƏLLİ YOLLARI

Xülasə

Grammatical gender manifests itself when words related to a noun like determiners, pronouns or adjectiveschange their form (*inflect*) according to the gender of noun they refer to (*agreement*). The parts of speechaffected by gender agreement, the circumstances in which it occurs, and the way words are marked for gender vary between languages. Gender inflection may interact with other grammatical categories like number or case. In some languages the declension pattern followed by the noun itself will be different for different genders.

Grammatical gender is found in many Indo-European languages (including Spanish, French, Russian, and German — but not Persian or English, for example), Afroasiatic languages (which includes the Semitic and Berber languages, etc.), and in other language families such as Dravidian and Northeast Caucasian, as well as several Australian Aboriginal languages such as Dyirbal, and Kalaw Lagaw Ya. Most Niger–Congo languagesalso have extensive systems of noun classes, which can be grouped into several grammatical genders. Conversely, grammatical gender is usually absent from the Koreanic, Japonic, Tungusic, Turkic, Mongolic, Austronesian, Sino-Tibetan, Uralic and most Native American language families.[8] Modern English makes use of gender in pronouns, which are generally marked for natural gender, but lacks a system of gender concord within the noun phrase which is one of the central elements of grammatical gender in most other Indo-European languages.

Açar sözlər:İngilis dili,cins kateqoriyası,süpplrtivizm,dilin lüğət tərkibi,inkişaf

Cins (latınca *genus*) - yarımcinsləri birləşdirən taksonomik kateqoriya. Təsnifat ierarxiyasında fəsilə qrupundan aşağında, növ qrupundan isə yuxarıda yerləşir. Hər bir nominal cinsin tipini "tipik növ" adlı, nominal növ təmsil edir. Tərkibinə tipik növ daxil olan yarımcins cinsin öz adını daşıyır. Yarımcins canlının adında cins ilə növ ifadə edən sözlərin arasında yazılır, məsələn *Microtus (chionomys) nivallis*.

Növdən yüksək taksonomik kateqoriyalar uninominaldırlar, odur ki, bir sözdən ibarətdirlər. Cinsin adı ismin adlıq halında olmalı və böyük hərflə yazılmalıdır, məsələn - *Felis*, *Primula*, *Bacillis*. Beynəlxalq kodeksin botanika nomenklaturasına görə cins qrupuna, cins və yarımcins (subgenus) müstəsna olmaqla, seksiya (sectio), yarımsıra (subseries) kateqoriyaları daxildir. Bunların adı uninominal deyil, ranq və taksonun kombinasiyasıdır. Məsələn, *Primula series Acaules*.

Dildə mövcud olan gerçək həqiqətlərlə sıx surətdə bağlı olan kateqoriyalar aid olduğu dilin daşıyıcıları olan xalqın təfəkküründün və dilinin inkişafının müəyyən dövrlərində yaranmış, inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Kateqoriya eyni cinsli əşya və hadisələrin müəyyən qrupları üzrə toplanması haqqında anlayışdır. Kateqoriyalar içində cins kateqoriyasının ingilis dilində qramatik səviyyədə deyil, leksik-semantik səviyyədə müşahidə etmək mümkündür.

İngilis dilində cins (gender) kateqoriyası III şəxs əvəzliklərinin tək formasında və isimlərdə müşahidə olunur. III şəxsin təkində əvəzliklərdə özünü biruzə verən cins kateqoriyası suppletivizm yolu ilə düzəlir. Bu və ya digər sözün öz leksik mənasını mühafizə edərək, başqa

sözə çevrilməsi və çevrilmə zamanı müəyyən bir mənanın əks olunması (1- s. 170) nəticəsi olan suppletivizm hadisəsi nəticəsində ingilis dilində III şəxs əvəzliklərinin təkində kişi, qadın və orta cinsin təzahür forması belədir.

He - (o-kişi cinsi); She - (o-qadın cinsi);

It - (o-orta cins, heyvanlar və cansız əşya və məfhumlara aiddir)

Müasir ingilis dilində ismin cinsini göstəricisi ola biləcək xüsusi morfoloji forma, səciyyəvi şəkilçi yoxdur. Cins ingilis dilində leksik mənada özünü göstərir. Cins göstəricisi ola biləcək morfoloji vasitənin olmamasına baxmayaraq ismin cins mənaı leksik seviyyədə yetərincə təzahür edilir. Kişi (male), qadın (female) və orta (neuter) isimlər bu dilin leksik tərkibində, lüğətində mühüm yer tutur. İsimlərin kişi cinsi bildirən sözləri kişi cinsinə, qadın cinsi bildirən sözləri qadın cinsinə aid olunur. Qalan bütün isimlər orta cinsə şamil edilir (2- s. 205). İngilis dilində kişi və qadın cinsinə aid oluna isimlər struktur baxımından üç prupa bölünürlər.

1) Sadə isimlər

2) Düzəltmə isimlər

3) Mürəkkəb isimlər.

1. Sadə quruluşlu kişi və qadın cinsli isimlər yalnız bir kökdən ibarət olur. Məsələn: kişi cinsində: man, boy, husband, uncle və s., qadin cinsində: woman, girl, wife, ant və s..

2. Düzəltmə qruluşlu kişi və qadın cinsli isimlər analitik - flektiv qruluşlu ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçilərin vasitəsilə düzəlir. Bu söz düzəldici şəkilçilər ingilis dilinə əsasən fransız dilindən keçmiş və qeyri-məhsuldar şəkilçilərdir. Belə şəkilçilər əsasən kişi cinsli isimlərdən müvafikqadın cinsli isimlər əmələ gətirir. Məsələn:

- ess - Bu şəkilçi kişi cinsli isimlərə artırılaraq qadın cinsli ismlər əmələ gətirir:

actor - actress; host - hostess; poet - poetess; prince - princess; emperor -empress; peer - peeress; duke - duches; count - countess; waiter - waitress və s.

- ine - hero (qəhraman) - heroine (qəhraman (qadın c.))

- ette- usher (teatırda bilet yoxlayan kişi) - usherette (bilet yoxlayan qadın); cosmonette

- rix - testate [testit] - (miras qoyam kişi) - testatrix (miras qoyan qadın)

1) Bitişik yazılanlar: İki sözün bir-birinə yanaşma əlaqəsi ilə yanaşıb birləşməsindən yaranın. Məsələn:

Kişi cinsli isimlər: grandson, stepfather, stepson, fosterfather, godfather, godson, sportsman.

Qadın cinsli isimlər: granmother, granddaughter, stepmother, stepdaughter, fostersister, godmother, goddaughter, sportswoman.

2) Defislə yazılan kişi və qadın cinsli isimlər iki və üç sözdən yaranır.

Məsələn:

Kişi cinsli isimlər: father-in-law, brother-in-law və s.

Qadın cinsli isimlər: mother-in-law, sister-in-law və s.

İngilis dilində kişi və qadın cinsli isimlər ifadə etdikləri məna və aid olduqları siniflərə görə aşağdakı qruplara bölünürlər.(4.-s.67)

I. İnsan anlayışı bildirən isimlərdə cins mənası. Bu isimlər də öz növbəsində yarımqruplara bölünürlər:

1) Qohumluq mənası bildirənlər: kişi cinsi: father, brother, son, husband, nephew, heir, uncle, grandfather, grandson, father-in-law, brother-in-law, son-in-law; qadın cinsi: mother, sister, daughter, wife, niece, heiress, aunt, grandmother, granddaughter, mother-in-law, sister-in-law, daughter-in-law.

2) Ümumi cins fərqi bildirən isimlər: kişi cinsi: man, boy, fellow, lad, kid, male; qadın cinsi: woman, girl, amid, lass, dame, female.

3) Zadəgan titulu bildirən isimlər: kişi cinsi: king, prince, baron, count, tzar, duke, peer, emperor, marguess; qadın cinsi: queen, princess, baroness, countess, tzarina, duches, peeress, empress, marchioness.

4) Nigah prosesi ilə bağlı isimlər: kişi cinsi: bridegroom (bəy), fiance (bəy - toya qədər),l over (məşuq, sevgili), windower (dul kişi), birdesman (bəyin sağ dişi), bachelor (subay kişi); qadın cinsi: bride (gəlin - toyda), fiansee (gelin - toya qədər), sweetheart (sevgili), widow (dul qadın), spinster (ərə getməmiş qız, qarımış qız), bridesmaid (gəlinin sağdişi).

5) Müxtəlif əlaqələr əsasında yaranan isimlər: kişi cinsi: godfather - xaç atası, godson - xaç oğulluğu, stepfather - ögey ata, stepson - ögey oğul, foster father - atalıq, foster brother - süd qardaşı; qadın cinsi: godmother - xaç anası, goddaughter - xaç qızlığı, stepmother - ödey ana, stepdaughter - ögey qız, foster mother - analıq, foster sister - süd bacısı.(səh-142)

6) Nəciblik, alicənablıq bildirən isimlər: kişi cinsi: gentleman, knight (cəngavər); qadın cinsi: lady (xanım).

7) Müraciət forması kimi işlənən isimlər: kişi cinsi: miste (Mr.); qadın cinsi: (ərə getməmiş qıza müraciətdə işlənir), mistress (ərə getmiş qadına müraciətdə işlənir, (Mrs.).

8) Peşə bildirən isimlər: kişi cinsi: actor, waiter, poet, milker (süd sağan kişi), salesman (satici kişi), cowboy (çoban), cowherd (çoban), policeman (polis), craftsman (sənətkar), sculptor (heykəltəraş), sportsman (idmançı) və s.; qadın cinsi: actress, waitress, poetess, nurse, (tibb bacısı), midwife (akuşer), needle woman (dərzi), saleswoman (satıcı qadın).

9) Sahiblik bildirən isimlər: kişi cinsi: host (ev sahibi), landlord (torpaq sahibi); qadın cinsi: hostess (ev sahibəsi), landlady (torpaq sahibəsi).

II. Heyvan anlayışı bildirən isimlərdə cins mənası: erkek cinsli: lion (şir), tider (pələng), boar (donuz), bick (maral), bull (kəl, öküz), ram (qoç), dog (it); dişi cinsli: lioness (dişi şir), tigeress (dişi pələng), sow (dişi sonuz), dol (dişi maral), cow (inək), ewe (qoyun), bitch (dişi it).

III. Quş anlayışı bildirən isimlərdə cins mənası: erkək cinsli: cock (xoruz), cockerel (beçə), drake (ördək), gander (qaz); dişi cinsli: hen (toyuq), pullet (fərə), duck (ördək), goose (qaz).

İngilis dilində isimlərdə cins mənası göstərmək üçün ismin qarşısına onun cinsini göstərə biləcək sözlər yazılır (5, 191). Kişi və qadın cinsinin göstəricisiola biləcək bu sözlərin yaranmasının öz səciyyəvi cəhətləri var. Belə isimlərin yaranmasında vastəçi olacaq sözlər bunlaedır.(səh-82)

1) Man, woman, maid, boy, girl, he, she sözləri cins mənası göstərmək üçün əsasən peşə yönlü sözlərin qarşısında işlənir:

kişi cinsi:	qadın cinsi:
man - teacher	woman - teacher
man - doctor	woman - doctor
boy - friend	girl - friend
he - cousin	she - cousin

2) “Male”, “female”, “he”, “she” sözləri heyvan mənalı isimlərin cinsini göstərmək üçün onların qarşısında işlənir:

kişi cinsi:	qadın cinsi:
male - elephant	female - elephant
he - wolf	she - wolf
male - frog (qurbağa)	female - frog

3) Insan adları heyvan mənşəli isimlərin cinsini göstərmək üçün onların qarşısında cins göstəriçisi kimi işlənir.

kişi cinsi:	qadın cinsi:
Jack - ass (eşşək)	Jenny - ass
Tom - cat	Tabby - cat
Billy -goat	Nanny - goat

4) “Cock” və “hen” sözləri quşların cinsini göstərmək üçün quş adlarının qarşısında nə sonunda işlənir.

kişi cinsi:	qadın cinsi:
cock - sparrow (erkək sərçə)	hen - sparrow (dişi serçə)
cock - pheasant (erkək qırqovul)	hen - pheasant (dişi qırqovul)
heath - cock (erkək tetra quşu)	heath - hen (dişi tetra quşu)
peacock - (erkek tovuz quşu)	peahen - (dişi tovuz quşu)

İngilis dilində quş, balıq, heyvan adları, mücərrəd isimlər orta (neuter) cinsə aid edilir. Ancaq müəyyən qrup isimlərin cins mənası ilə bəzi ənənəvi əlaqələri mövcuddur. Bu hal cümlə daxilində ismin əvəzedicisi kimi əvəzliklər işlədiləndə təzahur edir. Məsələn:

1) “Sun” (günəş) kişi cinsinə aid edilir.(səh-59)

It is pleasant to wacth the sun and his chariot of gold.

2) “moon” və “earthy” qadın cinsinə şamil edilir.

It is pleasant to wacht the moon in her chariot of pearl.

ƏDƏBİYYAT

1. Amold I.V. “The English Word” Москва «Высшая школа» 1986.səh-170
2. Əsədova M.N. “İngiliscə - Azərbaycanca tematik sözlər lüğəti”, Bakı Nurlan - 2001.s-205
3. Blokh M.Y. “A Course in Theoretical English Grammar”, M.- Vishay Shkola - 2000.s-34
4. Gorden E.M., Krylova I.P. “A Grammar of Present Day English”, Moscow - Vishay Shkola - 1980.səh-67).
5. Коврина Н.А., Корнеева Е.А., Оссовская М.И., Тузеева К.А. «Грамматика Английского языка». С.Питербург - Союз - 1999.səh-142

6 Məmmədov H., Axundov A., “Dilçiliyə giriş” Bakı - Maarif - 1980.səh.82.

7.Смиринцикй А.И. «Лексикология Английского язык», Москва – 1956.səh-59.

P.Gadirly

The cathegary of gender in English

Summary

This article deals with the Category of Gender in Modern English. The author proves it as a lexical category but not a grammatical category. She also mentions the borrowed French gender suffix endings with the examples used in English language. The article also speaks about the simple and compound nouns, the use of the category of gender in relations and analyses the English words such as “man, woman, maid, boy, girl, he, she” which are used with the category of gender.

This article is about grammatical rules of agreement with nouns. For uses of language associated with men and women, see Language and gender. For methods of minimizing the use of gendered forms, see Gender-neutral language. For other uses, see Gender (disambiguation).

r is a specific form of noun class system in which the division of noun classes forms an agreement system with another aspect of the language, such as adjectives, articles, pronouns, or verbs. This system is used in approximately one quarter of the world's languages. In these languages, most or all nouns inherently carry one value of the grammatical category called *gender*;[1] the values present in a given language (of which there are usually two or three) are called the *genders* of that language. According to one definition: "Genders are classes of nouns reflected in the behaviour of associated words."[2][3][4]

Common gender divisions include masculine and feminine; masculine, feminine and neuter; or animate and inanimate. In a few languages, the gender assignment of nouns is solely determined by their meaning or attributes, like biological sex,[5] humanness, or animacy.[6] However, in most languages, this semantic division is only partially valid, and many nouns may belong to a gender category that contrasts with their meaning (e.g. the word for "manliness" could be of feminine gender).[7] In this case, the gender assignment can also be influenced by the morphology or phonology of the noun, or in some cases can be apparently arbitrary.

Key words:English language,gender cathegory,suppletivizm,dictionary composition of the language,development.

П.Кадырлы

Категория рода в английском языке

Резюме

ОГрамматической категории рода, то есть изменений в составе предложения, связанных с родом существительного, в английском языке нет. Это значит, что неважно, говорите вы об официанте или официантке, и та, и другой все равно будут very polite (очень вежливый/вежливая).В русском языке, для сравнения, грамматическая категория рода есть: официантка вежлиВА, а официант вежлиВ.Род в английском языке проявляется только через существительные и местоимения:К среднему роду относятся практически все неодушевлённые предметы, а также растения, птицы и животные. Исключение составляют домашние животные.Логика здесь такая: если какое-то существо или предмет кажется вам одушевленным, то есть буквально имеющим душу, способным переживать, чувствовать, вы можете «дать» ему местоимение мужского или женского рода в зависимости от его пола. То есть корову, готовящуюся на убой, носители английского будут называть it, а любимую кошечку Снежинку — she.Помимо домашних животных исключение при выборе рода составляют, видимо, любимые транспортные средства: ship (корабль), boat (лодка), car (машина), — и обычно заменяются местоимением she, то есть она.Также исключение составляет ряд географических названий. Обычно названия стран, как неодушевлённых объектов, заменятся на местоимение it. Но если о стране идет речь как о государстве, имеющем свои политические и экономические особенности, культуру и традиции, уместно говорить she.Многие слова в английском языке называют немаркированными, то есть не имеющими категории рода вообще, нейтральными — без дополнительного уточнения по ним нельзя понять, о мужчинах или о женщинах идет речь. К таким словам относятся, например, имена родства (parent, sibling, cousin, infant, baby, child, kid), названия животных и птиц (duck, goose, fox, rabbit, goat, cat, dog), названия профессий (doctor, driver, teacher, pilot, shop-assistant, journalist) и другие.

Ключевые слова:Английский язык,категория рода,супплетивизм,словарный запас языка,развития.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 11.06.2019
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Gelarə Teymurova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVİL TAĞIZADƏ
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Bakı Nəcəf Nərimanov 93.
sevil.@.mail.ru.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SİFƏTİN SUBSTANTİVLƏŞMƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Nitq hissələri məsələlər və hər bir nitq hissəsinin bu sistemdə yeri mübahisəli problemlərdəndir. İki min ildən çoxdur ki, qrammatika kitablarında nitq hissələri problemi öndə gedən məsələlərdən biridir. Qədim dövrlərə nəzər salsaq, görərik ki, hələ Aristotel (b.e.ə. IV əsrdə) dövründən bu günə qədər ənənəvi qrammatikada iki əsas nitq hissəsi göstərilir: ad və fel. Aristotelin təsnifatında ad isim və sifəti özündə birləşdirirdi, belə ki, yunan dilində sözün bu iki növü ümumi hallanma sisteminə malik idi.

Klassik ənənəyə uyğun olaraq, dilçilik terminləri və anlayışları məntiqə əsaslanır, burada ad və fel qarşıdurması məntiqi subyekt və hökmün predikatı qarşıdurması əsasında formalaşır. Bağlayıcılar mürəkkəb hökmlərin, əsasən, sillogizmlərin yaranması üçün lazım idi (İnsan ölümlüdür. Sokrat insandır. Beləliklə, Sokrat ölümlüdür).

Sonradan İsgəndəriyyə qrammatika məktəbində daha ətraflı təsnifat meydana gəlməyə başladı. Buraya ad, fel və bağlayıcılardan başqa, zərf, əvəzlik, önlük, artikl də daxil edildi. Bu zaman hər bir nitq hissəsinə morfoloji səciyyəsi də nəzərə alınırdı. Çatışmazlıqlara baxmayaraq, bu təsnifat müasir dilçiliyə gəlib çatmışdır. Bununla bağlı A.S.Çikobova yazır ki, yunan dilinin filoloji qrammatikasının yaranmasından iki min ildən çox keçir. Ancaq nitq hissələri haqqında təlimdə əldə edilən uğur son dərəcədə azdır . Müasir dillərin böyük əksəriyyətində nitq hissələri dörd əsas sinifdə (isim, sifət, fel və zərf) və köməkçi çözlər qrupunda (bağlayıcı, qoşma, ədat, artikl, önlük və s.) birləşir.

Açar sözlər: təsnifat, semantik, morfoloji, sintaktik, denotat, aspekt

Nitq hissələri də sözlərin bölgülərindən biri olaraq əhatəsinə və əhəmiyyətinə görə sözlərin başqa bölgülərindən fərqlidir. Bir dil vahidi kimi sözün özü tədqiqat obyekti olur və onun daxili, xarici strukturu, əmələgəlmə və inkişaf yolları istiqamətləri öyrənilir. Nitq hissələri nəzəriyyəsində də sözün bütün aspektləri nəzərdən keçirilir, sözlərin dil sistemindəki yeri tədqiq olunur.

V.Qureviçin fikrincə, əsas nitq hissələrinin fərqləndirilməsi üçün üç – semantik (söz siniflərinin mənası), morfoloji (qrammatik forma və söz kateqoriyaları) və sintaktik (sözün cümlədə funksiyası və onun digər sözlərlə birləşməsi) meyarı mövcuddur. Sifət nitq hissəsi kimi hind-Avropa dillərində həmişə fərqlənir. Ümumilikdə qeyd etmək lazımdır ki, hind-Avropa dilləri materialları əsasında hazırlanan nitq hissələri təsnifatı müxtəlif strukturlu dillər üçün yaratmır. Məsələn, ərəb (xüsusən, dialektlərində) dilində fel və ad fərqləndirilir. Sifət və zərf kimi olan sözlər ad qrupu altında birləşir. Bəzi Afrika dillərində sifət və zərf feldən heç fərqlənmir. Türk dillərində isə sifət isimlə, hərf isə fellə birləşir. Çin dilində isə sifət və fel bir sinifdə – «predikativ»də birləşir. Bu qrup isim və sayı özüncə birləşdirən ad qrupuna qarşı qoyulur. Zərf isə ayrıca bir qrupu təşkil edir (10, 126). Müəllifin türk dilləri ilə bağlı fikri ilə razılaşmaq olmaz, belə ki, türk dillərində ənənəvi dilçilikdə isim, sifət, zərf və fel ayrıca nitq hissəsi təşkil edir.(1,s-66)

Azərbaycan dilçiliyində sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən bir nitq hissəsi kimi təqdim olunur. Mahiyyət etibarilə bütün qrammatika kitablarında sifətə eyni tərif verilir. Bir

qism sifətə aid olan dərəcə göstəricilərini nəzərə almasaq, Azərbaycan dilində sifətin nitq hissəsi kimi xüsusi qrammatik əlaməti yoxdur (2,səh-72). Ə.Dəmirçizadə mənanı, sualları, sifət düzəldilən şəkilçiləri, sintaktik mövqeyi sifət üçün qrammatik əlamət hesab etsə də . Y.Seyidov onunla bu barədə razılaşmır. O qeyd edir ki, sifəti fərqləndirmək üçün bu vasitələrdən istifadə olunsa da, bunlar siftə üçün qrammatik əlamət sayıla bilməz. Biz onunla razılaşsaq qeyd etməliyik ki, qrammatik əlamət qrammatik kateqoriyalar fonunda özünü göstərir. Məsələn, rus dilində -ый. –ая, -ое, -ые siftəin qrammatik formasıdır, lakin Azərbaycan dilində eyni söz həm sifət, həm də zərf kimi çıxış edir: yaxşı (adam) – yaxşı (oxumaq). Məhz zahiri qrammatik formanın olmaması sifətin təyin olunmasında fikir ayrılığına səbbə olur.

İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif qurupula malik olsa da, nitq hissələrinin əsas xüsusiyyətləri qismən üst-üstə düşür. Əsasən, ingilis dilinin analitik olması, affikslərin zəif inkişaf sistemi ilə əlaqədar olaraq, əsas nitq hissələrinin qarşıdurması, əsasən, morfoloji xüsusiyyətlərdə deyil, sintaktik göstəricilərdə daha önə çıxır.

İngilis dilində spesifik formal göstəricilərin olmaması nitq hissələrinin omonimliyinə və konvekrsiyanın inkişafına gətirib çıxarır. Nəticə olaraq deyə bilərk ki, lüğətlərdən ayrı, cümlədən və ya söz birləşməsindən kənarda götürülmüş söz nitq hissələrinə aidliyi planında səciyyələndirmək olmaz; məsələn, planet sözünü misal götürək: animals and plants (isim) – to plant trees (fel); the back of the hand (isim)- the back part of the hand (sifət) – to go back (zərf) – to back an idea (fel). Beləliklə, sifət nitq hissəsi kimi bütün hind-Avropa dillərində dörd əsas nitq hissələrindən biridir.

Sifətin morfoloji, sintaktik və semantik cəhətləri. Azərbaycan dilində sifət nitq hissəsi kimi üç meyara görə fərqləndirilir: semantik (cəhətin işarələnməsi), morfoloji (hal, say, əsli sifətlərin müqayisə dərəcəsinə, xüsusi sifət düzəldən şəkilçiləri) və sintaktik (təyin və isim xəbərin hissəsi kimi).

Bildiyimiz kimi, ingilis dilində sifət isimlə uzlaşma formalarına malik deyil, nisbi sifətlərin bir qismi isə xüsusi sözdüzəldici suffikslə (wooden, sunny) göstərilir. Beləliklə, ingilis dilində sifət öz semantik və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə önə çəkilir. Morfoloji göstəricilərin olmaması söz birləşmələrində bir ismin digər ismə münasibətdə təyin rolunda iştirakını təmin edir (stone wall, glass door, education ministry, verb forms, winter session). Bu modeldə birinci komponent semantik və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə nisbi sifəti xatırladır, lakin bu birləşmələrdə birinci tərəfi sifət kimi nəzərdən keçirmək qeyri-mümkündür.

Beləlşiklə, morfoloji göstəricilərin azlığından nitq hissələri arasında (isim və sifət) sərhəd itir və bu planda ingilis dili təcrid olunmuş dillərlə yaxınlaşır (3,səh-56). Bəzən iki isimlə birləşmədə mürəkkəb sözü birləşmədən ayırmaq çətinlik törədir; məsələn, schoolboy, school-teacher, school building; gas-light, gas mask, gas and oil production. Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, bu zaman söz və söz birləşməsi arasında sərhəd yoxa çıxır və ingilis dili inkorporlaşan dillərlə yaxınlaşır.

Əsli sifətlərin müqayisə dərəcəsində ingilis dilində həm sintetik (easier, shorter), həm də analitik (more interesting/important) formalardan istifadə olunursa, Azərbaycan dilində, əsasən, analitik (daha gözəl, lap gözəl, ən gözəl) formadan istifadə olunur. İngilis danışıq dilində analitik formadan ismi xəbərin hissəsi kimi istifadəsi nəzərə çarpır; məsələn:

This story is more funny / simple than … This edition is more complete than …;
He was more happy / wealthy / polite / stupid than …;
He is more good than bad.

Sintektik forma isə sözdə təyinedici rolunda özünü büruzə verir. Məsələn:

a funner / simpler story; a completer edition; a politer / happier person; the wealthiest / stupidest person.

Azərbaycan danışıq dilində də ingilis dilində olan ənənə seçilir, daha çox analitik forma nəzərə çarpır; məsələn: O daha qəşəngdir, lap qəşəngdir. Beləliklə, hər iki dildə analitikliyin daha ön plana keçdiyini müşahidə edə bilərik.

Hər iki dildən fərqli olaraq rus dilində sifətin sözün sintaktik funksiyasını fərqləndirən sifətin qısa və tam forması vardır, məsələn: atributiv – красивая девочка və predikativ – Девочка была красива.

Nə Azərbaycan, nə də ingilis dillərində sifətin forma və funksiyasnın belə məhdudlaşdırılması vasitəsi mövcud deyil. Rus dilində sifətin qısa formasını göstərmək üçün ingilis dilində leksik vasitədən istifadə olunur; məsələn:

Он был зол (mıvəqqəti vəziyyət) – He was angry

Он злой (daimi vəziyyət) – He is bad-tempered / wicked.

Mənə soyuqdur; bura istidir tipli cümlələri göstərmək üçün L.V.Şerba (13, 297) xüsusi nitq hissəsi anlayışını – vəziyyət kateqoriyası terminini dilçiliyə gətirmişdir və bu sözlər statives adı altında ingilis dili nitq hissələri sisteminə daxil olur. Buraya vəziyyət bildirən, predikativdə işlənən, a prefiksi ilə səciyyələnən sifətlər aiddir, məsələn: afraid, awake, asleep, apart, aloof, ablaze.

Hər iki dildə bu xüsusiyyətlərin nitq hissəsi kimi önə çəkilməsi məsələsi müzakirəyə açıq olaraq qalır. Hər şeydən əvvəl, hər iki dildə belə sözlərlə ifadə olunan müəyyən vəziyyət bildirən semantik tipi təyin etmək çətinlik törədir. Azərbaycan və ingilis dilində bu cür sözlər üst-üstə düşür; məsələn:

Mənə soyuqdur; bura istidir – I am cold; It is warm here. He is afraid (asleep) tipli ingilis konstruksiyaları – O qorxur (yatır) kimi fel vasitəsilə tərcümə olunur. Bundan əlavə, ingilis dilində –a perfiksiz sifətlər də vardır ki, onlar subyektin müvəqqəti vəziyyətini bildirən sifətlərdir və ismi xəbərin bir hissəsi kimi istifadə olunur, məsələn: ill, ready, eager və s. Onlar Azərbaycan dilində olan sözlərlə üst-üstə düşmür və ingilis dilində dəqiq semantik sinif kimi mövcud deyil. Bununla belə, qeyd etməliyik ki, vəziyyət kateqoriyalı sözlər ingilis dilində də xüsusi nitq hissəsi kimi formal və semantik əsaslanmalara söykənmir.

Beləliklə, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində morfoloji göstəricilərdən kasıb bir dildir və nitq hissələri (isim və sifət) arasında sərhəd tam şəkildə özünü büruzə vermir, bu planda ingilis dili təcrid olunmuş dillərlə yaxınlaşır.

Sifət nitq hissəsi kimi universal kateqoriya deyil, lakin digər morfoloji-sintaktik siniflərlə müqayisədə daha az spesifikləşmiş söz sinfini təşkil edir. Bir çox dillərdə siftə morfoloji və ya sintaktik səciyyəyə malik xüsusi nitq hissəsi kimi nəzərə çarpmır (4, 39). Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi dilçilər türk dillərində sifəti morfoloji kateqoriya kimi qəbul etmir. Onu qəbul etmək üçün semantik və sintaktik əlamətlər əlavə edilmişdir. Ə.Şükürlü qeyd edir ki, türk dillərində sifət bir nitq hissəsi kimi çox qədim bir tarixə malikdir, sübut olaraq türk yazılı abidələrini göstərir.

Bu təsnifatı apardıqdan sonra o, sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirən bir cəhət kimi mənanı qeyd edir. Biz də bu fikirlə razıyıq və sifətin semantik əsasının anlayışın əlaməti olma fikrini qəbul edirik. Sifətlər əşyanın əlamətini, keyfiyyətini bildirdiyindən bilavasitə isimlə bağlı olur, isimlə yanaşma əlaqəsində olur, ismə yanaşır. Sifəti təsəvvür etmək olmaz. Əşya yoxdursa, onun əlaməti yoxdur. Sifət özü-özlüyündə denotata malik deyil, təyin olunan vasitəsilə denotatla əlaqəlidir. Semantik cəhətdən eynicinsli deyil, onun təsnifatı rəngarəngdir, o, həm sifətin mənasına, denotatların xüsusiyyətlərinə və zərflərin müxtəlif növləri ilə uyğunlaşaraq intensifikasiyanın imkanlvrfnv təsir edir, məsələn: rus. Очень хороший; isp. gravisimo «lap ağır», qırğız бопбош lap boş. Qiymətləndirmə (yaxşı – pis), parametrik (alçaq – hündür), forma və rəngə görə və s. sifətlər ayrılır. Lakin əsli və nisbi sifətlərə bölünməsi universaldır.

Əsli sifətlər klassik predikatlar sayılır, belə ki, predikativlikdən başqa digər semləri daxil etmir. Əsli sifətin mənası homogendir, o, denotatın tərkibindən asılı olaraq hərəkətliliyi ilə səciyyələnərək semlərə az bölünür. Əsli sifətlər sistemi daxilində semantik münasibətlər daha çox siqnifikatlara əsaslanır. Onlar üçün isə denotatların oxşarlığına deyil, siqnifikatların yaxınlığına əsaslanan antinomiya və sinonimiyanın xüsusi zarakteri səciyyəvidir. Sifətin

semantik strukturunun əsasında keyfiyyət əlaməti intensivlik şalasına görə dəyişə bilər. Bununla da sifətin iki semaetik xüsusiyyəti ortaya çıxır: müqayisə dərəcələr xüsusiyyəti və onların intensifikatorlara uyğunlaşma xüsusiyyəti. Hansı xüsusiyyətin ilkin olması iki fikri mübahisəli məsələ olaraq qalır. Beləliklə, ev digər evlərlə müqayisədə böyük və ya balaca ola bilər. Bu zaman müqayisə dərəcəsinin öndə olduğunu müşahidə edə bilərik.

Beləliklə, sifət ya predmetin keyfiyyətini, ya da bir predmetin digərinə münasibətdə nisbilik əlamətini bildirir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, ingilis dilində isim predmeti adlandırır və predmetin əlamətini təyin edir və sifət funksiyasını yerinə yetirə bilər.

Sifət sintaktik xüsusiyyəti. Tədqiqatçılar dərəcə, intensivlik kateqoriyasından əlavə, atributivliyin/qeyri-atributivliyin sintaktik kateqoriyasını, əlamətin predikativlik/qeyri-predikativliyinin səciyyəsini də ayırırlar. Bu kateqoriyalar sifətin artibutiv və predikativlik imkanlarını əks etdirir.

1) .

Bu qrupa H.Svit artikl və əvəzlik-sifətdən (adjective pronouns) savayı, mücərrəd isimlə bağlı hər hansı bir sifəti aid edir. Great man birləşməsində great atribut sifət funksiyasındadır, belə ki, ancaq konkret isimlər cəhət və keyfiyyətinə malik ola bilər. Lakin great height, great stupidity birləşməsində great qualifying sift olur.

E.Q.Mehrabova qeyd edir ki, H.Svit yeganə ingilis alimidir ki, sifətləri belə dərəcələrə bölür, bu da bir növ əsli və nisbi sifətləri xatırladır (pure attribute-adjectives və concrete adjegtives) (6, -82). Nesfild isə sifətləri 6 qrupa bölür.

Nesfild sifət kateqoriyasına daxil olan semantik qruplardan çıxış edərək bu təsnifatı qurur. Nitq hissələri problemi, onlar arasında sərhəddin həssas olması Nesfioldin təsnifatında öz əksini tapır. Məlumdur ki, O.Yespersonun üç ranqa görə dərəcə üzrə sözlərin qrammatik bölünməsi çox optimal ideyadırO.Yespersonun fikrincə, onlardan ən vacibləri məhdudlaşdırıcı və ya kvalifikativ (restrictive) adlandırdığı adyunktlardır ki, onların funksiyası birinci sözlərin (primary) məhdudlaşdırılmasıdır. Beləliklə, red rose birləşməsində red rose sözünü white, yellow rose birləşmələrini çıxaraq, konkret yarımdərəcə üzrə işlənməsini məhdudlaşırır. O.Yesperson məhdudlaşdırıcı adyunktlara this rose, that rose, the rose birləşmələrində olan this, that, the sözlərini daxil edir, bununla bərabər, onların ancaq dəqiqləşdirmə, spesifikləşmə funksiyasında işləndiyini də qeyd edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Azərb. EA-nın nəşri, 1951.s.66.
2. Müasir Azərbaycan dili. 1983, s. 72.
3. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Azərb. EA-nın nəşri, 1960, s. 56.
4. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri, IX cild, Nurlan, 2010, s.39
5. Müasir Azərbaycan dili, II cild, 1980, s 95.
6. Seyidov Y. Azərbaycan dili. 1978, s. 82.

С.Тагизаде

Субстантивизации прилагательных в английском языке и его отличительные нюансы с Азербайджанском языком

Резюме

Существуют три критерия для различения основные части речи: 1) семантический (значение классов слов), морфологический (грамматические формы и кате5гории слов) и синтаксический (другим словами, сочетание слова и его функции в предложении). Как основные части речи прилагательное всегда отличается в индоевропейских языках.

В качестве основные части речи прилагательное была исследована по многих языках. Но в этой статье автор попытался исследовать его на английском и азербайджанском языках. Сравнивая прилагательное на этих языках, автор попытался показать различия морфологические и синтаксические функции. Анализ характеристик и особенностей в английском языке лингвист наблюдает, что классификация основана на разных принципах.**Особенности образования:**
— в словах с более чем одной гласной или с более одной согласной в конце, добавляется «**-er**» в конце (ha**rd** – hard**er**).**добавлением** «**more**» **перед прилагательным.** Это касается двусложных прилагательных без «y» на конце (charming) и прилагательных с тремя или более слогами (powerful).She is **more charming** than her friend.
This gun is **more powerful** than that one.**Особенности образования:**При сравнении двух предметов (людей), слово «**than**» расположено **между** прилагательным и предметом сравнения.

Ключевые слова: классификация, семантический, морфологический, синтаксическая, денотат, аспект

S.Tagizade

The adjective features in English and Azerbaijan languages

Summary

There are three criteria for distinguishing main parts of speech: 1) semantic (the meaning of the word classes), morfhological (grammatical forms and categories of words) and syntax (in other words, a combination of the word and its function in a sentence). As par of speech the adjective is always different in Indo-European languages.

As main part of speech the adjective was investigated in many languages. But in this article the author tried to investigate it in English and Azerbaijan language. Comparing an adjective in these languages the author tried to show differences of morphological and syntactial functions. The analysis of the characteristics and features in English language the linguist is observed the the classification is based on different principles.

Certains adjectifs sont uniquement attributs. En général, ils qualifient soit une condition physique, soit un état mental. Comme il s'agit d'**attributs**, ils se placent après le nom. par exemple, on trouve dans cette catégorie d'adjectifs des mots tels que :
afraid (ex: The boy is afraid)**ashamed** (honteux) (ex : You should be ashamed !)
D'autres adjectifs sont uniquement épithètes, notamment par exemple quand on utilise un nom mais avec une fonction d'adjectif :a **metal** desk (un bureau en metal). Le nom metal est ici utilisé comme un adjectif.an **attention** disorder (un trouble de l'attention) Le nom attention est utilisé comme un adjectif.a **plastic** container.

Key words: classification, semantical, morphological, syfntaktical, denotation, aspect.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 11.06.2019
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent **N.Axundzadə** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVİNC HACIYEVA
ADİU,Azəbaycan dili kafedrasının baş müəllimi
Bakı,İstiqlaliyat küç.31
sevinc.@.mail.ru.

AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİLLİYİ DÖVRÜNDƏ NƏŞR OLUNAN "AZƏRBAYCAN DİLİNİN İZAHLI LÜĞƏTLƏRİ" HAQQINDA LİNQVİSTİK ARAŞDIRMALAR

Xülasə

"Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" XX əsrin 40-cı illərindən hazırlanmağa başlansa da, birinci cildi 1966-cı ildə işıq üzü görmüşdür. Həmin cildi görkəmli leksikoqraf və lüğətçi alim, Dövlət mükafatı laureatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Əliheydər Orucov tərtib etmişdir. Lüğətin redaktoru Əkrəm Cəfərdir. Redaksiya heyətinə isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademikləri Məmməd Arif Dadaşzadə və Məmmədağa Şirəliyev, o cümlədən Əliheydər Orucov və Rəsul Rüstəmov daxildirlər.

Lüğətdə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində mövcud olan və Azərbaycan dilinə daxil olmuş yeni sözlərin mənaları və məna incəlikləri anadilli ədəbiyyat tarixinin görkəmli nümayəndələrindən gətirilən sitat nümunələrilə və digər misallarla izah olunur.

Lüğət Əliheydər Orucovun rəhbərliyi və ümumi redaktəsi ilə "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" I cild (Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966), II cild (Bakı, Elm, 1980), III cild (Bakı, Elm, 1983) və IV cild (Bakı, Elm, 1987) nəşrləri əsasında 2006-cı ildə Ağamusa Axundovun rəhbərliyi ilə Əliheydər Orucov, Bəhruz Abdullayev, Nərgiz Rəhimzadə tərəfindən təkmilləşdirilərik "Şərq-qərb" mətbəəsində yenidən nəşr edilmişdir.

. Məlum olduğu kimi, tibb, biologiya, texnika, botanika və s. sahəsində minlərlə, on minlərcə termin vardır ki, bunların əksəriyyəti çox məhdud ixtisar çərçivəsində işlənən sözlərdir. Bunları vermək xüsusi terminoloji lüğətlərin vəzifəsidir. Buna görə də Lüğətə ədəbi dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş terminlər, yəni ümum-təhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dilində yazılmış, yaxud bu dilə tərcümə edilmiş dərsliklərdə işlədilən terminlər, həmçinin kütləvi-elmi ədəbiyyatda və ümumi mətbuatda təsadüf edilən və dar ixtisasa aid olmayan terminlər daxil edilir.

Açar sözlər:dilin lüğət tərkibi,terminologiya,izahlı üğət,dilçilik,araşdırmalar.

"Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" müəyyən dərəcədə normativ bir lüğət olduğundan, canlı danışıq dilində və onun ayrı-ayrı dialektlərində işlənən sözlərin hamısını əhatə etmir. Öz qarşısında duran vəzifəyə uyğun olaraq, Lüğətə bu günə qədər Azərbaycan ədəbi dilində geniş miqyasda işlənən bütün sözlər daxil edilir. Bu sözləri, əsasən, aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1) Dilimizin lüğət tərkibinin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edən xüsusi və terminoloji sözlər. Lakin bu və ya digər elmi terminin Lüğətə daxil edilməsi üçün əsas şərt, həmin terminin adi həyatda oynadığı rol və az-çox geniş yayılmasıdır2) Vaxtı ilə dilimizin lüğət tərkibinə girmiş, indi isə yalnız keçmiş həyatın müxtəlif cəhətlərini əks etdirmək naminə lazım olan və geniş oxucu kütləsi üçün yazılan, müxtəlif ədəbiyyatda işlədilən köhnəlmiş sözlər; məs.: yüzbaşı, biyar, bəy, qoçu, töycü, bəzzaz, baqqal, meyxanaçı və s.

3) İndi tarix kitablarında və digər ədəbiyyatlarda termin kimi işlənərək, müxtəlif tarixi dövrlərin məişət və həyati cəhətlərini əks etdirən qədim sözlər; məs.: bəylərbəyi, kələntər, xaqan, sərdar və s.

4) Başqa xalq və tayfaların adları: a) müasir xalqların adları; məs.: çexlər, macarlar, çinlilər, almanlar, fransızlar; b) indi mövcud olmayan, lakin vaxtilə dünya tarixində müəyyən rol oynamış xalq və tayfaların adları; məs.: skiflər, xəzərlər, peçeneqlər, assurilər, hunlar və s.(42,43,45)

1. LÜĞƏTİN QURULUŞU:

1).Lüğətdə baş sözlər əlifba sırası ilə verilir.

2).Lüğət maddələrinin başlığını: a) isimlər; b) sifətlər; c) saylar; ç) əvəzliklər; d) feillər; e) zərflər; ə) bağlayıcılar; f) nidalar; g) ədatlar; ğ) ara sözləri; h) səs təqlidi sözlər təşkil edir.

3)Bir məfhum bildirən, lakin mövcud imlaya görə ayrı yazılan mürəkkəb sözlər (məs.: ağ neft, dağ bülluru, əl ağacı) əsas sözlərin (yəni neft, büllur, ağac sözlərinin) maddəsində verilir.

4).Baş sözlərdən sonra, onun hansı nitq hissəsinə aid olduğu göstərilir. Lazım gəldikdə sözün, yaxud onun mənasının hansı sahəyə aid olduğunu göstərən üslubi işarələr verilir.

Qeyd. Başqasına baxdırılan sözlərdə nitq hissəsi göstərilmir, çünki onların nitq hissəsi baxılacaq sözün nitq hissəsinin eynidir.

2 SÖZLƏRİN MƏNACA XARAKTERİSTİKASI

1). Lüğətin əsas vəzifəsi sözün mənasını (çoxmənalıdırsa mənalarını), habelə məna incəliklərini açıb göstərməkdir. Mənaların izahına müxtəlif məxəzlərdən alınmış sitat və misallar əlavə olunur.

2).Hər bir məna yeni sətirdən başlanır, məna incəlikləri isə // işarəsi ilə ayrılır və aid olduqları mənanın bilavasitə ardınca verilir.

3). Sözün mənalarının tarixi inkişafı Lüğətdə bu qaydada əks etdirilir: əgər sözün tarixən bir-birindən fərqli olan bir neçə mənası varsa, sözün məna inkişafı onun müasir mənasının tərifindən başlanır; sözün əvvəlcə bugünkü mənası sonra isə köhnəlmiş mənaları verilir. Lakin bu üsul ancaq bu gün üçün aktual olan sözlərin izahının sıralanmasında tətbiq olunur.

4). Çoxmənalı sözlərin mənaları aşağıdakı qaydada sıralanır:

a) sözün mənalarından biri aktual siyasi əhəmiyyətə malikdirsə, onda bu məna mümkün qədər birinci yerə keçirilir və geniş izah edilir; məsələn, "İNQİLAB" sözündə əvvəlcə onun bugünkü mənası ("zorakı ictimai çevriliş; dövlət hakimiyyətinin hakim sinfin əlindən başqa sinfin əlinə keçməsi"), sonra isə başqa mənaları verilir;

b) sözün mənaları eyni dərəcədə işlənirsə, birinci növbədə onun ən çox işlənən mənası verilir; məsələn, "KAĞIZ" sözündə birinci olaraq onun yazı üçün bir material olduğu, sonra isə rəsmi sənəd (yaş kağızı, məktub və s.) olduğu göstərilir;(səh:35,62,66)

3.. SÖZLƏRİN ÜSLUBİ XARAKTERİSTİKASI

31.Ədəbi dildə işlənməsi məhdud olan sözlərin üslubca xüsusiyyətini göstərmək üçün Lüğətdə aşağıdakı işarələr sistemi tətbiq olunur:

a) canlı danışıq dilinə məxsus olan sözlər üçün: dan.;

b) məhəlli sözlər üçün: məh.;

c) geniş surətdə işlənməyən və əsasən, kitab dilinə məxsus olan sözlər üçün: kit.;

ç) ədəbi dil normalarına müğayir olan qaba (vulqar) sözlər üçün: vulq.;

d) hökumət sənədləri, qərarlar, rəsmi kağızlar, ümumiyyətlə, rəsmi dildə işlənən sözlər üçün: rəs.;

e) xüsusi terminlər olduqda, onların aid olduğu elm və s. sahəsinin adı göstərilir; məs.: fəls., bot., zool., tib. və i.a.; texnikaya aid terminlər üçün: tex.; müəyyən bir elm sahəsinə aid olan xüsusi sözlər üçün: xüs.;

ə) şeir dilində işlənən və bədii təsvirlərə aid olan şairanə sözlər üçün: şair.;

f) klassik ədəbiyyat dilinə məxsus ərəb və fars söz və ifadələri üçün: klas.;

g) din, dini etiqad və ayinlərlə əlaqədar olan sözlər üçün: din.;

ğ) çox qədim dövrlərə aid sözlər üçün qəd.; bugünkü dilimizdə olan köhnəlmiş sözlər üçün: köhn.

h) tarixi keçmişə, yəni çoxdan ötüb keçmiş dövrlərə aid olan sözlər üçün: tar.;

x) uşaq dilinə məxsus sözlər (məs.: pəpə, cici, qağavə s.) üçün: uş.;

ı) istehza, kinayə, zarafat, nifrət və s. kimi hissləri ifadə edən sözlər üçün: isteh., kin., zar., nifr. və i.a.

32. İşarələr sözün mənasının, yaxud mənalarının izahından qabaq verilir. Əgər işarə bütün nömrələrdən əvvəl, bilavasitə baş sözdən sonra gəlirsə, bu o deməkdir ki, işarə sözün bütün mənalarına aiddir.

33. Lüğətdə geniş surətdə işlənən bir çox xüsusi və terminoloji sözlər də verilir. Onların işlənmə sahəsi iki üsul ilə ayrılır: a) terminin və ya sözün hansı sahəyə aid olduğu tərifin özündə göstərilir (bu kimi hallarda heç bir işarə qoyulmur), məsələn:

BUR [alm.]. Texnikada torpağı və süxurları tədqiq etmək məqsədi ilə müxtəlif quyular qazmaq üçün işlədilən burğu aləti.

RÜBAİ is. [ər.]. Fars, ərəb şeir ölçüsündə: dördmisralı, yəni iki beytdən ibarət şeir parçası.

b) terminin və ya sözün hansı sahəyə aid olduğu tərifdən (izahdan) lazımınca aydın olmadıqda müvafiq işarə qoyulur.

4. FRAZEOLOGİYA (səh-156-159)

1).“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nə frazeologiya, yəni tərkib hissələri müəyyən dərəcədə bir-biri ilə bağlı olub, bir məna ifadə edən sabit söz birləşmələri də daxil edilir.

35.Lüğətə aşağıdakı tipli frazeoloji tərkiblər daxil edilir:

a) ictimai-siyasi və kütləvi-elmi kitablarda, qəzet və jurnallarda geniş surətdə işlədilən terminoloji xarakterli sabit söz birləşmələri; məs.: sinfi mübarizə, donma dərəcəsi, mineral gübrələr, mədən suları, ictimai sığorta və s. Bu kimi ifadələr əlaqədar olduqları sözlər üçün misal kimi verilir; məs.: sinfi mübarizə - “sinfi” sözü üçün və s.;

b) əşya adlarını (mürəkkəb adları) təşkil edən sabit söz birləşmələri; məs.: qara ciyər, əl ağacı, ağ neft və s. (bunlar müvafiq surətdə “ciyər”, “ağac”, “neft” sözlərinin maddəsində verilir).

2). İki ismin birləşməsindən ibarət olan ifadələr (əgər isimlərdən biri təyin yerində və mənaca daha əhəmiyyətli isə) həmin sözün (təyinin) altında verilir; məsələn: dil pəhləvanı, can dərmanı, buz baltası, dil bəlası, qaynama dərəcəsi kimi ifadələr müvafiq surətdə: “pəhləvan”, “can”, “buz”, “dil”, “qaynama” sözlərində verilir.

3). İsimlə köməkçi feildən düzələn sabit söz birləşmələri (mürəkkəb feillər, tərkiblər və s.) bir qayda olaraq, birinci sözün (ismin) maddəsində, əlaqədar olduq-ları mənanın izahından sonra verilir; məs.: biabır olmaq, qələbə çalmaq, qarşı durmaq ifadələri müvafiq surətdə: “biabır”, “qələbə”, “qarşı” sözlərinin müvafiq mənalarının izahından sonra işarəsindən sonra verilir.(səh.25,34,88)

4). Baş sözün mənalarının heç biri ilə uyğun gəlməyən, yaxud əksinə, məna-larının hamısı, ya da çoxu ilə əlaqədar olan frazeoloji vahidlər (hər mənada təkrar olunmamaq üçün), həmçinin idiomlar lüğət maddəsinin axırında ◊işarəsindən sonra qısa izahla verilir.

Qeyd. Romb işarəsindən sonra gələn ifadələrdə, bir qayda olaraq, yalnız məcazi mənalar verilir; həqiqi mənaların izahı isə verilmir.

5). Tərkibə daxil olan sözlərdən biri sinonimlərlə ifadə edilə bilərsə, bunlar həmin sözdən sonra mötərizə içərisində verilir; məs.: əldən (ayaqdan) düşmək, yoldan azmaq (çıxmaq) və s.

6). Bir sözün altında çoxlu ifadə gələrsə, bunlar əlifba sırası ilə verilir.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏSAS MƏNBƏLƏR:

1. İctimai-siyasi ədəbiyyat: 1) Hökumət sənədləri; 2) Azərbaycan dilində yazılmış ictimai-siyasi, iqtisadi ədəb. səh.42,43,45

2. Xüsusi vəsait:1) Azərbaycan dilinə aid bütün lüğətlər; 2) Azərbaycanca-rusca və rusca-azərbaycanca lüğətlər; 3) terminoloji lüğətlər; 4) Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti;(səh.35,62,66)

3. Bədii ədəbiyyat və folklor: Görkəmli Azərbaycan yazıçılarının əsərləri və folklora aid çap olunmuş bütün əsərlər.(səh:156-159)

4. Dövri mətbuat:1) 1920-ci illərə qədər olan mətbuat: “Əkinçi” qəzeti, “Molla Nəsrəddin” jurnalı; 2) sovet dövründə Azərbaycan dilində dərc olunmuş qəzetlər; jurnallar: “Azərbaycan” (“İnqilab və mədəniyyət”), “Azərbaycan məktəbi”, “Azərbaycan qadını”, “Kirpi” və s.(səh-25,34,88)

С.Гаджиева

ЭнциклопедическиЕ словарѝ в Азербайджанском языке

Резюме

Эти словари являются в Азербайджанском языке в новом поколения в лингвистике разновидность отраслевых терминологических словарей. По способу организации с ловарного материала всеС. л. т. делятся на собственно словари (лексиконы) алфавитные или тематические реестры терминовразличной степени информативности и тезаурусы, фиксирующие семантические отношения междутерминами. Элементы тезау русного способа организации терминологической лексики присутствуют и вобычных С. л . т. в виде указаний на синоним, коррелят, область употребления, дисциплину и т. п. По о хватуспециальной лексики С. л. т. делятся на *общие*, ставящие своей задачей дать возмож но более полныйперечень терминов всех областей языкознания (экстенсивный тип), и *спе циализированные*, которыепредставляют термины направления, отдельных лингвистичес ких школ или какого либо одного раздела терминологического языкознания (интенсивный тип). Ведущей тенденцией лингвистической лексикографии я вляется увеличениечисла словарей второго типа.

По степени информативности словарной статьи *объяснительным* (экспланаторным) словарямпротивопоставляются *номенклатурные* (списки терминов, не сопровождаемые какой-либо информацией, ср. словари Дж. Патерноста, Р. Нэш, В. Васченко) и *глоссарии* (списки мин имальноаннотированных терминов, ср. словарь Д. Стейбла). Информативность словника достигается использованием тезаурусного приёма группировки терминов по темам с учётом родо-видовых связей (Словарь славянскойлингвистической терминологии 1977—79).

Объяснительные словари по способу толкования делятся на *энциклопедические* (сод ержащие такие сведенияо понятии, называемого термином, как его история, одно или нес колько толкований, иллюстрации, библиографию) и *толковые* (объясняющие термины по средством дефиниции и нескольких примеров)

Ключевые слова:словарный запас языка,терминология,энциклопедический словарь, зыкознания,исследования.

S.Gadjieva

The encyclopedic dictionary in language Azerbaijani

Summary

An **encyclopedic dictionary** typically includes a large number of short listings, arranged alphabetically, and discussing a wide range of topics. Encyclopedic dictionaries can be general, containing articles on topics in many different fields; or they can specialize in a particular field, such as art, biography, law, medicine, or philosophy. They may also be organized around a particular academic, cultural, ethnic, or national perspective.

Historically, the term has been used to refer to any encyclopedic reference book (that is, one comprehensive in scope), which was organized alphabetically, as with the familiar dictionary. (The term *dictionary* preceded *encyclopedia* in common usage by about two centuries.) To convey their alphabetic method of organization and to contrast that method with

other systems for classifying knowledge, many early encyclopedias were titled or sub-titled "a dictionary of arts and sciences" or something similar.

However, it later developed into a somewhat distinct class of reference books. While there are similarities to both dictionaries and encyclopedias, there are important distinctions as well:

A dictionary is primarily focused on words and their definition, and typically provides limited information, analysis of different forms, and an etymology (in more complete dictionaries) for the word defined. Hence, while it may offer a definition, it may leave the reader still lacking in understanding the meaning or import of a term, and how the term relates to a broader field of knowledge.An encyclopedia, on the other hand, seeks to discuss each subject in more depth and convey the accumulated knowledge on that subject. This characteristic is especially true of those encyclopedias with long monographs on particular subjects, such as the first ten editions of the *Encyclopædia Britannica*. While often organized alphabetically, some encyclopedias were not. Usually, more of the discussion may be organized around a field (such as law) or a topic (such as the Scottish enlightenment), and less on the alphabetic terminology related to that discussion. An encyclopedia also often includes many maps and illustrations, as well as bibliography and statistics.

.

Key words:dictionary composition of the language,terminology,encyclopedic dictionary, Linguistic,researching.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 11.06.2019
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent **E.Ağahüseynova** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ÇINARƏ ABDULLAYEVA
AR Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Lermantov 74
Azərbaycan Dillər Universiteti
c.v.abdullayeva@mail.ru

MÜXTƏLİFSISTEMLI DİLLƏRDƏ KAUZATİV FEİLLƏRƏ XAS OLAN XÜSUSİYYƏTLƏR

Xülasə

Məqalədə ingilis, Azərbaycan və rus dillərində kauzativ feillərə xas olan xüsusiyyətlərdən danışılır. Kauzativlik bilavasitə feillə bağlı olan bir linqvistik hadisədir. Feil obyektiv reallığın, həmçinin cisim və hadisələrin arasındakı əlaqələrin ifadə olunmasında mühüm rol oynayır. Kauzativ feillər feillərin semantik təsnifatında xüsusi bir yer tutur. Kauzal seması olan əksər feillər təsirli feillərdir. Lakin bütün təsirli feillır kauzativ feillər kimi işlənə bilmir. İnsanın daxili vəziyyətini göstərdiyi üçün hiss, təfəkkür və nitq feilləri kauzativ feillər kimi işlənə bilmir. Təsirli kauzativ feillərdən fərqli olaraq qeyri-kauzativ təsirli feillər obyektə təsir etsə də onun nə keyfiyyətini, nə də vəziyyətini dəyişmir. Kauzativlik dilin qrammatik quruluşundan asılı olmayaraq subyekt-hərəkət-obyekt əlaqəsi zəmnində formalaşır. İfadə etdikləri məna baxımından kauzativ feilləri iki əsas qrupa bölmək olar: a) köməkçi feil kimi işlənən kauzativ feillər *(make, məcbur etmək, заставить)*; b) əsl kauzativ təsirli feillər *(break, sındırmaq, сломать)*. Dilin qrammatik quruluşundan asılı olaraq kauzativlik müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. Azərbaycan dilində kauzativlik əsasən morfoloji yolla öz təzahürünü tapır. İngilis dilində kauzativliyin morfoloji yolla sistemli ifadəsi yoxdur, əsas agırlıq analitik vasitələrin üzərinə düşür. Rus dilində isə kauzativlik qismən morfoloji, qismən də sintaktik yolla öz ifadəsini tapır. Kauzativ feillər digər feillərdən aşağıdakı semantik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir: *a) təsir seması; b) obyektə qarşı yönəlmə; c) səbəb-nəticə seması.*

Açar sözlər: *feil, kauzativ təsirli feil, kauzativlik, subyekt-obyekt əlaqəsi, məna*

Feil nitq hissələri sistemində özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Ona görə ki, feil ən çox qrammatik kateqoriyalara malik olan nitq hissəsidir. Feillə bağlı istənilən mövzu öz əhatə dairəsinə görə mühüm və nəzərə çarpan əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bunun nəticəsidir ki, əksər dillərdə feilin zaman, tərz, növ, şəxs-kəmiyyət, sıra kateqoriyaları bu və ya digər şəkildə öz təzahürünü tapır. Mübaliğəsiz qeyd etmək olar ki, göstərilən feil kateqoriyalarının mahiyyətinin açılmasında hələ də dilçilər arasında fikir ayrılığı mövcuddur. Eyni sözləri biz feillərin semantik təsnifatı haqqında söylənən fikirlərə də şamil edə bilərik. Müxtəlifsistemli dillərin materialları əsasında feillərin semantik təhlilinə dair aparılan tədqiqatlardan hiss olur ki, feillərin semantik təsnifatını da tamamlanmış hesab etmək olmaz.

Semantik təsnifatdan danışarkən ilk növbədə feilin əsas məna daşıyan əlamətlərdən biri olan kauzativlik mənası diqqəti cəlb edir. Baxmayaraq ki, kauzativlik bir fəlsəfi-məntiqi kateqoriya kimi uzun müddətdir ki, tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir, lakin dilçilikdə bu məsələ ilə bağlı tədqiqatlar keçən əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq geniş vüsət alır. Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusən rus dili materialı əsasında bu sahəyə dair aparılan tədqiqatlar daha çox diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda qərb dilçiliyində də kauzativliklə bağlı tədqiqatlar meydana gəlir.

Azərbaycan dilçiliyində, o cümlədən türkologiyada kauzativlik ayrıca bir tədqiqat sahəsi kimi yox, ancaq feilin icbar növü baxımından araşdırılır [2, s.205-208]. Deməli, hər bir halda kauzativlik istər-istəməz feillə bilavasitə bağlı olan bir linqvistik hadisədir. Bu da təsadüfi deyil,

ona görə ki, obyektiv reallığın, həmçinin cisim və hadisələrin arasındakı əlaqələrin ifadə olunmasında feil bir nitq hissəsi kimi mühüm rol oynayır, şəxslə əşya arasındakı münasibətlərin üzə çıxarılmasında əsas vasitə kimi çıxış edir.

Məhz bunun nəticəsdir ki, ümumi dilçilikdə belə fikirlər söylənir ki, fikrin ifadə olunmasında feil mühüm rol oynayır. U.L.Çeyf qeyd ki, feillə bağlı baş verən istənilən dəyişiklik cümlənin semantik strukturuna təsir edir. Sözün əsl mənasında feil cümlə deməkdir [13, s.193]. L.Tenyer də belə qənaətə gəlir ki, feil cümlənin struktur-semantik mərkəzini təşkil edir. O, feili özünəməxsus qarmağı olan atoma bənzədir. Həmin *atom* mümkün qədər çox cümlə üzvlərini öz ətrafında birləşdirir. Feilin birləşmə qabiliyyəti onun valentliyi hesab edilir [10, s.250]. Söylənən bu fikirlərdən bir daha aydın olur ki, kauzativliyin mahiyyətinin açıqlanmasında feilin semantik xüsusiyyətlərinin ətraflı şəkildə aydınlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Feilin semantik təsnifatından danışarkən L.Tenyer feilləri iki qrupa bölür: a) vəziyyət bildirən feillər; b) hərəkət bildirən feillər [10, s.83]. Vəziyyət bildirən feillər əşyanın keyfiyyət və məkan baxımından mövcudluq üsulunu göstərir. Məsələn, *Ağac yaşıldır. Alfred dayanır.* Hərəkət bildirən feillər hər hansı bir fəaliyyəti ifadə edir. Məsələn, *Alfred Berneri vurur. Alfred düşür. Yağış yağır.*

Dilçilikdə artıq belə bir fikir formalaşmışdır ki, vəziyyət bildirən feillər əsasən təsirsiz feillərdən, hərəkət bildirən feillər isə əsasən təsirli feillərdən ibarətdir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən cəhətlər uyğun gəlməyə də bilər. Bəzi təsirli feillər vəziyyət bildirir. Məsələn, *Alfredin atı var.* Təsirsiz feillər isə hərəkət bildirir. *Alfred yıxılır* [10, s.87].

Qeyd edilən semantik təsnifatın içərisində digər bir semantik bölgü də mövcuddur. Bu da feilin kauzativ mənasıdır. Bilavasitə təsirli feillərlə əlaqədar olan kauzativlik feilin əsas semantik kateqoriyalarından biridir. Haqlı olaraq T.A.Kildibəyova belə qənaətə gəlir ki, məhz kauzativlik feillərin hərəkət və vəziyyət bildirmələrinə görə feilin təsnifatında mühüm rol oynayır. Feil sistemində kauzativ feillər, qeyri- kauzativ feillərə nisbətən üstünlük təşkil edir [8, s.64].

Daha sonrta o, belə qənaətə gəlir kauzal seması olan əksər feillər təsirli feillərdir. Lakin heç də bütün təsirli feillər kauzativ feil kimi işlənə bilmir. İnsanın daxili vəziyyətini göstərdiyi üçün hiss, təfəkkür və nitq feilləri kauzativ feil kimi işlənə bilmir [8, s.66].

Təsirli kauzativ feillərdən fərqli olaraq qeyri-kauzativ təsirli feillər obyektə təsir etsə də onun nə keyfiyyətini, nə də vəziyyətini dəyişmir. Məsələn,

I saw my friend. – Məs dostumu gördüm.

I know him. He is a good man. – Mən onu tanıyıram. O, yaxşı adamdır.

Söylənən bu fikirdə böyük həqiqət var. Ona görə ki, insan dili obyektiv reallığı və onların arasındakı qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir. Adından göründüyü kimi təsirsiz feillər birləşmə qabiliyyətinə görə yalnız subyektlə birləşir: *O, gəldi. O, oturdu. O, güldü.* Belə vəziyyətdə heç bir kauzativlik baş vermir. Lakin təsirli feillər birləşmə qabiliyyətinə görə daha güclüdür. Təsirli feillər həm obyektlə, həm də subyektlə birləşə bilir. Beləliklə, cümlədə cümlənin əsas semantik-struktur planını müəyyənləşdirən subyekt-obyekt əlaqəsi formalaşır.

A.A.Ufimtseva feilin dildə oynadığı əsas roldan danışarkən onun mürəkkəb bir funksiyanı yerinə yetirdiyini qeyd edir. O, həmin funksiyaları aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Feil real varlığı, həmçinin əşyaları və onların arasında mövcud olan əlaqələri, hərəkəti, vəziyyəti əks etdirmə xüsusiyyətinə malikdir.

2. Feil adlarla birləşərək müəyyən semantik kateqoriya yarada bilir.

3. Feil cümlədə müxtəlif növ əlaqələrin yaranmasına xidmət edir: subyekt-hərəkət; hərəkət-obyekt; subyekt-hərəkət-obyekt [11, s.119].

Şübhəsiz, bizi sonuncu funksiya, yəni subyekt-hərəkət-obyekt əlaqəsi maraqlandırır. Məhz irəlidə görəcəyimiz kimi kauzativlik dilin qrammatik quruluşundan asılı olmayaraq subyekt-hərəkət-obyekt əlaqəsi zəmnində formalaşır. Eyni zamanda onu da qeyd etmək

lazımdır ki, feilin digər əsas kateqoriyaları da subyekt-obyekt əlaqəsi əsasında meydana çıxır. Xüsusən, feilin növ kateqoriyası bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyil ki, V.M.Jirmunskiy subyekt-obyekt əlaqələrini dilin universal kateqoriyalarından hesab edir. Ona görə ki, subyekt-obyekt əlaqəsi universal kateqoriyaların ifadə olunmasında mühüm rol oynayır [7, s.109]. Bu da ondan irəli gəlir ki, subyekt-obyekt əlaqəsi dilin müxtəlif laylarında öz əksini tapır.

Kauzativ feillər çox mürəkkəb xüsusiyyətlərə malikdir. Bu baxımdan T.A.Kildibəyovanın söylədiyi fikir müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Kauzativ feillər nəticə bildirən funksional-semantik kateqoriyanın yaranmasına, subyekt-obyekt əlaqəsinin formalaşmasına, həmçinin qayıdışlıq kateqoriyasının öyrənilməsinə imkan yaradır. Bütövlükdə kauzativlik öz ətrafında feilin mühüm funksional-semantik kateqoriyalarını özündə birləşdirən subkateqoriyalardan biridir [8, s.64].

Kauzal situasiyadan asılı olaraq kauzativ feillər cümlənin struktur baxımdan formalaşmasında mühüm rol oynayır. Kauzativ feil dedikdə nə başa düşülür? Müəyyən nitq situasiyasında bir şəxsin digər bir şəxsi bu və ya digər hərəkəti icra etməyə təhrik edən feillərə kauzativ feillər deyilir. Eyni zamanda kauzativ feillər vasitəsilə cansız əşyalar da təhrikə məruz qalaraq öz vəziyyətini və yaxud formasını dəyişir. Burada sanki hərəkət seması, vəziyyət seması, obyektə təsir gücü və nəhayət səbəb seması kompleks şəkildə özünü biruzə verir. Bu mənalar obyektə qarşı yönəlir ki, bunun da nəticəsi olaraq təhrikə məruz qalan obyekt mahiyyətindən asılı olaraq öz vəziyyətini dəyişir.

Leksik baxımdan feillərin təsnifatı mürəkkəb olduğu kimi, kauzativlik baxımdan da feillərin təsnifatı mürəkkəb və rəngarəngdir. T.A.Kildibəyova leksik mənasına görə kauzativ feilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır [8, s.97].

1. Obyektin mövcudluğunu göstərən kauzativ feillər: *делать – make – düzəltmək.*
2. Obyektin vəziyyətini dəyişən kauzativ feillər: *менять – change – dəyişmək.*
3. Əşyaların birləşməsini göstərən kauzativ feillər: *соединить – join – bitləşdirmək.*
4. Funksional əlaqəni göstərən kauzativ feillər: *печь – bake – bişirmək.*
5. Obyektlərin yerdəyiqməsini və lokallaşmasını göstərən kauzativ feillər: *тащить – pull – dartmaq.*
6. Mənsubluq əlaqəsi bildirən kauzativ feillər: *получить – get – almaq.*

Təqdim edilən təsnifatdan hiss olunur ki, kauzativ feillərin tam bölgüsünü aparmaq qeyri-mümkündür. Ona görə ki, bizi əhatə edən canlı varlıq nə qədər rəngarəng və müxtəlifdirsə, onların arasında mövcud olan əlaqələr də o qədər müxtəlifdir. Biz belə hesab edirik ki, bu və ya digər kauzativ feilin hansı qrupa daxil olması onun işləndiyi nitq situasiyasından bilavasitə asılıdır.

Baxmayaraq ki, rus dilində kauzaltivliyi ifadə etmək üçün sistemli ifadə vasitələri yoxdur, ancaq bununla belə bu sahəyə dair Y.Y.Qordon "Müasir rus dilində kauzativ feillər" adlı xüsusi tədqiqat aparmışdır. O, qeyd edir ki, kauzativ feillər geniş ifadə vasitələrinə malik olmaqla morfoloji kateqoriyanın əsasını təşkil edir. Eyni zamanda Y.Y.Qordon onu da əlavə edir ki, rus dilində kauzativlik həmçinin digər vasitələrlə də ifadə oluna bilər:

Заставить (məcbur etmək), вынудить (vadar etmək), велять (buyurmaq), позволить (icazə vermək) köməkçi feilləri və məsdər vasitəsilə: *Он заставил меня остаться дома. - O, məni evdə qalmağa məcbur etdi.*

Kontekst vasitəsilə reallaşan *Он сказал ему выйти. - O, ona çıxmağı dedi.*

Yekun olaraq Y.Y.Qordon belə qənaətə gəlir ki, müasir rus dilində kauzativlik kateqoriyasını qrammatik kateqoriya hesab etmək olmaz [5, s.5]. Bu fikir onunla izah edilir ki, kauzativliyi ardıcıl ifadə edən vasitə yoxdur. Bizim üçün önəmli cəhət ondan ibarətdir ki, Y.Y.Qordon həmin feilləri köməkçi feil hesab edir. Məhz bu cəhət ingilis dilində də özünü göstərir: *he told him to return. - O, ona qayıtmağı dedi.*

Y.Y.Qordon da öz tədqiqatında o fikri əsas götürür ki, hər bir kauzativ feilin qeyri-kauzativ qarşılığı var: *есть (yemək) - кормить (yedizdirmək); просыпаться (oyanmaq) - будить (oyatmaq)* [5, s.8]. Rus dili materialı əsasında aparılmasına baxmayaraq həmin tədqiqatda qoyulan bəzi məsələlər bizim tədqiqatımız üçün müəyyən dərəcədə önəmli ola bilər.

Müasir rus dilində kauzativ feillərdən danışarkən V.A.Filipovun "Kauzativ və qeyri-kauzativ feillərə dair" adlı məqaləsinə də toxunmaq yerinə düşərdi. V.A.Filipov o fikri əsas götürür ki, əsasən bir qayda olaraq kauzativ feillər qeyri-kauzitiv feillərə qarşı qoyulur [12, s.90].

№	Kauzativ feillər	Qeyri-kauzativ feillər
1.	*лечить – treat – müalicə etmək* *лить – pour – tökmək* *гнать – drive – qovmaq* *утомлять – tire – yormaq*	*выздоравливать – recover – sağalmaq* *течь – floü – axmaq* *бежать – run – qaçmaq* *уставать – get tired – yorulmaq*
2.	*гасить – put out – söndürmək* *сушить – dry – qurutmaq*	*гаснуть – go out – sönmək* *сохнуть – dry – qurumaq*
3.	*молодить – make look younger – cavanlaşdırmaq* *белить – white wash – ağartmaq*	*молодеть – look younger – cavanlaşmaq* *белеть – turn white – ağartmaq*
4.	*греть – heat – isitmək* *растить – grow – becərmək* *кипятить – boil – qaynatmaq*	*нагреваться – get warm – isinmək* *расти – grow – bitmək* *кипеть – boil – qaynamaq*
5.	*беспокоить – worry – narahat etmək* *крутить – twist – burmaq* *плющить – flatten – yastılamaq*	*беспокоится – be anxious – narahat olmaq* *крутиться – turn spin – burulmaq* *плюшиться – get flatten – yastılanmaq*
6.	*утоить – tire – yormaq* *кормить – feed – yedizdirmək*	*утомиться – get tired – yorulmaq* *кормиться, есть – eat – yemək*

Nümunələrdən göründüyü kimi kauzativ feillər öz quruluşuna görə qeyri-kauzativ feillərdən fərqlənir:

Birinci nümunədə supletivzm özünü göstərir, yəni hər iki feil müxtəlif kökdən ibarət olur. İkinci halda kauzativ feillər *-ить*, qeyri-kauzativ feillər isə *-нуть* şəkilçiləri ilə işlənir. Üçüncü halda kauzativ feillər *-ить*, qeyri-kauzativ feillər isə *-еть* şəkilçisi ilə işlənir. Dördüncü halda hər iki feil müxtəlif formalara malikdir. Beşinci variantda bir qayda olaraq qeyri-kauzativ feil *-ся* morfemi vasitəsilə düzəlir. Bu ən çox işlənən modeldir. Sonuncu variantda qeyri-kauzativ feilin iki forması var. Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, müasir rus dilinin leksik sistemində kauzativ və qeyri-kauzativ feillərin konkret formalarından danışmaq mümkün deyil. Məhz buna görə də hər bir hala xüsusi olaraq yanaşmaq lazımdır.

A.V.Filipovun məqaləsində iki məsələ xüsusilə diqqəti cəlb edir. O, *запретить (qadağan etmək), велеть (demək), просить (xahiş etmək), позволить (icazə vermək)* və s. bu kimi feilləri aşağıdakı cümlə modelində köməkçi feil adlandırır: *Он позволил ему сесть. - O, ona oturmağa icazə verdi* [12, s.92].

Digər diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, kauzativlik ilk növbədə təsirli feillərlə əlaqədardır. Təsirli feillər isə öz növbəsində feilin məchul növünün düzəlməsində və işlənməsində mühüm rol oynayır [12, s.92]. Söylənən bu fikirdən biz belə qənaətə gəlirik ki, ingilis və Azərbaycan dillərində kauzativlikdən danışarkən feilin passiv və qayıdış növlərindən də çıxış etmək lazımdır.

Rus dili materiallarına dair aparılan digər bir tədqiqata da nəzər salaq. Y.A.Daduyeva özünün "Общая характеристика каузативных глаголов" (Kauzativ feillərin ümumi səciyyəsi) adlanan məqaləsində ümumiyyətlə rus dilində kauzativlik məsələsinin qoyuluşuna diqqət yetirilir. Demək olar ki, əvvəlcə söylənən fikirlər bu və ya digər şəkildə nəzərə çatdırılır. Həmin məqalədə iki fikir bizim üçün müəyyən maraq doğurur. Birincisi ondan ibarətdir ki, Y.A.Daduyeva çox haqlı olaraq belə qənaətə gəlir ki, bu gün (hal-hazırda) kauzativlik ümumiyyətlə dilçilikdə ən aktual problemlərdən biridir. Bu kateqoriya dilin müxtəlif yaruslarında öz təzahürünü tapan universal məntiqi kateqoriyadır. Kauzativlik dildə səbəb-nəticə əlaqəsi nəticəsində baş verir. Bir hərəkət digər bir hərəkətin baş verməsini reallaşdırır [6, s.76]. Kauzativliyin aktual olması fikrinin söylənməsi heç də təsadüfi xarakter daşımır. Ona görə ki, bir çox hallarda kauzativlik gizli yolla (implisit) öz ifadəsini tapır. Konkret ifadə vasitəsi olmadığı üçün kauzativlik cümlənin ümumi mənasından aydın olur.

İkincisi isə odur ki, Y.A.Daduyevanın kauzativ və qeyri-kauzativ feillər haqqında söylədiyi fikir müəyyən qədər mübahisəli görünür: *сломать (sındırmaq, uçurtmaq, dağıtmaq)* və *строить (tikmək, qurmaq, yaratmaq)* feillərini müqayisə edərək belə qənaətə gəltir ki, *сломать* feili kauzativ feili kimi işlənir: *сломать прутик (кирпич) - çubuğu (kərpici) sındırmaq.* Belə hallarda *сломать* feili obyektə fiziki təsir edərək onun formasını dəyişməyə məcbur edir. Lakin *строить дом (ev tikmək)* birləşməsində *строить* feilinin obyektə təsirindən yox, onun quruculuğa təsirindən danışmaq olar. Yekun olaraq Y.A.Daduyeva qeyd edir ki, quruculuq mənası kauzativ məna hesab edilə bilməz, yəni *строить* feili kauzativ feil deyil [6, s.77].

Biz isə hesab edirik ki, Y.A.Daduyevanın söylədiyi fikir reallığı düzgün əks etdirmir. Kauzativ feillərin leksik mənalarından danışarkən biz T.A.Kildibəyovanın təsnifatını daha çox məqsədə uyğun hesab edirik. İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi *строить* tipli leksik-semantik qrupa daxil olan kauzativ feillər həyatda mövcud olmayan bu və ya digər əşyanın yaranması üçün işlədilir. Deməli, *строить* feilini qeyri-kauzativ adlandırmaq düzgün hesab edilə bilməz. Eyni zamanda yaradıcı kauzativ feillərin əks mənasını daşıyan feillər də mövcuddur. Bunlardan biri də *"сломать"* feilidir. Hər iki feil kauzativ feil kimi çıxış edir: a) *строить* yaradıcı kauzativ feil; b) *сломать* dağıdıcı kauzativ feil.

Kauzativ feillərdən danışarkən İ.S.Nazarovun tədqiqatına da nəzər salmaq yerinə düşərdi. O, özünün "İngilis dilində əşyanın vəziyyətinin dəyişməsini göstərən kauzativ feillərin semantikası və işlədilməsi" adlı namizədlik dissertasiyasında feilləri üç leksik-semantik qrupa bölür: 1) cansız əşyaların vəziyyətini dəyişən kauzativ feillər; 2) canlı varlıqları və onların hissələrini dəyişdirən kauzativ feillər; 3) emosional vəziyyətin dəyişməsinə təsir edən kauzativ feillər [9, s.4]. Avtoreferatda verilən qısa məlumatdan belə qənaətə gəlmək olar ki, kauzat kimi işlənən isim, yəni kauzativ feildən sonra işlənən vasitəsiz tamamlıq bir qayda olaraq cansız isimlə ifadə olunur. Kauzativ feillərin təsiri nəticəsində müxtəlif semalar özünü göstərir. Məsələn, əşyanın səthinin götürülməsi – *to peel an orange - naringinin qabığının soyulması; əşyanın formasının dəyişməsi – to slice bread - çörəyi doğramaq; əşyanın bütövlüyünü pozulması – to cut a tree - ağacı kəsmək; əşyanın tamlığını saxlamaq – to wipe the door - qapını silmək; kütlənin artırılması; to fill the bottle - butulkanı doldurmaq; kütlənin boşalması – to empty the bottle; əvvəlki fəaliyyətinin bərpası – to repair the car - maşını təmir etmək* və s. Bu kimi feillərin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Göstərilən prinsipdən çıxış edərək vəziyyətin dəyişməsinə təsir edən feillər bir neçə yarımqrupa bölünür [9, s.10].

İkinci qrupa daxil olan kauzativ feillərə aşağıdakılar daxil edilir: [9, s.15]

-fizioloji vəziyyət göstərək kauzativ feillər: *cripple - zəiflətmək, cure - sağalmaq, wound - yaralamaq*

-xarici görünüşü dəyişən kauzativ feillər: *rouge - kələ-kötür etmək, shave - qırxmaq, powder - pudra vurmaq*

-cərrahiyə əməliyyatı nəticəsində baş verən kauzativlik: *amputate - kəsmək (bədən üzvünü), trepan - sümüyü deşmək, trephine - sümük əməliyyatı etmək.*

Bu qəbildən olan təsnifatın hamısını sadalamağa ehtiyac yoxdur. Qeyd edilən feil növləri canlı varlıqlarda, xüsusən insanlarda və yaxud onların bədən üzvlərində müəyyən dəyişikliyin baş verməsinə təsir edir.

Üçüncü qrupa daxil olan kauzativ feillər insanların emosional vəziyyətlərinin dəyişməsində mühüm rol oynayır. Həmin yarımqrupa aşağıdakı qəbildən olan feillər daxil edilir [9, s.16].

please - razı olmaq
satisfy - qane etmək
amuse - əyləndirmək
frighten - qorxutmaq
depress - susdurmaq
disappoint - məyus etmək
surprise - təəccübləndirmək
interest - maraqlandırmaq
impress - təsir etmək

Bu təsnifatda çatışmayan əsas cəhət ondan ibarətdir ki, İ.S.Nazarov feillərin təsnifatında tamamlığın hansı isimlə ifadə olunması prinsipindən çıxış edir. Bizcə, əksinə tamamlığı hansı feilin (xəbərin) özünə cəlb etməsi prinsipindən çıxış etmək yaxşı nəticə verə bilər. Biz ümumiyyətlə belə hesab edirik ki, kauzativ feillərin təsnifatında semantik sahə nəzəriyyəsinə əsaslanmaq daha yaxşı nəticə verər.

Digər bir tədqiqatda isə rəy bildirən kauzativ feillərin semantikası və sintaktik konstruksiyaları tədqiq edilir. Tədqiqata müxtəlif yarımqrupa aid olan rəy feilləri cəlb edilir [4, s.9].

convince - inandırmaq
indicate - göstərmək
mean - nəzərdə tutmaq
suggest - təklif etmək
assure - əmin etmək
claim - tələb etmək
advise - məsləhət etmək
persuade - dilə tutmaq
warn - xəbərdar etmək
urge - məcbur etmək
offer - təklif etmək
propose - təklif etmək

Bu tədqiqatda rəy bildirən kauzativ feillərin müxtəlif leksik-semantik yarımqrupla bölgüsü aparılır. Onların semantik-sintaktik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir.

Kauzativliyin ifadə vasitələri və feil haqqında daha ətraflı məlumat almaq üçün L.M.Vasilyevin "Rus feilinin semantikası (Семантика русского глагола)" adlı monoqrafiyası çox faydalı bir əsərdir. Həmin əsərdə təqdim edilən ümumi məsələlər və aparılan təsnifat müəyyən dərəcədə digər dillərə də şamil edilə bilər. O, semantik baxımdan feilləri on qrupa və bir neçə yarımqrupa bölür. Bizim üçün maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, hər bir qrupda feilin digər semantik xüsusiyyətləri ilə yanaşı onların kauzativlik ifadə etmə hallarından da danışılır. Məsələn, kauzativ feil kimi *ощущать - hiss etmək* feilinin altı variantı verilir [3, s.43-49]. Ümumiyyətlə bu monoqrafiyada feil haqqında qoyulan məsələlər bir çox baxımdan diqqəti cəlb edir.

Feillərin semantik təsnifatı haqqında H.K.Quliyevin apardığı tədqiqat da diqqəti cəlb edir. Onun Azərbaycan, ingilis, rus və alman dilləri materialları əsasında tərtib etdiyi lüğət nəzəri və praktik baxımdan müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Lakin həmin lüğətdə kauzativ feillər ayrıca qrup şəklində təqdim edilmir [1].

S.V.Şustova müxtəlifsistemli dillərin materialından çıxış edərək belə qənaətə gəlir ki, vahid leksik-qrammatik kriteriyadan çıxış edərək kauzativ feillərin təsnifatını aparmaq çox çətinlik törədir, ona görə ki, bu təsnifatı aparmaq üçün vahid prinsipdən çıxış etmək qeyri-mümkündür. Bununla belə qeyd edilir ki, kauzativ feillərin təsnifatını semantik kriteriyalar əsasında aparmaq təklif edilir. Əsasən aşağıdakı faktorlar nəzərə alınır: a) təsir edən kauzator;

b) təsir edən hərəkət; c) hərəkətə məruz qalan subyekt və obyekt arasındakı əlaqə [14]. Yekun olaraq S.V.Şustova kauzativ feilləri aşağıdakı leksik-qrammatik qruplara bölür:

1. Əşyanın yerdəyişməsinə təsir edən kauzativ feillər: *to push - itələmək, to lead someone - kimisə harayasa aparmaq, to guide somene - kiməsə bələdçilik etmək, to pull - dartmaq.*

2. Əşyanın müəyyən məkanda vəziyyətini göstərən kauzativ feillər: *to put - qoymaq, to lay - yerləşdirmək, to place - yerləşdirmək, to set - qoymaq.*

3. Əşyanın əlamətinin dəyişməsinə təsir edən kauzativ feillər: *to enrich - varlandırmaq, to expand - genişləndirmək, to increase - artırmaq.*

4. Mövcudluq bildirən kauzativ feillər: *to form - formalaşdırmaq, to build - tikmək, to shape - formalaşdırmaq, to mould - formalaşdırmaq, to create - yaratmaq, to establish - qurmaq, to produce - istehsal etmək, to develop - inkişaf etdirmək, to constitute - təşkil etmək.*

5. Mənsubluq bildirən kauzativ feillər: *to give - vermək, to pass - vermək, ötürmək, to hand - vermək (əllə), to deliver - təqdim etmək (vermək), to withdraw - dartmaq (geri çəkmək), to confiscate - müşahidə etmək.*

6. İntellektual vəziyyəti göstərən kauzativ feillər: *to persuade - dilə tutmaq, to convince - əmin etmək, to assure - inandırmaq, to teach - öyrətmək, to train - təlim keçmək.*

7. İnsanın vəziyyətinin pisləşməsini göstərən kauzativ feillər: *to cripple - əlil etmək, to bruise - zədələmək, to maim - şikəst etmək, to abrade - dərini soymaq, to lacerate - pillə-pillə etmək, to scar - çapıq qoymaq, to gangrene - qanqrenaya məruz qalmaq, to ulcerate - yara basmaq, to inflame - alışdırmaq, to poison - zəhərləmək.*

8. İnsanın vəziyyətinin yaxşılaşmasını göstərən kauzativ feillər: *to heal - sağalmaq, bitişmək, to revive - dirçəltmək, to cure - müalicə etmək, to cauterize - keyləşdirmək, to cleabse - təmizləmək.*

9. Situasiyadan asılı olaraq insanın vəziyyətini göstərən kauzativ feillər: *to powder - pudra vurmaq, to rouge - romada sürtmək, to shave - üzünü qırxmaq, to frizz - burulmaq (saç haqqında), to pomade - pomada sürtmək, to dress - geyindirmək, to undress - soyundurmaq, to attire - zinət vermək.*

10. Müsbət emosiya yaradan kauzativ feillər: *to please - razı salmaq, to adore - pərəstiş etmək, to encourage - ruhlandırmaq, to becalm - sakitləşdirmək, to grafity - kef vermək, to enchant - heyran etmək, to delight - ləzzət vermək, to marvel - riqqətə gəlmək.*

11. Mənfi emosiya yaradan kauzativ feillər: *to purturb - utandırmaq, to pain - incitmək, to madden - dəli etmək, to intimidate - hədələmək, to afflict - ziyan vurmaq, to abase - hörmətdən salmaq, to blame - günahlandırmaq, to disappoint - məyus etmək, to exasperate - hirsləndirmək.*

Qeyd etmək istərdik ki, aparılan bu təsnifat ümumiyyətlə kauzativ feillər haqqında söylənən fikrin çox cüzi bir hissəsidir. Bu sahəyə dair aparılan mövcud tədqiqatları sadalamaqla belə qurtarmaq qeyri-mümkündür. Əksər tədqiqatlarda iki fikir xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bütün söylənən fikirlərdə o cəhət əsas götürülür ki, həmin feilləri ümumi bir cəhət – yəni bu və ya digər şəxsin və yaxud əşyanın vəziyyətinin dəyişməsi üçün təhriklik ön plana çəkilir. Digər bir məsələ də ondan ibarətdir ki, kauzativ feillər feil sistemində xüsusi bir yer tutur. Həmin feillərdə səbəb-nəticə əlaqəsi bilavasitə cümlənin obyektində özünü biruzə verir. Biz belə hesab edirik ki, bizi əhatə edən canlı və cansız varlıqlar o qədər mürəkkəbdir ki, onların arasında baş verən səbəb-nəticə əlaqələrini sistemləşdirmək qeyri-mümkündür.

Ifadə etdiyi məna baxımından kauzativ feillər bir qayda olaraq iki qrupa bölünür: a) faktiki kauzativlik bildirən feillər; b) permissiv (permit – icazə vermək) kauzativlik bildirən feillər. Faktiki kauzativliyi ifadə edən feillərər *make, order, force* və s. bu kimi feillər daxil edilir. Faktiki kauzativlidkə subyekt obyekti hər hansı bir hərəkəti icra etməyə məcbur edir. Permissiv kauzativliyin ifadə olunmasında *ask, let, forbid* və s. bu kimi feillərdən istifadə edilir. Belə hallarda subyekt obyektin hər hansı bir hərəkəti icra etməsinə ya icazə verir və yaxud ona mane olur.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, kauzativ feillərin digər qrupları sadəcə olaraq subyekt və obyekt arasında mövcud olan kauzativ əlaqələrin ifadə olunmasında iştirak edir.

Müxtəlifsistemli dillərin materialları əsasında aparılan tədqiqatların təhlili göstərir ki, kauzativ feillər digər feillərdən aşağıdakı semantik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir: a) təsir seması; b) obyektə qarşı yönəlmə; c) səbəb-nəticə seması.

Ədəbiyyat

1. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. 10 cilddə, IX cild. Bakı, "Nurlan", 2010.
2. Quliyev H.K. Müxtəlifsistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı. Bakı, "Nurlan", 2001.
3. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. Москва, "Высшая школа", 1981.
4. Воронова С.К. Семантика и синтаксис конструкций с глаголам каузации мнения в современном английском языке. Автореф. дис. … канд. филоло. наук. Санкт-Петербург, 1991.
5. Гордон Е.Я. Каузативные глаголы в современном русском языке. Автореф. дис. … канд. филол. наук. Москва, 1981.
6. Дадуева Е.А. Общая характеристика каузативных глаголов // Вестник СибГУТИ, 2011, №2.
7. Жирмунский В.М. О целесообразности примения в языкознании математических методов. - В кн.: Лингвистическая типология и восточные языки. М., 1965.
8. Килдыбекова Т.А. Глаголы действия в современном русском языке. Опыт функционально семантического анализа. Из-во Саратовского университета, 1985.
9. Назаров С.И. Семантика и функционирование английских каузативных глаголов, обозначающих изменение состояния предмета. Автореф. дис. … канд. филоло. наук. Ленинград, 1987.
10. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. Перевод с французского. М., "Прогресс", 1988.
11. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. Из-во "Наука", М., 1974.
12. Филипов А.В. К вопросу о каузативных и некаузативных глагола // Русский язык в школе. Методический журнал. М., "Просвещение", 1978, №1.
13. Чейф У.Л. Значение и структура языка. Перевод с английского. М., "Прогресс", 1975.
14. https://cyberleninka.ru/article/n/printsipy-vydeleniya-kauzativnyh-glagolov. Шустова С.В.

CH.Abdullayeva

The pecularities of causative verbs in languages belonging to different systems

Summary

The article deals with the pecularities of causative verbs in English, Azerbaijani and Russian. Causativity is a semantic category directly connected with the verb. The verb plays an important role in reflecting objective reality and the relations between the objects and events. Causative verbs occupy a special place in semantic classification. Most verbs having causal sense are transitive. Not all transitive verbs can be used as causative transitive verbs. The verbs of sense, thought and speech can't be used as causative verbs because they denote inner life of man. Unlike causative transitive verbs non-causitive transitive verbs can't change the quality and position of the object. Irrespective of grammatical structure causativity is formed on the relation of subject-action-object. According to the meaning they express causative verbs are divided into two main groups: a) causative verbs used as auxiliary verbs *(make, məcbur etmək, заставить)*; b) pure transitive causative verbs *(break, sındırmaq, сломать)*. Depending on the grammatical

structure of a language causativity is expressed in different ways. In Azerbaijani causativity is mainly expressed morphologically. In English there is no systematic morphological way of expressing causativity that's why the analytical way dominates. In Russian causativity is either expressed morphologically or syntactically. Causative verbs differ from other verbs according to the following pecularities: a) influence sense; b) direction to the object; c) the sense of causation.

Key words: *verb, causative transitive verb, causativity, subject-object relation, meaning*

Ч.Абдуллаева

Особенности каузативных глаголов в разносистемных языках
Резюме

В статье рассматриваются особенности каузативных глаголов в английском, Азербайджанском и русском языках. Каузативность это семантическая категория, непосредственно связанная с глаголом. Глагол играет важную роль в отражении объективной реальности и во взаимоотношении объектов и событий. Каузативные глаголы занимают особое место в семантической классификации. Большинство глаголов, имеющие каузативное значение, являются переходными. Не все переходные глаголы могут быть использованы как каузативные переходные глаголы. Глаголы чувств, мысли и речи не могут быть использованы как каузативные глаголы, так как они определяют внутреннюю жизнь человека. В отличие от каузативных переходных глаголов, не каузативные переходные глаголы не могут изменять качество и позицию объекта. Независимо от грамматической структуры каузативность выражается в субъектно-объектных отношениях. Согласно значению, которое они выражают каузативные глаголы делятся на две основные группы: а) каузативные глаголы, используемые как вспомогательные глаголы *(make, məcbur etmək, заставить)*; б) чисто переходные каузативные глаголы *(break, sındırmaq, сломать)*. В зависимости от грамматической структуры языка каузативность выражается разными способами. В Азербайджанском языке каузативность выражается, в основном, морфологически. В английском языке почти нет морфологического способа выражения каузативности, поэтому доминирует аналитический способ. В русском языке каузативность выражается морфологически или синтаксически. Каузативные глаголы отличаются от других глаголов согласно следующим особенностям: а) сема влияния; б) направление к объекту; в) сема причины-следствия.

Ключевые слова: глагол, каузативный переходный глагол, каузативность, субъектно-объектное отношение, sense

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 12.06.2019
filologiya elml'ri doktoru? professor **Arif Hüseynov** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ELNARƏ MƏMMƏDOVA
Rəşid Behbudov 134
ADU
elnara@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS İILLƏRİNDƏ TƏRKİBINDƏ QOHUMLUQ TERMİNLƏRİ OLAN ATALAR SÖZLƏRININ IŞLƏNMƏ XÜSUSIYYƏTLƏRI

Xülasə

Dili professional məqsədlərlə öyrənən və Azərbaycanın ali və orta məktəblərində Azərbaycan ədəbiyyatını tədris edən və ya tərcüməçi, filoloq kimi fəaliyyət göstərən ali ixtisas məktəblərinin məzunları mətnləri, o cümlədən formal və qeyri-formal xarakter daşıyan mətnləri, müasir və klassik ədəbiyyat nümunələrini dinləyib öz münasibətlərini, mövqeyini, fikir və ideyalarını bildirmək qabiliyyətinə yiyələnməlidirlər. Əksər hallarda ixtisası dil olan fakültələrdə dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr xarici ədəbiyyat nümunələri olan və dünya ədəbiyyatının xəzinəsinə daxil edilmiş əsərlərlə tanış deyillər. Bəzən onlar həmin əsərlər haqqında heç bir məlumata malik deyil. Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, klassik ədəbiyyat nümunələrində personajların istifadə etdiyi nitq modelləri, bu gün istifadə edilən dildən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Buna görə də audio və video materialların seçiminə diqqət yetirmək lazımdır. Müasir universitet tələbəsi təkcə bu və ya digər sahədə ixtisaslaşmış kadr kimi formalaşmamalıdır. O, həm də ünsiyyətə hazır olmalı və müxtəlif insanlarla ünsiyyət qurmaq, komanda tərkibində işləyə bilmək, ətrafdakılara motivasiya verə bilmək kimi tamamilə yeni sosial bacarıqlara yiyələnməlidir. Məhz bu baxımdan ədəbi xəzinə əlçatan olmalıdır. Qloballaşma prosesinin labüdlüyünü və bu prosesə inteqrasiyanın qaçılmaz olduğunu nəzərə alaraq, elm və təhsil sahələrinin qloballaşma proseslərinə adaptasiyası dildə onun təmin olunmasını şərtləndirən amillər sırasına daxil olmuşdir. İlk öncə ona görə ki, məhz bu sahələrdə təkcə yeni bilik və texnologiyalar deyil, həm də insanın fikirlərinin ifadəsinin bu və ya digər formalarının yeni mexanizm və üsulları da gündəmi zəbt edir.

Açar sözlər: mətn, təkrar, nitq, dil, atalar sözləri

Qohumluq terminləri hər bir xalqın lüğət tərkibində mühüm yer tutur.Bu terminlərin etimologiyası lap qədim dövrlərə təsadüf edir.

Qohumluq terminologiyası xalqın tarixilik baxımından ailə-nigah münasibətlərini ifadə edir. Qohumluğun forması və ölçüsü həddən artıq genişdir. Nəzəri cəhətdən sonsuzdur.Qohumluq terminlərinin dolğunluğu bu terminlərin həm semantik, həm də formal cəhətdən tədqiq olumasında öz əksini tapır. Bu baxımdan bütün sadə və düzəltmə terminlərin təyinedicilərini araşdırmaq lazımdır.Onların həmin sistemdə mövcudluğu və birtərəfli və ya ikitərəfli olduqlarını araşdırmaq lazımdır. Bundan sonra həmin terminin qohumluq ifadə edib etmədiyini müəyyənləşdirmək olar.

Yevlax şivələrində işlədilən qohumluq terminlərini 2 yerə ayırmaq olar:

1. Qan qohumluğuna aid edilən terminlər;
2. Nikah qohumluğuna aid olan terminlər

Qan qohumluuna aid olan terminlərə ata, ana, qardaş, bacı və s. kimi terminlər aid edilir.

Nikah qohumluğuna aid edilən terminlərə isə quda, kürəkən, yeznə, baldız,qayın, qaynana, qaynata və s. kimi terminlər daxil edilir.

Azərbaycan və ingilis bədii nəsrində bəzi nümunələr diqqət çəkir. Burada qohumluq termini kontekstual – situativ xarakter daşıyır. Eyni zamanda melodiya sintaqmların sayı qədər təkrarlanır. Bu da onları bağlayan vasitə kimi üzə çıxır.

Dünya ölüb? – Daha o anam demirdi.
Hə, yox – deyə Əbdül kəkələdi .

"Ana" sözü qan qohumluğu bildirən qohumluq terminləri siyahısına daxildlr.

«Upstairs in her room. Upstairs in her room. Your mother. Your mother. Your mother…» (Onun evinin yuxarısı. Onun evinin yuxarısı. Sənin anan.Sənin anan.Sənin anan .)

Burada da "mother" sözü qan qohumluğu ifadə edən termin kimi işlədilmişdir.

«*And he himself sat down on the arm of his grandfather's chair»* (O özü babasının stolunda oturdu.).

"Qrandfather" sözü burada ikinci yan xətt qan qohumluğu bildirmişdir.

"Yandakı otaqda ata-bala onun qayıtmağını gözlədilər.

Atlı yaxınlaşdıqca onun qucağındakı heyvan da aydın görünməyə başladı

Yox, ceyrandır, xala.

Will you show us the way?(Bizə yolu göstərə bilərsən?)

Yes, sir (Bəli,cənab)

Göründüyü kimi dialoq nitqi intonasiyanın bütün zəngin vasitə və xüsusiyyətlərini əks etdirir, ona əsaslanır.

Qeyd edək ki, qohumluq terminləri bütün dillərdə qarşılıqlı əlaqə sistemi yaradır. Onlar müxtəlif dillərdə müxtəlif cür olur. Bu xüsusilə ona görə belədir ki, onlar eyni leksik-semantik qrupu təşkil edirlər. Belə ki, bütün dillərdə eyni metod və üsullarla şaxələnirlər.

Bu qohumluq münasibətləri müxtəlif dillərdə müxtəlif cür ifadə olunur.

Bu dildə bir anlayış, qohumluq əlaqəsi anlayışı daha dəqiq, ətraflı, digərlərində isə ümumiləşmiş şəkildə verilir.

Azərbaycan dilində qan qohumluğu terminləri çoxdur və dəqiqdir, nəinki digər analoji dillərdə.

İngilis dilinin leksik sistemində belə dəqiq ifadə imkanı yoxdur.Bunu millətlərin milli ruhunda,səciyyəvi xüsusiyyətlərində görürük. Əlbəttə həmin terminlərin ifadə etdiyi anlayışları sintaktik yolla, əlavə təyinedicilərlə ifadə etmək mümkündür və elə də edilir.

Kreber (1999) qohumluq terminlərini fərqləndirici əlamətlər kimi qeyd etmişdir:

Müəyyən nəslə mənsubiyyəti;

Qohumluq əlaqəsinin xarakteri(birbaşa xəttlə olan əlaqə və ya yan xəttlə olan əlaqə);

Nəsil daxilində yaş;

Qohumun cinsi;

"Onun" cinsi;

Həmçinin "onun" qohuьu olan şəxsin cinsi;

Qan qohumluğu;

Qohumun həyatı və yaxud ölümü.

Kreber belə hesab edirdi ki, onun tərəfindən irəli sürülmüş əlamətlər universaldır. Onların bir neçəsindən istifadə etməklə başqa dillərdə də qohumluq terminlərini istifadə etməyə imkan yaranar.

Fikrimizcə, bu və ya digər terminin fərqləndirici semantik əlamətlərini yalnız verilmiş semantik sistemin təsviri üçün lazım olan və kifayət qəədr relevant əlamətlərin hamısını qeyd etdikdən sonra təyin etmək olar.

Beləliklə, hər bir əlamət müstəqil semantik ölçü kimi məkan modelində inteqrasiya edir, mənalardan birini qəbul edə bilir.

Aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək:

«The five o'clock brought three of the brothers, Colyon and Cames, and Swithin». (Bu 5 saat üç qardaşlardan üçünü – Colyon ,Ceyms və Svizini geriyə gətirmişdi.)

«Bunları – füqəra balalarını ata kimi böyüdəcəyik.

Bu cümlələrdə "brothers" sözü qan qohumluğu terminlərinə aid edilmişdir.

İkinci cümlədə isə "bala, ata" sözləri də qan qohumluğu ifadə etmişdir.

Hər iki cümlədə tamamlığın əlavəsini görə bilərik. İngilis dilindən seçilmiş cümlədə «and» bağlayıcısı bitişdirici rol oynayır, ayrıca sintaqm yaradır ки, bu da sonuncu sintaqmla bir yerə düşür.

Digər cümlə də bu baxımdan maraqlıdır.

Aşağıdakı cümlədə müstəqil çıxış edə bilən cavab cümlə işlənmişdir.

Bəs mən neynəyim , Bənövşə?

Adamlarını göndər atamın yanına.

Bu cümlədə biirnci yan xətt qan qohumluğu termini işlədilmişdir.

"So when a week later, Mrs. Bennet disacovered that her husband had in fact visited Mr. Bingley at Netherfield, she was surprised and very pleased.

But she and her daughters tried in vain to persuade Mr.Bennet to describe the wealthy stranger, and in the end they had to rely on another neighbour's description.

But, fortunately for his daughters, after his death all his property would pass to a distant male relation. (Jane Austen. Pride and Prejudice**. s. 7)**

Yuxarıdakı cümlələrdən I cümlədə nigah qohumluğu termini olan"husband", ikinci və üçüncü cümlələrdə isə "daughters" sözü qanqohumluğu termini olaraq işlədilmişdir.

Aşağıdakı cümləyə nəzr salaq:

The queer hostility he had always felt towards his second - cousin was strongly and suddenly reinforced(John Gasüorthy "Forsyte Saga" s.152).

Burada isə "cousin" ikinci yan xətt qohumluq termini olaraq işlədilməkdədir.

Onu da qeyd edərdik ki, yazıçıların əsərlərində qan və nigah qohumluğu terminlərinə çox rast gəlinir.

Atalar sözləri əksər hallarda ümumi şəxsli cümlələrdə işlədilir. Burada ifadə edilən hökm ümumi şəxsə aid olur. Bu cümlələrin xəbəri II şəxsin təki, III şəxsin cəmi, bəzən də I şəxsin tək və ya cəmi ilə ifadə olunur. Məsələn:

«Keçənə güzəşt deyərlər».

Burada heç bir məcburiyyət effektinə malik olmayan məsləhət intonasiyası vardır. Ümumi şəxsli cümlələr öz ifadə tərzini atalar sözləri, məsəllər, hikmətli sözlər halına keçmiş cümlələrdə tapır.

Nəqli ümumi şəxsli cümlənin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlədə ifadə olunan fikir nəql etmək yolu ilə başqasına çatdırılır və hər iki dildə heç bir məcburiyyət effektinə malik olmayan məsləhət intonasiyası ilə deyilirlər.

Ümumi şəxsli cümlələrin böyük əksəriyyətində ibrətamiz fikirlər, təəssüf, etiraz, məsləhət, adi məlumat və s. mənalar ifadə edilir və nəqli intonasiya ilə bitir.

Aşağıdakı ümumi şəxsli cümləyə nəzər salaq.

«Bir yana da baxanda kişi pis demir», «Gəzən ayağa daş dəyər»[2,6]

Bu cümlədə müxtəlif keyfiyyətdə leksik-semantik funksional münasibətlər vardır. Burada atalar sözündən istifadə olunur, həm də ümumi şəxsli cümlə həm ayrıca sadə cümlə kimi, həm də mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri kimi işlənir. Cümlədəki tonlar appelyasiya funksiyalarını yerinə yetirir. Müəyyən hissələrdə tonun bir qədər düşməsi müxtəlifləşərək az da olsa qalxıb enməsi bir sözün digərindən tam şəkildə ayrılmasına səbəb ola bilmir.

«One must keep one's promise» (Gərək hər kəs vədinin üstündə dursun.)

Bu cümlədə qeyri-müəyyən şəxsli mübtəda konkret deyil, ümumi mənada şəxs bildirir. Bu növ mübtədaların bildirdiyi şəxs naməlum olur.

Qeyd edək ki, yarımçıq cümlələr kontekstual və elliptik qruplara ayrılırlar.

- *Onda gəl belə eləyək , ikimiz də içək.*
- *Bəli, o da olar.*

Elliptik cümlələrdən ibarət atalar sözlərinə müasir Azərbaycan dilində çox rast gəlinir. Bir çox dilçilər onları şəxssiz cümlələrə bənzədirlər. Burada əsas xüsusiyyət xəbərin buraxılması ilə bağlıdır.

"İslanmışın yağmurdan nə qorxusu"

Ismi xəbəri buraxılmış bu cümlə elliptikdir. "Var" sözü buraxılmışdır.

- *Do you know how many days there are ?(Bilirsən orada neçə gün var ?)*
- *Fifteen.(on beş .)*

Burada isə enən tonlu cavab cümlə işlənir.

Elliptik cümlələr həm monoloq,həm də dialoq nitqində işlənirlər. Xəbəri buraxılmış bu cümlələr fikrin obrazlı, qənaətlə ifadəsinə xidmət edir.

Aşağıdakı atalar sözünə diqqət edək:

1. Arvadı əri saxlar, pendiri dəri

Burada nigah qohumluğu bildirən terminlərdən istifadə olunmuşdur. Belə ki, "əri" sözü nigah qohumluğu bildirən termin hesab olunur.

Digər atalar sözünə nəzər salaq:

1. Anası gəzdiyi ağacı qızı budaq-budaq gəzər
(A tree is known by its fruit)

2. Like father, like son
(ot kökü üstə bitər)

3. Your mother alone will be wail on you
(Ağlasa anam ağlar başqası yalan ağlar)

4. All that glitters is not gold
(Hər saqqallını baban sanma)

Bu atalar sözlərində qan qohumluğu bildirən termindən istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda onların ekvivalentləri Azərbaycan dilində göstərilmişdir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi atalar sözlərində ifadə olunan qohumluq terminləri həmin xalqın mentalitetini, psixologiyasını özündə əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Aslanov A.A. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, I hissə. 1960, 287 s.
2. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə problemləri və onun
3. tədqiqi tarixi// Dillər və ədəbiyyat, Seriya 12, 1978, s. 12-16.
4. Babayev S.M. İngilis danışıq ritminin perseptiv aspektinə dair// ADDİ ,Elmi xəbərlər, №5, 2002, s. 32-33
5. Cəfərov A. Qohumluq terminləri sistemi haqqında. ADU, Elmi xəbərlər, (1), Bakı-2002, s.46-56

E. Mammadova

The characteristics of terms of relativity in the proverbs in modern Azerbaijan and English languages

Summary

The article deals with the proverbs. The process of teaching languages should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The author tries to detect and describe the ways on this problem. The whole process of teaching speech should be goal-oriented systematic. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.The article deals with the developing communicative competence in language faculties and working out effective ways of listening skills.Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. The article is devoted to the mass media in modern methodology. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role in Linguistics. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives

us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. It will make the process of teaching oral speech more effective. This article deals with the teaching in linguistics. The author emphasizes the role of it, referring to the works of scientist that have been researched in this field of linguistics. She emphasizes that since its emergence. This caught the attention of linguistics and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the communication process clearly and use the language more competently. The analysis shows that the components are interrelated. They are interact and complement each other in the process of speech.

Key words: text, repetition, speech, language, proverbs

E. Маммадова

Характеристики пословиц с родственными терминами в Азербайджанском и английском языках

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу с родственными терминами пословиц . Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Основной целью Государственной программы является формирование единой обшенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образовании. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению еффективности данного процесса. Одной из основных целей изучения языка является обладение умением эффективно общаться на изучаемом языке. В данной статье рассматриваются вопросы обучения устной речи на английском языке в условиях языкового вуза. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Автор пытается раскрыть роль упражнении. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Анализ показывает, что эти компоненты взаимосвязаны. Они в процессе формирования реча взаимодействуют и дополняют друг друга.

Ключевые слова: текст, репетиция, речь, язык, пословиц

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 19.06.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SOLMAZ HACIYEVA
Bakı Biznes Universiteti
H.zerdabi kuc 88 a.
solmaz@mail.ru

AVROPA DİLLƏRİNDƏN ALINMIŞ TERMİN VƏ TERMİNOLOJİ SƏCİYYƏ DAŞIYAN SÖZLƏR

Xülasə

Azərbaycan dilinin terminologiyası milli və beynəlxalq terminlər sistemindən ibarətdir. Bu qarşılıqdı sözlər Azərbaycan dili qrammatikasına müəyyən tələblərinə tabe olur.İqtisadi terminlərin düzgün istifadə edilməsi məsələləri yalnız terminologiyanın deyil, bütövlükdə dilçiliyin də vacib məsələlərindən biridir. Son illər dildə terminlərin sayının artması müşahidə edilmişdir. Terminlərin kəmiyyət inkişafı terminlərin cümlədə sui-istifadəsinə gətirib cıxarır. Terminlərin multivariasiyası terminlərin düzgün işlədilməsinə xələl gətirir.

Konkret nümunələr əsasında, bir çox terminlərin aradan qaldırılmasına yol açılmışdır. Sosial-iqtisadi baxımdan bazar iqtisadiyyatına keçid ilə əlaqədar olaraq, cəmiyyətdə terminlər və alınma sözlər artmaqda davam edir.Bu məqalədə ingilis dilli sözləri və terminləri müxtəlif yollarla təhlil olunur. Bu məqalədə Azərbaycan dilinin ingilis, alman, italyan alınma sözlər vasitəsilə zənginləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Məlumdur ki, alınma sözlər inteqrasiyası dilin daxili strukturuna təsir edir, leksik inteqrasiya isə dilin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Yeni vahidlərin yeni anlayışları, keyfiyyəti qaldırmaqla, müəllif bu növ alınma sözlərin semantik çeşidini araşdırır. Bu yazıda, müəllif sözlərin dilçilik təfsirində rolların açıqlanmasını istədi, alınma səbəblərini izah etdi. Müəllif inanır ki, digər dillərdən gələn yeni terminlər doğma deyil, zəngin deyil, əksinə, dil əlaqələri nəricəsində zənginləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Tender, konpensasiya, litenziya , komiknal

Dilin yeni sözlərlə zənginləşməsi və ictimai fikirdə yaranan mənaların dəyişilməsi ictimai həyatda və ictimai fikirdə yaranan yeni meyllərlə əlaqədardır. Dünyaya inteqrasiya ilə əlaqədar müxtəlif səhələrlə bağlı terminlər dilimizə daxil olmaqdadır . Dilimizdə elm və texnikanın müxtəlif sahələrində yeni-yeni terminlər dəqiqləşdirilir .

Bunun başlıca səbələri son illər müxtəlif ixtisas sahiblərinin olması və yazıları dərc olunan müəlliflərin dilin normalarına əməl etmək və bu məsələdə özlərini tam sərbəst hiss etməsidir. Hər bir dilin lüğət tərkibi inkişaf etməkdədir.

Cəmiyyət və həyatın inkişafı davam etdiyi müddətdə onun lüğət tərkibi də formalaşır ,inkişaf edir.Bütün tərəqqi və nailiyyətlər ilk növbədə məhz dildə öz təzahürünü tapır. Tərəqqi və inkişafla bilavasitə bağlı olan dil bu prosesdən kənarda qalmır. Belə ki, baş verən yeni hadisə və proseslər ,kəşf olunan hər hansı bir yeniliklər,onlarla bağlı məfhum və anlayışlar təfəkkür süzgəcindən keçərək dildə yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur. Ancaq bu heç də hər zaman eyni olmur.

Hər bir dil baş verən inkişafa eyni şəkildə uyğunlaşa bilmir. Yəni dildə həmin yeniliyi əks etdirə biləcək yeni söz hər zaman dilin daxili imkanları ilə yaranmır. Bu zaman başqa dillərə müraciət olunur və yeni anlayış və ya məfhumu ifadə edən söz dilə başqa bir dildən alınır. (3 səh 57)

Elə bir dil mövcud deyil ki, onun lüğət tərkibində alınma sözə təsadüf olunmasıdır. Ancaq bu sözlər dildə əksərən ehtiyac duyulduğu üçün alınır və əsasən də terminoloji leksikaya aid olur.

Dilin lüğət tərkibinə başqa dillərdən daxil olan sözləri 2 şəkildə qruplaşdırmaq olar : hər hansı bir ixtisas sahəsinə aid olan terminlər və gündəlik ictimai həyatda istifadə edilən ümumiişlək qazanan sözlər. Ancaq mahiyyət baxımından terminalma və sözalma bir-birindən bir o qədər də fərqlənmir . Hər iki halda dil başqa bir dildən sözü olduğu kimi qəbul edir , ondan istifadə edir.Terminalmada isə alınma termin müəyyən sahəyə aidliyi sahə anlayışının ifadə edir və yalnız sahə mütəxəssislərinin dilində işləkdir. Alınma termin heç də hamı tərəfindən anlaşılıb başa düşülmür, ancaq mütəxəssislər tərəfindən qavranılır. . (1 səh 27)

Dilə daxil olan alınmaların böyük bir qismi bəzən dəyişikliyə uğramadan , olduğu kimi daxil olur. Bu tipli alınmaların əksəriyyəti beynəlmiləl sözlərdir. Bu tipli alınmaların əksəriyyəti beynəlmiləl sözlərdir. Yəni o söz məfhum yarandığı zaman ona ilk olaraq verilən adıır. Dünya dillərinin hər birində də o sözü qarşılığı olacaq söz olmadığından və ya başqa səbəblərdən dünya dillərinin hər birində o məfhumu ifadə edəcək bir söz qəbul edilir.

Alınmalar dildə heç də azlıq təşkil etmir. Xüsusilə müstəqillik qazandığımız müasir dövrdə Avropa xalqları ilə yaxınlaşma ,elmi,mədəni qarşılıqlı əlaqələr Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə də öz təsirini göstərmiş, söz alınmasının vasitəsiz sistemi fəallaşmış ,terminologiyamızda Avropa qatının dinamizmi daha da intensivləşmişdir.

S.A Sadıqova yazır : “ Müasir Azərbaycan dili ümumiyyətlə söz yaradıcılığı baxımından geniş imkanlara malikdir. Elə buna görə də bu və ya digər məfhumun ifadəsi üçün termin müəyyənləşdirilərkən ,yaradılarkən ilk növbədə bu dilin tərkibinə dərindən nəzər salınmalı imkan və vasitələrdən səmərəli surətdə istifadə olunmalıdır ”.

Azərbaycan dilçiliyində elmi-tədqiqat işlərində, normativ dərsliklərində Avropa dillərindən alınmalardan ümumi şəkildə bəhs olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində Avropa dillərində söz alınmasına aid ilk müstəqil tədqiqat işi N.M.Məmmədovanın “ Müasir Azərbaycanın ədəbi dilində Avropa mənşəli beynəlmiləl sözlər ” adlı namizədlik dissertasiyasıdır. Müəllif beynəlmiləl sözlərin Azərbaycan dilində struktur modellərindən , fonetik morfoloji və leksik-sematik xüsusiyyətlərindən ümumiləşmiş şəkildə bəhs etmişdir. Müasir Azərbaycan dilçiliyində Avropa mənşəli leksik alınmalar problemi daha əhatəli və sanballı şəkildə A.Qarayevin “Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər adllı doktorluq dissertasiyasında və S.N xəlilovanın “İnternasional terminlər” adlı monoqrafiyasında araşdırılır.

Xüsusilə, son illərdə inteqrasiya və qloballaşma fonunda baş verən yeniliklər çox vaxt beynəlmiləlləşən sözlərlə ifadə olunur. Bu sözlər də əsasən, Avropa dillərində daha doğrusu , onların kökü olan Latın və İtalyan dillərinə məxsusdur.Avropa mənbəli terminlər dilimizdə publisistik məqalələr həmçinin xarici elmi-kütləvi ədəbiyyatın tərcümə edilməsi vasitəsilə daxil olmuşdur.

Avropa mənbəli iqtisadiyyat terminləri Azərbaycan dili terminologiyasına həm də vasitəli dillə keçmişdir. Azərbaycan dili iqtisadi terminologiyasına latın mənşəli terminlər bir qayda olaraq rus dilindən keçmişdir. Rus dili latın sözlərini vasitəli və vasitəsiz şəkildə ən çox XVII və XVIII əsrlərdə Qərbi Avropa dillərindən alınmış və mənimsənmişdir. Latın mənşəli terminlərə misal olaraq aşağıdakı iqtisadiyyat terminlərini göstərmək olar. Məs: akkulkasiys, debet,lebitor, depozit, dostasiya,emosiya, inventariyasiya, inteqrasiya, kalkulyasiys, - kompeksasiys, lisenziys, komiknal, potensial, konsorseem və s.

Latın mənşəli terminlərin Azərbaycan dili iqtisadi terminologiyasına keçid yolları aşağıdakı kimidir.

Latın dili – Fransız dili – Rus dili – Azərbaycan dili
Accidere - accise – акциз – aksiz (mal)
İn+dorsum – endossement – indossament – индоссамент – indossament (mal)
Bursa – börse – биржа – birja
Optio – option – опсион – opsion (iqt)
investire – investition – инвестисия – investisiya

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra iqtisadi əlaqələrin ,birbaşa əməkdaşlığın əsası olan bazar münasibətləri geniş inkişaf etməyə başladı. İqtisadi, mədəni qarşılıqlı əlaqələrin nəticəsi kimi fransız dilinin Azərbaycan dilinə təsiri konkret olaraq iqtisadiyyat sahəsində yeni terminlərin yaranmasına yol açdı. Aşağıdakı fransız mənşəli iqtisadiyyat terminlər buna misaldır :

Cabotage – kabotaj (iqt)
Force majeure – fors major (iqt)
Cannaissement – konosament (iqt,dəniz)

Azərbaycan dili iqtisadi terminologiyasında italyan mənşəli sözlərə nisbətən azlıq təşkil edir . Məsələn : bankrot,qalanterys,impert,lombard,firma və s.

İtalyan terminlərinin Azərbaycan dili iqtisadi terminologiyasına keçid yolları müxtəlifdir.
İtalyan dili – Rus dili – Azərbaycan dili . (2 səh 21)
Valyuta – валюта – valyuta (mal)
Firma – фирма – firma

Azərbaycan dili iqtisadi terminologiyasında roman dillərindən müqayisədə german dilləri daha geniş yer tutmuşdur.

İngilis - Azərbaycan əlaqələrinin hazırki mərhələsi respublikamızla iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan dili terminologiyasına ingilis mənşəli terminlərin keçid yollarını aşağıdakı kimi müəyyənləşdiririk

İngilis – Azərbaycan dili
Business – biznes (iqt)
Broker – broker
Discont – discont
Marketing – marketing
Manager – menecer
Tender – tender

Alman dili mənşəli terminlər : Akkreditive , banker , birja , makler , rentabel. Ümumiyyətlə terminlər fikrin konkretliyini təmin edən əsas vasitələrdən biridir . Müvafiq terminlər olmasaydı onda bütün fikirləri təsviri təqribi yolla vermək lazım gələrdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, terminlər ilk növbədə elm və texnikaya mənsub vahidlərdir. Onlar hər hansı bir sahəyə dair ədəbiyyatlarda geniş istifadə olunur.

Bu zaman terminlərin düzgün işlədilməsi, dəqiq seçilməsi çox əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat:

1.Qarayev A. “Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər”, Fil. E. D., Bakı, 1990.
2. Həsənova Ə. H. “Dilimizin terminologiyasının zənginləşmə yolları”, Bakı, 1990.
3. Xəlilova S. H. “İnternasional terminlər”. Maarif, Bakı, 1991.

С. Гаджиева

Терминология, произведенная от европейских языков и их терминологических характеров

Резюме

Терминология азербайджанского языка состоит из системы национальных и интернациональных терминов. Эти заимствованные слова подчиняются определенным грамматическим требованиям азербайджанского языка.

Вопросы правильного использования терминов в средствах экономики являются одним из актуальных вопросов не только терминологии, но и языкознания в целом. В последние годы прослеживается тенденция роста количества терминов в языке. Количественный рост терминов способствует к неправильному употреблению терминов. Один и тот же термин часто употребляется в различных вариантах. Многовариантность терминов затрудняет решение вопроса упорядочения терминов.

На основе конкретных примеров выявляются пути устранения многовариантности терминов. Исследуются термины заимствование слова и заимствованное слова в социально экономических терминах, которые используются в обществе с переходом к рыночной экономике. В публикации анализируется английские слова и термины заимствованные разными путями. Статья рассматривает обогащение азербайджанского языка за счет английских, немецких, итальянских заимствований. Известно что, интеграция заимствований затрачивает внутреннюю структуру языка.

В то время лексическая интеграция обогащает принимающий язык новым содержанием, новыми понятийными единицами, поднимая его на качественно новый уровень. Автор исследует семантический ареал этих заимствований.

В этой статье автор хотела раскрыть роль терминов в языкознании, объяснить причины путей и поступления. Автор считает что, новые термины поступавшие из других языков не обозначают что родной язык небогатый, наоборот он обогащается с языковыми связями.

Ключевые слова: тендер, компенсация, литензия, комуникал

S.Hajieva

Specific Terminological words borrowed from Europen lanquages

Summary

Terminology of the Azerbaijanian language consists at the system of national and international termines. These interrelated words requires the demands of certain grammatical in the Azerbaijani language.

In this article the question at hand is the economic terms. The tendency of the increase of terms in the economic sphere are taking place in recent years. Quantitative increase of terms leads to the wrong usage of terms.

Terms that encompass various meanings impede to solve the problem of terms used incorrectly. The reasons of the increase in the number of economic terms are precised in the article. The publication touches borrowing words and phrases in using in the society while connecting with translation to market economy. The article gives analysis the types of borrowing economic terms by different ways. The author has defined the areals of the words and terns in Azerbaijan language. Words and terms borrowing from English in different times is object of the article. The meaning expand of lexical- terminological units is investigated in the article.

The author tried to clear up the playing role of the terms in the language, explained their entrance to the language. The author is in such thought that the borrowings in the language don’t show its poorness, but its richness by the language contacts.

Key words: licence, compensation, komunical, tendency.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 12.06.2019
Filologiya elmləri doktoru, dosent Aygün Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYNUR ORUCOVA
GDU
Heydər Əliyev küçəsi 429,
aynur@mail.ru

OBRAZLAŞDIRICILIQDA RITORIKANIN ROLU

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, obrazlaşdırıcılıq dildə obrazlı təfəkkür sayəsində formalaşır. Obrazlı təfəkkürün özü isə xalqın etnik və milli mental xarakterinin təzahür formalarından biri hesab olunur. Obrazlaşdırıcılığın cəzbedici, təsirli olması üçün ritorikanın, bəlağətli nitqin çox böyük rolu vardır. Belə ki, obrazlaşdırıcılıq təkcə bədii əsərlər üçün və improvizasiya üçün deyil, həm də ritorika vasitəsi ilə daha geniş dinləyici mühitinin maraq dairəsinə daxil olur. Ritorikanın özü isə mədəni nitqin tərkib hissəsində təmsil olunur. Ritorizmin kökləri təkcə Qədim Yunanıstanla, Misirlə, Hindistanla və başqa ölkələrlə məhdudlaşmır. Azərbaycan dili nitq mədəniyyətində də ritorizmin izləri özünü şifahi ədəbiyyat nümunələrində o cümlədən, klassik mənbələrdə nümayiş etdirir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin çıxışları Azərbaycan dilində bəlağətliliyin və təsiredici nitqin ən bariz nümunəsidir.

Bədii mətnlərdə obrazlaşdırıcılıq vasitələri kimi metaforalardan, metonimiyalardan, təşbehlərdən, epitetlərdən, mübaliğələrdən və digər emosionallaşdırıcı vasitələrdən istifadə edilir. Bədii mətndə məcazlardan obrazlaşdırıcı vasitə kimi istifadə etməklə yanaşı digər üslubi vasitələrə də müraciət olunur. Məqsəd burada bədii təsvirin və bədii obrazların daha qabarıq ifadə edilməsindən ibarətdir. Odur ki, mətnin daha canlı olması üçün üslubi fiqurlardan istifadəyə də geniş yer verilir. Üslubi fiqurlar təkrirlərdən, anaforalardan, epiforalardan, inversiyalardan, xitablardan, nida cümlələrindən, ritorik suallardan, antiteza, alliqoriya və anadiplosis kimi ifadə vasitələrindən ibarət ola bilər. Bədii nümunələrdə həm məcazlardan və həm də üslubi fiqurlardan istifadə olunması obrazlaşdırıcılıqla yanaşı üslubi ritmikliyin, ahəngdarlığın və təsirediciliyin qat-qat gücləndirilməsinə səbəb olur.

Açar sözlər: *obrazlılıq, emosionallıq, ritorika, ifadə, nitq mədəniyyəti*

Obrazlaşdırıcı vasitələr bədii mətnlərdə və improvizasiya prosesində emosionallıqla müşayiət olunduğuna görə hadisə və situasiyaların intensiv çatdırılması baxımından populyar ənənəyə çevrilmişdir. Başqa sözlə obrazlaşdırıcı vasitələr Azərbaycan dilində zəngin ənənələrə malik olmaqla dilin ifadəlilik prosesində ümumişlək xarakter qazanmışdır. Obrazlaşdırıcı vasitələr anlayışların dinləyiciyə daha tez, daha dinamik şəkildə çatdırılmasına xidmət edir. Bu cür dil vasitələrinin formalaşması etnik təfəkkürün məhsulu kimi zamanların sınağından keçib zənginləşmiş və xalq mərasimlərində bədii dil ustadları tərəfidən cilalanaraq bədii təfəkkürün inkişafında özünəməxsus ənənə yaratmaqla kütləviləşmişdir. Odur ki, obrazlaşdırıcı vasitələrdən həm şifahi nitqdə və həm də bədii mətnlərdə geniş istifadə edilmişdir. Obrazlaşdırıcı dil vasitələrinin cəlbedicilik xarakteri onların emosional səciyyəsi ilə birbaşa bağlıdır. Emosionallığın baş verməsində isə məcazlaşma təməl rolu oynayır. Məcazlaşma şifahi dildə və bədii üslubda hadisələrin obrazlı şəkildə ifadəsinə xidmət göstərir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, məcazlaşmanın özü Azərbaycan dilində daha qədim və daha dərin köklərə malikdir. Bu mənada ki, Azərbaycan dilinin aqlütinasiyaya keçid mərhələsində yeni sözyaratma üçün silsilə şəkilçilərin iştirakı yeni kök söz elementlərinin formalaşmasında məhdudiyyət yaranmasına səbəb olmuşdur. Son şəkilçilərin özü isə sözyaratma prosesində bütün informasiyaları intensiv çatdıra bilmədiyindən sözlərin semantik tutumunda məcazlaşmaya meyillilik baş vermişdir. Odur ki, aqlütinativ dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində

məcazlılıqla zəngin olan bir çox ifadə vasitələri yaranmışdır. Məcazlılığın obrazlaşdırıcılıq keyfiyyəti isə anlayışların daha intensiv çatdırılmasına xidmət edir. Dildə obrazlılığın zənginliyi bədii mətnlərin güclü təhkiyə üslubunu formalaşdırır. Bu cəhətdən xalqımızın ana kitabı olan "Kitabi Dədə-Qorqud"un dilinin ecazkarlığı heyrətamiz ənənələrə malikdir. Obrazlaşdırıcı dil vasitələri, eyni zamanda, bəlağətli dil sayılan ritorikanın formalaşmasında da mühüm rol oynayır. Odur ki, bəlağətli nitqin quruluşunda obrazlılıq vasitələrindən istifadə tarixən ritorika elminin yaradılmasına da ciddi təsir göstərmişdir. Azərbaycan dilində ritorika ənənələri klassik poeziya nümunələrində özünün parlaq təcəssümünü tapır. Məsələn, Azərbaycan dilində yaradılmış klassik poeziya nümunələrində heç bir başqa dillə müqayisə edilməyəcək elə bir xüsusiyyət vardır ki, onlarda obrazlaşdırıcılıq ritmikliyə, ritmiklik isə musiqisiz musiqi yaradan ritorizmə çevrilir. Bədii mətnlərdəki, xüsusilə, poetik nümunələrdəki ritorizm onda özünün təcəssümünü tapır ki, misralarda iri hecalar üzrə tələffüz zamanı ritm artır, oynaq musiqi dilinə çevrilir. Hecaların xırdalanması isə ritmikliyi oynaqlıqdan çıxarıb onu həzin musiqi dili ilə əvəz edir. Bu cəhətdən İmadəddin Nəsiminin aşağıdakı beyti səciyyəvidir:

Ritmik oynaq variant:

Düşdü yenə-dəli könül-gözlərinin xəyalinə
Kim nə bilir - bu könlümün - fikri nədir xəyali nə.

Ritmik həzin variant:

Düş-dü- ye-nə də-li- kö-nül-göz-lə-ri-nin-xə-ya-li-nə
Kim-nə-bi-lir-bu-kön-lü-mün-fik-ri-nə-dir--xə-ya-li-nə

Ritorik nitqin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar Adil Babayev yazır ki, "Nitq özü tamamilə dil bazasında yarandığı kimi bəlağətli nitq (ritorika) da dil normaları əsasında yaranır. Dil normalarından kənarda heç bir ritorik akt yarana bilməz. Dil normalarını tənzimləyən, onları ümumiləşdirən elm dilçilik olduğu üçün tamamilə dil qanunlarına əsaslanan ritorika dilçiliyin bir sahəsi hesab edilir" [2, 84].

Ritorika nitqin dinləyiciyə, mətnin oxucuya intensiv çatdırılmasının bədii vasitəsidir. Ritorika təbliğat, təşviqat işlərində natiqlərin istifadə etdiyi ən əlverişli üsuludur. Ritorikanın yaradıcı ənənələrindən xüsusilə qədim Yunanıstanda istifadə edilərək natiqlik sənəti formalaşdırılmışdır. Natiqlik sənətin dinləyiciyə emosional təsir göstərmək üçün, eyni zamanda fikrin daha aydın, daha təfərrüatlı, daha ardıcıl çatdırılması üçün obrazlaşdırıcı vasitələrdən yaradıcılıqla istifadə edilmişdir. Ritorika ənənələri üzrə Qədim Yunanıstanda natiqlik elminin əsasları yaradılmışdır. Ritorikanın mənbəyi bu sahəyə aid tədqiqatlarda deyildiyi kimi, hələ eradan əvvəlki VI-III əsrlərdə qədim Hesiodun "Zəhmətlər və günlər" əsərindən, Ezopun təmsillərindən, Esxilin, Sofoklun, Evripidin faciələrindən, Aristotelin komediyalarından, Herodotun, Ksenefonun tarixşünaslığa dair əsərlərindən ibarət olmuşdur [6, 94]. Natiqlik sənətinin tarixi barədə xüsusi tədqiqat aparmış M.Əsgərov yazdığına görə vaxtı ilə Azərbaycanın Arran-Alban vilayətində natiqlik sənətinə xüsusi maraq olmuşdur. O dövrdə natiqlər böyük hörmətə və ehtirama layiq insanlar hesab edilmişlər. Qədim Azərbaycanda natiqlik sənətinin mahir ustadlarından biri olan şair Dəvdəkin adı xüsusi bir ehtiramla qeyd olunur [6, 68; 7, 36]. Natiqlik sənəti qədim Misirdə, Assuriyada, Babilistanda, Hindistanda, Çində, Ərəbistanda geniş yayılmış və özünün zəngin ənənələrini yaratmışdır. Qədim Yunanıstanda ritorika elmi kimi natiqlikdən təbliğat-təşviqat işlərində, xüsusən, məkəmə və hüquq sahəsində geniş istifadə edilmişdir. Azərbaycan dilində "Kitabi-Dədə Qorqud"da müşahidə edilən, klassik nümunələrdə musiqi və ritm yaradan mətnin, nitqin məzmununu intensivliklə çatdırmağa qadir olan ritorizm ənənələrinin izləri xüsusilə, məcazlarla zəngin olan atalar sözlərində, hikmətli sözlərdə, aforizmlərdə, zərbi-məsəllərdə yaşamıaqdadır. Azərbaycan dilinin ritorizminə məxsus təsiredici və ecazkar nümunələrinə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin nitqlərində rast gəlmək olur. Heydər Əliyevin nitqində Azərbaycan dili natiqlik mədəniyyətinin ənənələri xüsusi bir yaradıcılıqla davam və inkişaf etdirilir. Bu sahədə aparılan tədqiqatda göstərildiyi kimi, "Heydər Əliyevin nitqi özünün qeyri-adiliyinə, müstəsnalığına,

fövqəladə və misilsiz keyfiyyətinə görə fenomenal xarakter daşıyır. Nitqin fenomenallığı, əslində onun ideal olması ilə bir bərabərdə tutulur. İdeal nitq üçün əlamətdar cəhət ondan ibarətdir ki, burada məntiqiliyin, ardıcıllığın, anlaşıqlığın, təsirliliyin parametrləri öz əksini tapmış olsun" [9, 24-25]. Heydər Əliyevin nitqində qədim türk poetik ənənələri müasir dövrün şifahi dil normaları ilə elə qovuşdurulur ki, onun qurduğu cümlələr öz axıcılığına görə şeir dilini, konkretliyinə görə məntiq dilini xatırladır. Eyni zamanda Heydər Əliyevin aydınlığına görə asan anlaşıldığına görə kütləvi xarakter daşıyır. Bu nitqin səlisliyi, sərrastlığı, məzmun əhatəsi həqiqi mənada Azərbaycan dili natiqlik sənətinin ən bariz nümunəsindən ibarətdir. Heydər Əliyevin özü kamil nitqə malik olduğu kimi başqalarının da dildən səmərəli şəkildə istifadə etməsinə dair tövsiyələr verirdi. Nitqin aydın, anlaşıqlı, dəqiq, məntiqli və cəlbedici olması üçün ilk növbədə nitq mədəniyyəti normalarına yiyələnmək və bu normaların təkmilləşməsi ilə yanaşı onun stabilləşməsinə çalışmaq lazımdır. Çünki sabit norması olmayan dildə nitq mədəniyyətinin təntənəsindən və ritorizmdən söhbət gedə bilməz. Norma stabilliyi olmayan nitq vasitəsi ilə təbliğat, təşviqat işlərində uğur qazanmaq, habelə informasiyaların ötürülməsinə nail olmaq da mümkün deyildir. Heydər Əliyevin tövsiyə şəklində dil istifadəçiləri qarşısında qoyduğu tələbatda da məhz nitq mədəniyyətinə yiyələnmək yolları açıq və aydın şəkildə göstərilirdi. Nitq mədəniyyəti hər bir dövrün özünün inkişaf mərhələlərində təkmilləşərək yeni bir vüsət qazanır. Ona görə də nitq mədəniyyəti hər bir zaman üçün, hər bir mərhələ üçün müasirdir. Heydər Əliyev bütün bunları nəzərə alaraq göstərirdi ki, "Mədəniyyət və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə, onun söz ehtiyatının genişlənməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır. Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə daim qayğı göstərilməlidir" [4, 42].

Nitq mədəniyyətinin bəhrələri dil istifadəçilərinin mədəni nitqə yiyələnməsində öz təzahürünü tapır. Mədəni nitq isə səlis nitqdir, ardıcıl, aydın və məntiqli nitqdir. Heydər Əliyevin tövsiyələrində deyildiyi kimi, nitq mədəniyyəti kütləvi olmalıdır ki, dil istifadəçilərinin nitqi də zəngin olsun. Nitqin zənginliyi isə ritorizmin başlıca şərtlərindən biridir. Heydər Əliyev ana dilinin zənginləşməsinə, onun ifadə imkanlarının genişlənməsinə daim yüksək diqqət və qayğı göstərmişdir. Çünki dil insan cəmiyyətində milli düşüncənin formalaşdırılması üçün elə bir fenomenal qüvvəyə malikdir ki, onu başqa heç bir vasitə ilə əvəz etmək mümkün deyildi. Heydər Əliyev hələ keçmiş sovet dövründə ana dili təbliğatına daimi diqqət yetirirdi ki, insanlar məhz öz ana dili vasitəsi ilə milli düşüncəyə, Azərbaycançılıq düşüncəsinə yiyələnə bilsinlər, onu inkişaf etdirsinlər və cəmiyyətdə milli ideologiyanın formalaşmasının bilavasitə iştirakçısına çevrilə bilsinlər. Təsadüfi deyildir ki, Heydər Əliyev milli ideologiyanın əsas müddəalarını bəyan edərkən ana dilinə yüksək qiymət verirdi, onu milli ideologiyanın təməli kimi diqqətə çatdırırdı. Heydər Əliyev bununla əlaqədar göstərirdi ki, "Azərbaycan dövlətinin milli ideologiyasının özəyini, əsasını təşkil edən azərbaycançılıqdır. Dövlətçilik, milli-mənəvi dəyərlər, ümumbəşəri dəyərlər-bunlar hamısı azərbaycançılıq anlayışının tərkib hissələridir. Milli-mənəvi dəyərlərimiz bizim ana dilimizdir, Azərbaycan dilidir, bizim dinimizdir, bizim adət-ənənələrimizdir" [5, 24 noyabr, 1998]. Heydər Əliyevin ana dilinə bu dərəcədə yüksək qiymət verməsi adi hadisə deyildi, pafos kimi söylənmiş fikirlərdən uzaq idi. Heydər Əliyev ana dilini ona görə yüksək qiymətləndirirdi ki, xalqın ictimai şüuru, milli təfəkkürü və düşüncəsi bilavasitə onun dilinin əsasında formalaşır. Milli düşüncə və milli təfəkkür isə "Azərbaycançılıq" kitabında deyildiyi kimi, özündə milli mədəniyyəti, milli-etik-əxlaqi normaları, ictimai birliyi və həmrəyliyi, vətənpərvərliyi və milli-mənəvi dəyərlərin bəşəri dəyərlərlə inteqrasiyasını əhatə edir [9, 5-6]. Heydər Əliyev öz nitqində Azərbaycan dilinin zəngin obrazlaşdırıcılıq vasitələrindən yaradıcılıqla istifadə edirdi. Eyni zamanda ümumxalq milli təfəkkürünün təməlində özü yaddaqalan, ibrətamiz ifadələrə çevrilən aforizmlər yaradırdı. Heydər Əliyevin yaratdığı aforizmlərin məzmununda vətənpərvərlik təəssübkeşliyi, dövlətçiliyə sədaqətlilik, humanizm, mənəvi zənginlik,

intellektuallıq, maarifpərvərlik, ictimai ədalətlilik motivləri aparıcı yer tuturdu. Onun yaratdığı aforizmlər bu gün üçün aktual olduğu kimi gələcək üçün də ibarətamizdir. Heydər Əliyevin yaratdığı aforizmlərdə xalqın milli mənəvi keyfiyyətləri bu gün və sabah üçün yerinə yetirilə biləcək ideyalar aşağıdakı kimi kəlamlarda ümumiləşdirilirdi: "Doğma torpaq adamı daha çox çəkir", "Xalqın gücü, iradəsi qarşısında heç bir silah üstün gələ bilməz", "Vətən torpağı bölünməzdir", "Əbədi olaraq düşmənçilik etmək, vuruşmaq olmaz", "Xalqın iradəsi hər şeydən üstündür", "Özbaşınalıq ən böyük bəladır", "Heç kim əbədi qalib ola bilməz", "Gələcək bilikli, elmli insanların çiyinləri üstündə qurulacaqdır"; [10, 14, 17, 21, 24, 25] "Ağıl olan yerdə zora ehtiyac yoxdur", "Həqiqəti gizlətmək", "Həqiqətin üstünü basdırmaq olmaz", "Xalq gərək daim öz kökünü xatırlasın", "Biz təbiətə qarşı zor işlədə bilmərik" və s. [16, 19, 22, 23, 24, 27].

Obrazlaşdırıcı dil vasitələri obrazlı təfəkkürün əsasında yarandığı üçün onun ifadə vasitələri də olduqca genişdir. Ritorika elminin müxtəlif sahələrinin yaranmasında da obrazlı təfəkkürün çox böyük rolu vardır. Obrazlı nitqin ritorika ilə əlaqəsi sayəsində formalaşan natiqlik mədəniyyətinin özü də çoxşaxəli xarakterə malik olur. Belə ki, obrazlı vasitələrlə ifadə olunan nitq təkcə təbliğat-təşviqat sahələrini əhatə etmir, eyni zamanda məruzələrin, mühazirələrin, yığıncaq, konfrans və simpozium kimi rəsmi tədbirlərdəki çıxışların mətnində ritorik vasitələrdən istifadə edilməsi onları quruluqdan, sxematiklikdən çıxarır, dinləyicinin diqqətini cəlb edir, asanlaşmanı, yaddaqalmanı təmin edir və hətta belə nitqin özü də özünün təlbliğatçısına çevrilir.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Aforizmlər. (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışlarından seçilmiş müdrik fikirlər. Tərtibçilər, Şahlar Əsgərov, Səlahəddin Xəlilov) Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşri, 1997.
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, Elm və təhsil, 2011.
3. Dəryadan damlalar. (Tərtib edənlər: Bəxşeyiş Ələmşahov, Nizami Bəxşeyiş oğlu). Bakı, NPB, 1999.
4. Əliyev H. Sovet ədəbiyyatının yüksək borcu və amalı. Bakı, Azərnəşr, 1981.
5. Əliyev H. Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasının altıncı ildönümünə həsr olunmuş yığıncaqdakı nitqi. "Xalq qəzeti", 24 noyabr, 1991.
6. Əsgərov M. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı, Maarif, 1975.
7. Voroşil Q. Azərbaycan şairi Dəvdək. "Ulduz" jurnalı 1971, № 6, s. 35-37.
8. Yusifov M. Azərbaycançılıq. Bakı, Elm və təhsil, 2010.
9. Yusifov M. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi. Bakı, 1997.

A.Ороджова

Роль риторики в образовании
Резюме

В статье указывается о том, что говорим об образировании формируется на основе образного мышления. Образное мышление форма выражения этнического и национального характера. Риторика играет особую роль в влиятельности образирования. Ведь оно необходимо не только для художественной литературы и импровизации, но и с помощью риторики и красноречия можно набрать большое количество слушателей. Риторика относится к составным частям культурной речи. Корни риторики не только себя показывают в Древнем Риме, Египте и Греции, но и в древних исторических памятниках Азербайджана и в устном народном творчестве. Речь Гейдара Алиева также является образцом красноречия и эффективной речи. В художественных текстах как

средства образирации используются метафоры, метонимии, сравнения, эпитеты и другие эмоционализирующие средства.

В художественном тексте, используя увеличения как средство образирации, применяются к другие стилистические методы. Цель в этом ещё нагляднее использовать другие стилистические средства как образирующие. По этому отводится в этом большое место другим стилистическим фигурам.

В числе стилистических фигур могут считаться фразеологические сочетания, анафоры, эпитеты, эпифоры, универсии, обращения, восклицательные предложения, риторические вопросы, антитезы, аллегории и ападилеосисы. Использование в художественных текстах увеличений и стилистических фигур как образирующие средстве усиливает неоднакратно и стилистическую ритмичность и влиятельность.

Ключевые слова: образность, эмоциональность, риторика, выражение, культура речи

A.Orucova

The roleof rhetoric in image making

Summary

İmage making is formed due to artistic thinking and it is shavn in the article. Artistic thinking itself is considered to be realization form of ethnic and national mental peculiarities of people. Rhetoric has a significant role for influencing image making to be more attractive and impressive. Thus, image making is included notonly in artistic works or impravisation but also the circle of interest of large andience environment by means of rhetoric. Rhetoric itself is represented in the constituency of sultural speech. The roots of Rhetoric is not limited wilh Greece, Egypt, İndia and ofher countries. The tracksof Rhetoric demonstrate themselves in speech culture of the Azerbaijani language includinj classic sources and oral literature samples. The speeches of our common national leader H.Aliyev are the best examples of impressing speech and rhetoric in the Azerbaijani language.

Metaphors, metamorphisms, improvisations, epithets, interruptions and other emotional means are used as artistic means in artistic texts. In the art text, it is also used in other styles as well as using illustrations as illustrators. The goal is to make a more expressive expression of artistic imagery and artistic images. Therefore, the text is even more widely used in the use of stylish figures. Stylistic figures can consist of editors, anaphoras, epiphanies, inversions, references, exclamatory sentences, rhetorical questions, antithesis, allegories, and anadiplosis. The use of both illustrations and stylized figures in artistic patterns, along with illustrations, also adds to a considerable enhancement of style rhythm, harmony and efficacy.

Key words: symbolism, emotionality, rhetoric, expression, speech culture

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 17.06.2019
Filologiya elmləri doktoru, professor Mübariz Yusifov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TAHİRƏ AXUNDZADƏ
ADU
Rəşid Behbudov 134
tahira@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZLƏRİN LEKSİK-QRAMMATIK MƏNASI HAQQINDA

Xülasə

Məqalədə müasir ingilis dilində sözlərin leksik-qrammatik mənaları araşdırılır. Dilin morfemləri həm ayrılıqda, həm də daha böyük dil vahidlərinin tərkibində leksemlərdə birləşərək ünsiyyətə daxil olurlar. Ənənəvi dilçilikdə sözləri qruplarda və ya siniflərdə qruplaşdırırdılar, yəni *isim, sifət, say* və s. Bu qruplaşmalar müəyyən əlamətlər əsasında həyata keçirilirdi və bu əlamətlər ümumi ad altında kateqoriyalarda birləşdirilirdi. Məsələn: ismin halı, kəmiyyət, feilin zamanları, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarını fərqləndirirdilər.

Dildə olan hər bir sözün öz mənası vardır. Sözün forması və mənası arasındakı əlaqə ixtiyari hesab edilir. Bu da işarələyənlə işarələnən arasında birbaşa əlaqə olmadığını göstərir. Əks halda eyni reallıqlar müxtəlif dillərdə eyni cür səslənərdi. Sözün bir neçə mənası da ola bilər ki, bu da bir söz = bir məna formulunun doğru olmadığının göstəricisidir.

Sözlər cəmiyyətin dilə olan ehtiyacının ödəmək üçündür və dildə olan sözlər bir-birlə bağlıdır. Bunlar ya tarixi qohumluğu, ya da müasir dildə semantik və fonetik oxşarlığa əsaslanır. F.Veysəlli yazır ki, hər bir sözü onunla semantik cəhətdən bağlı olan sözlərlə bir sırada qoymaq olar. Sözlər forma etibarı ilə qruplaşdırıla bilərlər. Burada əsas əlamət kimi sözün strukturu götürülür. Məlum olduğu kimi, quruluşuna görə sözlər *sadə, düzəltmə* və *mürəkkəb* ola bilər. Sözlər həmçinin fəal və qeyri-fəallığa görə də bölünə bilər.Fəal sözlər daha çox və tez-tez işlədilən sözlər hesab edilir.Geniş mənada bu və ya digər sözün işlənməsi məqamdan, ətraf mühitə münasibətdən və danışanın intellektual səviyyəsindən asılıdır. Sözlərin sintaqmatik planda seçilməsi və birləşmədə işlədilməsi çox mühüm məsələ hesab edilir. Bu zaman sözlər arasında leksik həmrəylik olmalıdır.Qeyri-fəal sözlər isə yalnız konkret danışıq məqamında və danışanın elmi səviyyəsindən asılı olaraq reallaşır.Sözlər bəzən bir-birinə elə qovuşur ki, onlar bütöv cümlə təsiri belə bağışlaya bilirlər. Xüsusilə ingilis dilində belə hallara tez-tez rast gəlmək olur. Bu zaman bir neçə isim ardıcıl gəlir və bir cümlənin yükünü daşıyır.

F.Veysəlli yazır ki, sözün yekdil tərifi hələ də dəqiq deyildir. O yazır: "Yazılı dildə bunu çox asanlıqla təyin edirlər. Burada çap vərəqində boşluqlar arasında gələn hər bir vahidi söz adlandıranlar az deyildir.

Məlum olduğu kimi, canlı danışıq yazılı formada çevikliyi və gözlənilməz birləşmələrin yaranması ilə səciyyələnir. Yazılı formanı olduğu kimi şifahi danışığa cəlb edə bilmərik. Burada danışıq aktının ardıcıllığı, yəni kontinuum gözlənilməlidir .

Yazılı dilin danışıqda dəyişikliyə uğraması da mümkündür. Məlumdur ki, söz semantik vahiddir və onun konkret mənası vardır. Bundan əlavə, söz fonetik cəhətdən formalaşmış bütövdür və onun özünün vurğusu olmalıdır. Söz, həmçinin başqa vahidlərdən ayrı şəkildə də işlədilə bilər. Belə iddia edilir ki, söz təklikdə də mənaya malik dil vahididir.

Açar sözlər: söz, məna, leksik, qrammatik, isim, sadə, düzəltmə, mürəkkəb

Sözlər cəmiyyətin dilə olan ehtiyacının ödəmək üçündür və dildə olan sözlər bir-birlə bağlıdır. Bunlar ya tarixi qohumluğu, ya da müasir dildə semantik və fonetik oxşarlığa

əsaslanır. F.Veysəlli yazır ki, hər bir sözü onunla semantik cəhətdən bağlı olan sözlərlə bir sırada qoymaq olar (2, s. 100). Sözlər forma etibarı ilə qruplaşdırıla bilərlər. Burada əsas əlamət kimi sözün strukturu götürülür. Məlum olduğu kimi, quruluşuna görə sözlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilər.

F.Veysəlli yazır ki, sözün yekdil tərifi hələ də dəqiq deyildir (2, s.139). O yazır: "Yazılı dildə bunu çox asanlıqla təyin edirlər. Burada çap vərəqində boşluqlar arasında gələn hər bir vahidi söz adlandıranlar az deyildir (2, s.139).

Yazılı dilin danışıqda dəyişikliyə uğraması da mümkündür. Məlumdur ki, söz semantik vahiddir və onun konkret mənası vardır. Bundan əlavə, söz fonetik cəhətdən formalaşmış bütövdür və onun özünün vurğusu olmalıdır. Söz, həmçinin başqa vahidlərdən ayrı şəkildə də işlədilə bilər. Belə iddia edilir ki, söz təklikdə də mənaya malik dil vahididir (4, s.42). Lakin F.Veysəlli bu fikirlə razılaşmır. O, bununla bağlı olaraq yazır ki, heç də hər bir söz yalnız bir məna ifadə edə bilməz (2, s.142).

Bəzi sözlər birdən daha çox sinifə aid ola bilər. Məsələn, ingilis dilində steel 'polad' və cotton 'pambıq' sözlərini götürək. A steel bridge is very hard 'Polad körpü çox möhkəmdir' və Cotton comes from Egypt 'Pambıq Misirdə yetişir' və A cotton shirt is very light 'Pambıq köynək çox yüngüldür' nümunələrini nəzərdən keçirək.

Göründüyü kimi, nümunələrdəki sözlər həm isim, həm də sifət kimi işlədilmişdir. Steel və cotton sözləri həm isim, həm də sifət kimi işlədilə bilər. İndi isə isimlərin sifət kimi işlənməsini nəzərdən keçirdək: bus stop 'avtobus dayanacağı', shoe polish 'ayaqqabı rəngi', bread shop 'çörək mağazası' və s. Bu kimi sözlərin mövqelərini də müəyyən etmək lazım gəlir. Burada diqqət verilməli məsələlərdən biri odur ki, ingilis dilində istənilən isim digər bir ismin əvvəlində işlənərək sözönlərini əvəz edə bilər. Məsələn: bus stop = a stop for buses, shoe polish = a polish for shoes və s. Bu cür sözönü ilə əvəz olunan sözlərin siyahısını artıra bilərik. Məsələn: bus stop girl, bus stop girl inquiry, bus stop girl inquiry row və s.

İngilis dilində bir neçə sinifə aid olan sözlər çoxdur. Məsələn: love 'sevmək; sevgi' və work 'işləmək; iş' kimi sözləri götürək. Bu sözlər hər isim, həm də feil kimi işlənə bilir. Yaxud: safe 'təhlükəsiz' və choice 'seçim' sözlərini götürək. Bu sözlər sifət və isim kimi işlədilə bilər. Yaxud: round 'dəyirmi, yumuru, dairəvi, girdə və s.' sözü. Bu söz situasiyadan asılı olaraq isim, sifət, feil, sözönü və zərf kimi işlənə bilər. Məsələn:

A round of toast 'dəyirmi tost', a round of ball 'yumuru top', to round the Horn 'buynuzu firlatmaq', round the mulberry bush 'tut ağacının başına dolanmaq', Make it go round! 'Kef et; boş ver!'

Beləliklə, sözün sadəcə olaraq vahid mənalar ifadə etməsini iddia etmək düzgün deyildir. Digər tərəfdən, ingilis dilində sit down 'əyləş' və stand up 'ayağa dur' söz birləşmələrini mənaca tərkib hissələrinə bölmək mümkün deyildir. Çox idiomlar və frazeoloji birləşmələr var ki, onların mənasının ayrı-ayrı komponentlərdən ibarət olduğunu demək olmaz.

Belə olduqda L.Blumfildin "söz ən kiçik sərbəst formadır" tərifi özünü doğrultmur. Çünki heç vaxt ayrılıqda işlənən formalar ən kiçik sərbəst formada ola bilməzlər (4, s.45).

İsimlər də adətən iki formada mövcud olur. Məsələn: cat –cats 'pişik-pişiklər', bag-bags 'çanta-çantalar' və s. Lakin brother 'qardaş' sözünün cəmdə iki forması vardır: brothers 'qardaşlar', brethren 'əqidə qardaşları' və s.

Beləliklə, məlum olur ki, sözlərin tərkibində elə elementlər var ki, onların hər biri öz qrammatik mənalarını qoruyub saxlaya bilir. Sözlərin tərkibində olan element, yaxud fleksiya sintaksisə xidmət edir.

Ənənəvi dilçilikdə və qrammatikada məna əsas götürülür və sözlər səkkiz qrupda ümumiləşdirilir: isim, əvəzlik, sifət, feil, bağlayıcı, sözönü, nida, zərf.

Ənənəvi qrammatika adətən "nitq hissələri"-nin təqdimatı ilə başlayır. "Nitq hissələri" termini müasir qrammatika kitablarında "söz sinifləri" (word classes) adı altında təqdim edilir (7, s.58).

Sözlərin bu cür təsnif edilməsi qədim yunan filosofları Platon, Aristotel və digərlərinin nitq hissələrinin bölgüsü barədə fikirləri ilə üst-üstə düşür. Məsələn, qədim yunan alimi Deonisus da 2000 il bundan əvvəl nitq hissələrinin səkkiz bölgüsünü vermişdir. Onlardan altısı yuxarıda yazdıqlarımızla eynidir. Digər ikisi isə participle (feili sifət) və article (artikl) adlandırılmışdır. Deonisusun bölgüsü bütövlükdə morfologiyaya əsaslanırdı.

Sözün mənasının fərqləndirilməsində funksiya da vacib rol oynayır. Yəni sözün mübtəda, tamamlıq, təyin və s. kimi funksiyalarda olması da onun hansı sinifə aid olmasını şərtləndirən amillərdən hesab edilir.

O.Musayev müasir ingilis dilində ismə aid olan qrammatik əlamətləri aşağıdakı kimi müəyyən etmişdir (4, s. 4):

1) İsim aşağıdakı bir sıra şəkilçilər vasitəsilə düzəldilə bilər:

-er (-or), -ness, -ment, -hood, -ism, -ance, -ing və s.

Məsələn: writer ‘yazıçı’, sailor ‘dənizçi’, government ‘hökumət’, darkness ‘qaranlıq’, girlhood ‘qızlıq’, heroism ‘qəhrəmanlıq’, attendance ‘davamiyyət’, the writing ‘yazı’ və s.

2) İsimlərin qarşısında adətən müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik artikli işlədilə bilər. Məsələn:

An ocean ‘okean’, a lake ‘göl’, a woman ‘qadın’, a boy ‘oğlan’, the world ‘dünya’, the universe ‘bəşəriyyət’ və s.

L.V.Kauşanskaya yazır ki, ismə aid olanın artikillə işlənmə səbəbinə görə, bəzən ancaq sözün qarşısında işlənmiş artikl onun isim olmasını bildirir (7, s. 120). Məsələn:

A five is a mark. ‘Beş qiymətdir’.

The apple is on the table. ‘Alma stolun üstündədir’.

3) İsim əşyalılıq bildirdiyi üçün onun qarşısında əlamət və ya keyfiyyət bildirən təyin işlənə bilir. Məsələn:

A deep ocean ‘qərin okean’, a new blouse ‘yeni köynək’, a beautiful woman ‘gözəl qadın’, a kind man ‘mehriban insan’ və s.

4) İsim (sayıla bilən) tək və cəm formada işlənə bilir. Məsələn:

A chair – chairs ‘stul-stullar’, a girl-girls ‘qız-qızlar’, a glass- glasses ‘bardaq-bardaqlar’ və s.

5) İsim sözönü ilə işlənir. Məsələn:

Of the garden ‘bağçanın’, to school ‘məktəbə’, in the street ‘küçədə’, in the park ‘parkda’, on the wall ‘divarda’, at the table ‘stolun yanında’, near the desk ‘partanın yanında’ və s.

6) O.Musayev yazır ki, isim cümlədə mübtəda, tamamlıq, predikativ, təyin, zərflik (sözönü ilə birlikdə) funksiyasında işlənə bilir (4, s.14).

İngilis dilində isimlər morfoloji quruluşuna və mənasına görə müəyyən qruplara bölünür ki, bunlar da ismin təsnifi kimi qəbul edilir.

Müasir ingilis dilində isimlər aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1) Sadə isimlər. Bu isimlər yalnız bir kökdən ibarət olur. Məsələn:

A woman ‘qadın’, a chair ‘stul’, a flower ‘gül’, a tree ‘ağac’, a book ‘kitab’ və s.

2) Düzəltmə isimlər. Kök və affiksdən ibarət olan isimlərə düzəltmə isimlər deyilir. Məsələn:

A worker ‘fəhlə’, friendship ‘dostluq’, freedom ‘azadlıq’, translation ‘tərcümə’, rerepair ‘yenidən təmir’ və s.

3) Mürəkkəb isimlər. İki və daha artıq kökdən ibarət olan isimlərə mürəkkəb isimlər deyilir. Məsələn:

A pear tree ‘armud ağacı’, a bluebell ‘zəngçiçəyi’, a pickpocket ‘oğru’, a playing boy ‘oynayan oğlan’, An English man ‘ingilis’ və s.

O.İ. Musayev kimi L.V.Kauşanskaya da isimləri sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla 3 qrupa bölür (4, s. 6):

1) Sadə isimlər nə ön şəkilçilər nə də son şəkilçilər qəbul edirlər. Məsələn: a chair ‘stul’, a table ‘stol’, a room ‘otaq’, a map ‘xəritə’, fish ‘balıq’ və s.

2) Düzəltmə isimlərdə öz və son şəkilçilərin, yaxud da hər ikisinin olması müşahidə edilir.

Mürəkkəb isimlər iki və daha çox kökdən yaranır və onlarda adətən bir vurğu olur. Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb isimlərin mənaları onları təşkil edən komponentlərdən fərqlənir.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.
2. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.
3. Nəbiyeva N.Ə. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb isimlər. Bakı: Elm və təhsil, 2005, 126 s.
4. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 1986, 368 s.
5. Бархударов Л.С., Щтелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: Прогресс, 1973, 422 с.
6. Jespersen O. The Philosophy of Grammar. London: Cambridge Press, 1935, 359 p.
7. Kaushanskaya V.L., Covner R.L. English Grammar. Leninqrad: Prosveshenie, 1973, p.320.
8. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A Course in English Grammar. Moscow: Vyssšaja Škola, 1967, 340 p.
9. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.E., Guzeyeva K.A. An English Grammar. Morphology. M.: Prosvescheniye, 1985, 288 p.

Ахундзаде Т.

О лексико-грамматических средствах слова в современном Английском языке

Резюме

В статье рассматриваются лексико-грамматические средства слова в современном английском языке. В нем говорится, что слова используются для обеспечения потребностей общества, а слова на языке связаны друг с другом. Они основываются либо на исторической относительности, либо на сходстве семантического и фонетического. В статье говорится, что слова могут быть сгруппированы по форме. Структура слов используется в качестве основного знака в этом случае.

Наблюдаемые слова, такие как существительные, делятся на несколько групп в соответствии с их морфологической структурой. Они следующие простые, производные и составные. В статье исследуется каждый из этих разделений на основе мнений разных лингвистов, таких как О.Мусаев, Л.В.Каушанская, Р.Ковнер, А.Гусейнов и других.

Такие лингвисты, как Б.С.Хаймович, Б.И.Роговская, рассматривают категорию числа существительных как родственную систему из одного или нескольких объектов. Однако эти авторы ссылаются на орфографические и арифметические правила количественной категории существительных, они никогда не говорят о дополнительном лексическом значении абстрактных существительных и существительных, обозначающих материалы во множественном числе.

В современном английском языке существительные могут быть классифицированы следующим образом: простые существительные, производные существительные и составные существительные. Следующие примеры могут проиллюстрировать

классификацию простых существительных, таких как женщина, стул, дерево, книга и т. д.; Нижеследующее относится к производным существительным, таким как рабочий, свобода, перевод, ремонт и т. д.; Составные существительные состоят из двух или более систем. Примеры к ним могут быть показаны следующим образом: яблоня, синий колокольчик, письменный стол и т. д.

Ключевые слова: слово, значение, лексический, грамматический, существительное, простой, производный, комплекс

Akhundzade T.

On the lexical-grammatical means of words in modern English
Summary

The article deals with the lexical-grammatical means of words in modern English. It states that words are used to provide the need of the society, and the words that are in the language are related to each other. This is shown either on the historical relativeness, or on the similarity of semantic and phonetic. The article states that words can be grouped according to their form. The structure of words is used as a main sign in this case.

The words such as the nouns are observed to be divided into some groups according to their morphological structure. They are the following simple, derivative, and compound. The article investigates each of this division basing on the opinions of different linguists such as O.Musayev, L.V.Kaushanskaya, R.Kovner, A.Huseynov and others.

The linguists such as B.S.Khaymovich, B.I.Rogovskaya consider the category of number of nouns as a related system of one or more than one objects. However, these authors refer to the spelling and arithmetic rules of the quantitative of the category of nouns, they never speak about the additional lexical meaning of abstract nouns and the nouns denoting materials in the plural form.

In modern English nouns can be classified like the following: simple nouns, derivative nouns, and compound nouns. The following examples can illustrate the classification of the simple nouns such as *a woman, a chair, a tree, a book* etc.; The following refers to the derivative nouns such as *a worker, freedom, translation, repair*, etc.; The compounds nouns consist of two or more systems. The examples to them can be shown like the following: *apple tree, blue bell, writing table,* etc.

Key words: word, meaning, lexical, grammatical, noun, simple, derivative, compound

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 17.06.2019
Filologiya **üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fəridə Allahverdiyeva**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

VALİDƏ ABIYEVA
AFƏT SƏFIXANOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Səməd Vurğun, 167
valida@mail.ru

NEW METHODS IN ENGLISH LINGUISTICS

Summary

This article is based on linguistic structures. They are pairing of meaning and form. Any particular pairing of meaning and form is a saussurean sign.

Linguistics focusing on structure attempt to understand and rules regacding language use that native speakers know (not always consciously). All linguistic structures can be broken down into components parts that are combined according to (sub) conscious rules. On the level of structure (know morphology) the word "tenth" is made up linguistic form.

Although most speakers of English are consciously aware of the rules. Linguistic is focused on the words and sentences. Linguistics has many sub-fields concerned with particular aspect. The theory that elucidates on these, as propounded by generative theory.

One major debate in linguistics concerns the very nature of language. Some linguistic hypothesize that there is a module. Some theories in linguistics are grammar theories.

They are called "functional" theories. Linguistics is primarily descriptive. Linguistic describe and explain features of language without making subjective judgements.

Key words: linguistics, language, speech, morphology, theory, methods.

Human language is the most familiar of subjects, but most people do not devote much time to thinking about it. The basic fact we start with is this: I can make some gestures that you can perceive and almost instantaneously you come to have an idea about what I meant. Not only that your idea about what I meant is usually similar to the idea of the student sitting next to you (the finite connectivity of linguistic structure of linguistic structure Stabler, 1994, p.48-49.

Using our commousense notion of sentence (which will be refined with various technical concepts later), we can expend any sentence you choose to a new, longer one. In fact the number of sentences is unlimited even if restrict our attention to "sensible" sentences, sentences that any competent speaker of the language could understand (barring memory lapses, untimely deaths, etc). This argument is right, but there is a stronger point that we can make. Even if we restrict our attention to sentences of reasonable length, say to sentences with lezs than 50 words or so, there are a huge number of sentences. Anderson, Staphen R. "A morphous morphology, Cambridge University (1992, p.11-12). Of the words, 44 % occur only once. If you lord at sentencesof words, then an even higher proportion occur just once. Since most sentences in an average day have more than three words, it is safe to conclude that most of the sentences you hear, you will only ever hear once in your life. How can people understand so many sentences, when most of them are so rave that they will only be heard once if they are heard at all? Our understanding of exactly how this

could work took a great leap early in this century when mathematicians noticed our ability to do this is analogous to the simpler mathematical task of putting small number or sets together to get larger ones. (Linguistics. Halle, Morris and Alec Marantiz, 1993, p.51-52).

New sentences are meanings of their basic parts and how they are combined. This is where the emphasis on basic units comes from; we are assuming that the reason you understand a sentences is not usually that you have heard in and figured it out before. Rather, you understand the significance of combining those parts in various ways. We analyze a language as having some relatively small number of basic units, together with some relatively new number of ways putting these units together.

This system of parts and modes of combinations is called the qramman of the language (Understanding Morphology, Haspelmath, Martin, 2002, p.34-35).

In fact, human languages seem to require compositional analysis at a number of levels; speech sounds are composed from basic articulatory features; morphemes from sounds; words from morphemes; phrases from words. We will zil all this later.

The semantic compasitionality is perhaps the most intriguing though. Meaningful productivity is explained by compositionality ("The hand book of Morphology, Spenser, Andrew and Arnold", 1998, London, p.53-54). Linguistics is the scientific study of language. It involves analyzing language form, language meaning and language in context. The earliest activies in the documentation and descuption of language linguistics traditionally analyse human language by observing an interplay between sound and meaning. Phonetics is the study of speech and non-speech sounds, and delves into their acoustic and articulatory propersties. The study of language meaning, on the other hand deals with how languages ancode relatious between entities, properties, and other aspects of the world to convey process and assign meaning.

(O`Grady, William, Golin Achibald. Mark Aronoff and Ganie Rees Miller "Contemporary linguistics" Bedford Boston, 2010, p.5-6). In the eary 20th century, Ferdinand de Saussure distinguished between the notions of langue and parole in his formulation of structural linguistics. Linguistics also deals with the social, cultural, historical and political factors that influence language, through which linguistics and language-based context is often determined. Research on language through the sub-branches of historical and evolutionary linguistics also focus on how languages change and groq, particularly over an extended period of time (Halle, Morris and Alec Marantiz. "Linguistics, 1993, London, p.61-62).

We know that linguistics, such as a dialect is a variety of language that is characteristic of a particular group among the language speakers. The group of people who are the speakers of a dialect are usually bound to each other by social identity.

This is what differentiates a dialect from a register or a discourse, where in the latter case, cultural identity dose not always play a role. ("The finite connectivity of linguistic structure" Stabler, Edword, London, 1994, p.99-100). Dialects are speech varieties that have their own grammatical and phonological rules, linguistic features and stylistic aspects, but have not been given an official status as a language. Dialects often move on to gain the status of a language due to political and social reasons. Differentiation amongst sialects (and subsequently, languages too) is based upon the use of grammatical rules syntantic rules, and stylistic features. Uspencer, Andreww and Arnold "The Handbook of Morphology, 1998, London, p.73-74).

Universal grammar, also takes into account general formal structures and features that are common to all dialects and languages, and the template of which pre-exists in the mind of an infant child. This idea is based on the theory of generative grammen and the formal school of linguishics (O`Grady, William, John Archibald, Mark Aronoff and Ganue Rees Miller "Contem porary Linguishis, Bedford Boston, 2010, p.13-14).

We may as individuals be rather found of our own dialect. This should not make us think, through, that it is actually any better than any other dialect. Dialects are not good or bad, nice or nasty, right or wrong – they are just different from one another, and it is the mark of a civilized society that it tolerates different dialect just as it tolerates different races, religions and sexes. The lexicon is a catalogue of words and terms. Although the term "linguist" in the sense of a student of language" dates from 1641, the linguistics" is first attested in 1847 (Halle, Morris and Alec marantiz" Linguistics" London, 1993 , p.96-97).

Linguistics is a multi-disciplinary field of research that combines tools from natural sciences, social sciences and the humanitaries. Many linguists, such as David Crystal conceptualize the field as being primarily scientific. While some theories on linguistics focus on the different varieties that language produces, among different sections of society, others focus on the universal properties that are common to all human languages. ("The finite connectivity of linguistic structure, Stabler, Edward, London, 1994, p.104-105).

The theory of variation thegefore would elaborate on the different usages of popular languages like French and English across the globe as weel as its smaller dialects and regional permutations writhin their national foundaries.

The theory of variation books at the cultural stages that a particular language undergoes, and these include the following, i.e. pidgin stage in a language is a stage when communication occurs through a grammatically simplified neans, developing between two or more groups that do not have a language in common. Typically it si a mixture of languages at the stage when there occurs a mixing between a primary language with other language ("Haspel math, Martin" Understanding morphology, London, 2002, p.57-59).

Discourse is branch of linguistics.

Discourse analysis can examine or expose these ideologies. It influences genre, which is chosen in response to different situations and finally, at micro level, discourse influences language as text (spoken or written) at the phonological or lexico-grammatical level. A particular discourse becomes a language variety when it is used in this way for a particular purpose, and is referred to as a register.

There may be certain lexical additions that are brought into play because of the expertise of the community of people written a certain do main therefore differentiale themselves through the vocabulary, and at times through the use of style, too (Halle, Morris and Alec Marantiz, Linguistics, 1993, p.109-110).

People in the medical fraternity, for example, may use some medical terminology in their communication that is specialized to the field of medicine. This is often referred to as being part of the "medical discourse" and so on.

Литература

1.Anderson, Stephen R. 1992. A.Morphous Morfology, Cambridge University Pus.
2.Halle, Mprris and Alec Maraztiz 1993. Linguistics, London.
3.Haspeltmath, Martin, 2002. Understanding Morphology, London.
4.Spencer, Andrew and Arnold "The Haudbook of Morphology, 1998.
5.Stabler, Edward. "The finite counectivity of Lingvistic strucrute", 1994, London.
6.O`Grady, William, Golin Ardhibald, Mark Aronoff and Ganie Rees Miller "Cohtemporary Linguistics" 2010. Bedford Boston.

V.Abiyeva
A.Şəfixanova

İngilis dilçiliyində yeni metodlar

Xülasə

Məqalədə dilçilik haqqında çox geniş məlumat verilmişdir. Dilçilik elminin tarixini, adətən, qədim dövrlərdən izləmək mümkündür.

"Dil haqqında yeni təlim"in əsas müddəalarından biri elmi dilçiliyin böyük nailiyyətlərindən olan müqayisəli – tarixi diçiliyi tamamilə qəbul etmirdi. Həmin təlim dillər arasındakı inkaredilməz yaxınlığı bu dillərin eyni mənşədən olmaları kimi deyil, tamamilə fərqli bir mövqedən izah edirdi.

Məlumdur ki, Stabler frazeologiyanı bir elm kimi ayıran ilk alimlərdəndir. Söz yaradıcılığının müstəqil bir sahə kimi müəyyənləşdirilməsi və nəzəri cəhətdən izah edilməsi də ilk növbədə ilk növbədə Stablerin adı ilə bağlıdır.

Nəzəri dilçilik, şərti olaraq ümumi və xüsusi dilçiliklərə bölünür. İngilis və fransız mənbələrindən linqvistika işlərsə də o, dilçiliyin sinonimi kimi başa düşülür. Strukturalizimdə daxili və xarici dilçilik fərqləndirilsə də, linqvistika ümumi və nəzəri dilçiliyin bir hissəsi kimi başa düşülür.

XX əsrin ortalarından bu yana linqvistika çağdaş, sinxron, daxili struktura yönəlikli bir elm kimi götürülür və bütün səviyyələrdə dil qanunauyğunların aydın və formal təsviri metodlarla tədqiq edir. Umumiyyətlə, dil fəaliyyətdə olarkən onun vahidləri cümlə yaradır və mənalı informasiya ifadə etməyə yönəlir. Deməli, dil vahidləri ünsiyyət vasitəsi olan dilin varlığını, onun əsasını təşkil edir.

Vahidlərdən kənarda dil ola bilməz. Dilin ən başlıca vasitəsi isə sözdür. Sözlər isə dilçilikdə öz əksini leksikologiyada tapır. Hər bir elmin anlayışlarını təsnif etmək əsasında onun anlayışlar sistemi müəyyənləşir. Dilçilik elminin də əsrlər boyu anlayışlar sistemi yaranıb formalaşmışdır.

Açar sözlər: linqvistika, dil, nitq, morfologiya, nəzəriyyə, metodlar.

В.Абиева
А.Шафиханова

Новые методы на лингвистике английского языка

Резюме

В этой статье лингвистика в широком смысле слова подразделяется: теоретическая лингвистика, прикладная лингвистика, практическая лингвистика. Теоретическая лингвистика исследует языковые законы и формулирует их как теории. Можно говорить не только и «языках», но и о «языку» вообще, поскольку языки мира имеют много общего. Общую лингвистику изучает общие черты всех языках.

Частную лингвистику изучает отдельный язык, группу родственных языков или пару контактирующих языков. Практическая лингвистика в отличие от научной охватывает виды ненаучной деятельности. Каждому из направлений практической лингвистики соответствует его отражения. Одноязычная лингвистика описательная лингвистика ограничивается описанием одного языка. Сравнительная лингвистика сравнивает языки друг с другом. А так же лингвистика языка изучает язык как код, то есть систему объективно существующих социально-закрепленных знаков.

В составе лингвистики выделяют разделы в соответствии. Лексикология тоже изучает индивидуальные свойства отдельных слов.

Единицами морфологии принято считать морфему и слова в их взаимоотношениях. Единицами синтаксиса принято считать структуру таких конструируемых единиц языка. Язык, изучаемый лингвистом – это язык – объект, а язык, на котором формируется теория.

Ключевые слова: лингвистика, язык, речь, морфология, теория, методы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 18.06.2019
Filologiya elmləri doktoru, professor Zenfira Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

YAQUT ƏLİYEVA
ADU
Rəşid Behbudov134
yaqut@mail.ru

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ MOTİVASİYANIN ROLU

XÜLASƏ

Dili professional məqsədlərlə öyrənən və Azərbaycanın ali və orta məktəblərində Azərbaycan ədəbiyyatını tədris edən və ya tərcüməçi, filoloq kimi fəaliyyət göstərən ali ixtisas məktəblərinin məzunları mətnləri, o cümlədən formal və qeyri-formal xarakter daşıyan mətnləri, müasir və klassik ədəbiyyat nümunələrini dinləyib öz münasibətlərini, mövqeyini, fikir və ideyalarını bildirmək qabiliyyətinə yiyələnməlidirlər. Əksər hallarda ixtisası dil olan fakültələrdə dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr xarici ədəbiyyat nümunələri olan və dünya ədəbiyyatının xəzinəsinə daxil edilmiş əsərlərlə tanış deyillər. Bəzən onlar həmin əsərlər haqqında heç bir məlumata malik deyil. Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, klassik ədəbiyyat nümunələrində personajların istifadə etdiyi nitq modelləri, bu gün istifadə edilən dildən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Buna görə də audio və video materialların seçiminə diqqət yetirmək lazımdır. Müasir universitet tələbəsi təkcə bu və ya digər sahədə ixtisaslaşmış kadr kimi formalaşmamalıdır. O, həm də ünsiyyətə hazır olmalı və müxtəlif insanlarla ünsiyyət qurmaq, komanda tərkibində işləyə bilmək, ətrafdakılara motivasiya verə bilmək kimi tamamilə yeni sosial bacarıqlara yiyələnməlidir. Məhz bu baxımdan ədəbi xəzinə əlçatan olmalıdır. Qloballaşma prosesinin labüdlüyünü və bu prosesə inteqrasiyanın qaçılmaz olduğunu nəzərə alaraq, elm və təhsil sahələrinin qloballaşma proseslərinə adaptasiyası dildə onun təmin olunmasını şərtləndirən amillər sırasına daxil olmuşdir. İlk öncə ona görə ki, məhz bu sahələrdə təkcə yeni bilik və texnologiyalar deyil, həm də insanın fikirlərinin ifadəsinin bu və ya digər formalarının yeni mexanizm və üsulları da gündəmi zəbt edir. Bu zaman audio və video vasitələrdən istifadə vacib sayılır.

Açar sözlər: təhsil, şifahi nitq, kontekst, dil

Bu gün təhsildə başlıca istiqamət onun şəxsiyyətyönümlü olması, subyektin subyektə münasibəti üzərində qurulması ilə bağlıdır. Ona görə də tədris prosesində təfəkkür fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradılmalıdır[1, s.132-135]. Milli Kurikulumda müəllimlərə ənənəvi tədris üsullarının əvəzinə yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə tövsiyə olunur. Bu dövlət sənədində müəllim bilik ötürən deyil, pedaqoji prosesi təşkil edən, ona nəzarət edən, tələbəyə isə passiv bilik qazanan yox, bu prosesdə fəal biliklər toplusu əldə edən subyekt kimi xarakterizə olunur. Dərs təlimin malik olduğu digər formalar üçün bünövrə rolunu oynayır. Digər formaların səmərəliliyi məhz dərsin keyfiyyəti ilə sıx bağlıdır. Buraya ev tapşırıqları, əlavə məşğələlər və s. daxildir. Dərsi lazımi səviyyədə qurmaq üçün onun tiplərini bilmək və düzgün təşkil etmək lazımdır. Dərsin tipləri dərsdə yerinə yetirilən əsas didaktik məqsədə görə müəyyən olunur. Pedaqoji ədəbiyyatda mürəkkəb dərs adlandırılan dərs tipində məqsədlər müxtəlif olsa da, yeni biliklər vermək əsas məqsədlər sırasında yer alır. Məhz bu baxımdan onu birinci tipə aid edirlər. Hər bir dərs spesifik quruluşa malikdir.

Bu mənada dərsin sərhədləri yoxdur. Hər bir dərs müəllimə xas olan pedaqoji-metodik sima ilə yanaşı onun fəaliyyətini də təcəssüm etdirir. Odur ki, müəllim dərsə verilən müasir tələbləri yaxşı bilməli və onları düzgün tətbiq etməyi bacarmalıdır.

Bu zaman dərs - diskussiya, dərs- konfrans kimi fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsi vacib sayılır. Dərsə qoyulan tələblər müxtəlifdir.

Onları iki qrupda təsnif edirlər:

1. Ümumi tələblər
2. Xüsusi tələblər.

Dərsə qoyulan ümumi tələblər təlimin prinsiplərində göstərilmişdir.

Dərsə aid didaktik prinsiplər (həyatla əlaqə, elmilik, sistematiklik, şüurluluq və fəallıq, əyanilik, müvafiqlik, fərdi yanaşma və s.) bütövlükdə reallaşdırılmalıdır.

Xüsusi tələblərə gəlincə bunlar birbaşa dərslə bağlıdır.

Beləliklə, dərsi 7 hissəyə bölərək təsnif edirlər:

1. Dilöyrənənlərdə motivasiyanın olması;
2. Tədqiqatın təşkili məsələləri;
3. Toplanmış məlumatın mübadilə edilməsi;
4. Toplanmış məlumatın təşkil olunması;
5. Gəlinən nəticələrin ümumiləşdirilməsi;
6. Tətbiqetmə;
7. Biliyin dəyərləndirilməsi və ya refleksiya.

Motivasiya müəllim tərəfindən problemin dilöyrənənlər qarşısında qoyulması və bundan sonra dilöyrənənlərin fərziyyələr irəli sürməsi kimi anlaşılır.Fəal dərsin əsasını motivasiya təşkil edir. Motivasiya dedikdə dilöyrənənlərdə dərslə bağlı yaradılan maraqlar başa düşülür.

Motivasiyanın əsas qayəsi dilöyrənənləri qoyulan problemlə bağlı həvəsləndirmək, onların diqqətini çəkmək və fəal təlimə cəlb etməkdir.

Məsələn, motivasiya aşağıdakı vasitələrlə həyata keçirilə bilər:

1. Suallar əsasında motivasiya;
2. Şəkillərlə bağlı motivasiya;
3. İnteqrasiya ilə bağlı motivasiya;
4. Mövzunun adını sual verərək aydınlaşdırmaq;
5. Keçilmiş mövzu ilə əlaqədar filmə baxmaq, şer söyləmək.

Onlar xarici dil öyrənərkən belə təfəkkürü heç bir söz və ifadə vasitəsilə qazana bilməzlər [1,s.148]. M. Üiliams və R. Burdenə görə, motivasiyanın gücü tələbənin nə qədər uğur qazanmaq istəyi ilə birbaşa əlaqəlidir[3,s.76].

Qeyd edək ki, metodistlərin araşdırmalarına görə motivasiyanın iki növü müəyyənləşdirilir:

1. Xarici;
2. Daxili.

Daxili motivasiya isə insanın daxili "öyrənmə ehtirasları" üzərində qurulur. Göstərilən bütün bu məsələlər xarici dilin tədrisində yerinə yetirilir. Müvafiq ədəbiyyatın oxunması ilə yanaşı qabaqcıl müəllimlərin tədris üsullarından da xarici dil dərslərinə motivasiya mənbəyi olaraq tətbiq etmək olar. Xarici dil öyrənməyin faydaları barədə çox danışmağa ehtiyac yoxdur, çünki bu haqda bütün dövrlərdə çox danışılmış və çox yazılmışdır. Hazırki qloballaşan dünyada isə xarici dil bilmək artıq bir üstünlük deyil, vacib şərt olaraq irəli sürülməkdədir. Həm təhsildə, həm də karyerada xarici dil bilmək uğur qazanmaq üçün insanın qarşısında böyük imkanlar açır. Xarici dilin öyrənib- öyrədilməsinin səmərəliliyinin çoxaldılması müasir tədris sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələr kimi dəyərləndirilir. Xarici dilin öyrənilməsinin intensivləşdirilməsi müasir tədris metodologiyasının və texnoloji avadanlıqların- kompüter, audio-video texnikanın, elektron vəsaitlərin müntəzəm istifadəsini tələb edir. Metodiki ədəbiyyatların təhlili də göstərir ki, artıq ənənəvi birtərəfli tədrisdən kommunikativ-interaktiv tədris metodologiyasına maraq artmışdır. Ənənəvi metodda müəllim öz işini izah etmək, tapşırıq vermək və yoxlamaq üzərində qurur, tələbə-müəllim ünsiyyəti birbaşa deyil, dolayı şəkildə həyata keçirilir.

Motivasiyaedici tədris mühitində müəllim bilavasitə tələbə ilə ünsiyyət yaradır, tələbə isə əsas funksional fiqura çevrilərək bacarıqlarını ifadə etmək imkanı qazanır. Bu zaman tələbə

dil baryerlərini daha rahat aşır, yad dildə danışmaq utancaqlığı zamanla aradan qalxır, dərs vaxtı həm də real situasiyaların məşqini etməyə imkan verir. Dərs vəsaiti olaraq audio-video texnikadan istifadə, danışaraq göstərə bilmək tələbələri daha çox maraqlandıraraq dərsə həvəsini artıra və motivasiyasını yüksəldə bilər. Bu da bir həqiqətdir ki, dil öyrənən həvəsi olmadığı işi görmək istəmir, və ya "mən bunu qavraya bilmirəm" deyərək yanlış fikirlərlə dərsdən uzaqlaşır. Bu cür tələbələri dərsə cəlb etmək üçün təkcə tələbə-müəllim ünsiyyətini qurmaqla kifayələnməməli, eyni zamanda onların öz aralarındakı kommunikasiyanı gücləndirmək lazımdır.Bunun ən yaxşı yolu müəyyən oyunlar təşkil etmək, onlara rollar vermək, birgə mahnılar oxumaq, hər kəsi müzakirələrdə iştiraka cəlb etməkdir.

Məsələn: götürək oxu prosesini. Oxunun təlimi zamanı motivasiyanın rolunu danmaq olmaz. Belə ki, metodiki ədəbiyyatda təkcə oxu vərdişləri ilə bağlı altı "Cs" formullu motivasiya növləri qeyd edilir.

Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Seçim imkanı (choice);
2. Həvəsləndirmə (challenge);
3. Nəzarət (control);
4. Əməkdaşlıq (collaboration);
5. Məna sintezi (Constructing meaning);
6. Nəticələr (consequences).

Xarici dildə oxu prosesi və təşkili ilə bağlı motivasiya məsələləri hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində dayanan ən ümdə problemlərdən biri olmuşdur. Bu mənada bu gün də öz aktuallığını itirmir.

Motivasiyanın oxu vərdişlərinin mənimsənməsində xüsusi yeri olan doqquz koqnitiv komponenti vardır ki, onlar aşağıdakılardır:

1. Cəldlik (fluency);
2. Lüğət (vocabulary);
3. Elmi dünyagörüş (world knowledge);
4. Motivasiya (motivation);
5. Məqsədlərin və hədəflərin müəyyənləşməsi (purposes, goals);
6. Koqnitiv və meta-koqnitiv strategiyalar (cognitive and meta-cognitive strategies);
7. Dil bilikləri (linguistic knowledge);
8. Diskursa dair biliklərin formalaşdırılması (discourse knowledge);
9. Mətnin özündə ehtiva etdiyi məlumatlara inteqrasiya (integrating non-print information with text).

Qeyd etməliyik ki, oxu şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində, lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində də mühüm rola malkdir. Bu zaman tələbələrin canlı dillə tanışlığı imkan verir ki, onlar öz qəhrəmanları, tanış olduqları hadisələr barədə rəy və təkliflərini söyləsinlər. Əlbəttə ki, burada iş mətnin tutumundan və tələbələrin motivasiyasından birbaşa asılı olur. Burada mütləq mətn öncəsi iş vacib hesab olunur. Bu zaman dil öyrənənlər öz təcrübələrindən də istifadə edə bilərlər. Dərsin sonunda iştirakçılar əsərin I fəslini oxuyurlar. Belə ki, qabaqcadan müəyyənləşdirmə (prediction), illustrasiya və başlıqlarla assosiasiya, suallara cavab, tapşırıqların yerinə yetirilməsi və motivəedici suallar buraya aid edilə bilər. Artıq mətnlə işə başlarkən tələbələr plan qurmalı, cümlələri məntiqi cəhətdən qruplaşdırmağı bacarmalı, suallara cavab verməli, personajların portretini sözlə cızmağı bacarmalıdırlar. Bununla bərabər, leksik-qrammatik tapşırıqların yerinə yetirilməsində maraqlı olmalıdırlar. Mətnlə bağlı motivasiyaedici suallardan bəhs edərkən"QARs" strategiyasının adını çəkmək olar. Bu termin "Sual -cavab Əlaqələri"(Question–Answer Relationships (QARs)) adlanır.

Oxunun təlimi zamanı dörd motivasiyaedici strategiya ön planda dayanır.

"Question-Answer Relationships" adlı başlığa aşağıdakıları daxil etmək olar:

1. Həmin an (Right there);

2.Düşün və araşdır (Think and search);
3. Müəllif və siz (Author and you);
4. Mən (On my own).

"Elaborative interrogation" adlanan strategiya tələbələrə motivasiyaedici təsir göstərməkdə əla vasitə hesab olunur. Bu baxımdan "why" tipli suallar da tələbələr üçün daha motivasiyaedici, faydalı və öyrədicidir.

Beləliklə, aydın olur ki, mətnlər üzərində aparılan müxtəlif motivasiyaedici əməliyyatlar tələbələr tərəfindən həm maraqla qarşılanır, həm də onlarda həvəs oyadır.

Ədəbiyyat

1. Гурчив П.Б. Основы обучения устной речи на языковых факультетах. Часть 2. Владимир: 1974
2. Дистервег Ф.А. Дидактика: Учебное пособие. М.: Наука, 2005
3. Clarke D.F. 1989. Material adaptation: Why leave it all to the teacher? // ELT Journal, № 43, 2, pp.133-141
4. Cole R.A. and D.M. Williams. Pupil responses to teacher questions // Cognitive Level, length and syntax. Educational Leadership, 1973, № 31, pp. 142-145

Y.Aliyeva

The role of motivation in teaching of languages

Summary

The article deals with the **comparative analyses of traditional and student –centred ways of ELT.** Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication.

The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching languages should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The author tries to detect and describe the ways on this problem. The whole process of teaching speech should be goal-oriented systematic. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.The article deals with the developing communicative competence in language faculties and working out effective ways of listening skills.Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. The article is devoted to the mass media in modern methodology. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role in Linguistics. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. It will make the process of teaching oral speech more effective. This article deals with the teaching in linguistics. The author emphasizes the role of it, referring to the works of scientist that have been researched in this field of linguistics. She emphasizes that since its emergence. This caught the attention of linguistics and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the communication process clearly and use

the language more competently. The analysis shows that the components are interrelated. They are interact and complement each other in the process of speech continuum.

Key words: education, oral speech,context, language

Я.Алиева

Роль мотивации на преподавании языках

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу о сопостовительному анализу к традиционные и современные методы на преподавании иностранного языка. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Основной целью Государственной программы является формирование единой обшенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образовании. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению еффективности данного процесса. Одной из основных целей изучения языка является обладение умением эффективно общаться на изучаемом языке. В данной статье рассматриваются вопросы обучения устной речи на английском языке в условиях языкового вуза. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке.В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль упражнении. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Основной целью Государственной программы является формирование единой обшенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образовании. Одной из основных целей изучения языка является обладение умением эффективно общаться на изучаемом языке. Анализ показывает, что эти компоненты взаимосвязаны. Они в процессе формирования реча взаимодействуют и дополняют друг друга.

Ключевые слова: образование, устная речь, контекст, язык

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 19.06.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ELNARƏ HASANQULİYEVA
ADU
Təbriz küç81
ehasanquliyeva@mail.ru

İNGILIS DİLINDƏ FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTUR-TEMATİK TƏSNIFI VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI.

Xülasə

İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin struktur-tematik təsnifi və onların Azərbaycan dilində qarşılığı.

Məqalədə ingilis dilində frazeoloji birləşmələrin struktur-tematik təsnifi və onların Azərbaycan dilində qarşılığından bəhs edilir.

Atalar sözləri, zərb-məsəllər və idiomlar həyatın müxtəlif sahələrinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlam, xalq düşüncəsinin qısa, dolğun və mənalı bir şəkildə ifadəsidir. Onlar istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də adi danışıq dilində fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan ən münasib vasitədir. Əsrlər boyu xalqın süzgəcindən keçmiş xalqın hikmətli sözlərinin daşıyıcısı olan atalar sözləri və zərb-məsəllər yığcam, obrazlı, dərin mənalı və tutarlı nitq məhsuludur. Onlar xalqların obrazlı təfəkkürünün məhsulu olmaqla, onun milli ruhunu təcəssüm edir. Məna dərinliyi, forma dolğunluğu belə ifadələrin başlıca xüsusiyyətidir.

Kommunikativ frazeoloji vahidlərə atalar sözləri və deyimlər daxildir. Məlum olduğu kimi atalar sözləri və deyimlərdə hər bir millətin düşüncə tərzi, həyatı, milli xüsusiyyətləri, adət ənənələri əks olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin əksər hissəsi ümumxalq dilinin məhsuludur və xalq tərəfindən yaradılmışdır. Odur ki, onların izləri folklora, xalq deyimlərinə, dialekt və ləhcələrə gedib çıxır. İngilis dilində atalar sözləri və zərb-məsəllərin çox az hissəsi mənaca və ya strukturca dəyişdirilərək dil vahidi səviyyəsinə salınmışdır və onlar dilin frazeoloji sisteminin zənginləşməsində əsas mənbə rolunu oynayırlar. Hər dövr, hər nəsil üçün onların təlim-tərbiyəsində olduqca mühüm rol oynayan atalar sözləri və zərb-məsəllər və müdrik kəlamlar həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində çox zəngindir. Lakin onu da qeyd etmədən keçmək olmaz ki, bu Azərbaycan dili üçün daha xarakterikdir. Atalar sözlərində xalqın öz mənəvi aləmi, milliliyi, tarixi, elmə, təhsilə, əməyə münasibəti əks olunur və onları kitablarda yığılan ağıl, zəka da adlandırmaq olar.Xalqın təfəkkür tarixinin inkişaf mərhələlərində ilk fəlsəfi görüşlərin inkişaf pilləsini müəyyənləşdirmək, ictimai şüurun forması kimi bədii və estetik təfəkkür arasında üzvi bağlılığın olduğunu aydınlaşdırmaq üçün atalar sözü və zərb məsəllərə müraciət etmək lazımdır. Atalar sözü və zərb məsəllərin nitq ilə xüsusi əlaqəsi nəzərə alınmasa, onları bəzən başa düşmək, çətinlik törədir. Onlardakı mühakimələr nə qədər maraqlı görünsə də, o qədər də həyatın bir çox hadisə və şəraitini semantik cəhətdən daha da gücləndirir. Bir sözlə xalqın aynası kimi orada öz əksini tapır.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, kontekst, komperativ frazeoloji vahidlər, nominativ frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və zərb məsəllər.

Frazeoloji vahidləri təsnif etmək üçün ən qədim və ənənəvi prinsiplərdən biri onların həqiqi, əsl mənalarına əsaslanır. Bu prinsipi tematik xüsusiyyət adlandırırlar. Bu prinsip əsasən qərb dilçilik ədəbiyyatlarında geniş istifadə olunur və onlar (Qərb dilçiləri) bu prinsipə görə idiomları öz həqiqi mənalarına görə qruplaşdırırdılar. Məlum olduğu kimi, idiomların mənbələri insan fəaliyyətinin, həyatının müxtəlif sahələrinə və təbiət hadisələrinə aid ola bilir.

N.N.Amosova frazeoloji vahidlərin təsnifinə kontekstoloji cəhətdən yanaşır. O, frazeoloji vahidləri daimi kontekstli vahidlər kimi müəyyənləşdirir. Daimi kontekst müəyyən leksik elementin özünəməxsus və dəyişməz uzlaşması, onlar arasındakı semantik əlaqə ilə xarakterizə olunan kontekst kimi müəyyən olunur. N.N.Amosova daimi kontekstli vahidləri frazemlərə və idiomlara bölür. O, göstərir ki, frazemlər ikilidir, tərkib hissələrindən birinin frazeoloji cəhətdən bağlı mənası var; digər tərkib hissəsi isə müəyyənedici kontekst rolunda çıxış edir. Məsələn, *small hours, small change* və s. İdiomlarda isə hər bir elementin mənası ya zəifləyə, ya tamamilə itə bilər, ya da yeni məna bütöv vasitəsilə qurula bilər. Məsələn, *in the nick of time (dəqiq vaxtda*) [6, 186].

N.N.Amosovaya görə, frazeoloji vahidləri müəyyən edilmiş ünsiyyətdəki funksiyalarına görə dörd sinfə bölmək olar. Bu təsnifat əsasında frazeoloji birləşmələri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar.

1. Nominativ frazeoloji vahidlər – söz birləşmələri ilə təqdim olunur: *cut and run, draw the line* və s.

Nominativ frazeoloji vahidlərə həmçinin tərkibində yalnız bir tam mənalı söz olan söz qrupları aiddir: *at large (azadlıqda, ipdən açılmış); in hand (tabelikdə); in the soup (çətin vəziyyətdə); in the altogether (çılpaq, tamamilə açıq-aydın); on the rocks (çətin vəziyyətdə); at a time (o dəqiqə); to go on (davam etmək); to look for (axtarmaq)* və s.

Birinci qrupa həmçinin komparativ frazeoloji vahidlər və predikativ ifadələr də daxildir *(as) large as life - canlı kimi; (as) red as a turkey-cock - xoruz kimi qırmızı; see how the cat jumps - işlər necə olur; (as) good as ever - daha yaxşı; too clever by half - daha çoxağıllanmaq; (as) many as - daha çox; as dead as a duck - cansız (həyat izi olmayan); as dark as when - əvvəlki kimi qaranlıq; as much as possible - mümkün olan qədər; as good as she - onun kimi mehriban; as better than - daha yaxşı* və s.

2. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlərin bir qismi qrammatik cəhətdən bitmiş bir fikri ifadə etdirir və cümləyə oxşayır. Tədqiqatçılar belə konstruksiyaları müxtəlif cür adlandırırlar. Məsələn: Hüseyn Bayramov onları frazeoloji cümlələr [1, 121], N.N.Amosova predikativ quruluşlu vahidlər [6, 135], A.V.Kunin isə predikativ frazeologizmlər və ya kommunikativ frazeoloji birləşmələr adlandırırdı [8, 30].

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin müəlliflərin əksəriyyəti belə vahidlərin sırasında əsasən atalar sözü və məsəlləri nəzərdə tutmuşdular. Odur ki, H.Bayramov və A.Kuninin yanaşmaları daha məqsədəuyğundur. Bunu onunla izah etmək olar ki, nəqli intonasiya ilə deyilən belə konstruksiyaların bəziləri məzmunla əlaqədar olaraq sual sözlərinin artırılması ilə və nida işarələri ilə cümləyə ekvivalent kimi işlədilir.

Belə frazeoloji cümlələri adətən üç qrupa ayırmaq olar:

1) Frazeoloji nəqli cümlələr;

2) Frazeoloji sual cümlələri;

3) Frazeoloji nida cümlələri.

1. Frazeoloji nəqli cümlələri digər cümlələrdən fərqləndirən cəhət odur ki, belə cümlələrdə ifadə edilən fikir məzmununa görə bu və ya digər şəxsə aid olsa da, həmin şəxsi bildirən söz frazeoloji cümlə daxilində müstəqil cümlə kimi çıxış etmir və ya şəxssiz cümlələr şəklində özünü göstərə bilir [1, 122].

Məsələn, Azərbaycan dilində:

xoşu gəlmək, acığı gəlmək; yazığı gəlmək.

Onun hərəkətləri mənim heç də xoşuma gəlmirdi (M.S.Ordubadi).

Mən gülümsədim, həm də ondan acığım gəldi (M.S.Ordubadi).

İngilis dilində:

I am not every Tom, Dick and Harry. – Mən hər yoldan ötən deyiləm.

But she would pick up with everybody, of course. He would have to make himself agreeable to Tom, Dick and Harry (The Silver Spoon p.III Ch. XI p. 237).

Və ya unless I'm a Dutchman – lənətə gəlim ki (işdir olmasa onda…).

It's a complete fiasco thank God! "Then we've won" said Fleur. "Unless I'm a Dutchman", answered Soames. "I'm not sure", muttered Michael (The Silver Spoon p.III Ch. VIII).

2. Frazeoloji sual cümlələri adətən iki cür ifadə olunur; cavab almaq məqsədilə işlədilən və ritorik səciyyə daşıyan sual cümlələri.

Cavab almaq məqsədilə işlədilən frazeoloji sual cümlə növü qeyri-ritorik; ritorik səciyyə daşıyan frazeoloji sual cümləsi isə ritorik frazeoloji sual cümləsi adlandırılır [1, 139].

Qeyri-ritorik frazeoloji sual cümlələri dilimizdə sayca elə də çox deyildir. Bəlkə də elə ona görə də bu məsələ dilçiliyimizdə çox tədqiq olunmamışdır. Azərbaycan dilində ən geniş yayılan qeyri-ritorik frazeoloji sual cümləsi aşağıdakıdır:

Nə var, nə yox?

Ə, İmransan? Xoş gördük bala. Otur görək nə var, nə yox? (İ.Şıxlı)

İngilis dilində nəzər salaq:

"Oh! Bobbish, thanks! I just wanted to ask you: Must I take these screws of old George Forsyte's? They're dashed bad". "Gift horse in the mouth"? said Soames.

Yaxşı təşəkkür edirəm. Səndən bir şey soruşmaq istəyirəm. Mən bu qoca Corcun alətini götürməliyəm. O, çox köhnəlib: "Bəy verən atın dişinə baxaq?" deyə Soms dilləndi.

Və ya: By trick of eyes, and hair, by her walk, by the sound of her voice – Thing her cap over the windmill? Not she!

Gözləri ilə aldanmaq, onun saçı, yerişi, səsinin məlahəti ilə aldanmaq. Onu məhv etmək? Təkcə o yox.

Belə cümlələrdə işlədilən suallar əslində cavab tələb etmir. Nəticə çıxarmağı tövsiyə edir.

Ritorik frazeoloji cümlələr qrammatik sual cümlələrinə oxşayır, ancaq belə suallar bir işin başqası tərəfindən yerinə yetirilməsini ritorik şəkildə ifadə etmək üçün III şəxsin təkində işlədilir. Buna misal olaraq, xüsusilə şifahi nitqdə olan: Kimin ağzı nədi?; Kimə nə borcdur?; Kimin nə işinə qalıb; Kimin nə dərdinə; Hansı yuvanın quşusan və s.

Kərbalayi Heydər zor adam idi.

Naçalnikin ağzı nədir, onun sözünə baxmasın (Qaçaq Nəbi dastanı).

Hacı Baxşəli – Kefim nə istər yazdırram, kefim istəməz yazdırmaram. Sənə nə borcdur!

İngilis dilində:

(then) what is the mystery of secret? – nə isə gizli bir şey var?

"You're a relation – by blood as well as marriage, aren't you?" "Yes" "Then what's the skeleton? I'll certainly come. Only – she has so many friends (The White Monkey p.II Ch. III).

The kettle and the pot – Öz gözündə tiri qoyub, başqasında çör-çöp axtarırsan!

Soames was silent, feeling vaguely that he had been near the proverb. "The kettle and the pot" – What was the use, indeed, of going anywhere unless you wanted something? It was one of the cardinal principles of life (Swan Song p.III Ch VII).

3. Nominativ-kommunikativ səciyyə daşıyan frazeoloji nida cümlələri özlərində nida söz qruplarını birləşdirir. My aunt (my hat) – belə-belə işlər, işə bir bax; that's the spirit - əhsən, özüdür ki, var; By heaven! – Sən Allah; Good God – İlahi; The Holy Ghost – Müqəddəs Ruh; Great Scott – Rəhm edin!; My hat – Mərhəmətli Tanrı, mənim Allahım, Rəbbim!; No jolly fear! – Rəhm et Allahım!; My gum! – Mənim Tanrım!, İlahi, mənim Allahım.

"I should be interested to know how you would have handled a situation if you had been on the Board. It is extremely easy to condemn other people! Hear, hear! said Michael, astanished – at his own voice! (Doğrudur, özüdür ki, var) (The White Monkey p.III Ch. XIII).

On his shadowy face was nothing quite so spirited as a sneer but he fazed about him, and seemed to say: My, hat! (Mərhəmətli Tanrı) (The Silver Spoon p.II Ch VIII).

"Not a bit; jolly good short. The vice of our lot is, they say it pretty well. But they have nothing to say. They won't date". Won't they? My gum! (Mənim Allahım!) (The White Monkey p.I Ch.II).

"By heaven! Those people, I'll - ! Well, that ends it!

Marjorie, I shall send our engagement to the papers tomorrow" (Tək Allah) (The Silver Spoon p.II Ch. XI).

Sir James Foskisson moved in his chair, and the pupils of his light – blue eyes became as pin-points. He nodded almost imperceptibly three times, precisely as if he had seen the Holy Ghost! (Müqəddəs Ruh) (The Silver Spoon p.III Ch. I).

Swain came last. On his shadowy face was nothing quite so spirited as a sneer; but the gazed about him, and seemed to say; "My hat!" (Mərhəmətli Tanrı. İlahi) (The Silver Spoon p.II Ch. VII).

Azərbaycan dilində də bu qəbildən olan cümlələr adətən təəccüb, razılıq və ya narazılıq bildirir. Məsələn:

Əşi qoyurlar ki, adam bir şirin yuxu yata!

Eh! Kim kimədir! ("Kirpi" jurnalı).

V.V.Vinoqradov nominativ məna kəsb etməyən və yalnız frazeoloji vahid daxilində işlədilən sözlərin mənasını müəyyənləşdirmək üçün bunların müvafiq sinonimləri ilə əvəz etmək fikrini irəli sürür. Və belə sözlər sırasında yalnız dilin özünəməxsus və vaxtilə həmin dildə leksik vahid kimi mövcud olan sözləri nəzərdə tutur [7, 282-288].

Azərbaycan dilində bu qəbildən olan sözlərin iştirakı ilə mövcud olan frazeoloji vahidlərin cüzi qismi belə səciyyə daşıyır. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində bu tip sözlər təəccüb, razılıq və ya narazılıq bildirir. Məsələn,

Əşi, qoyurlar ki, adam bir şirin yuxu yata! (İ.Şıxlı)

Eh! Kim kimədir! Onun işindən şeytan baş açmaz ("Kirpi" jurnalı).

Kommunikativ frazeoloji vahidlərə atalar sözləri və deyimlər daxildir. Məlum olduğu kimi atalar sözləri və deyimlərdə hər bir millətin düşüncə tərzi, həyatı, milli xüsusiyyətləri, adət ənənələri əks olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin əksər hissəsi ümumxalq dilinin məhsuludur və xalq tərəfindən yaradılmışdır. Odur ki, onların izləri folklora, xalq deyimlərinə, dialekt və ləhcələrə gedib çıxır.

Yazılı abidələrdən biri də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanıdır. Əsərdə atalar sözü və zərb-məsəllərin miqdarı son dərəcə çoxolduğu üçün onu bir növ atalar sözü lüğəti də adlandırmaq olar. Düzdür onların çoxu artıq dildə işlənmir, lakin bəziləri indi də dilimizdə çox işləkdir və xüsusi səciyyə daşıyır.

Məsələn,

Çıxan can geri dönməz.

Yad oğulu saxlamaqla oğul olmaz.

Əski pambıq bez olmaz, qarı düşmən dost olmaz.

Xalqın təfəkkür tarixinin inkişaf mərhələlərində ilk fəlsəfi görüşlərin inkişaf pilləsini müəyyənləşdirmək, ictimai şüurun forması kimi bədii və estetik təfəkkür arasında üzvi bağlılığın olduğunu aydınlaşdırmaq üçün atalar sözü və zərb məsəllərə müraciət etmək lazımdır.

Atalar sözü və zərb məsəllərin nitq ilə xüsusi əlaqəsi nəzərə alınmasa, onları bəzən başa düşmək, çətinlik törədir. Onlardakı mühakimələrin nə qədər maraqlı görünsə də, o qədər də həyatın bir çox hadisə və şəraitinə semantik cəhətdən daha da gücləndirir. Bir sözlə xalqın aynası kimi orada öz əksini tapır. Bu ifadələrin məcmuna aşağıdakı əlamətlər aid edilə bilər [1, 144].

1) Emosional-ekspressiv mənaya qarşı müxtəlif münasibətdə ola bilər.

2) Tərkibindəki ayrı-ayrı ifadələr, dilin leksik sistemində yeni keyfiyyət daşıyıcısına çevrilir.

3) Dilin modelinə xas səciyyə qəbul edir.

4) Semantik məzmun ilə qrammatik strukturu arasında asılılıq yaranır.
5) Sözlərin sırası sabit qalır.
6) Sözlərin tərkibində bəzən sinonimlərlə əvəzlənmə müşahidə olunur.
7) Atalar sözü və zər məsəllər başqa dilin deyil məhz milli dilin xüsusiyyətlərinə malikdir.
8) Atalar sözü və zərb məsəlləri cümləyə ekvivalent ola bilər [4, 61-62]. Məsələn,

Dilinə görə dilçəyi də var.
Harda aşdır orda baş.
Uşağı buyur dalınca yüyür.
Getmə gözümdən gedərəm özümdən.

Atalar sözləri, zərb-məsəllər və idiomlar həyatın müxtəlif sahələrinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlam, xalq düşüncəsinin qısa, dolğun və mənalı bir şəkildə ifadəsidir. Onlar istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də adi danışıq dilində fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan ən münasib vasitədir. Əsrlər boyu xalqın süzgəcindən keçmiş xalqın hikmətli sözlərinin daşıyıcısı olan atalar sözləri və zərb-məsəllər yığcam, obrazlı, dərin mənalı və tutarlı nitq məhsuludur. Onlar xalqların obrazlı təfəkkürünün məhsulu olmaqla, onun milli ruhunu təcəssüm edir. Məna dərinliyi, forma dolğunluğu belə ifadələrin başlıca xüsusiyyətidir. Bu cəhət həm İngilis, həm də Azərbaycan dillərində özünü aydın göstərir. Buna baxmayaraq qeyd etmək lazımdır ki, hər iki dildə atalar sözləri, zərb-məsəllərin işlənmə məqsədi eyni olsa da, hər birinin özünəməxsus leksik-qrammatik quruluşu olduğundan bəzi fərqlər istər-istəməz aydın şəkildə özünü biruzə verir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, ingilis və Azərbaycan dillərindəki atalar sözlərini və deyimlərin bəzi oxşar və fərqli cəhətlərini nəzərə alaraq, aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür:

– birinci qrupa həm məna, obraz, həm də leksik tərkib baxımından hər iki dildə tam eyniyyət təşkil edən atalar sözləri.

Məsələn: When the cats is away the mice will play – Pişik uzaqda olanda, siçan kef edər; A cat has nine lives – Pişiyin doqquz canı var.

– ikinci qrupa obraz və leksik tərkib baxımından bir-birindən qismən, yaxud tamamilə fərqlənən, lakin mənaca uyğun atalar sözləri və deyimlər daxildir.

Məsələn: A bird in the hand is worth two in the bush – Soğan olsun, nağd olsun; The pot calls the kettle black – Öz gözündə tiri qoyub, başqasında çör-çöp axtarma; Let sleeping dogs lie – Səs salma, yatanlar oyanar və s.

– üçüncü qrupa isə yalnız ingilis dilinə xas olan, Azərbaycan dilində müvafiq, tam qarşılığı olmayan atalar sözləri və deyimlər daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, onların ola bilsin ki, cümlə formasında ekvivalentlərini tapmaq mümkündür.

Məsələn: I'm a Dutchman if – Onda lənətə gəlim ki; Cry for the moon – Əlçatmaz nəyisə arzulamaq; Youth's a stuff – Tezliklə gənclik sona çatacaq (Bu gözəllik sənə qalmaz) və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu qəbildən olan deyimlər və atalar sözlərinin ekvivalentləri, ya qismən, ya da tam qarşılığı Azərbaycan ədəbiyyatında, filmlərdə geniş işlənmişdir.

Məsələn: Teach your grandmother to suck eggs – Ay uşaq böyüyünə öyüd ver ("Böyük dayaq" filmi); Let sleeping dogs lie – Səs salma, yatanlar oyanar qoy hələ yatsın! (M.Ə.Sabir); To eat humble pie – Ağzının payını almaq (O olmasın, bu olsun) və s.

Hər dövr, hər nəsil üçün onların təlim-tərbiyəsində olduqca mühüm rol oynayan atalar sözləri və zərb-məsəllər və müdrik kəlamlar həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində çox zəngindir. Lakin onu da qeyd etmədən keçmək olmaz ki, bu Azərbaycan dili üçün daha xarakterikdir.

Atalar sözlərində xalqın öz mənəvi aləmi, milliliyi, tarixi, elmə, təhsilə, əməyə münasibəti əks olunur və onları kitablarda yığılan ağıl, zəka da adlandırmaq olar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, atalar sözləri böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən dastanlarımızda xüsusi yer tutur. Məsələn, "Dədə-Qorqud" dastanında istifadə olunan atalar sözləri və məsəllər tərbiyə, əmək, yoldaşlıq və vətənpərvərlik kimi əxlaqi dəyərləri özündə cəmləşdirir.

Məsələn: "Əski pambıq bez olmaz", "At işlər, ər öyünər, Baba malından nə fayda, başda dövlət olmasa".

İngilis dilindəki atalar sözlərinə gəldikdə isə, qeyd etmək etmək doğru olardı ki, ingilis dilində işlənən atalar sözləri ya mənaca öyüd, əxlaq, ibrət, tərbiyə xarakterli, ya da predikativ səciyyəli olurlar. Predikativ səciyyəli atalar sözləri və məsəllər sözün ekvivalenti olur və belə cümlələrdə bir cümlə üzvü olur.

Məsələn: A pretty pair of shoes again! – Köhə palan içi tökmə!; Fresh for the morrow – gecənin xeyrindən gündüzün şəri yaxşıdır.

C.Qolsuorsinin araşdırdığımız "The White Monkey", "The Silver Spoon" və "Swan Song" əsərlərində işlədilmiş kommunikativ frazeoloji birləşmələrə nəzər salaq:

a bit of all tight - barmağını yalayarsan

Well, Vic? This jelly's a bit of all tight (The White Monkey, P.I, Ch.VIII).

cut one's coat according to one'scloth - ayağını yorğanına görə uzatmaq

Fleur-so for as he, knew-cut coat according to her cloth (The White Monkey, P.I, Ch.VI).

a fine (pretty) kettle of fish - yaxşı işdir, vallah! "İşə düşmədik".

When she had gone Soames reached for the letter A pretty kettle of fish" he muttered (The White Monkey, P.III, Ch.VIII).

be born with a silver spoon in one's mouth - göydən zənbillə düşmək

She was born with a silver Spoon in her mouth. She thinks she can do what she likes (The Silver Spoon, P.I, Ch.IX).

to be in a stew - iynə üstündə oturmaq.

I never was more glad to get rid of a book! I've been in a continual stew for fear of being overseen with it! (The Silver Spoon, P.II, Ch.V).

Dance (pipe) to somebody's tune - kiminsə çaldığı ilə oynamaq.

The French – he had always mistrusted them… Their papers, he noticed, never lost a chance of having a dab at English policy, seemed to think they could always call the tune for England to pipe it (The White Monkey, P.II, Ch.I).

tell it to the marines! - İnanan daşa dönsün.

The climate's all right when it isn't too dry or too wet-it suits my wife fine, but, sir when they talk about making your fortune all I can say is it to the Marines (The Silver Spoon, P.II, Ch.IV).

Nümunələrdən də göründüyü kimi, frazeoloji vahidlərin bir hissəsi komponentlərinin sintaktik əlaqəsinə görə rəngarəngdir və bu qəbildən olan birləşmələri ya iki və daha artıq sözdən ibarət olanlar, ya da cümlə kimi formalaşan qruplara ayırmaq mümkündür.

Ədəbiyyat:

1.Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1970.
3. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur- semantik xüsusiyyətləri.Bakı, Nurlan, 2004, 192 s.
4. Əlizadə Z.Ə. Azərbaycan atalar sözləri və zərb məsələlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: ADU, 1980, 108 s.
5.Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili.
6. Амосова Н.Н. «Основы английской фразеологии». Ленинград: Наука, 1963,

321 c.
7.Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. А.А. Шахматов, 1864-1920: Сборник статей и материалов. М.:-Л.: Издательство АН.СССР, 1947, 474 с.
8. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Учебник для институтов иностранного языка. 2-ое издание. М.: Высшая школа, 1996, 336 с.
9. English Russian phraseological dictionary. M. 1967, 738 p.
10 John Galsworthy. “A modern Comedy.” Book 1.“The White Monkey”. L.: Fredonia Books, 1976, 344 p.
11. John Galsworthy. “A modern Comedy.” Book 2.“The Silver Spoon”. M.: Progress Publishers, 1976, 332 p.
12. John Galsworthy. “A modern Comedy”. Book 3.“The Swan Song”. M.: Progress Publishers, 1976, 372 p.1978, s. 176.

Е.Гасангулиева

Структурно-тематическая классификация фразеологические единицы на английском языке и их соответствие на азербайджанском языке

Резюме

В статье рассматривается структурно-тематическая классификация фразеологических единиц на английском языке и их перевод на азербайджанский язык.

Фразеологических единиц,и идиомы являются кратким, всеобъемлющим и значимым выражением мыслей людей в коротких фразах в различных аспектах жизни. Они являются наиболее подходящим инструментом, используемым для обоснования идеи художественной литературы и обычной речи. Пословицы и идиомы - это компактные, образные, глубокие и последовательные фразы, были носителями мудрости людей, которые прошли через века. Они представляют национальный дух людей. Глубина смысла, полнота формы - главная особенность таких выражений. Слова и понятия общения широко распространены в народных разговорах. Как известно, слова и фразы каждой нации отражают образ мышления, быт, национальные особенности, традиции. Следует отметить, что следы большинство фразеологических соединений попадают в фольклору. В английском языке очень мало слов и фраз были переведены в осмысленную или структурную форму и являются основным источником обогащения фразеологической системы языка. Каждое поколение играет очень важную роль в образовании поговорки. Слова, фразы и пословицы очень богаты как на английском, так и на азербайджанском языках. Но следует отметить, что это более характерно для азербайджанского языка. Коммуникативные единицы отражают отношение людей к их духовному миру, национальности, истории, науке, образованию, труду и могут быть названы разумом. Чтобы определить этап развития первых философских встреч на этапах развития мышления народов , необходимо понять слова и фразы, которые дают понять, что существует органический стереотип художественного и эклектического мышления как средства общественного сознания.

Ключевые слова: фразеологические единицы, контекст, компаративные фразеологические единицы, номинативные фразеологические единицы, пословицы и поговорки.

E.Qasanquliyeva

Structural-thematic classification of phraseological units in English and their correspondence in the Azerbaijani language

Summary

The article deals with the structural-thematic classification of phraseological units in English and their correspondence into Azerbaijani.

Phraseological units, and idioms are a brief, comprehensive and meaningful expression of people's thoughts in short phrases in various aspects of life. They are the most appropriate tool used to substantiate the idea of fiction and ordinary speech. Proverbs and idioms are compact, imaginative, deep and consistent phrases. They were the bearers of the wisdom of people who passed through the centuries. They represent the national spirit of the people.

The depth of meaning, the fullness of the form is the main feature of such expressions. Words and concepts of communication are widespread in popular conversations. As you know, the words and phrases of each nation reflect the way of thinking, life, national characteristics and traditions. It should be noted that traces most of the phraseological compounds fall into folklore. In English, very few words and phrases have been translated into meaningful or structural form and are the main source of enrichment of the phraseological system of the language.

Colloquial language plays a very important role in the formation of proverbs and sayings. Words, phrases and proverbs are very rich in both English and Azerbaijani languages. But it should be noted that this is more characteristic not only in speech but also in plays. Phraseological units reflect the attitude of people to their spiritual world, nationality, history, science, education.

Key words: phraseological units, contex, comparative phraseological units, nominative phraseological units, proverbs and sayings.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 19.06.2019
Filologiya elmləri doktoru, professor Məsməxanım Qazıyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

TƏNZİLƏ RÜSTƏMXANLI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail:azeriturk@mail.ru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA İSTİQLAL DÜŞÜNCƏSİNİN FORMALAŞMASINDA CƏNUB MÖVZUSU VƏ BÜTÖV AZƏRBAYCAN İDEYASININ TƏSİRİ

Xülasə:

Azərbaycanın ədib və yazıçıları, mütəfəkkir və filosofları, ruhani və ağsaqqalları millətin istiqlalında hamısı eyni fikri, eyni yolu dəstəkləmir, məqsəd eyni olsa da, onlar fərqli ideya və məfkurə istiqamətləri ətrafında birləşir, fərqli fəaliyyət proqramları təklif edir, elmi traktatlarda, bədii-publisistik əsərlərdə onu fərqli janr və üsullarla ictimaiyyətə çatdırmağa çalışırdılar.

Bu siyasi-ideoloji düşüncədə, bədii-estetik yanaşmada çoxvariantlılığa, çoxcərəyanlılığa, necə deyərlər, klassik plüralizmə və fikir müxtəlifliyinə gətirib çıxarır, maarifçiliyin tənqidi realizmlə, tənqidi realizmin romantizmlə çulğaşaraq ədəbiyyatda, sənətdə istiqlal ideyasının çoxobrazlılığını, çoxqatlılığını yaradırdı. İstiqlala uzanan siyasi yolların çoxşaxəliliyi bədii inikasın həm formasında, həm də məzmununda özünü göstərirdi.

XIX əsrdə demək olar ki, ölkənin bütün bölgələrində bir-birinin ardınca ədəbi məclislər yaranmış, onlar arasında sıx əlaqələr olmuş, bəzən eyni şəxs iki və daha çox məclisin üzvü olmuşdur. XIX əsrin iyirminci illərindən formalaşmağa başlayan milli düşüncə axtarışları ilə məşğul olan ədiblər son dərəcə mürəkkəb, ziddiyyətli, enişli-yoxuşlu yol keçməklə, nəhayət, həmin əsrin sonunda və XX əsrin başlanğıcında türk düşüncəsinə, türk təfəkküründə gəlib çıxa bilmişlər.

Açar sözlər: *tarixi şərait, bütöv Azərbaycan ideyası, istiqlal düşüncəsi, vətənpərvərlik, milli ruh, cənub mövzusu, milli ideologiya.*

Giriş. Azərbaycanın milli istiqlal savaşı, xalqın müstəqil dövlətə nail olmaq uğrunda mücadiləsi heç vaxt yarımplanda, yəni imperiyaların coğrafi bölgüdən daha çox ideya, mənəviyyat və milli mənlik şüurunu parçalamağı nəzərdə tutan siyasi-ideoloji yarımmüstəvilərdə – Şimal və Cənub adlanan coğrafi məkanlarda fərqli şəkildə və məzmunda təzahür etməmişdir. Qədim ənənələrini yaşadan Azərbaycan xalqı ən mürəkkəb ictimai-siyasi, hüquqi-ideoloji basqı şəraitində belə öz dilini, dinini, adətini, bütövlükdə mənəvi dəyərlər sistemini qorumaqla yanaşı, həm də bu dəyərlər sistemi üzərində bərqərar olmuş milli-azadlıq ideyasını, müstəqillik və özgürlük ehtirasını, dövlətçilik idealını ruhunda və qanında yaşadıb, onun uğrunda hər dəfə ölməyə hazır olduğunu sübut etmişdir. Onu assimilyasiya etməyə yönəlmiş 200 illik rus və fars şovinizminin ehtimal etdiyi "böyük zaman faktoru" da, sonda nəinki milli-tarixi və mənəvi ənənəni millətə unutdura bilməmiş, əksinə hər iki sahildə insanların milli-mənəvi birlik və müqavimətini gücləndirmişdir. Heç bir sərhəd məftili, ordu, silah, hərbi texnika, aradan axan çaylar (hətta okeanlar olsaydı belə) və s. ikiyə bölünmüş bu xalqı bir-birindən ayıra, onları ruhən uzaqlaşdıra bilməmiş, əksinə sistem və rejimlər üzərindən uzanan mənəviyyat körpüsü ədəbiyyat, sənət, söz, səs adamlarının sayəsində daha da möhkəmlənmişdir. Həm SSRİ-dəki Stalin hakimiyyətinin, həm də İrandakı Pəhləvi rejiminin ən başlıca məqsədi bu xalqa öz kimliyini unutdurmaq - Sovet İttifaqında Midiya mənşəli, hibrid bir qeyri-türk etnos, İranda isə fars mənşəli "azərilər" adlı naməlum bir xalq yaratmaqla bu millətin milli-tarixi, milli-mənəvi bağlarını kəsmək, onları təkləmək olmuşdur. Ümumiyyətlə, türkə qarşı bu siyasət zaman-zaman aparılmış, necə deyərlər, onu parçalamaq tarixi dünyanın öz tarixi qədər

qədim olmuşdur. "Yaşar Qarayev yazır: "…"Daxili savaş" (içdən intriqa) hələ o vaxtdan türklərə qarşı fələyin qarğışı, qəzanın qəsdi və qərəzi olub, ya əcnəbinin əlində həmişə hazır saxladığı kəsərli silah? Hər halda "parçala və dalaşdır, hökm sür!" siyasətini türk əleyhinə Avropadan əvvəl Çin tətbiq elədi və böyük Hun səltənəti ikiyə ("Şimala və Cənuba") parçalandı. Lakin çox keçmədən həmin "parçalar"dan biri-Şimali hunlar Atillanın başçılığı ilə əvvəlkindən daha qüdrətli, daha möhtəşəm olan və qədim Romanın özündən bac alan səltənət kimi yenidən doğuldu" **(Qarayev 1996, s.73).**

Həqiqətdə də belədir. 1930-cu illərin ikinci yarısından başlanan bütün repressiv metodlara, ideoloji basqılara, ümumbəşəri bədii tərəqqini məlum məkanda sosializm realizmi adı ilə cilovlamağa, özündən əvvəlki bütün ədəbi irsi ideoloji müstəvidə "qara-ağ" prizmasından "saf-çürük" etməyə, ədəbiyyat nəzəriyyəsini vulqar sosioloji düşüncələrə tabe eləməyə yönəlmiş cəhdlərə baxmayaraq, xalq və onun istiqlal ideyasının bədii tərənnümçüsü olan Azərbaycan ədəbiyyatı bu amalların gerçəkləşməsinə doğru aparan milli birlik amacından imtina etməmiş, qeyd etdiyimiz illərdə belə, yəni sovet rejiminin həmin ən təhlükəli illərində, öz istiqlal ideyasını Cənub mövzusunda yazılan bədii nümunələrdə təcəssüm etdirmişdir. Məsələn, dövrün ən istedadlı şairi Səməd Vurğun 1935-ci ildə qələmə aldığı bir şeirində Təbriz gözəli xitabı ilə Cənubda yaşayan soydaşlarımıza müraciət edərək "Bilirəm ürəyin mənə bağlıdır" deyir və Arazın ayrı-ayrı sahilində ömür sürən, bir-birinə qovuşmaq haqqından məhrum olan eyni xalqın nağılvari məhəbbətindən danışaraq xəyalının Cənub üzərindən uçduğunu dilə gətirməklə, sanki, dəmir sərhədlərin xalq iradəsi, bütöv milli ruh qarşısında bir heç olduğuna işarə edirdi. "Bir ürəyin ikiyə parçalanmasından" kədərlənən şair Təbrizi "sıxlaşan dumanlar" içində gördüyündən kədərlənir, yoxsulluq üzündən ölən insanların faciəsini öz faciəsi kimi qəbul etdiyini bildirir və ideoloji nəzarəti üzərindən götürmək üçün yaşadığı cəmiyyətə yönəli eyhamlarını Təbriz obrazı üzərində cəmləyir. Ümumiyyətlə, Səməd Vurğun bu Ezop manerasından yaradıcılığında müəyyən hallarda istifadə etmiş və bu yolla zamanının fırtınalarından xilas ola bilmişdir. Məsələn, Y.Qarayev vaxtilə onun "Vaqif" pyesi haqqında yazırdı: "Nəzərə alsaq ki, "Vaqif" 1937-ci ildə yazılıb və 1938-ci ilin 5 oktyabrında tamaşaya qoyulub, onda burada təsvir olunan XVIII əsr hadisələrində 1937-ci ilə işaräni də tanımaq çətin olmaz" **(Qarayev 1996, s.488).** Və həqiqətən də Səməd Vurğun qeyd etdiyimiz şeirdə "Sizdə qış günüdür, bizdə bahardır" deyərək müəyyən həqiqətləri pərdələməyə çalışsa da, fəqət Cənubi Azərbaycan xalqının müasir həyatı ilə öz keçmiş həyatı arasındakı bənzəyişi ortaya qoymaqla müəyyən mətləblərə işarə edir, bir xalqı parçalayıb fərqli həyat və tale yaşamağa məcbur edənlərə - istər Şimalda, istər Cənubda olsun-öz etirazını bildirir və təsəvvür edin, 1935-ci ildə, yəni 1937-ci il fəlakətinə hazırlıq mərhələsində bir ürəyin "ikiyə parçalanmasına etiraz etməy"in nə qədər təhlükəli olduğu bəlli olduğu bir halda aşağıdakı misraları dilə gətirmək nə deməkdir:

Nədir bu həsrətin adı, ünvanı?
Baisin evində işıq yanmasın!
Ah, Araz, ah, Araz, vədimiz hanı?
Bir ürək ikiyə parçalanmasın.

Şair 1948-ci ildə qələmə aldığı "Körpünün həsrəti" şeirində körpünün adətən insanda vüsal, görüş, sevinc assosiasiya doğurduğunu, Xudafərinin isə, bunun əksinə olaraq, bir həsrət, hicran, ayrılıq, göz dağı olmasını önə çəkməklə dərin bədii təzad yaratmış, vətənin hər iki tərəfində insan haqlarının pozulduğunu, ümumiyyətlə, o zaman dünyada gedən proseslərin insan və ədalət məntiqinə uyğun olmadığını şair səmimiyyəti ilə duyub-yaşamaqla həyəcan hissi keçirdiyini bildirir və bu həyəcanını, daxili sarsıntılarını gizlətmir.

Araz qırağında dayandı qatar,
Elə bil qəlbim də dayandı bir dəm...
Sıxlaşdı göydəki seyrək buludlar,
Deyəsən, başıma dolandı aləm.

Səməd Vurğun 1950-ci ildə Bakıda rus dilində nəşr olunmuş "Cənubi Azərbaycan şairləri" kitabına yazdığı müqəddimədə Cənub təəssüratlarını, daha doğrusu, boş qalmış, həyatı sönmüş yurd üçün, o yurdun vətəndaşları üçün çəkdiyi ağrı-acıları oxucularla aşağıdakı şəkildə bölüşürdü:

“Arazın o tayındakı dağların, çılpaq qayaların ətəklərində bomboş bir kənd vardır. Mən heç olmazsa, bircə nəfər adam görmək, at kişnəməsi, it hürüşü eşitmək ümidi ilə uzun müddət bu kəndə baxdım. Lakin heyhat!.. qarşındakı bu kənddə heç bir həyat əlaməti yox idi”.

Cənub mövzusu yaradıcılığından qızıl bir xətt kimi keçən, milli-tarixi fəlakəti ustalıqla lirik-poetik dildə ifadə edən və yeri gəldikcə hadisələrə milli hürriyyət mövqeyindən yanaşaraq bədii-siyasi münasibət bildirməkdən və qiymətləndirməkdən çəkinməyən digər ustad şairimiz Rəsul Rzanın şeirlərində isə, Təbriz laylası və nəğməsi məhzun, hüzünlü, divarları kor, “bulaqları gur”, dodaqları isə susuzluqdan qurumuş bir sərgərdan səhra yolçusu kimi təsvir olunmuşdur. Şairin “Təbrizim mənim” adlı şeirində çağırış, hayqırtı deyil, dərdin təsviri, kədərin surəti ön plana keçmişdir, amma bu qəm-kədər də heç də əbədi ümidsizliyin, pessimizmin nəticəsi deyil, işıq axtaran insanın (Təbriz burada canlı insan kimi verilir) böyük yolda nəfəs dərməsi, özünə gəlmək üçün vaxt qazanması və bir də özünə hesabat verməsi mənasındadır. O, reallığı başa düşür, imperiyaların onun yolunu kəsib tarixin döngələrində girov saxlamasının fərqindədir, amma bütün bu əzablı yollar, əsr və qərinələr onun içindəki böyük mənəviyyatı-inamı, məhəbbəti, sevgini– öldürə bilməyib və əgər bu keyfiyyətlər ölməyibsə, bütün acı və fəlakətlərə baxmayaraq, haqq qalib gələcək.

Balaları sərgərdan,
Gəlinləri nigaran.
Qurtuluş yolları:
Məhbəs, dar ağacı, gülləbaran.
Dan yeri qan boyalı.
Ümidindən, arzusundan dönməyən.
Ocağında-ürəyində odu sönməyən .
Səhəri uzun əsrlərin yolunda yubanan,
Qardaşına həsrət, bacısına həsrət,
bayatıları-qədim məhəbbət.

Yaradıcılığı sərbəst şeirin klassik nümunəsi olan Rəsul Rza Cənub həsrətini, Cənub kədərini ifadə etmək üçün “Aşıq Yanıqlı”nın bayatılarından” adlı əsərində xalq şeirinin bu zərif, amma poetik tutumu çox geniş olan janrının imkanlarından istifadə edərək Arazın, Təbrizin ayrılıq, həsrət, acı, nisgil, göz yaşlarından ibarət olan bədii obrazını yaratmışdır. Onların bəzilərini nəzərdən keçirək:

Ağ dəvə düzdə qaldı,
Ovsarı bizdə qaldı,
Neçə arzum, həsrətim,
Dərdli Təbrizdə qaldı.
Araz yanıq dillidir,
Suyu necə lillidir,
Gah axır, gah dayanır
Görünür nisgillidir.

Müəllif “Yaralı Təbriz” şeirində bir çox şairlərin Şimal-Cənub müqayisəsi üzərində qurduğu təzadı zaman müstəvisi üzərinə gətirərək bir vaxt bağçaları, bağları çiçək, gül; küçələri, məclisləri, meydanları hay-həşirli, fədailərlə dolu olan şəhərdən əvvəlki mübarizə və mücadilə əhvali-ruhiyyəsini istəyir, onu sorğu-suala çəkərək deyir:

Oyanışlı günlərin
nə oldu,
hanı indi?
Gəldi qara günlərin,
Nə az bəxtiyar oldun,
Sevindin.
Söylə, Təbrizim,
söylə
Ulduzlu mavi göydən

sənə kim yanğı saldı?!

Əslində, bu sualın arxasındakı obyekti çox asanlıqla dəyişib, onu Bakının, yaxud Şimali Azərbaycanın istənilən bir şəhəri üzərinə gətirmək və yaxud ümumiyyətlə, poetik bir detalla dünyanın ən böyük imperiyasının daxili qatlarını açıb göstərmək - ədəbiyyatın, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük üstünlüyü kimi Rəsul Rzaya da düşüncədəki həqiqətləri ən azı bədii şəkildə təcəssüm etdirməyə imkan vermişdir. Metafora, təşbeh, məcaz sistemi sovet repressiya maşınından qorunmağın və eyni zamanda millətə öz ruhunu dik saxlamağı aşılamağın yeganə üsulu olduğu bir dövrdə Cənub mövzusu sovet Azərbaycanının şairlərinin əsl söz səngəri, xalqla dialoq üçün yeganə mümkün bədii vasitəsi olmuşdur. Bu poeziyadakı nikbinlik, inam sovet Azərbaycanında xalq üçün son dərəcə vacib idi. Buna görə də Rəsul Rza reallığın acı mənzərələrini təsvir etdikdən sonra deyirdi:

İnanıram, keçəcək
matəmli günlərin də.
Açılacaq üfüqlər
bir aydın səhərin də.
Çəkiləcək üstündən
o zəhərli buludlar.
Doğulacaq arzular, umudlar.

Azərbaycan ədəbiyyatında "Cənub həsrəti"motivinin ilk qüdrətli ifadəçisi, daha doğrusu, hələ 30-cu illərin ortalarından başlayaraq bu mövzunu sovet ədəbiyyatına gətirən və onu ədəbi-siyasi xəttə çevirməyi bacaran istedadlı şair Süleyman Rüstəmin Cənub həsrətinə aid şeirləri onun siyasi-vətəndaşlıq lirikasının üzvi hissəsi olmaqla bərabər, janr-obraz özünəməxsusluğu, poetikası, üslubi koloriti ilə də müəyyən bir spesifikliyə malik olmuşdur. Bu şeirlərdəki hüzn və həsrət motivləri ənənəvi obraz və bədii ifadə vasitələri, eyni zamanda şifahi və klassik ədəbiyyata məxsus formalarda təzahür edərək qısa müddət ərzində hər iki tərəfdə xalq ruhundakı yanğının tərcümanı olmuşdur. Şairin Cənuba həsr olunmuş "Dəymə", "Şair", "Öz Gülüstanım" kimi qoşmalarının lirik qəhrəmanının bütün xüsusiyyətləri-xarakteri, əhvali-ruhiyyəsi, düşüncələri – onun milli zəmində formalaşmış və bütün taleyi ilə vətənə, yurda, o cümlədən xalqının zaman-zaman ruhunda yaşatdığı mənəvi dəyərlərə bağlı bir insan olduğunu, bununla bərabər milli mücadilə aparmaq üçün hələ zəif olduğunu, daha doğrusu ikiyə bölünmüş Azərbaycanın passiv bir parçası olduğunu nümayiş etdirirdisə, "Qardaşımın dərdi", "Getmə", "Əllərin qoynunda qalmayacaqdır" şeirlərində "cənublu qardaş" özü söz alır, öz milli "mən"ini bəyan edərək, gələcəyə inamını və bu inam uğrunda çarpışmaya hazır olduğunu bildirirdi. Obrazın dinamikası, bədbinlikdən nikbinliyə doğru hərəkəti Cənubda milli istiqlaliyyət ideyasının nəinki sönmədiyini, hətta yüksələn xətt üzrə davam etməkdə olduğunu sübut edirdi. Həm də bu ruhu təkcə şairin qoşmalarında deyil, onun klassik üslubda yazdığı şeirlərdə hiss edirik.

Kaş mən eşidəydim ki, ey insan, gözün aydın,
Başlandı o tayda yeni dövran, gözün aydın.

S.Rüstəm "Ayrılıq mahnısı" şeirində Araz sahilində dayanıb söhbət edən iki qardaşın son görüşünü, ayrılıq məqamını təsvir etməklə nə qədər kədərli, məhzun səhnə yaradırsa, şeirdə problemin kökünün ortaya gətirilməsi onun bədii qayəsini, ideya-bədii dəyərini bir o qədər artırır, vətəndaş-şair mövqeyini bütünləşdirir.

Bir oldu ki, sənin, mənim düşmənim
Səni məndən, məni səndən ayırdı.
Bölünməzkən, yurdum, yuvam, məskənim,
Bir ürəkli bir vətəndən ayırdı.

Azərbaycanda siyasi lirikanın ən görkəmli nümayəndəsi olan Süleyman Rüstəmin partiyalı və sovet ideologiyalı mövqeyinə baxmayaraq, o, ömrünün sonunadək Cənubda istiqlaliyyət bayrağının yüksələcəyinə, xalqın müstəmləkə istibdadından azad olacağına inanmış və poeziyasının son akkordlarını da bu ritm üzərində başa vurmuşdur:

İçdiyim andımı pozan deyiləm,
Pozarsam, deməli ozan deyiləm.

Təbriz deyildimi, susan deyiləm
Torpaq altında da dinəcəyəm mən.

Yaşar Qarayev Süleyman Rüstəmin yaradıcılığında çıxan ümumi nəticəni nişan verərkən bu faktı xüsusi qeyd etmişdir: "… qəlbən inandığı, əbədi könül bağladı "leninçi kommunist ideallara" sədaqətindəki sabitlikdə o, ömrünün son gününə, öz partiyalı, siyasi lirikasının son sətrinə qədər fenomen olaraq qaldı.

Süleyman Rüstəmin yalnız müharibə dövrü şeirləri və ömrü boyu bütün şair həmkarlarından daha artıq sadiq qaldığı "Cənub" mövzusunda əsərləri milli bədii ənənənin əbədi, klassik axarına məxsus təmayülü yüksək səviyyədə təmsil etmiş və poeziya tariximizdə şairin mövqeyini şərtləndirmişdir" **(Qarayev 1996, s.73).**

Bu poeziya sonrakı dövrdə, daha doğrusu, XX əsrin 50-ci illərindən sonra, xüsusilə 60-80-cı illərdə daha böyük vüsət götürərək Sabir Rüstəmxanlı, M.Araz, X.Rza, N.Xəzri, Ə.Kürçaylı, Q.Qasımzadə, N.Həsənzadə, A.Zeynallı, C.Novruz, Məmməd İsmayıl, Məmməd Aslan, habelə yaradıcılığı bilavasitə Cənubi Azərbaycanla bağlı olan B.Azəroğlu, Ə.Tudə, S.Tahir, M.Gülgün, H.Billuri, İ.Cəfərpur və başqalarının əsərlərində vətəndaşlıq mövqeyinin bir növ ifadəsinə çevrildi. Həm də bu nümunələr 200 illik bir imperiya əsarətinin nəinki bir xalqı parçalamağa, onun şüur və mənəviyyatını bölməyə qadir olmadığını göstərdi, üstəlik, dünyanın ən böyük tarixi-siyasi ədalətsizlik faktının təməl qatını təşkil etməklə onu unudulmağa və millətin bütövlük uğrunda mübarizəni sönməyə qoymamışdır.

1960-1980-ci illərdə Cənub mövzusu məzmun və mahiyyət, ideya-estetik baxımdan fərqli mərhələyə daxil olaraq, əvvəlki həsrət, hicran, ayrılıq motivlərinin və kövrək duyğuların təzahürü olan lirik-romantik poeziya çərçivəsini genişləndirərək daha çox ümumi istiqlal müstəvisi üzərində inam, qətiyyət ifadə edən və eyni zamanda yeni yaranan əməli addımları vəsf edən poeziyaya çevrilməyə başladı. İndi lirik qəhrəman dərdi-qəmi, hüznü-matəmi təkcə yaşamır, daxili çırpıntılarını öz içində boğub saxlamır və yaxud onu ünvansız şəkildə pıçıldamır, indi Şimalla-Cənub arasında poetik dialoqlar gedir, xitab obyektləri dağlardan, çaylardan, yollardan konkret insanlara keçmişdir. Hətta 1960-cı illərəqədərki Cənub şeirlərində aparıcı olan xəyalpərəst və kövrək lirik qəhrəman belə yeni dövrdə ideoloji müqaviməti qıraraq düşüncələrində sərbəstləşmiş, hadisə və proseslərə tabular nöqteyi-nəzərindən yox, ictimai-mənəvi dəyərlər baxımından dəyər verməyə başlamışdır. Təbii ki, bu məsələdə Cənubun nəhəng şairləri Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Səhənd, Həbib Sahir və digərləri ilə yaranan ilk canlı əlaqələr, məktublaşmalar böyük rol oynamış və hər iki tərəfdə poeziyanın bir–birinə yaxınlaşmasına, ümumi mövzuların yaranmasına, milli "mən"in təsdiqinə yönəlmiş, gen və qan yaddaşını oyadan mənəvi bütövlük tendensiyasının güclənməsinə səbəb olmuşdur. Bu illərdə xüsusi fəallaşmış və narahat axtarışları ilə diqqəti cəlb edən Azərbaycan ədəbiyyatı bütövlükdə tarixin, yaddaşın, müasirliyin yaratdığı imkandan istifadə edərək Zaman-Milli "Mən" və şair fərdiyyəti problemini həll etməyə çalışdığından, istər-istəməz milli istiqlal düşüncəsi üzərinə gəlirdi. Həm də bu proses paralel şəkildə, daha doğrusu vəhdətdə, yəni Cənubda Şəhriyarın istiqlal hayqıran "Azərbaycan" şeiri, "Heydərbabaya salam" poeması ilə, Şimalda isə əksər 60-cıların yaradıcılığı ilə təzahür edir. Şəhriyar, ümumiyyətlə, bu dövrdə bir bütövlük, vəhdət simvolu kimi üzə çıxıb, əksər şairlərin diqqətini Cənub mövzusuna çəkməklə, ədəbi-ideoloji prosesi milli niyyət və milli ideyaya istiqamətləndirdi. Azərbaycanın istiqlal şairi Xəlil Rza o dövrdə ustad Şəhriyarın Bakıya nəzərdə tutulan gəlişini "Gözün aydın, Azərbaycan" şeirində aşağıdakı kimi mənalandırırdı:

Sığmır yatağına nə Araz, nə Kür,
Xəzərə qəlbimdən Xəzər tökülür.
Ayrılıq sədləri lay-lay sökülür
Yurdumun yarısı mənə dar gəlir.
O tayda bir atəş, bir günəşdi o,
Arazın üstündən dalğın keçdi o,
Baxdı… gözlərilə nəhri içdi o,
Sərhədlər, məftillər tarimar gəlir.

"Həm ayrılıqda fərd, həm də bütövlükdə xalq, Vətən miqyasında mənəvi vəhdət, tamlıq və

bütövlük axtarışları altmışıncı illərin siyasi lirikası üçün səciyyəvi poetik ehtiraslardan biridir…Bütünlüklə xalqın tarixinə və taleyinə bədii maraq altmışıncı illər şeirində yenə də davam edir və İranda şahlıq və mütləqiyyət əleyhinə azadlıq mübarizəsinin vüsət tapması ilə əlaqədar olaraq bu meyl – Cənub mövzusu xüsusən yetmişinci illərin poeziyasında daha da güclənir" **(Qarayev 1996, s.511).**

Həqiqətən, 70-ci illər ədəbiyyatında Cənub mövzusuna toxunmayan, bu mövzunun bədii siqlətindən yan keçən, onu milli-mənəvi tamlığın, bütövlüyün simvolu kimi obrazlaşdırmayan şair demək olar ki yoxdur. Sənətkarlarımız daim müqəddəs, əbədi, yekparə Azərbaycanı tərənnüm etmiş, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hətta sosial-siyasi münasibətlərin ədəbiyyatın qəsdinə durduğu bir vaxtda belə bu mövzunu unutmamış, bu sahədə ədəbi tənqidi, ədəbiyyat tarixini çox-çox üstələmişdir. Cənub mövzusu Azərbaycan poeziyasının, o cümlədən şifahi ədəbiyyatının aparıcı qolunu təşkil etdiyi 70-ci illərdə Əziz Mirəhmədov Arazın o tayındakı zəngin ədəbiyyatın tədqiqindəki süstlükdən, həmin ədəbiyyata laqeyd münasibətdən şikayətlənərək yazırdı: "İş ondadır ki, mütəxəssislər İran Azərbaycanının ədəbiyyatı ilə ancaq təsadüfdən-təsadüfə məşğul olub, çox vaxt kiçik məqalələr, xəbərlər yazmaqla kifayətlənirlər" **(Mirəhmədov 1978, s.233).**

Doğrudan da, 70-ci illərdə poeziya artıq cəmiyyətdə ictimai fikir və düşüncənin, tarixi-siyasi proseslərə sosial münasibətin meyarı kimi ictimai sifarişi daha dərindən duymağa, yeni əsərlərdə onu ifadə etməyə, necə deyərlər, mənşə və köklə xalqın əlaqələrini bərpa etməyə cəhd edir və bu məsələdə bütün ictimai və humanitar elmləri qabaqlamışdı. Bu dövrdə Cənub mövzusu ilə bütövlükdə ədalətsiz tarixi-siyasi akta üsyan edən görkəmli sənətkarlarımızdan biri Məmməd İbrahim imzasını dəyişərək şeirlərini Məmməd Araz kimi təqdim etməyə başlamışdı. O, bununla mövzunun aktuallığını, milli –mənəvi zərurətini bir daha diqqətə çatdırırdı. Akademik İsa Həbibbəyli şairin yaradıcılığında bu prosesi xüsusi qiymətləndirərək yazırdı: "Məmməd Araz bütöv, böyük Vətənin nəğməkarıdır. "Araz axır" poemasında, "Oxuyan Təbriz", "Şəhriyar gəlmədi", "Bu gecə yuxuda Arazı gördüm", "Araz dili", "Araz üstdə Çinar gördüm", "Qalır hələ", "Araz yadıma düşüb", "Arazın işıqları", "Sərhəd çəpərləri", "Mən Araz şairiyəm" şeirlərində bütöv Vətən duyğusu mənalandırılmışdır. Məmməd Araz qələmindən çıxmış "Oxuyan Təbriz" (1969) şeiri Azərbaycan poeziyasında Cənub mövzusunda yazılmış ən dəyərli və təsirli şeirlərdən biridir" **(www.anl.az/down/meqale/edebiyyat/2014/.../358971.htm).**

Ümumiyyətlə, Cənub mövzusu həm də uzun illərin qadağan və yasağından sonra yaradıcı insanın mənəvi varlığını ümummilli yaddaşla bağlayan, bədii prosesi bütövlükdə səciyyələndirən və bir növ ədəbi nəsilləri birləşdirən əsas, ümumi və müştərək mövzulardan birincisi idi. O, millətin mənəvi bütövlüyünü, gen və qan yaddaşını, onun tarixlə, köklə ilə əlaqəsini müəyyənləşdirir, ona özünü tapmaqda, tanımaqda, ifadə və təsdiq etməkdə kömək edirdi. Yaşar Qarayevin dediyi kimi, həm ayrılıqda fərd, həm də bütünlükdə xalq, Vətən miqyasında milli vəhdət, tamlıq və bütövlük axtarışları daha çox bu mövzuda özünü büruzə verirdi. Onu da qeyd edək ki, Cənub mövzusu Pişəvəri hərəkatından sonra Azərbaycan ədəbiyyatında iki xətt üzrə-bir tərəfdə, Güneydən gələn şair və yazıçıların simasında İran istibdadına, şahlıq rejiminə nifrət və inqilabi əhvali-ruhiyyənin güclənməsi ilə, digər tərəfdə, yəni şimallı yazarların yaradıcılığında daha çox milliləşmənin, milli vəhdət, milli birlik düşüncəsinin təzahür tapması ilə inkişaf edirdi. Zaman bu siyasi lirikanın öz obrazlarını, öz bədii fiqurlarını, ifadə vasitələrini yeniləşdirir, ona yeni təmayüllər, həm də siyasi mühitin yumşalması ilə paralel şəkildə genişlənən və güclənən poetik ehtiras burulğanını təcəssüm etdirməyə imkan verən pafoslu təmayüllər üzrə inkişafına şərait yaradırdı. Biz bu inkişafı, genişlənməni, poetik fikrin dərinləşməsini-Arazdan başlanan lirik duyğuların polad misralara çevrilməsini Məmməd Araz yaradıcılığında bütün təfərrüatı ilə görə bilərik. Akademik Yaşar Qarayev Vaqif Yusiflinin "Məmməd Araz dünyası" kitabına yazdığı "Yaddaş poeziyası" adlı ön sözündə belə bir fikri vurğulayır: "Əsl, həqiqi, böyük poeziya ümumbəşəri yaddaşdır. Məncə, Məmməd Araz şeiri də düşüncədə, əxlaqda və qeyrətdə yaddaşın ifadəsidir. Poeziyanın dumduru, şəffaf bulağı başına o, Arazın bulanıq və yaralı sahillərindən ayrılıb gəldi, özü ilə poeziyaya Arazın dərdini, ağrısını da gətirdi. Özü də tarixdən və təbiətdən, ana dilindən, bayatılardan, folklordan axan bir Araza döndü - Məmməd Araza!" **(Yusifli 1994, s. 14).**

Araz sahilində dünyaya göz açan şair ilk mərhələdə uşaqlıqdan eşitdiyi, duyduğu, hətta ağrı-

acısını yaşadığı nisgili Fizuli qəmi ilə yoğurub poetik misralara, əzaba, göz yaşına dolmuş beytlərə, qanla suvarılmış şeir nümunələrinə çevrib şair "Mən"ində milli faciəni ifadə edərək "Arazın nəğməsi" şeirində yazırdı:

Sən canlı tarixsən doğrudan, Araz,
Səsində min ildən qəm-qubar qalıb.
Sinəndə dil açan bu yanıqlı saz,
Ulu babalardan yadigar qalıb.

Səndə təmkinlik də, dəlilik də var,
Dağlarda pələngsən, düzlərdə quzu.
Bəlkə sularında dil açıb ağlar,
Leyli məhəbbəti, Məcnun arzusu?

Ümumiyyətlə, Cənub həsrəti Məmməd Araz yaradıcılığına həyatın içindən, oxuduqlarından, gördüklərindən, eşitdiklərindən deyil, qan yaddaşından, genetik kökdən gəlmişdi. O, təkcə Arazı görəndə millətin ikiyə parçalanmasını xatırlamır, dünyanın harasında olursa olsun, çaylar onu kövrəldir, onda ayrılıq, hicran qüssəsi oyadır. Cənubi Azərbaycan doğulmuş Söhrab Tahirə həsr etdiyi "Araz yadıma düşüb" şeirində Moskva çayının sahilində gəzən şair xəyalən Arazın sahillərinə uçur, onun sularında yuyunub durulur. Həm də Moskva və Moskva çayı nə qədər gözəl, cazibəli olsa da, ona Cənub həsrətinin simvolu olan Araz qədər doğma deyil, üstəlik, şairin yol yoldaşı olan Söhrab Tahir də qürbətdəki vətən nostaljisi kimi bu hiss və duyğunu daha da dərinləşdirərək lirik qəhrəmanın düşüncələrinin, mənəvi aləminin milli məhvərini tamamlayır. Amma bu məhvərin mərkəzində uzun illər Araz dayanır, Araz şairin dialoqlarında tərəf-müqabil kimi çıxış edir, Araz cansız deyil, canlıdır, insandır:

Sahilin – dodağıma,
Ləpən dilimə bənzər.
Sahil boyu çinarlar,
Yazan əlimə bənzər

Bu obrazlaşma, metafora "Araz dili" şeirində öz ifadəsini daha mükəmməl, daha bitkin şəkildə tapmış, həm də əvvəlki şeirlərdən fərqli olaraq üsyankar formada özünü büruzə verməyə başlamışdı. Bu şeirdə şair Məmməd Araz ilə Araz çayı qarşı-qarşıya dayanır; şair Arazı, Araz da onu qınayır, hər kəs özünü haqlı sayır. Onların mübahisəsi hər tərəfin "mənim" dediyi, fərqləndirdiyi, böldüyü bir dərə üstündədir ki, heç biri "Mən sənənəm", "sən mənimsən" deyə bilmir. Yaxşı ki, onların səsini özlərindən başqa kimsə duya bilmir və xoşbəxtlikdən nə qədər mübahisə etsələr də, sonda bir-birlərini başa düşür, dil tapıb danışa bilirlər. Bu anlaşmadan sonra şair kükrəyib daşaraq Araz dilində şər qüvvələrə müraciət edir:

Sənənləyəm, şər oğlu şər, sənənlə,
Özü tikan, adı bəşər, sənənlə.
Bu sərhəddə çox təzadlar görmüşəm,
Yad doğmalar, doğma yadlar görmüşəm

Araz çayının dili mürəkkəbdir, hərdən sakit, lal olsa da, hərdən kükrəyib daşır, qabağına keçən nə varsa vurub yıxır, süpürüb dərələrə doldurur. Zamanı gələndə o, şər qüvvələri də öz ağuşuna alıb dərin dərələrdə qərq edəcək, "nə itin dana kimi böyürməsinə", "nə dananın it kimi hürməsinə" baxmayacaqdır. Lirik-romantik duyğuların təlatümünün bu pik səviyyəyə çatdığı anlarda biz Məmməd Arazın keçmişə, dünənə çılğıncasına üsyan edərək tarixi müttəhimlər kürsüsünə oturtduğunu və bununla bərabər, həmin tarixdən ibrət dərsi götürməklə, onu saf çürük etməklə milli birlik, milli vəhdət əsasında formalaşan vahid bir vətən amalı ilə yaşayan vətəndaş – şair olduğunu görürük.

...Əgər ki, siz
Bu məsələ qol çəkdiniz!
Sonra, sonra hansınızsa,
Xalqa gələn bir qəzadan,
Öz başını yana əydi,

O qəza bir topa dönüb,
Səttar xanın tifaqına
Yaman dəydi.

Məmməd Araz üçün Azərbaycan həmişə bütöv olub, heç vaxt bölünməyib, o özünü o taylı, bu taylı Vətənin bir parçası hesab edib.

Gülüm, bir də görüşünə yubansam,
Adımı tut harda dağlar dumansa.
Gözünü sıx, hansı daşda su yansa,
O, daş altda Məmməd Araz yaşayır.

Ikiyə bölünmüş Azərbaycanın nisgilini böyük bir yanğıyla ifadə edən, Vətən taleyini öz taleyi kimi yaşayan, yaradıcılığının mayasını, mahiyyətini parçalanmış xalqın ağrı-acısı təşkil edən, həm fiziki, həm də mənəvi mənada Azərbaycanın hüquqları uğrunda mücadilənin bayraqdarı olan şairlərimizdən biri də Söhrab Tahirdir. Söhrab Tahirin Güney Azərbaycan dərdi üstə köklənmiş poeziyasında, Şimali Azərbaycanda yaşayan əksər şairlərdən fərqli olaraq, milli-tarixi faktların bədii-fəlsəfi təcəssümü öz yerini müasir siyasi proseslərin poetik həllinə vermişdir. O, tarixi ittihamdan qaçır, bir tərəfdən Güneyin şəhərlərini, kəndlərini, təbiət mənzərələrini, əsrarəngiz gözəlliyini tərənnüm edirsə, digər tərəfdən ayrılığın faciəvi nəticələrini ibrətamiz detallarla təsvir edərək gözəlliklə ictimai reallığın kəskin bədii təzadını yaradır və bununla da bədii təxəyyülün faktoloji əsasını mətnə daxil etmiş olur. Onun şeirlərində elə bir detal, elə bir bədii vasitə yoxdur ki, ümummilli dərdin, bir xalqın iki yüz illik faciəsinin ifadəçisi olmasın:

İki bölünməkdən elə qorxmuşam,
Çöpü də ikiyə bölmərəm daha,

- deyən şair təkcə tarixi proseslərdən, onun yaratdığı ədalətsizliklərdən deyil, həm də günün reallığından, onun var olmasına səbəb olan milli ətalətdən, dözüm və səbrdən nəticə çıxarmağa, haqq uğrunda meydana atılmağa səsləyir.

Qır atının yalmanı qan, yalı qan,
Azadlığın taleyi qan, yolu qan,
Qılıncının qabağı qan, dalı qan,
Səbr evinin quyuları dolu qan
Şəhid olmuş düzlərində ulu qan...

Onu da qeyd edək ki, Söhrab Tahir Cənub problemini heç vaxt lokal-milli çərçivədə qoymur, Asif Atanın qeyd etdiyi kimi, onun Vətən dərdi Dünya dərdinin bir hissəsi, Dünya dərdi kimi qlobal mahiyyət daşımışdır: "Dünya dərdini Vətəndə çəkmək gərək – Vətən dərdidir əslində dünya dərdi, dünya boyda dərdi var Vətənin, Vətən dərdinə qalan dünya dərdinə qalanır; Vətən taleyi keçir insan ömründən, Vətən yolu keçir insan ömründən, dünya boyda yük düşür Vətənin çiyninə, Vətəndə başlayır və Vətəndə qurtarır Dünya. Dünyəvi dərddir dərdimiz, dünya miqyaslıdır kədərimiz, dünya boyda qara göynəyir sinəmizdə, dünya boyda ağrı yanır qəlbimizdə, bir dünya dərdik!" (1). Söhrab Tahirin şeirlərinin ideyası, qayəsi, məzmunu və ruhu istiqlal və azadlığa istiqamətlənməklə və bu yolda çağırışlar edən bir poeziya olmaqla bərabər, həm də bu yola çıxanlara nurani-ağsaqqal nəsihətləri ilə yol göstərməyə, özü də didaktik-nəsihət məzmununa malik olmalarına baxmayaraq, poetik pafosa görə oxucunu yormadan irəliyə yürüş etməyə çağırır:

Bundan sonra, ey inamlım,
İnananda yaxşı inan.
İnamını xalça etmə
Ayaq altda atam, anam!

"Başına gələn başmaqçı olar" ifadəsini daha poetik səslənən "iki ibrət sırğası" ilə əvəz edən şair sadəlövhlüyün, inamın ağrısını, fəryadını insanların uzun illər yaşamasını aşağıdakı kimi bədiiləşdirir:

İki yanın fəryadıyam,
İki sahil yarğası
İki yandan iki qürbət,
İki ibrət sırğası.

Bir sözlə, Xalq şairi Söhrab Tahir öz ömrünün hər saatını, hər anını böyük amalların, milli idealların, xalq arzusunun yolunda şam kimi əridə-əridə yaşayan, iki Azərbaycan arasında mənəvi körpü olan və sənətkar fədakarlığının əsl nümunəsini yaradan bir qələm adamı kimi bütün zamanlarda azadlıq mücadiləsi uğrunda döyüşə hazır olan insanların yanında olub, onlara güc-qüvvət, ümid, dözüm hissi aşılayıb, "gücü döyüşlərə çatmayan adamlara", "özünü yuxuya verən millətə" "özünə dön" təpəri aşılayıb.

Ümumiyyətlə, S.Tahir ötən əsrin 70-80-ci illərində bütöv bir nəsilin vətəndaşlıq müstəvisində tərbiyəsində, onların baxış və mövqelərinin formalaşmasında, milli istiqlal ideyaları ilə səfərbər olmasında əsl məktəb rolu oynamışdır. Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı şairin "Seçilmiş əsərləri"nə yazdığı "Azadlığa içilən and" adlı ön sözündə çox haqlı olaraq yazır: "... Söhrab Tahir poeziyası təkcə çağdaş Azərbaycan şeirində deyil, dünyanın döyüşkən, inqilabi poeziyasının qüdrətli nümayəndələrindən, ömrü mühacirətdə keçmiş Nazim Hikmət və Pablo Neruda, Aleks La Qumma və Mahmud Dərviş yaradıcılığı ilə bir sırada dayanır... Söhrab Tahir yaradıcılığı-xalqın mənəvi, ədəbi, ruhi birliyini yaşadan ən güclü qüvvələrdən, aramızdakı ən möhtəşəm körpülərdən biridir" **(Rüstəmxanlı 2005, s.7).** Ustad sənətkar hətta ölümüylə də millətə xidmət etmək arzusunda olduğunu bədii vəsiyyət kimi səsləndirməklə, sanki, özünün şair-mücahid obrazını tamamlamağa çalışmışdır:

Öləndə kəfənim ikiqat olsun,
Ruhum o taydadır, qəbrim bu tayda.
Dözümlü xalqıma heykəl qoyulsun,
Ortadan bölünmüş bir dəli çayda.

Bir sözlə, sovet totalitar rejiminin bədii təxəyyülü belə idarə etməyə, poetik fikri senzura altında əsarətdə saxlamağa çalışdığı bir cəmiyyətdə Azərbaycan şairləri, qələm adamları hər bir fürsətdən istifadə edərək milli istiqlal ideyasını nəinki sönməyə qoymamış, əksinə hər bir misranı şam etməklə millətin müstəqilliyə gələn yolunu işıqlandırmağı bacarmışlar.

Ədəbiyyat

1. Atalı İ. Söhrab Tahir üçün ayrılıq sözüm, http://yenixeber.org/edebiyyat/22773-shiqli-atali-sohrab-tahir-uchun-ayriliq-sozum.html
2.Qarayev Y.V. 1996. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 712 s.s.73.
3.Yenə orda, s.488
4.Yenə orda, s.73
5.Yenə orda, s.511
6. Mirəhmədov Ə.M. 1978. Yazıçılar, talelər, əsərlər. Bakı, Azərnəşr, 312 s.
7. Rüstəmxanlı S.X. 2005. Azadlığa içilən and / Söhrab Tahir Azər. Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Şərq-Qərb", s.4-8
8.Yusifli V.Ə. 1994. Məmməd Araz dünyası. Bakı, Şur, 160 s.
9.www.anl.az/down/meqale/edebiyyat/2014/.../358971.htm

Tanzile Rustemkhanli

Formation of independent thinking southern theme and idea of the unified Azerbaijan in Azerbaijani literature

Summary:

The writers, philosophers and philosophers of Azerbaijan, the spiritual and senior nations, do not share the same ideas and ideas in the ideology of the nation, although the same goal is to unite around different ideas and ideologies, propose various action programs, publish scientific articles, different genres and methods for the public.

This leads to political and ideological thinking, multiculturalism in the artistic and aesthetic approach, classical pluralism and diversity of ideas, combining education with critical realism, critical realism to romanticism and generating multicolored ideas of independence in literature. The versatility of political paths leading to independence has manifested itself both in the form and in the content of the artistic embodiment. In the nineteenth century, literary councils were created in all regions of the country, there was a close relationship between them, and sometimes the same person became a member of two or more councils.

From 20th century of XIX century writers dealing with national inquiries began to form a very sophisticated way of thinking at the end of that century and the beginning of the twentieth century.

Key words: *historical conditions, integrity of Azerbaijan, independence, patriotism, national spirit, southern theme, national ideology.*

Танзила Рустамханлы

В Азербайджанской литературе формированииидеи независимости Южная тема и влияние идеи целостного Азербайджана.

Резюме:

Писатели-прозаики Азербайджана, мыслители и философы, деятели и старцы национальной независимости неподдерживают ту же мысль и тот же путь, хотя цель та же они соединяются вокруг идеологических направлении, предлогают разные деятельные программы научных трактатах, художественно-публитестических произведениях его разными жанрами и методами старались доставлять обществу. В этом политико-идеологическом мышлении художественно-эстетическом подходе многовариантности как говорится приводит к классическому реализму и разнообразии мысли, критическое просвещение с реализмом, критического реализма с романтизмом.

Соединение литературе, в профессии создавали многообразии и многослойность в идеи независимости. Пути расширение политической независимости показывал себя в форме художественного развитие и содержании.

20 веке можно сказать, что во всех регионах страны один за другим проводились художественные встречи, между ними создавались крепкие отношения, бывало так что один и тот же человек становился членом нескольких советов.

Начиная с 20г. XIX века просветители занимающиеся поисками национальной мысли пройдя сложный , тернистый путь наконец к концу этого и в начале XX века пришли к тюркскому размышлению.

Ключевые слова: *исторические условия, вся азербайджанская идея, идеи независимости, патриотизм, национальный дух, южная тема, национальная идеология.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 19.06.2019
Filologiya elmləri doktoru, professor Rəhim Əliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

BAHAR MƏMMƏDOVA (BƏRDƏLİ)
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
baharmemmed3@gmail.com

GÜLXANİ PƏNAHIN POEZİYASI MÜSTƏQİLLKK İLLƏRİNDƏ

Xülasə

Bahar Məmmədova məqalədə keçən əsrin 80-ci illərində ədəbiyyata gələn şair, nasir, alim Gülxani Pənahın poeziyasını tədqiqat obyekti olaraq götürüb. Onun, xüsusi olaraq müstəqillik illərində qələmə aldığı şeirlərini önə çəkib.Yəni şairin 20 yanvar faciəsiynən, Qarabağ hadisələriynən, Cənubi Azərbaycanla bağlı şeirlərini tədqiq etməyə çalışıb. Tədqiqatçı göstərib ki, Gülxaninin bu dövrdə "Bura vətəndir", "Qarabağ dərdi", "Dədə Şəmşir harayı", "Torpaq sənin vətənindir", "Yurd yanğısı" adlı kitabları çap olunub.

Gülxani Pənahın "20 yanvar gecəsi" , "Qarğış", "Dədə Şəmşir harayı", "Nə qalıb ki...", "Qayıt elə..." kimi vətənpərvərlik duyğuları ilə zəngin olan, böyük tərbiyəvi əhəmiyyətiə malik şeirləri daha çox təhlil edilib. Həmçinin, B.Məmmədova göstərir ki, şair bu şeirlərində azadlıq üçün qurban gedən şəhidləri və azad olan Vətəni təsvir, tərənnüm edir.

Tədqiqatçı, həmçinin şairin yaradıcılığı haqqında məqalə yazan alimlərin fikirlərinə də istinad edib.Yəni filologiya üzrə fəlsəfə doktorları, eyni zamanda tanınmış şairlər Söhrab Tahir, Firuzə Məmmədli və Fikrət qocanın məqalələrindən yaradıcılıqla istifadə edib.

Açar sözlər: Gülxani Pənah, müstəqillik dövrü, Azərbaycan Ədəbiyyatı, Qarabağ, şeir, şəhidlik,vətən

Azərbaycan ədəbiyyatının zənginləşməsində, inkişafında, xüsusilə Müstəqillik dövrü ədəbiyyatının yaranmasında, formalaşmasında keçən əsrin 80-ci illər ədəbi nəslinin özünəməxsus böyük rolu, dəsti-xətti, fəaliyyəti vardı. Düzdür, ilk əvvəllər bu nəsil özündən əvvəlki ədəbi nəslin təsir dairəsindən çıxa bilməmişdi. Lakin son dönəmlər bu yer aydın görünməkdədir. Bu nəslin bir çox tanınmış nümayəndələri bu gün də istənilən mövzuda, janrda qələmini sınamaqdadır. O nəslin layiqli üzvülərindən biri olan şair, nasir, publisist, ədəbiyyatşunas Gülxani Pənahın yaradıcılıq diapozonu çox genişdir, əhatəlidir. Bir çox janrlarda əsərlər yazıb. Onun yaradıcılığının əsas və çox hissəsimüstəqillik dövrünə düşür. Aydındır ki, bu dövrün də özünə məxsus mövzu dairəsi, janr xüsusiyyətləri var: müstəqillik uğrunda mübarizə, 20 yanvar qırğını, Qarabağ müharibəsi, Xocalı faciyəsi, itirilmiş yurd yanğısı, şəhidlər və s. Yazar bu mövzularda - həm nəsrlə, həm nəzmlə, həm də publisistkanın imkanları çərçivəsində öz sözünü deyə bilmişdir. Nəşr etdirdiyi kitabların adı da bu mövzuları təsdiq və diktə edir: "Yurd yanğısı", "Dədə Şəmşir harayı", "Bura vətəndir", "Qarabağ dərdi", "Oğuz şəhidləri, itkiləri", "Torpaq sənin, vətən sənin..." və b.

"20 yanvar gecəsi" şerinə nəzər salaq, o gecənin fəlakətini şairin poetik təsvirində daha aydın görmüş olarıq:

Azərbaycan boğuldu qan içində o gecə...
Şəhidliyə qovuşdu oğullar neçə-neçə...
...Göylər qara geyindi,uşaq kimi ağladı...
Yağış ara vermədi,sellər kimi çağladı..
...Azərbaycan! Ana yurdum,gəl ağlama,qəm yemə!
Sən azadlıq istədin,əldə etdin qanınla!.. (1,12-13)

Şair bu şerində azadlıq üçün qurban gedən şəhidləri və azad olan vətəni təsvir, tərənnüm edir. "Sən azadlıq istədin, əldə etdin qanınla!" - deyir. Bu bir real həqiqət, faktdır ki, o gecə Bakının

girişində - Azərbaycanın ürəyinə gedən yolun üstündə insan bədənindən çəpər çəkilmişdi. Elə bir çəpər ki, onu tank, top da dağıda bilməmişdi. Nəticədə Bakı azad olmuşdu. Lakin bu insan selinin qurban getməsilə, şəhidlik zirvəsinə yüksəlməsilə baş vermişdi! Bir təskinliyimiz vardı ki, əgər vətən yaşayırsa, demək, o insanlar da ruhumuzda, qəlbimizdə, bir də ulu vətənin göylərində yaşayır və əbədi yaşayacaq!

Xalq şairi Söhrab Tahir Gülxaninin yaradıcılığından bəhs edərkən yazır: ”Gülxani Pənahın vətəninə sonsuz məhəbbətlə, qayğılarlarla yanaşan qaynar, alovlu bir ürəyi var. Onun ürəyinin odu, közü yaratdığı sənəd əsərlərindədir. Əsərlərində zaman-zaman təcavüzlərə məruz qalan, işğalçıların yeritdiyi siyasətlərin qurbanına çevrilən, onun acı faciələrini yaşayan xalqının xoşbəxt gələcəyinə böyük ümidlərlələ yaşayır” (2,4).

Müstəqillik illəri ədəbiyyatının, xüsusilə poeziyasının böyük vüsət almasının başlıca səbəbi, məqsədi dövrün ab-havasını vətənpərvərlik duyğularının tərənnümü ilə əbədiləşdirmək idi. Zənnimcə, ədəbiyyatımız bu istəyinə, məqsədinə nail olmuşdur. Bu ədəbiyyatı, əbədiyyəti yaradanlardan biri olaraq G.Pənah da gücü çatdığı, istedadının yetdiyi qədər poetik nümunələr yazmışdır. Xüsusilə onun Qarabağnan bağlı şeirləri diqqəti çəkir və kifayət qədərdir. Şairin bu səpkidə yazdığı “Talanıb”, “Qarğış”, “Əsgər anası”, “Azərbaycan”, “Ağlayır”, “Nə qalıb ki...” kimi poetik nümunələri ilə bərabər, “Dədə Şəmşir harayı”, “Xocalı”, “Özünə qayıt, türk oğlu...” “Bu mənim tariximdir”, “Yaddan çıxmaz Qarabağ” adlı poemaları da diqqətə layiqdir. Bu əsərlərdə Qarabağ itgisindən, onun talanmış, viran olmuş yerindən, yurdundan, təbiətindən, Aşıq Ələsgər, Dədə Şəmşir kimi tarixi şəxsiyyətlərindən bəhs edilir. G.Pənah həm Dədə Şəmşirin həyat və yaradıcılığından yazıb, onun şeirlərini təhlil, tədqiq edərək bir ədəbiyyatşunas kimi öz sözünü deyib, həm də ona bir poema həsr edib. Hər iki əsər- həm alim sözü, həm də şair sözü bir-birini çox gözəl tamamlayır və bir tarixi şəxsiyyətin bütöv obrazını yaradır.

Hər iki əsər haqqında yazan şair Fikrət Sadığın maraqlı fikirləri, mülahizələri “Dədə Şəmşir harayı” kitabının ön sözündə yer alıb: “Bu kitabda iki haray var:

Aşıq Şəmşir harayı bir haray- nəsr,
Dədə Şəmşir harayı bir haray-nəzm.
Bir haray üstünə gəl bir haray,
İki haray olmaz, fəryad olar!..

Buradakı haraylar bir-birini tamamlayır, bir-birinə çırpılır, bütöv olur, bu bütövlük də elə bütöv fəryaddır!”(3,3)

Düşmən tapdağında qalan Dədə Şəmşir ocağı indi yelin sovurduğu külə bənzəyir. Şairin fəryadı da elə bunun üçündür, axı külə dönən cənnətməkanlarımız çoxdur.

Növrağı dağıdıb pozana lənət,
Dözümü əyənə,yozana lənət,
Səfimə əl atıb pozana lənət...
Qarğışdan savayı nəyim qalıb ki...

Qoy çatsın göylərə,dağılsın ahım,
Mənim də varımdı göydə Allahım,
Üzümə açacaq bir gün sabahın,
Allahdan savayı nəyim qalıb ki...(4,144)

Şair öz fikirlərini ifadə edərkən xalq yaradıcılığından yetərincə bəhrələnib, yetərincə istifadə edib. Onun bayatıları bu günümüzün güzgüsüdür, - desək yanılmarıq. Bu dörd misralıq, yeddi hecalıq şeir bəndləri bitmiş bir fikri, düşüncəni əks etdirmək baxımından çox güclüdür, oxunaqlıdı, yadda qalandı:

Qara yellər əsdi,gəl,
Düşmən yolu kəsdi,gəl...
Hicran qırdı belimi,
Qayıt,oğul,Bəsti,gəl!

Qəmdir sənin qucağın,
Hər güncün,hər bucağın...
Oğlum əlimdən gedib,
Daha yanmaz ocağım! (1,130)

Gülxaninin yaradıcılığında yer alan bu səpkili bayatılar ən çox müharibə mövzusundadır.Ananın dilindən səslənən,çağrılan bayatılar elə ana qəlbinin harayı,ah-naləsidir. Sevə-sevə böyütdüyü oğlunu vətənə qurban verən Ananın gücü yalnız bayatı ilə onu oxşamağa çatır:

Bulud kəsib yolunu,
Tökür leysan, dolunu...
Sənə qıyan düşmənin,
Allah qırsın qolunu! (1,134)

"Əgər sənətkar öz poetik duyğularında mənsub olduğu millətin, xalqın istək və arzularını, fikir və ideyalarını bütün incəliklərlə əks etdirməyi bacarırsa, demək o xalqın qəlbinə yol tapan əsl sənətkardı"(2,5). Bu sətirlərin müəllifi, Xalq şairi Söhrab Tahir daha sonra G.Pənahın yaradıcılığı haqqında qeyd eləyir ki: "İrəliyə böyük ümidlərlə baxan şair bəzən ədalətsizlikdən üşənib dünyadan şikayətlənsə də, onun ümid və inamında Azərbaycanın şərəfli və xoşbəxt gələcəyinə inam böyükdür. O inanır ki, onun vətəni azadlığını, müstəqilliyini, bütövlüyünü tezliklə bərpa edəcək. Çünki xalqının gücünə, qüdrətinə inanır, əqlinə, zəkasına bələddir" (2,7).

Cənub mövzusunda da qələmini sınayan şairin bir çox şeirləri oxucuları üçün ərməğandır. "Araz", Tanınmış vətənpərvər müğənni Yaqub Zurufçuya həsr etdiyi "Nigaranlıq", "Rəhman, çalma, çalma belə", "Eyləmə xiffət", "Cənub küləyi", "O tay mənim, bu tay mənim and yerim", "Qızarmış üfüqün qana boyanıb", "Təbriz" kimi şeirləri vətəndən vətənə haraydı, səsdi, çağırışdı, sevgidi, ismarıcdı, göz yaşıdı, ürək yanğısıdı və s. Üzünü Araza tutub dərdini danışan lirik qəhrəman düşünür ki, "Gün gələcək, haqq yerini tapacaq! / Bənd-bərəni igidlərim açacaq.../ Yol-izini təmizlərsən, yuyarsan,/ Azadlığı onda sən də duyarsan!"

Savalana duman çökür
Bağrım başın söküb, tökür...
Ağlayıram hönkür, hönkür... (4,253)

Vətənpərvər, insanpərvər, yurdsevər şairin dağlar haqqında onlarca şeiri var, Bu şeirlər şairin həm doğulduğu ərazi, həm də tez-tez qonağı olduğu Kəlbəcərin təbiəti ilə bağlıdı. Şair düşünür və düşündürür, axarlı-baxarlı, həmişə türk tayfalarının məsgəni, qalası, səngəri olmuş bu dağlar, ilk yurd yerləri indi yağı düşmənin tapdağına necə dözür?

Nə baxırsan bu dağlara,
İçi qubar,yara,yara...
Gözlərində yaş giləsi,
Qayıt elə,oylaqlara.

Çəmən,oylaq səni gözlər,
Səninkidir yaylaq,düzlər,

Yaş tökməsin qara gözlər,
Qayıt elə,oylaqlara ! (4,254)

"Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar" Gülxaninin poeziyasında məhz bu ab-havada köklənib, təsvir, tərənnüm olunur.. Bir vaxtlar Aşıq Ələsgərin, Səməd Vurğunun, Dədə Şəmşirin vəsf etdiyi, gülündən, çiçəyindən, böcəyindən bəhs etdiyi Kəlbəcər dağları indi əsirlikdədir. Şairin lirik "Mən"i bunu heç cür qəbul edə bilmir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, tanınmış şairə Firuzə Məmmədlinin G.Pənah haqqında maraqlı fikirləri var:

"Onun mövzuları çox şaxəlidir – şaxlı-budaqlı tut ağacını xatırladır. Məhsuldardır - şeirlərinin hər biri bir tam halında meyvəsinin bolluğundan başını aşağı sallamış budaqlara bənzəyir. Həyalıdır - hər şeiri oxuyanda başının ortasına sürüşmüş örpəyini irəli - alnına çəkməyə çalışan gəlinlər yada düşər..." (5,3)

Daha sonra alim qeyd eləyir ki: "Gülxaninin poetik axtarışları çox vaxt qadın taleyinin zaman, məkan, qayğı, dözüm, ağır zəhmət prizmalarında arıtlanır" (5,4)

F.Məmmədlinin fikrincə bütün bunlara səbəb bu şeirlərin hər birinin öz talehi, öz həyatı, öz xarekterinin olmasıdır, bu da şair üçün vacib amildir. "Vətən" şerində olduğu kimi:

Vədəsiz soyuqdan, şaxta borandan,
Bağında çiçəklər solmasın, vətən,-

Deyə düşünən şair zirvəsini qar alan dağların həsrətini çəkir, Çünki bu dağları hələki düşmən əsir götürüb, onu yalnız uzaqdan seyr eyləyib vəsv edə bilir:

Gözlərində həsrət, qubar kölgəsi,
Ana yurdum, gözəlliyin göz kəsib,
Doğma yurdu məngirləyib özgəsi,
Dağ çəkibdir bu ayrılıq köksümə! (6,111)

"Gülxaninin şeirlərində vətənə, torpağa ehtiram, onun igidinə, şəhidinə olan hörmət və məhəbbət deyim tərzinə görə oxucunu cəlb edir. Bəzi şeirlərində balası düşmənlə üzbəüz dayanmış ananın çəkdiyi agrı-acılar, yuxusuz gecələrin verdiyi əzablar qəlbimizi parçalayır, bəzi şeirlərində isə əlində silah düşmənlə vuruşa hazır bir cəngavərin səsini duyuruq, qəlbimiz riqqətə gəlir!" (7,5).

Beləliklə, G.Pənahın poeziyasında Vətənin bütöv obrazı var. Müstəqillik uğrunda mübarizəni, Qarabağ hadisələrini əsərlərində yaşadan Gülxani bu vətənin əsrarəngiz təbiətini, ərazisini, zəhmətkeş, duyğusal insanlarını, qorxmaz, sarsılmaz igidlərini, mələksima xanım-xatın analarını, fidan balalarını yetərincə vəsf edə bilib. İnanırıq ki, öz qələminə, əqidəsinə, vətəninə, elinə, obasına sadiq olan şairin bu səpkili şeirləri hələ çox yazılacaq və oxunacaq.

Ədəbiyyat

1. Gülxani Pənah.Yurd yanğısı. Bakı, "Şur", 1998, 160 s.
2.Söhrab Tahir.Ön söz. Gülxani Pənah, Bura vətəndir. Bakı, "Azər", 2001, 400 s.
3. Fikrət Sadıq. Ön söz. Gülxani Pənah, Dədə Şəmşir harayı, Bakı, UniPrint, 2007, 320 s.
4.Gülxani Pənah. Dədə Şəmşir harayı. Bakı, UniPrint, 2007, 320 s.
5.Firuzə Məmmədli. Qadın–şair ürəyi. Gülxani Pənah. Qarabağ dərdi, "Çinar-çap", 2005, 400 s.
6.Gülxani Pənah. Torpaq sənin, vətən sənin... Bakı, UniPrint, 2015, 438 s.
7.Fikrət Qoca. Ön söz. Gülxani Pənah. Torpaq sənin,vətən sənin... Bakı, UniPrint,2015,438 s.

Бахар Мамедова (Бардали)

Поэзия Гюльхани Панах в годы независимости
Резюме

В статье исследуется поэзия поэта, ученого, прозаика Гюльхани Панах, которая, публикуется с 80-годов прошлого столетия. В основном анализированы стихи поэтессы посвященные событиям 20 января, Карабахской войне, Южному Азербайджану поэтические образцы написанные в годы независимости. За эти годы, в период независимости были изданы такие поэтические сборники автора как «Это Родина», «Карабахское горе», «Зов Деде Шемшира», «Эта земля-Родина твоя», «Боль о Родине».

Анализированы такие стихи поэтессы, как, «Ночь 20 января», «Проклятье», «Зов Деде Шемшира», «Что осталось…», «Вернись..». Исследователь, характеризует эти образцы как патриотические стихи с огромным воспитательным значением, в которых созданы образы шехидов, погибших за Родину, и освобожденной родной земли.

Бахар Мамедова также изучила литературно-критические материалы, статьи, книги о творчестве Гюльхани Панах. Это статьи Сохраб Тахира, Фирузы Мамедли, Фикрат Годжи.

Ключевые слова: Гюльхани Панах, период независимости, литература Азербайджана, Карабах, стих, шехидство, Родина

Bahar Mammedova (Bardali)

Poetry of Gulkhani Panah in the years of independence
Summary

The article explores the poetry of a poet, scholar, and prose writer Gulkhani Panah, which has been published since the 1980s. Poetry poems devoted to the events of January 20, the Karabakh war, South Azerbaijan and poetic samples written in the years of independence are mainly analyzed. Over the years, during the period of independence, such poetry collections of the author as “This is the Motherland”, “The Karabakh Mountain”, “The Call of the Grandfather of Shemshir”, “This Earth — Your Motherland”, “The Pain of the Motherland” were published.

Such poems of the poetess as “Night of January 20”, “Curse”, “Call of Deda Shemshir”, “What is left ...”, “Come back ..” are analyzed. The researcher describes these patterns as patriotic poems with a great educational value, in which images of martyrs who died for their homeland and liberated native land are created.

Bahar Mammedova also studied literary-critical materials, articles, books about the work of Gulkhani Panakh. These are the articles of Sohrab Tahir, Firuza Mammadli, Fikrat Goja.

Keywords: Gulkhani Panah, independence period, literature of Azerbaijan, Karabakh, verse, martyr, Motherland

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 25.06.2019
F'əlsəfə elmləri doktoru Rahid Ulusel tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

РАСИМА АСАДЗАДЕ
АУЯ
Рашид Бейбутова 60
доктор философии по филологическим наукам, дочент
r.asad-zade@mail.ru

НРАВСТВЕННАЯ ПРОБЛЕМАТИКА В РОМАНЕ «ДОМБИ И СЫН» Ч.ДИККЕНСА

Резюме

Статья посвящена изображению нравственной проблемы в произведении Ч.Диккенса «Домби и сын».

Диккенс является основоположником критического реализма в Англии. Реализм писателя проявляется в умении автора изображать разные стороны жизни. Роман «Домби и сын» открывает новый этап в творчестве Диккенса. Основное место в романе занимает глубокий психологический анализ героев. В романе показано трагическое последствие эгоизма. Главной темой романа является духовное перерождение героя. Одновременно здесь освещена тема «добра и зла».

В своих произведениях Диккенс поднимает вопросы современности. Его произведения повествуют о власти денег, их воздействие над человеком. Он показывает человека из народа как жертву социальных условий жизни.

Также Диккенс считает, что человек из народа больше других достоин любви и заботы. В произведении показана губительная сила денег. Деньги и власть превращают Домби в эгоиста. Соискатель дал в работе подробный анализ текста произведения.

Ключевые слова: английская литература, творчество, добро, зло, роман, герой.

Литературное наследие Диккенса стало ценным достоянием для многих поколений. Творчество Диккенса представляет собой галерею современных ему социальных и психологических типов.

Роман «Домби и сын» отличается своим композиционным обликом. В отличие от других произведений, в романе наблюдается большое количество действующих лиц. Главное место в романе занимает переживание героев и психологический анализ изображённых действий. Сюжет романа строится по закону «Рождественских сказок», автор показывает фантастическое превращение Домби в доброго человека. Диккенс вносит в роман «рождественскую» философию, по сути своей, что и является философия «добра и зла».

«Домби и сын» первый диккенсовский роман, где торжество добра гармонично соединилось с социально-психологическим анализом. Роман был задуман как «трагедия гордости». Именно гордость главного героя обуславливает его социальное положение. В произведениях Диккенса героев с легкостью можно поделить на тех, кто относится к миру «добра» и к миру «зла». Но в этом произведении Диккенс отказывается от чрезмерной прямолинейности. Писатель не уложился под прежнюю схему борьбы зла и добра. Он подробно описывает внутренний мир героев, стремится раскрыть характер с психологической точки зрения. Эта черта являлась новой в его творчестве.

В «Домби и сын» дается широкая картина жизни в Англии. Образ крупной фирмы, которая имеет связи со всеми концами света, имеет символическое значение. Владелец этой фирмы, мистер Домби, в котором воплощена сила и власть, является образ

бездушной, жестокой английской буржуазии. «В образе негоцианта Домби, Диккенсу удалось запечатлеть с необыкновенной выразительностью, с огромной силой типического обобщения наиболее характерные черты английской буржуазии, находящейся в расцвете своих сил» [3, 166].

В.Г. Белинский писал о романе: «Это чудо. Все что, написано до этого романа Диккенсом, кажется теперь бледно и слабо, как будто совсем другого писателя. Это что-то того превосходное, что боюсь говорить; умная голова не на месте от этого романа» [1, 442].

Мотив неудовлетворенности и тревоги звучит на протяжении всего сюжета. Наблюдается также присутствие мотива неумолимой смерти. Трагическое решение основной темы романа, связанно с раскрытием образа Домби, вследствие чего, наблюдается усиление лирических мотивов.

«История «Домби и сын» – история «Величия и падения» Домби, гордого негоцианта. «В образе Домби, Диккенс дает наиболее убедительное художественное обобщение и достигает величайшего мастерства типизации». [3, 213]. Домби и Каркер – основные персонажи романа, поэтому конфликт между ними считается основным. С начала до конца, роман остается романом о Домби, поэтому все фигуры (Поль Домби, Флоренс Домби, вторая жена Домби, ее мать и т.д.) развиваются на основе темы Домби.

Роман «Домби и сын» раскрывается в рамках вечной борьбы «добра» и «зла». Действительность представлена в романе в виде арены борьбы добра и зла. Диккенс относит действующих персонажей к категории добрых или злых в зависимости от того, в какой мере они были человечны. Люди могут быть добрыми или злыми, вне зависимости от их социального положения. Диккенс утверждал, что, в конечном счете, всегда добро побеждает зло.

Домби бездушный, холодный образ, является типично английский буржуа. Его цель жизни – это процветание фирмы. Он двадцать лет был единственным представителем фирмы. Фирма – это смысл его жизни. «В трех словах «Домби и сын» выражалась вся идея жизни Домби. Земля была создана для Домби и Сына, дабы они могли вести на ней торговые дела, а солнце и луна были создана, чтобы давать им свет… Река и моря были сотворены для плавания их судов, радуга сулила им хорошую погоду; ветер благоприятствовал или противился их мероприятиям; звезды и планеты двигались по своим орбитам, дабы сохранить нерушимой систему, в центре которой были они» [2, 6].

Внимание писателя сосредоточено на образе Домби. Диккенс внимательно относится не к деятельности героя, а к его отношению к членам семьи. Через отношение к семье Диккенс показывает отношение между людьми в буржуазном обществе.

Во всем, Домби в первом плане сначала купец. Сцена, где Домби нанимает кормилицу своему сыну: «У вас у самой есть дети, – сказал мистер Домби. В наш договор отнюдь не входит, что вы должны привязаться к моему ребенку или, что мой ребенок должен привязаться к вам. Я не жду и не требую чего-либо в этом роде. Как раз наоборот. Когда вы отсюда уйдете, вы расторгнете отношения, которые являются всего-навсего договором о купле-продаже, о найме, и устранитесь. Ребенок перестанет вспоминать о вас; и вы будьте так добры – не вспоминайте о ребенке» [2, 25]. Домби это самоуверенный образ, это показывает его уверенность в силе богатства: «Деньги являются причиной того, что нас почитают, бояться, уважают, заискивают перед нами и восхищаются» [2, 47].

С самого начала романа над мистером Домби нависает туча, которая постепенно растёт, а драматическую развязку ускоряет сам Домби. В романе Домби терпит три больших удара: смерть Поль, уход его второй жены, и побег Флоренс. После всех ударов Домби обанкротился. А узнав, что удар банкротства нанёс ему самый «доверчивый» ему

человек Каркер, он получает самый большой удар. Диккенс показывает, что упадок фирмы – это последняя капля, разрушавшая каменное сердце мистера Домби.

Диккенс в романе устанавливает природу зла. Деньги – это то, что порождает классовую самоуверенность мистера Домби. С одной стороны, они давали ему власть над всем, но взамен отобрали у него многое, обрекли его на одиночество, делают его замкнутым и высокомерным. Эгоизм Домби не знает придел. Он холоден, нелюдим. Для него человеческие отношения это те, которые связанны с делом или деньгами. Домби «часто имел дело с кожей, но никогда не имел дела с сердцем» [2, 25]. Деньги-это мерило человека. Домби думает, что счастьем его жены заключается в том, что её муж владелец крупной фирмы, а будущий сын – наследник его богатства. Все свои надежды Домби связывает с сыном. Сын – это будущий наследник, владелец фирмы.

Для Домби было не значимы чувства людей, их душевное состояние, он не умел сочувствовать людям, чувствовать их грусть. Его не тронуло смерть его первой жены, он равнодушно встречает известие о её смерти. Для Мистера Домби его покойная жена всего лишь «выполнила свой супружеский долг», подарив ему наследника.

Мистер Домби не может допустить, чтобы его сын воспитывался в «низком» обществе. Даже воспитательницу своего сына, миссис Пипчин, он выбирает потому, что её покойный муж был состоятельным человеком. Домби жениться на обедневшей аристократке, думая, что красота его жены привлечёт внимание выгодных ему людей. В романе Диккенс показывает сцену, где Поль спрашивает у отца: «что такое деньги?», на что Домби отвечает «что деньгами можно сделать все что угодно». Домби старается объяснить маленькому Полю что деньги – это самая ценная вещь, на что Поль задает вопрос «Почему же деньги не спасли маму?». На этот вопрос Домби ответить не смог, но подумал: «Поскорее сын бы вырос, он сам поймет могущество денег».

Повествовательная манера Диккенса в романе «Домби и сын» усложняется. Писатель больше использует наблюдение. Намного сложнее становится характеристика персонаж, дополняется мимики, жесты, увеличивается количество приёма диалогов и монологов. Усиливается философское звучание романа.

Каждая группа персонаж имеет свою жизненную философию, свои права, свои законы влияния. Диккенс показывает суть современного общества, в чем заключалась великая заслуга реалиста. В романе, в отличие от других романов, психологическая характеристика усложняется. Носители доброты, у Диккенса способны понимать друг друга, чувствовать потребность в необходимости помощи. Зло Диккенс вложил в единомышленников Домби, миссис Чик, Каркер, миссис Скьютон.

Главной целью автора показать перерождение человека. В начале романа Диккенс изобразил Домби так, словно он не будет способен на любовь, но в перерождении Домби основную роль сыграла его дочь Флоренс. Её любовь, милосердие, заботливость, сострадание способствовало повлиять на любовь отца. Благодаря ей, Мистер Домби открыл в себе неутраченные жизненные силы, и теперь, Домби борется во имя добра и человечности.

В романе показаны взаимоотношения не только человека и общества, но и человека и материального мира. Чем меньше на человека влияет общество, тем человечнее и чище он становиться.

Дети в доме несчастны. Они лишены детства, любви, теплоты, родительской заботы и ласки. В душе Домби любовь собственника оказалась на много сильнее и опасней ненависти. Большие потери для эгоистической философии Домбиоказались гибель сына, разорение, уход жены, предательство и мошенничество Каркера.

Диккенс на протяжении всего романа показывает, что эгоистическая черта в натуре приведет только лишь к гибели, а оптимистическим мотивом является то, что черта любови, доверия, преданности, которые обычно свойственна простому человеку, в

конечном итоге побеждает. Но Диккенс считал, что удары, нанесенные на философию Домби, были недостаточны. Он хотел, чтобы вопреки логики действительности, всегда главенствовала справедливость. «Здесь бы надобно было кончить роман,- замечает А.Н.Островский, – но не так делает Диккенс; он заставляет Уольтера явиться из-за моря, Флоренсу скрываться у капитана Катлия и выйти замуж за Уольтера, заставляет Домби раскаяться и поместиться в семействе Флоренс»[5, 138].

Домби тяжело переживает смерть Поль. Сына не спасли деньги, которые в представлении мистера Домби означало все. В сущности, Домби спокойно переносит смерть любимого сына. Он твердо верил в силу денег. А потеря сына, для Домби – это большая утрата для фирмы, деловая неудача, так как для Домби, Поль в первую очередь это не сын, а компаньон и наследник. Домби переживает смерть сына тяжело, но не тяжелее Флоренс. Пока существует фирма, жизнь для Домби не кажется бессмысленной. Он продолжает идти тем же путем, которым шел раньше.

Большое влияние на читателя оказала лирико-поэтическая струя в романе. Диккенс с большим сожалением рассказывает о холодности Домби к своей дочери и о том, как в будущем он будет об этом сожалеть. В.Г.Короленко говорил о своих впечатлениях, когда он прочитал «Домби и сын»: «Я стоял с книгой в рукой, ошеломленный и потрясенный и этим замирающим криком девушки, и вспышкой гневы и отчаянья самого автора… Зачем же, зачем он написал это?...Такое ужасное и такое жестокое .Ведь он мог написать иначе… Но нет. Я чувствовал, что он не мог, что было именно так, и он только видит этот ужас, и сам так же потрясен, как и я…» [4, 368-369].

Роман «Домби и сын» это первый роман Диккенса, где он совмещает психологический анализ с силой тождества добра. Основная тема «деньги» являлась центральной темой в романе, а также важной проблемой в искусстве XIX века. В ранних произведениях Диккенса можно заметить, что деньги – это явление спасательной, доброй силы, но в этом романе деньги превращаются в нечто губительное, злое.

Главное место в романе занимает психологический анализ, реалистическое описание, а также переживание героев. В романе «Домби и сын» Диккенс добивается совершенного художественного мастерства. Реализм Диккенса, который сложился на протяжении многих лет, проявляется здесь во всей силе.

Список использованной литературы

1. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений т. XII. Изд. АН ССР М. 1955.
2. Диккенс Ч.Торговый дом Домби и Сын. Торговля оптом, в розницу и на экспорт. Роман. В 2 тт. Пер. с англ. А.Кривцовой. Петрозаводск, 1954, т.1.
3. Катарский И.М. Диккенс. М.: Худож. литер. 1960.
4. Короленко В.Г. Мое первое знакомство с Диккенсом. Собр. соч. в десяти томах. т.5. М. 1954.
5. Островский А. Н. Полн. собр. соч. Т.8. М. 1952.

R.Əsədzadə

C.Dikkensin"Dombi və oğlu" əsərində mənəvi piblematika

Xülasə

Məqalə Ç.Dikkensin “Dombi və oğlu” əsərində mənəvi problematikanın təsvirinə həsr olunmuşdur. Dikkens İngiltərədə tənqidi realizmin banisi hesab edilir. Yazıçının realizmi həyatın müxtəlif tərəflərinin təsvir etmə bacarığında özünü birüzə verir. “Dombi və oğlu” romanı Dikkensin yaradıcılığında yeni mərhələni açır. Romanda qəhrəmanların dərin psixoloji təhlili əsas yer tutur. Romanda eqoizmin faciəvi nəticəsi təsvir olunmuşdur. Romanın əsas mövzusu qəhrəmanın ruhən dəyişməsi göstərilmişdir.

Eyni zamanda burada “xeyir və şər” mövzusu işıqlandırılmışdır. Dikkens öz əsərlərində müasirliyini narahat edən sualları təsvir edir. Onun əsərlərində maddiyatın, pulun hakimiyyəti, onun insanlara göstərdiyi təsir haqqında söz açılır. O, xalqdan olan qəhrəmanın həyatın sosial şəraitinin qurbanı olduğunu vurğulayır.

Eləcə də, Dikkens bu insanların məhəbbət və qayğıya daha çox ehtiyacı olduğunu qeyd edir. Əsərdə pulun dğıdıcı qüvvəzi göstərilmişdir. Pul və hakimiyyət Dombini eqoistə çevirir. İddiaçı tədqiqatda əsərin dolğun təhlilini vermişdir.

Açar sözlər: ingilis ədəbiyyatı, yaradıcılıq, xeyir, şər, roman, qəhrəman.

R.Asadzade

Moral problem in the work of the C.Dickens "Dombi and son"

Summary

The article is devoted to the image of the moral problem in the work of C.Dickens «Dombey and son”. Dickens is the founder of critical realism in England. Realism of the writer is manifested in the ability of the author to depict different aspects of life. The novel “Dombey and son” opens a new stage in the work of Dickens.

The main place in the novel is a deep psychological analysis of the characters. The novel shows the tragic consequence of selfishness. The main theme of the novel is the spiritual rebirth of the hero. At the same time, the theme of “good and evil” is covered here. In his works, Dickens raises questions of our time. His works tell about the power of money, their impact on a person. He shows a man of the people as a victim of social conditions of life. Also, Dickens believes that a man of the people is more worthy of love and care.

The work shows the destructive power of money. Money and power turn a Dombey into an egoist. The applicant gave a detailed analysis of the text of the work.

Keywords: English literature, creativity, good, evil, novel, hero.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 02.02.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 13.04.2019
Filologiya elmləri doktoru, professor Бондарев Александр Петрович tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYGÜN ƏHMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Üzeyir Hacıbəyov 119
aygun_434@hotmail.com

SÜLEYMAN SANİ AXUNDOV YARADICILIĞINDA TƏBİƏT TƏSVİRLƏRİ

Süleyman Sani Axundov XX əsr realist Azərbaycan ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələri ilə bağlı olan bir yazıçıdır. S.S.Axundov yaradıcılığında "təbiət təsvirləri" heyrətamiz xarakterə malik bir bacarıqdır. Bu təsvirlərə biz yazıçının "Qorxulu nağıllar" silsiləsində geniş həcmdə rast gəlirik.

S.S.Axundov "Uşaqlıq həyatımdan xatirələr" adlı memuarında yazır: "Mən gözlərimi açanda özümü bu zəngin təbiət içində gördüm".

S.S.Axundovun "Qorxulu nağıllar" silsilə kitabındakı təbiət təsvirlərindən sonra yazdığı "Quzu" hekayəsi olmuşdur. Gözəl təbiət təsvirlərilə başlanan bu hekayə yazıçının uşaq vaxtı başına gələn hadisələrlə təsvir olunur.

Təbiətdə baş verən hadisələri maraqlı bir şəkildə təsvir edən yazıçı qış fəslinin gözəlliklərini məharətlə oxucularına çatdırır.

Məsələn, qış fəslində damlardan sallanan buz nidalarını, bacalardan çıxan tüstünü ağ qarın kölgəsinə, qar dənələrinin ağacların budaqlarında məskən salmasını maraqlı bir tərzdə qələmə almışdır.

Təbiəti sevmək vətəni sevmək deməkdir. İftixar hissilə demək lazımdır ki, bu keyfiyyət insanın şüurlu fəaliyyəti ilə bağlıdır. Təbiəti duymaq, dərk etmək onu yaşamaq, həyat hadisələri ilə üzləşmək deməkdir.

Açar sözlər: *buz nidası, monumental, orjinal, tədqiq, sönükçülük, idrak, inkar, yırtıq, çürüklüyünü, məşəqqət*

Süleyman Sani Axundov XX əsr realist Azərbaycan ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələri ilə bağlı olan bir yazıçıdır (1, s.236). Əsərlərində yaşadığı həyatın bədii təsvirini müəyyən təəssüratlarla şərh edən yazıçı, uşaqların acınacaqlı vəziyyətində baş verən böyük insan tələfatının tarixi və siyasi əhəmiyyətini açıqlayır, hadisələrin xüsusiyyətlərini geniş ölçüdə ifadə edərək, köhnə dünyanın çürüklüyünü bədii şəkildə göstərir.

S.S.Axundov yaradıcılığının «təbiət təsvirləri» heyrətamiz xarakterə malik bir bacarıqdır. Bu təsvirlərə yazıçının «Qorxulu nağıllar» silsiləsində geniş həcmdə rast gəlinir.

Mayn Rid tərəfindən 1865-ci ildə yazılmış «Başsız atlı» romanında təbiət personajları maraqlı bir təsvirlərlə oxucunun diqqətini özünə cəlb etmişdir.

İstər Mayn Rid, istərsə də S.S.Axundov yaradıcılığında vəsf olunan təbiət təsvirləri məna və təsvir baxımından heç bir yazıçının əsərində bu qədər monumental zirvəni fəht etməmişdir.

S.S.Axundovun ədəbi yaradıcılığının mühüm bir sahəsi təbiət mövzusunda yazılan əsərlərdir. Təbiət mövzusunda ərsəyə gələn real təbiət mənzərələri, uşaq nəsrinin əsas xüsusiyyətlərindəndir.Təkcə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında deyil, «Dünya uşaq ədəbiyyatı»nda da təbiət təsvirləri orijinal tələblər əsasında kiçik oxucularımıza təqdim olunur. Bu orijinallıq Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafıdır. Müasir tələblərə uyğun yazılan, sevilə-sevilə oxunan əsərlərin tədqiq və tərənnümü uşaq ədəbiyyatında öz maraqlı məzmunu ilə oxucularının qəlbində yerini tapmışdır.Təbiət mövzusunda yazılan əsərlər klassik ədəbiyyatda əsrlər boyu aparıcı mövzu olmuşdur. Bu əsərlərdə təsvir olunan rəngarənglik həmişə təzə və canlı görünür. Bu cəhət S.S.Axundovun əsərlərində özünü göstərən motivlərdir. Böyük ədibin

yaradıcılığında təbiət təsvirləri maraqlı bir şəkildə öz əksini tapmışdır. Ədib arzu və istəklərini, elmi və tarixi düşüncələrini bədii şəkildə müxtəlif yollarla oxucusuna çatdırır. Daha maraqlısı odur ki, yazıçı xalq ədəbiyyatı motivlərində təbiət təsvirlərini yaradıcı şəkildə şərh edir.

S.S.Axundovun təbiət motivlərinə munasibəti, insan tərbiyəsi üçün vacib olan nəsihətamiz fikirləri, yaradıcılığının əsasını təşkil edir. S.S.Axundovun əsərlərindən bəhrələnən yüzlərcə yazarlarımız ədəbiyyata təbiət mövzusunda maraqlı və cazibəli təhriflər gətirmişlər.

Təbiəti sevmək vətəni sevmək deməkdir. İftixar hissilə demək lazımdır ki, bu keyfiyyət insanın şüurlu fəaliyyəti ilə bağlıdır. Təbiəti duyub dərk etmək, onu yaşamaq həyat hadisələri ilə üzləşmək deməkdir. Poetik təfəkkürün məhsulu sayılan təbiət mövzusunda yazılan əsərlərin məziyyəti ondan ibarətdir ki, burada sönükçülük təkrarolunmazdır. Oxuculara çatdırılan axıcı ifadələr S.S.Axundovun yaradıcı təfəkkür və hisslərilə qaynayıb qarışır, uzun bir vəhdət təşkil edir. Təbiət mövzusunda yazılan əsərlərdə bəşəri mövzular inkar edilmir. Əksinə, təbiətə xas olan bütün amillər fərdi şəkildə yüngül yaradıcılıq yolu ilə oxucuların sevimli əsərlərinə çevrilir.

Yazdığı əsərlərini özünün mənəvi dünyası sayan sevimli S.S.Axundov təbiət mövzusunda yazdığı rəngarənglik, yazıçının doğma Azərbaycanın fonunda qələmə aldığı əsərlər, təsvir və tərənnüm yaradıcılığının müasirlik idrakıdır. Buna görə də ölkəmizin təbiətini uzaqlara tanıtması ilə yadda qalan əsərlərə müraciət etməyimiz müasir nəsrin yaradıcılıq nümunəsidir.

Yaşadığı və böyüdüyü «Seyidli» kəndinin bağ-bağatını, şır-şır axan, göz yaşı kimi buz bulaqlarını, meyvəsini, ətirli çəmənlərinin qoxusunu, quşların səsini və təbiətdə baş verən dörd fəslin ahəngini müəllif elə gözəl təsvir etmişdir ki, oxucu bu əsəri oxuyarkən sanki özünü bu təbiətin qoynunda yaşadığını düşünür.S.S.Axundov «Uşaqlıq həyatımdan xatirələr» adlı memuarında iztirabla keçən uşaqlıq günlərini yad edərək yazırdı: «Mən gözlərimi açanda özümü bu zəngin təbiət içində gördüm. O, məni mərhəmətli qucağında yaşadarkən həyatın ağır, zəhərli hallarını, yetimlik, yoxsulluq məşəqqətini unutdururdu» (3, s.4).Beləliklə, ədibin yaşadığı mühit iki hissədən ibarət idi: «yoxsul həyat və zəngin təbiət». Uşaqlıq xatirələri onun geniş həyat yolunda ilk cığırdır ki, ədib onu ayaqyalın getmiş, torpağı hiss etmiş, başı üzərində açıq səmanı, gözü önündə isə təbiəti görmüşdür. Bu cığırla gedən zaman onun ayağına tikan batmış, qışın çovğunu əllərini üşütmüşdür. Lakin balaca Süleyman istiliyi və səadəti gözəl arzularda və təbiətin azad qoynunda tapmışdır. S.S.Axundov əsərlərinin əksəriyyətində təbiət təsvirlərinə xüsusi diqqət yetirən və gözəl personajlarla hekayələrinə parlaq rəng verən bəlkə də yeganə yazıçılardan biridir.

S.S.Axundovun öz hekayələri üçün «Qorxulu nağıllar» başlığını seçməsi də təsadüfü deyildir. «Nağıl» uşağın poetik xəyal və arzuları ilə reallığa bağlı olan utopik düşüncədirsə, «qorxu» sözü «zülmət səltənəti»nin sərt qanunlarına işarə idi. Bu da o demək idi ki, onların əməlləri və arzuları nağıl qədər şirin idi. Lakin yaşadıqları həyat isə onları daima qorxu altında saxlayırdı.

İllər keçsə də, S.S.Axundov yaradıcılığında «Qorxulu nağıllar» silsilə kitabında təsvir olunan təbiət təsvirləri hələ də qələm sahiblərinin maraq dairəsindədir. Oxşar məzmunlu nağılların hər birində yeni ideya, müxtəlif xarakterli obrazlar əsərlərin sujet xəttini təşkil edir. S.S.Axundovun təbiət motivlərinə munasibəti, insan tərbiyəsi üçün vacib olan nəsihətamiz fikirləri yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Ədib, «Qaraca qız» hekayəsində, canlıların inkişafında və məhv olmasında insanların əməllərini göstərir. Hekayənin məzmunu və bədii məntiqi də diqqət mərkəzində durur.«Qaraca qız» hekayəsində «təbiət təsvirləri» bütün hekayəni əhatə edir. Hekayədə «təbiət təsvirləri» ilə «təbiət hadisələri» əsərin məzmununa maraqlı bir forma verir. Digər hekayələrində - «Abbas və Zeynəb», «Əhməd və Məleykə», «Nurəddin» kimi əsərlərində «təbiət hadisələri»nə rast gəlmirik. Lakin, təbiət hadisələrindən fərqli olaraq, yuxarıda adı çəkilən qəhrəmanların faciəsini yaradan insanların özləridir.

«Qaraca qız» hekayəsində «təbiət hadisələri» əsərin ilk səhifələrində özünü göstərir. Yazıçı zəlzələnin baş verdiyini, Qafqaz şəhərlərinin birində olduğunu söyləyir. Qış fəslində zəlzələnin baş verməsi, həm zəlzələ dəhşəti baxımından, həm də qışda olması baxımından insanlara ikiqat dəhşət yaşadır. Yazıq Qaraca qızın ata-anasının üstündə ağlamasına fikir verən yox idi. Köməyə gələnlər yerin altında qalan insanları çıxartmağın həyəcanını yaşayırdılar.

Zəlzələdən iki gün öncə bir dəstə qaraçı bu şəhərin ətrafında çadır qurmuşdular. Dəstənin içində Yasəmən adlı bir qaraçının Qaraca qıza yazığı gəlib onu çadırına apardı və böyük çətinliklər hesabına əri Yusifi Qaraca qızı yanlarında saxlamağa razı sala bildi.

Beləliklə Qaraca qız uzun bir müddət qaraçı dəstəsinin himayəsində qaldı. Qaraca qız bir müddət qaraçı dəstəsi ilə diyar-diyar gəzib, öz yetimliyinin acısını yaşamağa davam etdi.

Artıq yay fəsli öz isti qədəmlərini təbiətə bəxş etmişdir. İstidən heyvanlar və quşlar kölgə yeri və sərin su axtarışında idilər. Günorta vaxtı idi. Qaraca qız da çayda çimirdi. Çay dağ döşündən gəldiyinə görə xeyli iti və xırıltı ilə axırdı. Amma suyu az olduğundan iki arşın hündürlükdən tökülən şəlalənin altında çimməyin heç bir qorxusu yox idi. Birdən Yasəmənin qulağına sel gurultusunun səsi gəldi. Yasəmən Qaraca qızı nə qədər səsləsə də qız suyun səsindən Yasəmənin səsini eşitmirdi. Yasəmən çayın yuxarısından daşları və kolları yumalıya-yumalıya, gurultu və nəriltilə gələn seli görüb, var gücü ilə qışqırırdı. Sel həm Qaraca qızı, həm də Yasəməni ağuşuna alıb sağa-sola çırparaq hər ikisini yarımcan etdi.

Bütün bu hadisələr Qaraca qızın təkrar zillətinə bir qapı açdı. Bir tərəfdən zəlzələnin Qaraca qızın ata-anasının əlindən alması faciəsi, digər tərəfdən ona sahib çıxan talesiz Yasəmənin ölümü yazıq qızı sarsıtmışdır.Təbiət hadisələrinin amansız və xəbərsiz gəlişi aydın məsələdir. İnsanın isə amansız olması bağışlanmaz bir faciədir.

Amansız Yusifin əhliləşdirib pul qazanmaq məqsədilə oynatdığı ayını zəncirlə vəhşi kimi döyməsi, vəhşiləşmiş ayının zəncirini qırıb, sərxoş Yusifi parçalaması və meşədə baş verən sonrakı hadisələr Qaraca qızın son faciəsinə qısa bir yol açdı.

S.S.Axundov «Qorxulu nağıllar» silsiləsi memuarında «Təbiət təsvirləri» ilə birlikdə heyvanlar haqqında da oxucularını məlumatlandırmışdır. Qaraca qızın fərqli-fərqli heyvanları əhliləşdirmək bacarığına malik olması əsərdə oxucusu tərəfindən bu talehsiz qıza maraq və sevgi hissini bir az da artırır. Yazıçı eynicinsli heyvanlar haqqında uzun-uzadı danışmır, fərqli heyvanları oxucusunun qarşısına çıxarıb onlara böyük həyəcan yaşadır. Misal olaraq ağıllı Qara köpəyin işgüzarlığından, sahibinə sadiq olmasından, balaca pişik balasının acizliyindən, sahibi tərəfindən zəncirlə döyülüb vəhşiləşən ayıdan, Ağca xanımı zəhərli dişilə sancan ilandan söz açır: heyvanları və «təbiət hadisələri»ni, «təbiət təsvirləri»lə bir araya gətirir. Bu üç varlığı sevib-sevməməyi oxucularının ixtiyarına buraxır. Nağıllardakı mürəkkəbliyi düyünə salmır. Hadisələrin gedişinə diqqət edərək uzun-uzun cümlələrdən istifadə edərək, oxucusunu yormur.

«Qaraca qız» hekayəsində süjet xətti təbiət təsvirləri üzərində qurulur. Məişətlə bağlı bu hekayədə təsvir yox dərəcəsindədir.Yazıçının «Abbas və Zeynəb» hekayəsində də qəhrəmanlar uşaqlıq dünyasının gözəlliyini duymadan və böyümədən cəhalətin qurbanı olurlar. S.S.Axundov «Abbas və Zeynəb» hekayəsində zəhmət sevən, əməyə qiymət verən iki uşağın faciəsini yaratmışdır. Yazıçı Qayadibi kəndini belə təsvir edir: «Dan ulduzunun parlaq bir vaxtı idi. Bu kənd uca dağlarla əhatələnmiş bir çay qırağında, meşə kənarında salınmışdır. Getdikcə dan yerinin qızartısı artırdı. Dərələrdən və çaylardan duman qalxırdı. Günəş dağın dalından ahəstə-ahəstə çıxırdı. Hələ özü görünmürdü. Amma şəfəqi qarşıdakı uca dağın başına düşmüşdü. Sonra yavaş-yavaş qalxıb dağın dalından görünürdü və ruh verən qızıl zərrələrini aləmə dağıdıb cümlə yatmışları oyatdı. Çəmənlərdə, seyrəngahlarda, çiçəklərin qönçələrində gizlənmiş pərvanələri və arıları oyatdı. Quşların cəh-cəhi havaya ucaldı. Bunların xoş avazları cütçünü şura gətirdi. O da ahəstə-ahəstə cütünü sürüb öz nəğməsini oxudu. Dağ döşündə sürüsünü otaran çoban da bayatı nəğməsini tütəyində ucaltdı. Günəş yavaş-yavaş qalxırdı. Onun qızıl şəfəqi getdikcə gümüş rənginə dönürdü. Meşənin gözəlliyi ədib tərəfindən belə qələmə alınmışdır: Meşənin gözəl və səfalı seyrəngahı var. Bu gözəllik yaşıl və tər otla, gözəl ətirli rəngli çiçəklərlə zinətləndirilmişdir. Rəngbərəng pərvanələr və arılar bu çiçəkdən o çiçəyə uçub, bahar günəşi ilə oynaşırdılar. Hər rəngə çalan cürbəcür cücülər otlara mərcan kimi sarılmışdır. Bir tərəfdən çiçəklərin qoxusu, bir tərəfdən quşların cəh-cəhi, bir tərəfdən də bulağın xoş mehi insanı bihuş edirdi. Seyrəngahın bir tərəfi qayaya dirənmişdir. Bu qayadan bir bulaq axıb şırıltı ilə aşağı tökülürdü. Suyun zərrələri havada günəşin şəfəqində almaz parçaları kimi parıldayırdı. Bu

«Şırlanbulaq» adı ilə məşhur idi. Bu çarqat kimi sərilmiş lalələr və çiçəklər ətrafa bir gözəllik verirdi»(2, s.219).Hekayənin sonunun faciə ilə bitdiyini S.S.Axundov sevərlər çox gözəl bilirlər. Gün bitdi, ay çıxdı. Nağıl olunan yerlərdən bir səs çıxmadı. Heyvanlar və quşlar insanların vəhşi hərəkətindən elə xofa düşmüşlər ki, hələ cürət edib yuvalarından çıxa bilmirdilər. Ay yavaş-yavaş qalxıb, qəmgin-qəmgin insanların tutduğu vəhşi əməllərə baxırdı.

«Nurəddin» hekayəsində təsvirlər, həm şəhər həyatından (məişət xarakterli təsvirlər) həm də kənd həyatından (təbiət təsvirləri) bəhs olunur.

«Piri baba» və «İmamverdi baba» obrazları S.S.Axundovun müsbət ideyalarını, xeyirxah fikirlərini təmsil edən, yazıçının adından danışan və məqsədlərini əsərlərində maraqlı bir şəkildə oxucularına təqdim edən xalq nümayəndələridirlər. «İmamverdi baba» və «Piri baba» obrazları hadisələrə qiymət verən nurlu insanlardır.«Qorxulu nağıllar» silsilə hekayələrində S.S.Axundov təbiətin qorunması ücün xeyirxah sifətlər axtarır və tapır da. «İmamverdi baba» və «Piri baba» obrazları, təbiətin gözəlliyinə gözəllik qatır, kiçik qəhrəmanlarına təbii varlığı sevdirməyi bacarır.Yazıçının «Qorxulu nağıllar» silsilə memuarından sonara yazdığı «Quzu» hekayəsində, qış fəslinin ecazkar tərifləri oxucusunu düşündürür. Hekayə faciə xarakteri daşımır. Bu hekayədə ədib öz uşaqlıq illərində başına gələn bir çox hadisələri, təbiətin dili ilə biz oxuculara səmimi etiraf yolu ilə çatdırır. Qış fəslində damlardan sallanan buz nidalarının, bacalardan çıxan qara tüstünün buz nidalarının rəngini pozmasından, , qar dənələrinin ağacların budaqlarında məskən salmasından, ayağında corabının birinin olub olmamasından, corab əvəzinə bir ayağına parca bağlamasından, yırtıq ayaqqabların qıyıqla tikilməyindən və nəhayat kiçik bir quzunu taparkən heyvanın qolunun əzildiyini görüb, ayağındakı parcanı çıxardaraq onun əzilmiş qoluna bağlanmasından, yığcam bir şəkildə əsərdə söz açılır.Bu hekayənin, digər adları çəkilən hekayələrdən fəqli cəhəti ondan ibarətdir ki, «Quzu» hekayəsinin baş qəhrəmanı Süleyman özüdür.S.S.Axundovun əsərlərindən bəhrələnən yüzlərcə yazarlarımız, ədəbiyyata təbiət mövzusunda maraqlı və cazibəli təhriflər gətirmişlər.(Misall olaraq A.Şaiqin «Köç» hekayəsi).

Təbiəti sevmək vətəni sevmək deməkdir. İftixar hissilə demək lazımdır ki, bu keyfiyyət insanın şüurlu fəaliyyəti ilə bağlıdır. Təbiəti duymaq, dərk etmək onu yaşamaq, həyat hadisələri ilə üzləşmək deməkdir. Poetik təfəkkürün məhsulu sayılan təbiət mövzusundakı əsərlərin məziyyəti ondan ibarətdir ki, burada sönükçülük təkrar olunmazdır. Oxuculara çatdırılan axıcı ifadələr S.S.Axundovun yaradıcı təfəkkür və hisslərilə qaynayıb qarışır, uzun bir vəhdət təşkil edir. Təbiət mövzusunda yazılan əsərlərdə, bəşəri mövzular inkar edilmir. Əksinə təbiətə xas olan bütün amillər fərdi şəkildə yüngül yaradıcılıq yolu ilə oxucularının sevimli əsərlərinə çevrilir.Yazdığı əsərlərini özünün mənəvi dünyası sayan sevimli S.S.Axundov təbiət mövzusunda yazdığı rəngarənglik, yazıçının doğma Azərbaycanın fonunda qələmə aldığı əsərlər, təsvir və tərənnüm yaradıcılığının müasirlik idrakıdır. Buna görə də ölkəmizin təbiətini uzaqlara tanıtması ilə yadda qalan əsərlərinə müraciət etməyimiz müasir nəsrin yaradıcılıq nümunəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı. “Maarif”. Bakı, 1982, 425 s.
2. Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası. S.S.Axundov «Abbas və Zeynəb». Bakı- 1985
3. *S.S.Axundov*. «Quzu» hekayəsi. Bakı-1954, 22 s.
4. *Məsud Vəliyev*. Bakı- 1956, s. 110

А.С.Ахмедова

Природные Картины Творчества С.С.Ахундова

Сулейман Сани Ахундов – автор реалистической азербайджанской литературы XX века, который связан с прогрессивными традициями.В работах С.С.Ахундова «Природные рисунки» являются поразительным навыком. Мы сталкиваемся с широким

спектром «Сказки ужасов».С.С.Ахундов пишет в своих мемуарах «Мои детские воспоминания»: «Когда я открыл глаза, я увидел себя в этой богатой природе».Был рассказ «Quzu», написанный С.С.Ахундовым после натурных иллюстраций в сериале «Сказки ужасов». Эта история, начиная с прекрасных натурных иллюстраций, характеризуется событиями детства писателя.Писатель, который интересным образом описывает события в природе, умело доносит своим читателям. Например, зимой катание на коньках с крыш, дым из труб в белую тень и снежинки на ветвях деревев читателю интересным способом пояснить.Любить природу - значит любить свою родину. Надо сказать, что это качество связано с сознательной деятельностью человека. Слышать, понимать, жить. Любимым писателем С. Ахундова, произведениями которого он пишет свои произведения как духовный мир, является разнообразие произведений писателя на фоне искусства живописи и пения. Поэтому наше обращение к произведениям страны, напоминающее о природе нашей страны, является творческим примером современного искусства.

Ключевые слова: *каток, монументальный, оригинал, разведка, сброс, познание, отрицание, надрыв, гнилостность, мытарство*

A.S.Ahmedova

NATURAL PAINTINGS OF S.S.AKHUNDOV

Sammary

Suleiman Sani Akhundov is the author of realistic Azerbaijani literature of the twentieth century. In the works of S. Akhundov, “natural drawings” are an amazing skill.These drawings come across in a series of letters of horror. S.Akhundov writes in his memoirs "My childhood memories": "When I opened my eyes, I saw myself in this rich nature." There was a story "Quzu", written by S. S Akhundov after full-scale illustrations in the series "Horror Tales".This story, starting with beautiful natural illustrations, is characterized by the events of the writer's childhood. A writer who describes events in nature in an interesting way, skillfully reads the winter chapter to his readers. Love of nature means loving your homeland. It should be said that this quality is related to the conscious activity of a person. To hear, to understand, to live is to live and to face life events. The essence of the works of nature, which is the product of poetic thinking, is that it is irrelevant here. The favorite writer S. Akhundov, whose works he wrote his works as a spiritual world, is the diversity of the writer's works on the background of the native Azerbaijan, the contemporary understanding of creativity of painting and singing. Therefore, our appeal to the works of the country, which has been reminiscent of the nature of our country, is a creative example of contemporary art.

For example, in winter skating from rooftops, smoke from pipes in a white shade and snowflakes on the branches of trees brought the reader.

Keywords: *rink, monumental, original, intelligence, dumping, cognition, denial, torn, putrefaction, torment*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 08.06.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Pərixanım Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NAZİM VERDİYEV
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Gəncə şəh. Ş.İ.Xətai küçəsi 103
nazimganja@mail.ru

HÜRUFİ KRİPTOQRAFİYASI İLƏ ELEKTRON İMZA TEXNOLOGİYALARI ARASINDA BƏNZƏYIŞ

Xülasə

Hürufilik təlimi Qurana istinadən sözə böyük dəyər verir, çünki söz hərflərdən, hərflər isə səslərdən ibarətdir. Hürufilərin əqidəsinə görə hər şey hərflərin məcmusudur. Hərflərin müqəddəsləşdirilməsi hürufiliyin əsas ideyasını təşkil edir.Ərəb əlifbasında hərflərin ədədi ekvivalentləri vardır və ona əbcəd deyilir, yəni hər bir hərfə müəyyən ədəd uyğundur, məsələn, əlif - 1, vav - 6, mim – 40, ra - 200 və s. Hərflərin hər biri ədədi ekvivalentlə yanaşı həm də özünə məxsus unikal koda malikdir. Unikal kod müəyyən hesablamalar nəticəsində alınır. Hesablamalar kiçik əbcəd, böyük əbcəd, törəmə əbcəd və birləşmiş (yekun, cəm) əbcəd olmaqla hər bir hərf üzrə aparılır. Hesablamalarda bölmə və toplama əməliyyatlarından istifadə olunur. Bölmə əməliyyatı mənazil, bürcət, səyarət və çəyarət adlanan ədədlərə bölünməklə aparılır. Mənazil - ədədin 28-ə, bürcət - 12-yə, səyarət - 7-ə, çəyarət isə ədədin 4-ə bölünməsindən alınan qalıq deməkdir. Həmin qalıqlar toplanaraq təkrar olunmayan qalıqların cəmini yaradır ki, bu da hərfin unikal kodu anlamına gəlir. Unikal kodlar yüksək səviyyəli mürəkkəb hesablamaların tərkibinə daxil olur və bu mərhələdə alınan ədədlər fəlsəfi-dini fikirlərin gizlədilməsi və açılışında istifadə edilir. Hərflərin unikal kodları elektron imza texnologiyasında istifadə olunan simmetrik və asimmetrik şifrələmə alqoritminin iş prinsipinə bənzəyir.

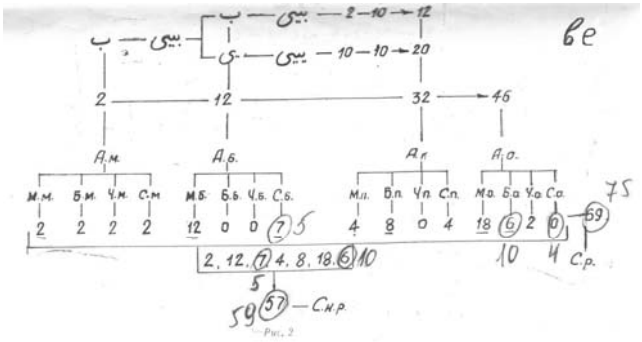
Simmetrik şifrələmə məna baxımından ərəb-fars hərflərinin unikal kodu ilə oxşarlıq təşkil edir, yəni hər bir hərfə məxsus unikal kod bütün aparıcı hürufi mütəxəssislərinə (sistemin bütün iştirakçılarına) məlum idi, unikal kodun alınması üsulu isə məna baxımından asimmetrik (RSA) şifrələmə ilə oxşarlıq təşkil edir. Unikal kodun alınması (hesablanması) üsulu hətta RSA alqoritmindən mürəkkəb və kodun sındırıla bilməməsi baxımından ondan daha üstündür.

Açar sözlər: hürufilik təlimi, gizli yazılar (kriptoqrafiya), elektron imza, simmetrik və asimmetrik imza, RSA alqoritmi, informasiya texnologiyaları

Hürufilik təliminin dəqiq elmi mahiyyəti ilə bağlı əsərlərə böyük ehtiyac olmasına baxmayaraq bu sahədə ciddi qıtlıq yaşanır. Hürufiliklə məşğul olan mütəxəssislər bildirirlər ki, onlar özlərinin anlayacağı gizli yazılardan (kriptoqrafiyadan, şifrələmədən) istifadə edərək təlimlərini dövrün təqiblərindən qoruyurdular. Nədir bu gizli yazılar, haradadır onlar?

Hürufilik təliminə görə hərflər, ədədlər müqəddəsdirlər və onlar təbiətin, varlığın əsası kimi qəbul olunur. Bu təlimin müddəaları Qurana istinad edir. Müqəddəs kitabda qeyd edilir ki, ilk olaraq səs, sonra isə söz yaranmışdır. Sözlər hərflər vasitəsilə ifadə olunduğundan hərflər Tanrının bütün təzahürlərini əks etdirən müqəddəs kəlamlardır, kəlam və söz isə Haqq tərəfindən nazil olan bir işarədir, çünki Tanrının insana bəxş etdiyi söz bilgi xəzinəsi və insan kamalının göstəricisidir. Hürufilərin əqidəsinə görə hər şey hərflərin məcmusudur. Hərflərin müqəddəsləşdirilməsi hürufiliyin əsas ideyasını təşkil edir. Bu fikirlərin təsdiqi kimi əlavə olaraq aşağıdakıları misal göstərmək olar: Kəlam (söz) qiyafəsində təcəlli edən Tanrı özünü hərflərdə görüntülədi. Yəni yaradıcı olan hərfdir [5,səh.42]. Bu səbəbdən hurufîlik danışan insanı Tanrılaşdırırdı. Hurufîlikdə məqsəd insandır və insanın açıqlanması Tanrını da açıqlamaqdır. Hurufîliyə görə hərflər insan üzündə də görünür. Hurufîlər "əlif hərfini buruna, burnun iki tərəfını iki "lam" hərfinə və gözləri "he" hərfinə bənzədərək insanın üzündə "Allah"

yazılmış olduğunu söyləyirdilər. Bunları yazmaq bu gün çox asandır, amma dünən ifadə etmək heç də asan deyildi. Məsələn, ən tanınmış şairlərimizdən Nəsimî hurufîydi; bu səbəbdən dərisi soyularaq öldürülmüşdü... [5,səh.45-46]. Hürufi hərəkatının qurucusu və öndəri Şihabəddin Fəzlullah Astrabadi Hurufînin (Nəiminin) (1339?-1394) [6] otuz iki yaşında ikən qurduğu firqə (partiya) əvvəlcə Təbriz və İstanbulda, sonra isə qısa zamanda İranın hər tərəfinə yayıldı. Hürufi firqəsinin hərf və say nəzəriyyəsinin əsasını bir sistem olaraq ortaya qoyan əsərlərin başında Fəzlullah Hurufînin "Cavidannamə" adlı əsəri gəlir. Lakin Nəiminin dini görüşləri Şəriətə müxalif olduğundan boynu vurularaq qətl edilmişdir [7]. Nəimidən öncə də İslam alimləri hərflərin müqəddəsliyi üzərində çox düşünmüşdülər. Məsələn, Əndəlüslü Mühyiddin Ərəbi (1165-1240) hərflərə böyük önəm verərək Fütuhati Məkkiyyə adlı kitab yazmışdı [5,səh.48].Respublikamızda hürufi təliminin elmi şəkildə öyrənilməsi məqsədilə yazılmış yeganə əsər Əhməd Elbrusun "Poetika və riyaziyyat" adlı rus dilində yazılmış və 1979-cu ildə "Elm" nəşriyyatı tərəfindən buraxılan kitabıdır. Bu kitabın çox ciddi qüsurlarının olmasını bir kənara qoysaq (bax: [4]) və onu hürufi təliminin elmi əsasları kimi qəbul etsək, o zaman çox qəribə və heyrətamiz bir hadisənin şahidi olarıq. Söhbət hürufi təliminin gizli yazılarını özündə ehtiva edən riyazi aparat ilə elektron imza texnologiyalarının oxşarlığından, bənzərliyindən gedir. Bir-birindən əsrlərlə aralı olan bu iki texnologiya eyniyyət təşkil etmir, lakin mahiyyət baxımından onların hazırlanma texnologiyası bənzərdirlər. Hürufi kriptoqrafiyasında hesablamalar sadə hesab əməlləri üzərində qurulmuşdur və xüsusi bir mürəkkəbliyi yoxdur. Burada xüsusi əhəmiyyət kəsb edən cəhət hesablamaların nəticələrindən istifadə məsələsidir. Həmin məsələnin izahına keçməzdən əvvəl hürufi hesablamalarının fəlsəfəsi ilə tanış olmaq lazım gəlir. Ərəb əlifbasında hərflərin ədədi ekvivalentlərinin olmasına əbcəd deyilir, yəni hər bir hərfə müəyyən ədəd uyğundur, məsələn, əlif - 1, vav - 6, mim – 40, ra - 200 və s. Adı xatırlanan kitabda verilmiş əsas hesablamalar hər bir hərf üzrə kiçik əbcəd, böyük əbcəd, törəmə əbcəd və birləşmiş (yekun, cəm) əbcəd olmaqla ədədlər üzərində aparılır. Hesablamalarda bölmə və toplama əməliyyatlarından istifadə olunur. Bölmə əməliyyatı nəticəsində mənazil, bürcət, səyarət və çəyarət adlanan qalıqların tapılması əməliyyatı aparılır. Mənazil - ədədin 28-ə, bürcət - 12-yə, səyarət - 7-ə, çəyarət isə ədədin 4-ə bölünməsindən alınan qalıq deməkdir. Kitabda verilmiş hesablamalardan biri nümunə olaraq aşağıda təqdim edilir.

Qeyd edək ki, kitab rus dilində olduğundan kiçik, böyük, törəmə və birləşmiş (yekun) terminləri müvafiq olaraq burada **м** (*малый*), **б** (*большой*), **п** (*производный*), **о** (*объединенный*) şəklində göstərilir. Məsələn, $\mathbf{М_м}$ – kiçik mənazil, $\mathbf{Б_б}$ – böyük bürcət, $\mathbf{С_п}$ – törəmə səyarət, $\mathbf{Ч_о}$ – birləşmiş çəyarət deməkdir. Şəkildə verilmiş hesablamaların necə aparılmasını öyrənək.

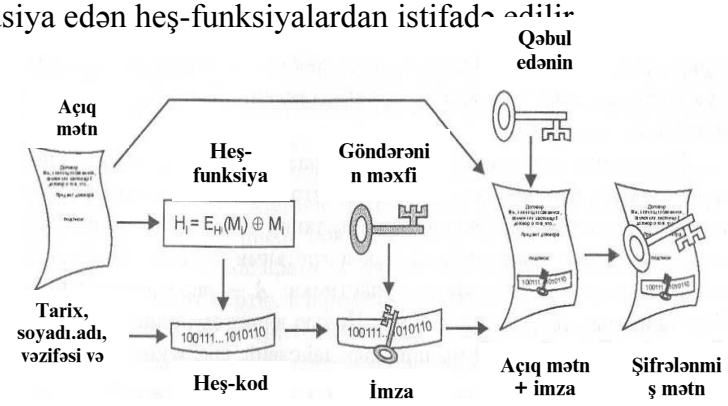
Əvvəla şəkildən görünür ki, bəzi ədədlər üzərində düzəlişlər edilmişdir. Onları izah edək. Məsələn, 12 ədədi 7-ə bölündükdə qalıq 7 deyil, 5 olmalıdır (12-1*7=5); 46 ədədi 12-ə bölündükdə qalıq 6 deyil, 10 olmalıdır (46-3*12=10); 46 ədədi 7-ə bölündükdə qalıq 0 deyil, 4 olmalıdır (46-6*7=4). Yekunda alınan ədəd (57, əslində isə 59) təkrar olunmayan qalıqların

cəmidir. Bu əməliyyat bütün hərflər üzrə aparılır (bu tip hesablamalar haqqında geniş məlumatlar [4]-də öz əksini tapmışdır). Yekunda alınan və qalıqların toplanmasından alınan cəmlər sonra daha mürəkkəb hesablamaların tərkibinə daxil olur və bu yeni mərhələdə alınan ədədlər fəlsəfi-dini fikirlərin gizlədilməsi və açılışında istifadə edilir. Hesablamalarda təkrar olunmayan qalıqların cəmi anlayışı məhz elektron imza texnologiyasında istifadə olunan RSA alqoritminin iş prinsipinə bənzəyir. Əgər belə demək mümkünsə, hürufi kriptoqrafiya texnologiyası müasir RSA alqoritmindən də mürəkkəbdir. Bu bənzəyişin mahiyyətini izah etmək üçün əvvəlcə elektron imza və RSA alqoritmi ilə tanış olmaq lazımdır. Bu məqsədlə ədəbiyyat siyahısında göstərilən 2 və 3-cü mənbələrə müraciət edək.

Elektron imza həyatımıza daxil olmuş elektron informasiya texnologiyaları vasitəsilə həyata keçirilən qeyri-adi imzadır. Bu imzanı kompüterə müəyyən simvollar, rəqəmlər (informasiya) dəstinin daxil edilməsi kimi qəbul etmək olar. İnformasiya əksər hallarda plastik kart şəklində hazırlanır və kompüterə qoşulan xüsusi qurğu vasitəsilə daxil edilir, yəni hər bir fiziki və ya hüquqi şəxs təkrar olunmayan nadir (unikal) koda malik olur. Bu imza hüquqi qüvvəyə malikdir, uzaq məsafədən sənədlərin, müqavilələrin imzalanmasında istifadə olunur, vaxta və maliyyəyə qənaət etməyə imkan verir, rahat, asan və təhlükəsizdir. Elektron imza elektron sənədi saxtalaşdırmaqdan qoruyur. Ondan müxtəlif hüquqi məsələlərin həllində istifadə olunur, məsələn, elektron sənəd dövriyyəsində, parlament seçkilərinə səsvermədə və s.

Ümumiyyətlə, elektron (rəqəmsal) imzada iki cür şifrələmədən istifadə olunur – simmetrik və asimmetrik şifrələmədən. Simmetrik şifrələmə üsulunda eyni bir açar həm məlumatı şifrələmək, həm də deşifrələmək üçün istifadə olunur. Asimmetrik (açıq açarlı) kriptoqrafik sistemlərdə hər bir iştirakçı bir-birindən riyazi asılı olan iki müxtəlif açarlardan istifadə edir. Açarlardan biri (məxfi və ya gizli açar) yalnız sahibinə məlumdur və tam məxfi saxlanılır, ikinci açar açıqdır, yəni sistemin bütün iştirakçılarına məlumdur. Gizli açar deşifrləmək üçün, açıq açar isə şifrələmək üçün istifadə olunur. Açıq açara görə uyğun məxfi açarın tapılması çox böyük həcmdə hesablama əməliyyatlarının aparılmasını tələb edir. Bu isə hesablama texnikasının indiki səviyyəsində praktiki olaraq qeyri-mümkündür. Açıq açar məlumatın elektron imzasını yaratmaq, məxfi açar isə məlumatın elektron imzasını yoxlamaq üçün istifadə olunur.

Bütövlüyə nəzarət üçün kriptoqrafik heş-funksiyalardan istifadə edilir. Heş-funksiya, adətən, müəyyən alqoritm şəklində realizə edilir. Bu alqoritm ixtiyari uzunluqlu məlumat üçün sabit uzunluqlu heş-kodu hesablamağa imkan verir. Təcrübədə 128 bit və daha artıq uzunluqda heş-kodu generasiya edən heş-funksiyalardan istifadə edilir.

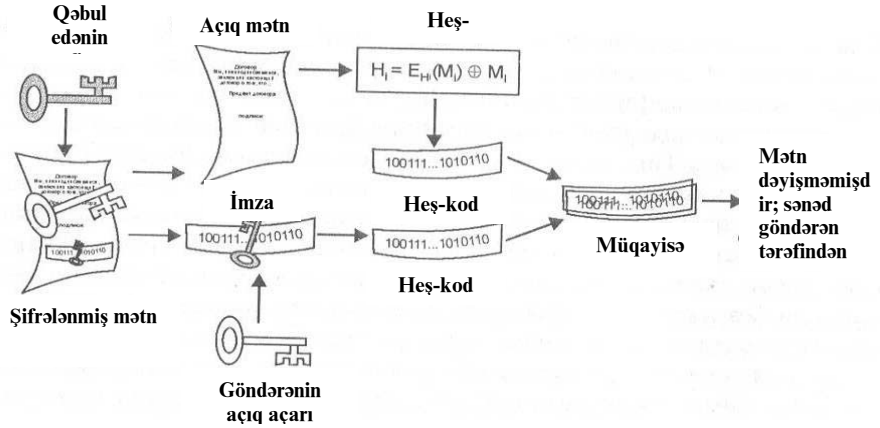
Elektron imzanın yaradılması prosesi

Heş-funksiyanın xassələri elədir ki, onun köməyi ilə alınan heş-kod məlumatla «möhkəm» bağlı olur. Məlumatın hətta bir biti dəyişdikdə belə heş-kodun bitlərinin yarısı dəyişir. Heş-

funksiyaya misal olaraq MD2, MD4, MD5, RİPEMİD, SHA1 və s. alqoritmlərini göstərmək olar.

Misal. «1234567890» sətri üçün SHA1 heş-funksiya alqoritminin hesabladığı heş-kod 16-lıq say sistemində 01B307ACBA4F54F55AAFC33BB06BBBF6CA803E9A simvollar ardıcılığıdır, yəni 40 simvoldan ibarət sabit uzunluqdur.

Sistemin istənilən iştirakçısı imzalanmış sənədi aldıqda A istifadəçisinin imzasını yoxlaya bilər. Bunun üçün o, heş-funksiyanın köməyi ilə alınmış məlumatın heş-kodunu yaradır. Sonra məlumata qoşulu olan şifrələnmiş heş-kodu A istifadəçisinin açıq açarı ilə deşifrə edir və alınmış deşifrə edilmiş heş-kodu özünün yaratdığı heş-kodla müqayisə edir. Onlar eynidirsə, imza həqiqi hesab edilir. Əks halda imza rədd edilir. Gizli açar yalnız A istifadəçisinə məxsus olduğundan aydındır ki, məlumatı da yalnız o imzalaya bilərdi.

Sənədin əsliliyinin yoxlanılması prosesi

Asimmetrik şifrələmə alqoritminə misal olaraq RSA, ElGamal, Şnorr alqoritmlərini göstərmək olar. Alqoritmin adı onu yaradan müəlliflərin soyadlarının ilk hərflərindən ibarətdir - R.**Ri**vest, A.**S**hamir, L.**A**dleman. Bu alqoritmi onlar Massaçusets Texnologiya İnstitutunda birgə işləyərkən 1977-ci ildə təklif etmişlər.

RSA alqoritmi aşağıdakı kimi işləyir:

1. İki kifayət qədər böyük sadə p və q ədədləri seçilir.
2. Onların $n=p*q$ hasili hesablanır.
3. Eyler funksiyası adlanan $\varphi(n)$=(p-1)*(q-1) funksiya hesablanır.
4. Elə d ədədi seçilir ki, (e*d-1) ədədi $\varphi(n)$-ə bölünsün.
5. $1<e<\varphi(n)$ şərtini ödəyən elə bir e ədədi müəyyən edilir ki, edmod(p-1)*(q-1)=1 olsun.
6. **{*e,n*}** cütü açıq açar, **{*d,n*}** cütü isə gizli (məxfi) açar adlanır.

Bundan sonra $\{e,n\}$ məlum açarı ilə məlumatı şifrələmək üçün şifrələnən mətn bloklara bölünür və onların hər biri (məsələn, i nömrəli blok) $M(i) \le n-1$ ədədləri şəklində təsvir edilə bilər.

Mətni M(i) ədədlər ardıcıllığı kimi aşağıdakı ifadə ilə şifrələmək lazımdır:

$$C(i) = M(i)^e \bmod(n)$$

Bu məlumatı deşifrələmək üçün **{*d,n*}** məxfi açarından istifadə etmək lazımdır. Bunun üçün aşağıdakı ifadədən istifadə edilir:

$$M(i) = C(i)^d \bmod(n)$$

Nəticədə M(i) ədədlər çoxluğu alınacaq ki, bu da ilkin mətn olacaqdır.

Misal. «QİDA» sözünü RSA alqoritmi ilə şifrələyək. Hesabatlar sadə olsun deyə kiçik ədədlərdən istifadə edək.

1. p=3 və q=11 ədədlərini seçək.

2. $n=p*q$ =3*11=33
3. $\varphi(n)=(p-1)*(q-1)$=2*10=20
4. ($e*d-1$) ədədi 20-yə bölünən olmalıdır. Odur ki, məsələn, d=3 ədədini seçirik.
5. $1<e<\varphi(n)$ şərtini ödəyən ədədi seçirik. Bu ədəd qismində istənilən elə bir ədəd seçilir ki, $e*3mod(20)$=1 bərabərliyi ödənilsin. Bu ədəd e=7 ədədidir, çünki (3*7-1) ədədi 20-yə bölünür.
6. Şifrələnən məlumatı *0...32* diapozonunda tam ədədlər ardıcıllığı kimi qəbul edək. Əlifba sırasında Q hərfi 17 rəqəmi ilə, İ hərfi 14, D hərfi 5, A hərfi isə 1 rəqəmi ilə ifadə olunur. Bu qayda ilə QİDA sözünü 17,14,5,1 kimi təsvir etmək olar. Məlumatı açıq açardan, yəni {*7,33*} cütündən istifadə etməklə şifrələyək:

$C_1 = 17^7 \bmod(33) = 410338673 \bmod(33) = 8$, yəni 410338673/33=12434505 +qalıq 8

$C_2 = 14^7 \bmod(33) = 105413504 \bmod(33) = 20$, yəni 105413504/33=12434505 +qalıq 20

$C_3 = 5^7 \bmod(33) = 78125 \bmod(33) = 14$, yəni 78125/33=2367 +qalıq 14

$C_4 = 1^7 \bmod(33) = 1 \bmod(33) = 1$

Şifrləmədən sonra {*8,20,14,1*} məlumatını deşifrə etməyə cəhd edək. Bunun üçün məxfi hesab edilən {*3,33*} açarından istifadə edilir.

$M_1 = 8^3 \bmod(33) = 512 \bmod(33) = 17$, yəni 512/33=15+qalıq 17

$M_2 = 20^3 \bmod(33) = 8000 \bmod(33) = 14$, yəni 8000/33=242+qalıq 14

$M_3 = 14^3 \bmod(33) = 2744 \bmod(33) = 5$, yəni 2744/33=83+qalıq 5

$M_4 = 1^3 \bmod(33) = 1 \bmod(33) = 1$

Beləliklə {17*,14,5,1*} ədədlərini əlifba sırasında axtardıqda şifrələnən sözün QİDA olduğu məlum olur.

Elektron imza texnologiyaları haqqında müəyyən bilik əldə etdikdən sonra hürufi kriptoqrafiyası ilə elektron imzanın simmetrik və asimmetrik (RSA) texnologiyalarını müqayisə etmək olar. Simmetrik şifrələmə ilə ərəb-fars hərflərinin təkrar olunmayan qalıqlarının cəmi (bunu şərti olaraq hərflərin unikal kodu da adlandırmaq olar) mənaca üst-üstə düşür, yəni hər bir hərfə məxsus unikal kod bütün hürufi müridlərinə, aparıcı mütəxəssislərə (sistemin bütün iştirakçılarına) məlum idi. Bunu açıq açar termini ilə də müqayisə etmək olar. Unikal kodun alınması üsulu isə, yəni qalıqlar əsasında digər informasiyanın alınması məna baxımından asimmetrik (RSA) şifrələmə ilə üst-üstə düşür. Ədəbiyyat siyahısında 1-ci kitabın 106 və 107-ci səhifələrində verilmiş açar-şifrələri məxfi (gizli) açar termini ilə müqayisə etmək doğru olardı. Hərflərə məsxus unikal kodun alınması (hesablanması) üsulunu RSA alqoritmi ilə müqayisə etdikdə belə nəticəyə gəlmək olur ki, hürufi kriptoqrafiyası hətta RSA alqoritmindən də üstündür.

XIV əsrdə İranda yaranan hürufi kriptoqrafiyası Azərbaycan, Hindistan, İraq, Suriya, Türkiyə, Balkanların güneyi Şərqi Avropada yayılan ilk ciddi elmi şifrələmə sistemi olsa da dünya elmində özünün layiqli qiymətini almamışdır. Hürufi kriptoqrafiyası XX əsr Qərb dünyasının elektron imza texnologiyasına bənzərliyi ilə onu 600 il qabaqlamış kimi görünür, lakin bu iki bilik sahəsi indiyə qədər müqayisə edilməmişdir. Bu günün informasiya texnologiyaları hürufilik dövrünə təsadüf etmiş olsaydı, elektron imza texnologiyaları bəlkə də Şərq elminin məhsulu kimi tarix səhnəsində qalardı. Hər halda aparılan müqayisədən də məlum olur ki, hürufi təlimi dəqiq riyazi əsaslar üzərində qurulmuş elə möhtəşəm bir təlimdir ki, mükəmməl kriptoqrafik sistemə malikdir və dini, fəlsəfi, estetik dünyagörüşü kimi onun öyrənilməyə haqqı vardır.

Ədəbiyyat

1. Ахмед Эльбрус. Поэтика и математика. Баку, Издательство «Элм», 1979
2. Чернышев Ю.Н. Информационные технологии в экономике. Учебное пособие. М., 2008
3. Verdiyev N.D. İnformasiya iqtisadiyyatı. Dərs vəsaiti. Gəncə, 2012
4. Verdiyev N.D. Hürufizmin riyazi əsasları. "Filologiya məsələləri"jurnalı, №8, 2019
5. Soner Yalçın Asistan. Beyaz müslümanların büyük sırrı. İstanbul, 2006
6. Kevser Yalçın. Hurufilik ve Sayıların Önemi - https://groups.google.com
7. Hüsamettin Aksu Hurufilik - https://insanveevren.wordpress.com/

Вердиев Назим Давуд оглы

Сходство между хуруфитской криптографией и технологиями электронной подписи

Резюме

Согласно Корану хуруфитское вероучение придает слову большое значение, потому, что слова состоят из букв, а буквы из звуков. По убеждению хуруфитов всё что есть это совокупность букв. Священность букв составляет основную идею хуруфизма.

В арабской азбуке каждая буква имеет свой числовой эквивалент и это называется абджад, т.е. каждой букве соответствует определенное конкретное число, например, алиф - 1, вав – 6, мим – 40, ра – 200 и т.д. Буквы помимо числовых эквивалентов также имеет свой уникальный код. Уникальный код получается в результате определенных вычислений. Вычисления проводятся по каждой букве по так называемому малому абджаду, большому абджаду, производному абджаду и объединенному абджаду. В вычислениях используется арифметические операции деления и сложения. Операция деления производится делением по так называемым маназиль, бурджат, саярат и чаярат. Маназиль – остаток от деления данного числа на 28, бурджат – на 12, саярат – на 7, чаярат – на 4. Все остатки суммируясь образуют совокупность неповторяющихся разделений, и это называется уникальным кодом. Уникальные коды входят в состав сложных вычислений высшего уровня и числа полученные на этом этапе используются для скрытия и раскрытия религиозно-философских мыслей. Уникальные коды букв аналогичны принципу работы симметричного и асимметричного алгоритмов шифрования, используемые в технологии электронной подписи. По своему смыслу симметричное шифрование составляет схожесть с уникальными кодами арабо-персидских букв. Уникальный код, свойственный каждой букве были известны всем ведущим хуруфитским специалистам (участникам всей системы), а способ получения уникального кода по своему смыслу составляет схожесть с асимметричным шифрованием (RSA). Способ получения (вычисления) уникального кода является более сложным по сравнению с алгоритмом RSA, а с точки зрения невозможности взлома кода превосходит его.

***Ключевые слова**: хуруфитское вероучение, тайные записи (криптография), электронная подпись, симметричная и асимметричная подпись, алгоритм RSA, информационные технологии.*

Verdiyev Nazim Davud

Similarity between hurufi cryptography and electronic signature technologies

Summary

The teaching of the hurufism is highly valued by the Qur'an because the word consists of letters and letters consists of voices. According to the hyparites, everything is a collection of letters. The sanctification of letters consists the basic idea of the right.

In the Arabic alphabet letters have numerical equivalents and are called “abjad”. Each letter corresponds to a certain number, eg: alif – 1, vav – 6, mim – 40, ra – 200 and so on. Each of the letters has a unique equivalent of its numerical equivalence. The unique code is taken as a result of certain calculations. The calculations are carried out on each letter, with a small intention, a great abstraction, a derivatical anomaly, and a combined (final, total) abjad. The calculations use division and subtraction. Section operation is carried out by division into numbers, called manazil, burjat, sayarat and chayarat.

Unique codes are included in high level complicated calculations and the numbers obtained at this stage are used to hide and unlock philosophical ideas. Symmetric encryption is similar to the unique code of the Arabic-Persian letters, meaning that the unique code for each letter is known to all leading experts (all system members) and the method of obtaining a unique code is similar to asymmetric (RSA) encryption. The method of getting a unique code is even more complicated than the (RSA) algorithm and the code is superior to it.

Keywords: bases of hurufism, secret writings (cryptoqraphy), electronic signature, symmetrical and asymmetrical signature, RSA algorithm, information technologies.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 08.06.2019
Texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Hacıyev Rövşən tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

НИГЯР СУЛЕЙМАНОВА
кандидат филологических наук, досент
АУЯ
Рашид Бейбутов 60
nigarka-80@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЙ ПРОМЕТЕЙ

Резюме

В данной статье рассматривается знаменитый готический роман английской писательницы Мэри Шелли. Влияние этой книги в мировой литературе настолько велико, что термин «Франкенштейн» стал нарицательным. Эта история поразительно актуальна, несмотря на 200 летнюю историю. Роман Мэри Шелли «Франкенштейн, или современный Прометей», положил начало жанру ужасов и научной фантастики.

Роман повествует историю швейцарского ученого, доктора Виктор Франкенштейна. Он посещает лекции в Баварском университете, где с интересом узнает о последних достижениях науки. Франкенштейн приступает к работе и в итоге создаёт гигантского монстра. Монстр – это продукт его всепоглощающего желания обрести силу бога и победить законы природы. Но ученый не в силах контролировать созданное им существо.

Роман, отражает глубокую опасность эпохи, религии и полон страха о том, к чему могут привести научные изменения и наука. В романе две главные темы - это чрезмерная победа и опасность игры в Бога, другая, родительское отчуждение и отказ от общества-актуальные сегодня как никогда.

В современную эпоху эксперимент Франкенштейна устарел как средство для создания жизни. Но стремление к техническому открытию и опасности, находит простые параллели в современных технологических достижениях. Роман назван автором «Современный Прометей». Главный герой, Виктор Франкенштейн - современное воплощение Прометея.

Ключевые слова: роман, фантастика, эксперимент, чудовище, существо, общество.

Прошло более чем 200 лет со дня публикации «Франкенштейна, или современного Прометея», знаменитого готического романа Мэри Шелли, написанного, когда ей было всего лишь восемнадцать лет.

Родители Мэри Уолстонкрафт и Уильям Годвин были известными публицистами своей эпохи. Деятельность их протекала в период общественного и духовного подъема в Англии, связанного сначала со столетней годовщиной Славной революции, а затем с революцией 1789 года во Франции. Мэри Уолстонкрафт, умерла через несколько дней после рождения дочери. Она автор путевых очерков, рассказов, публицистических манифестов, романа «Мэри», а также трактата «Мысли о воспитании дочери», «Защита прав человека». Уильям Годвин просветитель, философ, автор романов, кумир романтиков первого поколения. Писатель был сторонником французской просветительской философии того времени, яростно приветствовал Великую французскую революцию и видел в ней торжество теории о всемогуществе человеческого разума. В 1793 году Уильям Годвин опубликовал свой капитальный труд «Исследование о политической справедливости», которая принесла ему огромную славу. Вторая жена Годвина не смогла заменить мать Мэри и ее старшей сестре. Финансовое положение и

атмосфера в семье была не из легких. Годвины жили бедно, прибегая к помощи состоятельных знакомых. В 1817 году в их доме появляется Перси Биши Шелли, который боготворил Годвина, считая его своим учителем, вдохновителем и наставником. А Мэри для него была потомком двух прославленных имен. Их взаимоотношения поначалу были невозможными. Он даже предлагал покончить жизнь самоубийством, потому что Перси Биши Шелли был женат на Харриет Вестбрук. Однако Мэри согласилась на гражданский брак. Шелли был красив, принадлежал к числу величайших умов того времени.

В 1914 году Мэри и Перси Шелли вместе со своей сводной сестрой Джейн Клермонт отправились в путешествие по Франции, Германии, Швейцарии и Голландии. Молодожены усердно пытались строить свою жизнь по жизненным критериям родителей Мэри. Вместе с супругом, Мэри штудировала многотомные труды по истории, философии, социологии. Изучала греческий и итальянские языки. Их брак осуждали и не принимали. Родной отец Перси Шелли, сэр Тимити Шелли отказался от сына, также как и близкие друзья. По всему Лондону ходили о них слухи. Обострились и отношения и самим Годвином, который запретил паре появляться в родительском доме. Через два года в лондонском Гайд парке нашли труп утопившейся бывшей жены Перси Шелли. Он пытался добиться опекунства над своими двумя детьми от брака с Харриет, но ему в этом было отказано из-за его атеистических взглядов на жизнь. Лишь спустя много лет после того как Шелли и Мэри смогли узаконить свой брак церковным обрядом, Годвин помирился с дочерью. Супруги решили оставить Англию и перебраться в Италию.

Свой роман она опубликовала в 1818 году анонимно. Влияние книги в мировой литературе настолько велико, что термин «Франкенштейн» вошел в обычную речь и означает нечто неестественное и ужасное. Страшная история о монстрах - как человеческих, так и нечеловеческих. Эта история поразительно актуальна для современных читателей благодаря изучению научных достижений и искусственного интеллекта. Роман положил начало жанру ужасов и научной фантастики. Многие писатели использовали сюжет романа в своих произведениях.

За ним Мэри Шелли написала роман «Матильда», «Вальперга», «Последний человек», «Фолкнер», «Перкин Уорбек», «Матильда», «Лодор». Её перу также принадлежат рассказы, новеллы, биографические очерки о писателях, комментарии к стихам и поэмам П.Б.Шелли. Несмотря на большое наследие писательницы, всё внимание литературоведов и критиков было сконцентрировано на её первом романе. Роман получил негативную оценку со стороны критиков.

«Франкенштейн, или современный Прометей» первый эпистолярный готический роман английской писательницы Мэри Шелли.

Бытует мнение, что прототипом Виктора Франкенштейна для Мэри Шелли мог послужить Перси Шелли, который любил экспериментировать с электричеством, порохом, магнетизмом в Итоне. Его комнаты в Оксфорде были полны научным оборудованием. «Быть может, удастся оживить труп, явление гальванизма, казалось, позволяло на это надеяться, быть может ученые научаться создавать отдельные органы, соединять их и вдыхать в них жизнь». (2,с.6) Также нужно отметить, что к середине XVIII столетия увлечение электричеством и различными опытами стало тотальным. Электричеством лечили людей и пытались выводить цыплят. Ссылаясь на дневниковые заметки, можно сказать, что писательница была знакома с научными экспериментами по гальванизму и её роман основан на реальных научных разработках того времени.

Роман повествует историю швейцарского ученого, доктора Виктор Франкенштейна. Он посещает лекции в Баварском университете, где с интересом узнает о последних достижениях науки и решает открыть новый путь, исследовать неизвестные силы и раскрыть миру самые глубокие тайны творения. Франкенштейн приступает к

работе, лихорадочно изучая анатомию и процессы, посредством которых человеческая ткань генерируется и разрушается. Ученый проводит таинственные эксперименты использует смесь алхимии, химии и математики, чтобы получить представление о тайнах живой плоти и в итоге создает гигантское тело. Зеленое создание с металлическими болтами, чья прозрачная желтая кожа и черные губы сравниваются с высушенной плотью мумии. Существо мгновенно отталкивает всех, кто его видит, включая его создателя. Ненасытное желание Виктора завершить свой научный подвиг, как и его создание, очаровательно и отвратительно одновременно. Монстр – это продукт его всепоглощающего желания обрести силу бога и победить законы природы. После завершения научного эксперимента, он мгновенно приходит в ужас от результатов своих усилий. Он не в силах контролировать созданное им существо и не может позволить ему уничтожить все, что ему дорого.

Этот процесс отражает недоверие к научным открытиям, что было обычным явлением в произведениях романтиков. С самого начала «Романтическое движение» было направлено на регулирование неконтролируемого стремления к научному или технологическому прогрессу через «естественную философию» или науки - потенциал, который был высоко оценен эпохой Просвещения.

Романтизм, признавая захватывающий потенциал науки, ценил важность естественного порядка. В поколении, которое увидело беспрецедентные технологические достижения, включая изобретение парового двигателя и сантехники в помещении, это должно было показаться особенно актуальной проблемой для молодой Мэри Шелли.

Огромные научные достижения ее поколения привели к созданию такого фантастического романа, который она лихорадочно писала летом, находясь на отдыхе со своим мужем в доме лорда Байрона. Однажды прохладным, дождливым, летним вечером 1816 года компания друзей собралась на вилле на берегу Женевского озера. Каждый из нас напишет историю о призраках,- объявил лорд Байрон друзьям, среди которых были Перси Шелли, доктор Байрона Джон Полидори, и восемнадцатилетняя Мэри Годвин (позже ставшая Мэри Шелли).(2,с.378) Её рассказ стал романом, опубликованным два года спустя.

Роман, отражает глубокую опасность эпохи, религии и полон страха о том, к чему могут привести научные изменения и наука. В романе Виктор Франкенштейн - ученый, а монстр остается неназванным и упоминается как монстр, существо, демон и оно. Две главные темы романа - это чрезмерная победа и опасность игры в Бога, другая, родительское отчуждение и отказ от общества - актуальные сегодня как никогда. И Франкенштейн, и его чудовище олицетворяют опасность неконтролируемых научных открытий, и последующее повествование - притча для регулирования этих достижений.

Чудовище - это больше, чем просто отвратительный монстер: благодаря тайному наблюдению за человеческим взаимоотношением он начинает понимать человеческий язык, учит письменность и с благодарностью читает произведения «Потерянный рай» Мильтона и «Страдания юного Вертера» Гетте. К тому времени, когда он воссоединяется со своим создателем, он страстно и красноречиво выражает свое желание быть принятым другой живой душой, будь то человек или создатель Франкенштейна.

Роман Мэри Шелли не представляет научно-технические достижения как чудовищные. Скорее, это черствость создателя, который не может или не предвидит опасности своего изобретения, который действительно чудовищен. Роман исследует границу между жизнью и смертью, и потенциальную опасность, которую может вызвать человеческое высокомерие при попытке игры в Бога.

В современную эпоху эксперимент Франкенштейна устарел как средство для создания жизни. Но стремление к техническому открытию и опасности, которые оно

создает для естественного порядка, находит простые параллели в современных технологических достижениях, особенно в области искусственного интеллекта.

Современный день чреват опасениями по поводу последствий машинного изобретения - как того, что оно может создать, так и того, что это будет значить для глобального будущего человечества. В 20-м и 21-м веках появилось много произведений на эту теме, в том числе « Мечтают ли андроиды об электроовцах» Филиппа К. Дика, серия « Терминатор» Джеймса Кэмерона и « Ex Machina» Алекса Гарленда . Все эти художественные произведения берут свое начало в темах 200-летнего романа Шелли: «чудовище», созданное человеком.

Мэри Шелли дала своему роману подзаголовок «Современный Прометей». Название романа было выбрано не случайно. В древнегреческой мифологии Прометей считался мудрым из всех Титанов. Классический Титан, который украл огонь у богов горы Олимпа и подарил его человеку. Боги хотели сохранить силу огня для себя. Прометей был жестоко наказан и вечно страдал за свое содеянное. Он был прикован цепью к скале и орлы ежедневно съедали его печень, которая каждую ночь отрастала заново. Это должно было стать его наказанием на целую вечность. Виктор Франкенштейн - современное воплощение Прометея. Он помещает искру жизни в существо, которое он не знает, как управлять. Блеск его достижений бесспорен, но неконтролируемое пламя в конечном итоге поглощает его близких, его самого и даже его творение. Подобно Прометею, Франкенштейн крадёт дар из царства богов, которым он не может владеть и за который жестоко наказан.

Этот роман своего рода предупреждение, послание будущему о том, что человеческое знание не способно решить глобальные вопросы человечества. Это нашло своё отражение в многочисленных воинах и катаклизмах, которые стали причиной научно-технического прогресса, ставшие реальной угрозой для будущего существования homo sapiens как биологического вида.

Литература**:**

1.Франкенштейн, или современный Прометей. М.Шелли.2015. Изд Азбука

2.Антонов С.А. Шелли М.Франкенштейн, или Современный Прометей.М.:Издательство «Э»,2016.с.378

3.Елистратова А.М.Готический роман. История английской литературы. М.:Издательство АН СССР,1945.

4.Morrison L.,Stone S.A.Mary Shelley encyclopedia.-Westport,Connecticut London Greenwood press,2003.

N. Süleymanova

Müasir Prometey

Xülasə

Bu məqalədə biz inglis yazıçısı Meri Şellinin məhşur qotik romanını təhlil edirik. Kitabın dünya ədəbiyyatına təsiri o qədər güclü olmuşdur ki,"Frankenşteyn" termini xüsusi ada çevrilmişdir. Üstündən 200 il ötməsinə baxmayaraq, bu hadisə hələdə aktuallığını itirmir. Meri Şellinin "Frankenşteyn ve ya müasir Prometey"adli romani elmi fantastika ve qorxu janrının əsasını qoyub. Romanda Isveçrəli alim, həkim Victor Frankenşteyndən bəhs edilir. O, Bavariya Universitetində mühazirələrə qulaq asarkən, elmin yeniliklerindən xəbərdar olur. Frankenşteyn işe başlayir ve nəticədə nəhəng monstr yaradir. Bu Monstr alimin Allahin qüdrətinə sahib olmaq

ve təbiyyət qanunlari üzərində qələbə çıxmaq arzusunun məhsuludur. Lakin alim yaratdığı varlığa nəzarət edə bilmir. Romanda müəllif öz zamanın qorxularını əks etdirərək, elmi yeniliklərin nələrə gətirib çıxardacağına bir işarə verir. Romanda bu gün də aktual olan iki mövzu əsas yer tutur - aşiri dərəcədə qalibiyyət, Allahliq iddiasi ve valideyn yadlığı, cəmiyyətdən imtina. Müasir dövrdə Frankenşteynin tecrübəsi yeni həyat yaradicisi kimi artiq köhnelib. Lakin, texniki icadlara ve təhlükəyə həvəs müasir texnoloji nailiyyətlərdə özünü göstərir. Roman müəllif tərəfindən "Müasir Prometey" adlandırılıb. Romanin baş qəhramanı Victor Frankenşteyn elə Prometeyin müasir tecessümüdür.

Açar sözlər: roman, fantaziya, sınaq, məxluq, cəmiyyət.

Н.Сулейманова

Modern Prometheus
Summary

This article discusses the famous Gothic novel of the English writer Mary Shelley. The impact of the book in world literature is so great that the term "Frankenstein" has become a household word. This story is strikingly relevant, despite the 200 year history. Mary Shelley's novel "Frankenstein or Modern Prometheus," marked the beginning of the genre of horror and science fiction. The novel illustrates the story of a Swiss scientist, Dr. Victor Frankenstein. He attends lectures at the University of Bavaria, where he learns with interest about the latest achievements of science. Frankenstein starts to work and eventually creates a giant monster. The monster is the product of his all consuming desire to acquire the power of God and defeat the laws of nature. But a scientist cannot control the monster which he created.

The novel reflects the deep danger of an era, religion, and is filled with fear about what scientific change. The two main themes of the novel are the excessive victory and the danger of playing God, the other, parental alienation and rejection of society which more relevant today than ever.

Nowadays, the experiment of Frankenstein is outdated as a means to create life. But the desire for technical discovery and danger, finds simple parallels in modern technological advances. The novel is named by the author "Modern Prometheus". The protagonist, Victor Frankenstein, is the modern embodiment of Prometheus.

Key words: novel, fantasy, experiment, monster, creature, society.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 03.06.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xuraman Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SƏİDƏ DADAŞOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADPU
Üzeyir Hacıbəyli küçəsi, 68
saida.dadasova@bk.ru

CHRISTINE DE PISAN “SEULETTE SUIS”

Résumé

Christine de Pisan est un écrivain français qui a vécu au Moyen Âge. Elle était la première femme écrivain à rendre visite à Marie France. Christine de Pisan perd son mari à l'âge de vingt-cinq ans et elle doit s'occuper de ses trois enfants, de sa mère et de sa nièce. Christine de Pizan était une femme très talentueuse et courageuse. Elle a décidé de devenir écrivain pour gagner sa vie et a écrit beaucoup de livres sur la morale, l’éthique et la politique. Christine de Pizan est également intervenue dans les questions politiques de son époque. Elle a dédié sa "Solitude" à son mari décédée. Elle parle d'amour et d'affection sur la terre. La perte de son mari a eu un très mauvais effet sur elle. Dans cette oeuvre, Christine de Pisan a décrit l’histoire de la femme qui a perdu son mari - sa douleur et ses difficultés. L'auteur a parlé de la douleur, des jours tristes et de l'incarnation. La poétesse a fait appel au roi de France à la fin de cette oeuvre et a parlé de sa douleur.

Christine de Pizan est d'abord poétesse. Et pour cause : c'est le premier moyen de se faire remarquer en bien par les princes mécènes, car leur cour se plaît particulièrement aux jeux poétiques de la littérature courtoise. Elle chante des amours au destin malheureux, mais n'en abuse pas car elle sait que ses lecteurs préfèrent les chansons d'amours comblées. C'est par la poésie qu'elle a fondé son autorité d'écrivaine, la manière la plus efficace de se faire admettre dans le monde littéraire pour une femme de la haute société. Christine de Pizan jouit d'une grande popularité dans le milieu de la cour à son époque. La plupart de ses œuvres sont conservées dans des manuscrits autographes, ce qui est très rare pour cette époque.

le mot clé: ballade, poème triste, anaphore, rhétorique

Les vers qui suivent, tirés d'une ballade publiée à la fin du XIVème siècle, expriment les troubles d'une femme jadis amoureuse. La première femme de lettre française nous donne à suivre une histoire poignante, la sienne. Christine de Pisan est un auteur coutumier de l'écriture de soi. Dans la lignée des femmes-auteurs comme Marie de France ou Louise Labé, elle laisse résonner des mots d'une indéniable beauté poétique. De la digne élégance de son écriture exsude toute la lassitude du monde.

Avec la ballade, plus proche du thrène que de l'ode, l'auteur trouve le mode d'expression qui lui convient. Christine de Pisan, avec Marie de France, est l'une des figures les plus marquantes de la poésie médiévale. Elle nous raconte une histoire dans laquelle l'amour n'est pas ce qui sauve mais ce qui enferme. Elle nous parle de l'amour par terre, de l'amour perdu. Et disons-le franchement, de l'amour malade. C'est un amour sans porte de sortie dont il est question dans ces vers.

Au premier chef, nous nous intéresserons à la manière de Christine de fouiller l'instant, en portant notre attention sur les sentiments, sensations et émotions qui jalonnent les vers. Puis nous poursuivrons notre propos en interprétant ce que dit cette voix presqu'éteinte : le lent estompement de toute sa personne, son effacement progressif dans un sursis d'existence qui semble ne plus lui appartenir.

La production littéraire de Christine de Pisan se rattache pleinement à l`humanism parisien de son époque. (1, p.173) Cette femme amoureuse, ravagée par les larmes, a perdu son époux. Cette perte la plonge dans un état de sidération dont elle ne voile rien. Les fantômes du passé resurgissent dans un silence étouffant. Murée dans la douleur de l'abandon et de la séparation, elle parle du quotidien fragile, mais surtout de tout ce qui la rebute. Le malaise est palpable car la narratrice répète inlassablement les mêmes déplorations.

Sur le thème du dépit et de l'échec amoureux, Christine de Pisan fait advenir dans sa composition une parole plaintive qui exhale gémissements et soupirs. Elle écrit un poème bouleversant nourri par la répétition des mêmes motifs qui lui confèrent sa force incantatoire (« Seulette suis et seulette veux être » - vers 1). Un poème où se lisent des confessions de jeune fille et qui, dans l'envoi final, résume l'histoire d'un destin, le sien (« Seulette suis sans ami demeurée » - vers 25). Une pièce lyrique d'amour, de chagrin, de désarroi jamais disparu, qui fait apparaître l'image d'une femme ivre d'espoir, qui cherche à se trouver une place. On pourrait penser qu'elle note sur un cahier ou une éphéméride ce qu'elle aurait voulu vivre. Recroquevillée en boule sur ses malheurs, la rédactrice s'apitoie sur sa vie en jachère, « sans compagnon ni maitre » (vers 3), comme si elle était emprisonnée dans un monde glacé (« Seulette suis en langueur mesaisée » – vers 5). Tout montre qu'elle n'arrive pas à penser à autre chose. Cette poétesse fait entendre une lamentation, avec les aigreurs qu'on prête à ce registre, qui dévoile les ravages de la solitude : « Seulette suis à huis ou à fenêtre, // Seulette suis en un anglet muciée » (vers 8 et 9). Mais aussi les bégaiements et tâtonnements de la désespérance (« en ma chambre enserrée » - vers 13). Armée de sa plume, elle ne cache rien et ne se cache rien surtout... Sans s'arrêter dans le flot de ses larmes (« Seulette suis pour moi de pleurs repaître » - vers 10), elle se remémore les affres qui déchirent son cœur, son agonie amoureuse : « Seulette suis, de chacun délaissée, Seulette suis, durement abaissiée, souvent toute esplourée » (vers 18 à 20). Elle nous offre un autoportrait sur le vif (emploi de la première personne et du présent de l'indicatif), avec une lucidité sans complaisance, mais sans réprobation. Les images attendent en suspens, ne demandant qu'à être saisies au vol. Celles par exemple de l'entrebâillement de la fenêtre, de la porte (« Seulette suis à huis ou à fenêtre »). Celle d'une chambre vide, d'une alcôve, refuge des fiévreuses pamoisons d'antan, d'anciennes effusions sentimentales (« Seulette suis en un anglet muciée » - vers 9). Cette femme songeuse, frappée d'une sorte d'effroi, retirée dans sa chambre, laisse croître en elle l'émotion. Une émotion parvenue à son comble, faisant monter le rose aux joues, sans qu'elle s'en rende compte. L'absence de l'autre est vécue comme un trou béant. Ce souvenir d'une déchirure qui détruit tout l'éloigne du monde. On imagine cette femme abandonnée, privée de compagnie, frémissant devant son miroir face aux traces laissées par son chagrin d'amour : le teint blafard, terreux, des yeux charbonneux aux cernes violacés, des paupières gonflées et baissées... Cette femme blessée par la vie, moralement au bout du rouleau, demeure plongée dans une pénombre tenace (« Seulette suis plus tainte que morée » - vers 3 de l'envoi), celle de la solitude insupportable et sans remède. Ce qui est souligné par l'épiphore, autrement dit la répétition anaphorique de la même phrase à la fin des strophes et de l'envoi : « Seulette suis sans ami demeurée ». Ce qui est rappelé au second vers par la métalepse, c'est-à-dire par un transfert de signification portant sur la cause : « Seulette m'a mon doux ami laissiée ». L'adjectif qualificatif (seulet, seulette, diminutifs de seul, seule), au féminin, se trouve cette fois en position d'attribut du complément d'objet direct, contrairement aux autres vers où il est attribut du sujet (« seulette suis »). La ballade entrelace harmonieusement les rimes masculines et féminines. Dans le quatrain au seuil des trois strophes, les rimes sont simplement entrecroisées. Elles font correspondre les terminaisons du même estoc. Elles sont croisées dans un ordre déterminé par le même thème de flexion (« être », « maître », « fenêtre », « repaître », « estre », « terrestre »). Les adjectifs (épithètes ou attributs) et les participes passés sont tous porteurs de connotations péjoratives (« courroucée, mesaisée, egarée, délaissée, abaissée, esplorée »). Cette péjoration morbide s'appuie sur

l'assonance en « -é » devenue une règle de versification dans la chanson de geste. La répétition de cette voyelle antérieure fermée connote, par harmonie suggestive, la mélancolie douloureuse. Ces assonances font penser à des hoquets saccadés, à des pas trébuchés, à des accrocs qui lacèrent. Cette femme, fougueuse et emportée, insatisfaite surtout, sombre dans l'ennui de vivre. Ce qui la porte aux expressions véhémentes, aux accès de la colère rentrée (« Seulette suis, dolente et courroucée »).

Christine de Pisan est une femme très cultivée, courageuse, elle participle à la vie politique du royaume.(2, p.14) Christine de Pisan parle de cet abandon comme si elle était à la fois consentante et victime d'une injustice. Elle est torturée, affligée de contradictions insolubles. De mauvaise grâce, elle accepte sa situation, celle d'un deuil perpétuellement porté. En témoignent ces regrets, monstrueusement dévastateurs, qui finissent par se coincer dans la gorge. Elle fait le choix de rester veuve, elle renonce à l'amour. On pourrait concevoir l'image d'une jeune fille filant au rouet, d'une Pénélope tissant sa laine au fuseau et refusant de prêter attention à tous ses prétendants. Ou bien d'une mater pleurant au cimetière la mort de ses proches (dont le roi Charles V, terrassé par une crise cardiaque en 1380). Le premier vers (« Seulette suis et seulette veux être ») prend en charge toute l'ambivalence de ses sentiments. La volonté de rester seule se lit en creux et n'est pas sans dérouter le lecteur. Christine de Pisan poursuit son autoportrait en multipliant les points de vue et les situations. Elle s'habille de deuil. Son malaise suscite une pulsion de mort et des bouffées de pensées morbides : « Seulette suis de tout deuil manacée ». Elle semble persuadée de ne pouvoir faire front. Ses forces défaillantes ne résisteront pas aux lendemains qui déchantent, car rien n'indique que ce cauchemar carcéral cessera. L'idée de « deuil » est l'avant-signe d'une perdition, d'un chavirement. Il n'y a plus aucune gratification, ni aucun enjeu à simplement continuer d'habiter ce monde. Ce poème élégiaque saisit ce moment de renoncement avec un lyrisme retenu. Le fil trop visible de la lourde tristesse qui continue encore et toujours relie tous les décasyllabes. Les parallélismes obtenus par juxtaposition (hypozeuxe « en langueur mesaisée », « en un anglet muciée », « en ma chambre enserrée »), conjugués à l'asyndète (absence récurrente de termes de liaison), et surtout la reprise du même mot à la tête de chaque vers (position fixe de l'adjectif « seulete ») contribuent à la tonalité pathétique de ce texte déchirant. Un lamento intarissable qui a pour la solitude dévastatrice, celle qui ne vous quitte plus et rend impossible toute réconciliation avec soi-même. L'anaphore rhétorique comme procédé « intraphrastique » et structure récursive est une figure dominante, et même envahissante. La place du qualificatif est saillante à l'entame de chaque vers et résulte d'une volonté d'insistance. La redondance repose dans ces septains sur l'énumération anaphorique, sur la récurrence de ce caractérisant (« seulette suis... ») régi par le verbe-auxiliaire (verbe « être » à la première personne du présent de l'indicatif). La reprise à l'identique de l'attribut (issu de l'ancien français « solet ») s'apparente au ressassement, au martèlement de la litanie. Cette répétition crayeuse, presque maladive, semble nous convaincre que rien ne peut progresser. Ce qui décuple la force du propos et son intensité tragique. On le sait, la tragédie prend naissance lorsqu'on ne peut ni avancer ni reculer. Cette opération de réassemblage du propos – ce qu'on appelle une épanode - par ajouts de termes connotatifs (« dolente et courroucée », « en langueur mesaisée », « plus que nulle egarée », « toute eplorée », etc...) balise tout le texte. Les épithètes accumulées qui sont accolées à la douleur de cette belle délaissée sont propres à émouvoir les cœurs sensibles. La reprise lexicale terme à terme vise à produire, par son aspect ductile et lancinant, un effet sur le lecteur. Elle joue un rôle architectural dans ce récit autobiographique en mettant l'accent sur la dureté de la vie. Cette femme poète reprend à quatre reprises le même vers : « Seulette suis sans ami demeurée ». Ce vers est un pivot discursif qui assure dans le schéma prosodique, par un effet cumulatif, une relance. Il exhibe de manière compulsive le lien de causalité entre la solitude et l'absence de l'être aimé. Tout en maintenant le fil de cette confidence affligée. La disposition topographique de ce vers « refrain » vient parapher chaque strophe ainsi que l'envoi. Elle caractérise la ballade

(forme fixe composée de trois strophes ou couplets et d'une dernière strophe tronquée, appelée envoi) et annonce la forme ultérieure du rondeau. Le vers est transposé, dupliqué, à différentes échelles du poème. Cette forme invariante met l'accent sur l'évidence d'une réalité.

Ajoutons que si Christine est attentive aux grands évenements politiques de son temps, elle semble ne manifester quepeu d`attention aux grandes affaires, aux grands procès, du point de vue juridique. (3, p.137)

Ce poème sert d'écrin aux tempêtes du cœur. A un chagrin crépusculaire enveloppé d'une élégante mélancolie. Un chagrin éprouvé pour la perte de son bien-aimé, jadis ardemment chéri. Nous sommes confrontés à une écriture spontanée, âpre et charnelle, et toujours du côté de la douleur. Une écriture d'une grande sensibilité, au service d'un art poétique sauvage dont la beauté nous serre le cœur et le ventre. Dans la mentalité de l'époque, l'identité de la femme médiévale se décline par rapport à un homme: son père d'abord (elle est « fille de... »), puis son mari (« épouse de », et enfin « veuve de »).

Christine de Pizan a hérité de son père son goût pour les études, sa soif de connaissances. Homme cultivé et ouvert d'esprit, curieux des secrets de la nature et des écrits doctes, Thomas de Pizan aurait souhaité pousser plus loin l'instruction qu'il dispensait à sa fille, ayant décelé chez elle une intelligence vive. Mais les usages du temps, auxquels il devait se conformer, ne le lui permirent pas.

Au Moyen Âge, la veuve qui ne se remarie pas ou qui n'entre pas au couvent est regardée avec méfiance ; des soupçons d'avarice et de luxure pèsent sur elle. La vie et les occupations de Christine de Pizan ont été profondément modifiées par la mort de son mari. Elle a tout d'abord connu la dépression pour un temps que nous ignorons, mais qui est probablement de plusieurs mois, voire un an. Ce deuil s'accompagne d'un désastre financier. Cependant, elle décide de ne pas se remarier et choisit le métier d'homme de lettres. Elle travaille donc à réorganiser sa fortune et ses avoirs, elle tente de se constituer des revenus suffisants pour garder son rang social. Mais cela reste insuffisant car son père et son époux n'ont pas laissé de patrimoine solide et de revenus garantis. Christine de Pizan nous indique que ces temps difficiles ont duré 14 ans, durant lesquels les soucis financiers, les procès, l'abattement du deuil et la santé défaillante se sont cumulés. Elle évoque ses malheurs dans La Mutation de fortune, notamment les divers poursuites et procès qu'elle a dû traverser pour défendre ses intérêts. Toutefois, il convient de relativiser la gravité des maux qui l'ont frappée, ainsi qu'elle le fait elle-même. En effet, les ressources de la famille sont difficilement évaluables, mais il est certain qu'elle n'a pas atteint la grande détresse matérielle des Parisiens pauvres de l'époque. Le bénéfice de ses livres est également difficile à chiffrer mais il n'est pas invraisemblable de situer entre 100 et 150 livres parisis le niveau de ses revenus, soit un niveau analogue à celui qu'elle avait connu du temps où son mari vivait et entretenait la maison. Quelques allusions confirment qu'elle a su garder son train de vie sans déchoir ; il est indéniable qu'elle a su développer des qualités de gestion.

Dans le même temps, son goût pour le travail intellectuel la ramène vers des études approfondies : elle complète et élargit l'éducation première qu'elle a reçue de son père et de son mari. La période 1390-1399 est le temps de l'apprentissage de son métier d'écrivain, celui où elle acquiert la culture et le bagage livresque dont devait faire preuve tout auteur sérieux.

Christine de Pizan est d'abord poétesse. Et pour cause : c'est le premier moyen de se faire remarquer en bien par les princes mécènes, car leur cour se plaît particulièrement aux jeux poétiques de la littérature courtoise. Elle chante des amours au destin malheureux, mais n'en abuse pas car elle sait que ses lecteurs préfèrent les chansons d'amours comblées. C'est par la poésie qu'elle a fondé son autorité d'écrivaine, la manière la plus efficace de se faire admettre dans le monde littéraire pour une femme de la haute société. Ses poèmes sont organisés dans des recueils selon une trame narrative, beaucoup de ceux-ci sont tirés directement de son expérience personnelle telle Seulette suy et seulette vueil estr. Selon Jacques Roubaud,

Christine de Pizan « a sans aucun doute atteint un des sommets de l'art de la ballade ; elle est d'une originalité formelle remarquable.

Elle est également une épistolière. Elle a rédigé des lettres privées et publiques, et en a ajouté parfois à ses livres de fond comme des actions directes, dans les débats, plus ou moins destinées à la plus large diffusion. Elle utilise notamment cette méthode dans le débat sur le Roman de la Rose, écrit par Jean de Meung ; certains considèrent son intervention comme un manifeste, sous une forme primitive, du mouvement féministe. En effet, son Epistre au Dieu d'Amours (1399) et son Dit de la rose (1402), critique de la seconde partie du Roman de la Rose, provoquèrent des remous considérables dans l'intelligentsia de l'époque. Ce type de propos était jugé assez scandaleux à l'époque :

Christine de Pizan jouit d'une grande popularité dans le milieu de la cour à son époque. La plupart de ses œuvres sont conservées dans des manuscrits autographes, ce qui est très rare pour cette époque.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Groag Bell Susan: “Christine de Pisan: humanism and the problem of a studious woman” Volume 3, №3-4, 1976
2.Nicole Blondeau, Marie Françoise Né. Littérature progressive du français. CLE İnternationale, 2004
3.Christine de Pisan, Charles V,t.2, 1999

S.Dadaşova

Kristin dö Pizan “Yalnızam”

Xülasə

Kristin dö Pizan orta əsrlərdə yaşamış fransız yazıçısıdır. O, ilk qadin yazıçı Mari dö Fransla dost idi. Kristin dö Pizan iyirmi beş yaşındaykən həyat yoldaşını itirir və o, üç övladına, anasına və qardaşı qızına baxmaq məcburiyyətində qalır. Kristin dö Pizan çox savadlı, cəsarətli bir qadın idi. O ailəsinə baxmaq üçün yazıçı olmagı qərara almış, çoxlu sayda mənəvi-əxlaqi və siyasi kitablar yazmışdır. Kristin dö Pizan eyni zamanda öz dövrünün siyasi məsələlərinədə müdaxilə etmişdir. O “Yalnızam” əsərini vəfat etmiş həyat yoldaşına həsr etmişdir. O, yer üzündə məhəbbət, məhəbbət haqqında danışır. Həyat yoldaşını itirməsi ona çox pis təsir etmişdir. Bu əsərdə Kristin dö Pizan həyat yoldaşını itirən qadının-özünün hekayəsini acılarını və çətinliklərini ifadə etmişdir. Müəllif əsərdə ayrılıq acılarından, kədərli günlərindən, özünə qapılmasından danışmışdır. Şair əsərin sonunda Fransa kralına müraciət edərək öz acılarından, dədr, kədərindın bəhs etmişdir.
Kristin dö Pizan ilk növbədə şairdir. Onun əsərləri kral və onun ətrafı tərəfindən bəyənilmişdir. O, bədbəxt taleyini öz əsərində əks etdirir, ancaq onu istəmir, o, oxuculara sevgi dolu mahnıları sevdiyini bildorir. Şeirlə yazır ki, onun əsərləri yüksək təbəqənin qadınları üçün adət-ənənələr dünyasına daxil olmanın ən təsirli üsuludur. Kristin dö Pizan onun zamanında öz ölkəsində böyük bir populyarlıq qazanır. Onun əsərlərinin əksəriyyəti bu dövr üçün çox nadir olan imzalı əlyazma şəklində saxlanılır.

Açar sözlər: ballada, hüzünlü poema, anafora, ritorika

С.Дадашева

Кристин до Пизан "Одинокий"
Резюме

Кристин де Пизан - французский писатель, живший в средние века. Он был первой женщиной-писательницей, посетившей Мари Франс. Кристин де Пизан теряет свою жену

в возрасте двадцати пяти лет и должен присматривать за своими тремя детьми, его матерью и дочерью. Кристин де Пизан была очень талантливой, смелой женщиной. Он решил стать писателем, чтобы взглянуть на свою семью и написал много моральных, этических и политических книг. Кристин де Пизан также вмешался в политические проблемы своей эпохи. Он посвятил свое "Одиночество" своей жене, которая умерла. Он говорит о любви и привязанности на земле. Потеря мужа очень плохо на нее повлияла. В этой работе Кристин до Пизан рассказала историю женщины, которая потеряла мужа - ее боль и трудности. Автор говорил о боли, грустных днях и воплощении. Поэт обратился к королю Франции в конце своей работы и рассказал о своей боли.
Кристин де Пизан - прежде всего поэт. Его работы приветствуются королем и его окружением. Он отражает свою роковую судьбу в своем творчестве, но не хочет этого, он знает, что ему нравятся читатели любовных песен. Поэт пишет, что его произведения являются наиболее эффективным способом вхождения в мир традиций для женщин высокого класса. Кристин де Пизан приобретает большую популярность в своей стране в свое время. Большинство его работ хранятся в виде подписанной рукописи, что очень редко для этого периода.

Ключевые слова: баллада, грустное стихотворение, анафора, риторика

S.Dadashova

Kristin dö Pizan "Lonely"
Summary

Kristin de Pizan is a French writer who lived in the Middle Ages. He was the first female writer to visit Marie France. Kristin de Pizan loses his wife at the age of twenty-five, and has to look after his three children, his mother and his daughter. Kristin de Pizan was a very talented, courageous woman. He decided to become a writer to look at his family and wrote a great deal of moral, ethical, and political books. Kristin de Pizan also intervened in the political issues of his era. He dedicated his "Loneliness" to his wife who died. He speaks of love and affection in the earth. The loss of her husband had a very bad effect on her. In this work, Kristin dö Pizan has described the story of the woman who lost her husband - her pain and difficulties. The author spoke about the pain, the sad days, and the incarnation. The poet appealed to the king of France at the end of his work and talked about his pain.
Kristin de Pizan is primarily a poet. His works are acclaimed by the king and his surroundings. He reflects his fateful fate in his work, but does not want it, he knows that he likes readers love songs. Poet writes that his works are the most effective method of entering into the world of traditions for women of the high class. Kristin de Pizan gains a great popularity in his country at his time. Most of his works are kept in the form of a signed manuscript, which is very rare for this period.

Key words: ballad, sad poem, anaphora, rhetoric

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 03.06.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İradə Dadaşova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ОСМАН МУСАЕВ
Института Фольклора НАНА
Hüseyn Cavid Prospekti 129
sevinc.n@mail..ru

АРХЕТИПИЧЕСКИЙ СЮЖЕТ «КОРОГЛУ». ОБРАЗЫ ЛЕГЕНД

Резюме

Больше всего приключений и событий парижских изданий составляют основу других вариантов Кероглу. Эти приключения и события пересекали эволюцию, связанную с искусством рассказчика, направленного на оживление социально-политических мотивов. Социально-идеологические влияния, реалистическое отношение к прошлому и другие элементы идеи и ее содержание подтверждают, что тифлисская публикация отражает характер своего исторического времени создания. Комплексный подход к вариантам эпоса, который был написан и издан во времена Советской власти, показывает, что доминирующая идеология повлияла и на содержание, и на идею народной эпической литературы. Его доминирующий лейтмотив направлен от искателя приключений к социальному мотиву.

Итак, каждое историческое время и общественное образование сохранили свои следы на эпосе «Кероглу». В статье анализируется генезис эпоса «Кероглы», его раунд разложенных тюркских версий. Варианты Кавказа и Центральной Азии сравнительно изучены, а характерные особенности узбекских версий прояснены. Простое внимание уделяется хорезмской версии. Внимание уделяется его истории.Эпопея «Кероглу» прямо или косвенно повторяет старые модели с кольцом в непрерывном процессе турецко-огузского эпоса. Визиты Кероглу в отдельные вражеские города в армиях или вариантах – это парадигматические ряды сакральных архетипов, и миссия героя – обеспечить вечную гармонию в обществе. Ученый, который склонен изучать структуру анализа структуры, посвятил особое место нахождению модели поэтического сознания, которая уплотняет текст, и изучению текстов поэтических структур, которые обуславливают конфигурации в тексте и состав структур. Хотя история эпохи Кероглу не так стара, как эпопея, ее оригинальный сюжет, несомненно, является продуктом мифологической эпохи. Это подтверждается повествованием об эпосе, а также отдельными повествованиями «Кероглу». Истории Кероглу до сих пор живут в Азербайджане, Туркестане и Анатолии. Следы ряда мифологических мифов на сюжете эпопеи Кероглу показывают существование очень важной эпохи в мифологическом повествовании о саге. В частности, наличие «Кероглу» в туркменском варианте свидетельствует о наличии сказочных, див, драконов, их участии в эпической поэме, доказывающих, что этот эпос связан с стариной. В узбекском варианте Кероглу очень похож на мифологического героя.

Açar sözlər: epos, Koroğlu, Xorəzm versiyası, Azərbaycan, epik qəhrəman.

Азербайджанский народ, имеющий славную и своеобразную историю развития, обладает и богатейшим эпосом, неразрывно связанным с историей страны. Этот эпос, представляя собой бесценную сокровищницу, духовно питает наш народ на протяжении многих веков. Сколько поколений черпали из этой сокровищницы житейскую мудрость. И каждое поколение, внося свою посильную лепту, оплодотворяло данный источник духовности.

Эпос «Короглу» является бесценным духовным наследием тюркских народов. Возникновение главного героя эпоса, как правило, связано с конкретной социально-исторической обстановкой, с тенденциями консолидации народа перед лицом междоусобиц, социальных противоречий и одновременно внешней угрозы. Таков образ главного героя эпоса «Короглу», который распространен от берегов Аракса до Амударьи, от Малой Азии до Уральского хребта и Сибири, от Ближнего Востока до просторов Средней Азии и Казакстана» (1, 73). Короглу «это идеальный герой, не склоняющий головы ни перед каким врагом свою силу и огонь черпающий в любви к народу и своей Родине» (2, 55). Поэтому он стал любимым фольклорным образом около двадцати народов, говорящих на различных языках, что отмечал ещё Н.Г. Чернышевский (3, 347).

Эпос «Короглу» отличается широкой распространенностью – встречается в творчестве 22 народов. В Турции издано 30, у туркмен - 20, у азербайджанцев - 19, у курдов - 18, у грузин - 11, у болгарских турков - 14, у казахов - 6, у каракалпаков - 5 ответвлений дастана «Короглу».

Как указывает И.С.Брагинский, «первоначально эпический цикл «Короглу» сложился в азербайджанско-туркменской среде.

Свою мечту о народном мстителе, избавителе от гнета паши и султанов, народ связал с Короглу» (4, 13). Патриотические, гуманистические, вольнолюбивые идеи, чаяния масс нашли в этом героическом цикле свое воплощение. По словам академика Б.А. Карриева, «в основе эпических сказаний о Короглу лежат исторические события классовой борьбы крестьянских масс, ремесленников и городской бедноты против феодалов, духовенства и купечества, а также выступления народа против войн, ведущихся деспотическими правителями, главным образом Ирана и Турции, на территории Кавказа и Средней Азии» (5, 4).

О возникновении эпоса «Короглу» существует множество предположений. В качестве одного из них приводится восстание джалалидов, имевшее место в начале XVI века в Южном Азербайджане, Малой Азии, Ираке и продолжавшееся до начала XVII столетия.

В трудах многих исследователей эпоса отмечается связь ранних эпических версий, распространенных на Кавказе, с историческими, личностями, участвовавшими в восстании джалалидов в Азербайджане и Малой Азии в XVI-XVII веках. Ядро западных версий эпоса возник ещё при жизни их предводителя Кёр-оглы. Потом через туркман-огузов, проживающих в Азербайджане, Турции, этот дастан попал в Среднюю Азию. В произведении «Книга путешествий» турецкого историка Авлия Челаби в качестве одного из главных организаторов данного восстания также приводится имя Короглу. Таким образом сформировалась, восточная версия эпоса. Западную версию представляют азербайджанская, курдская и турецкая, а восточную – узбекская, таджикская, туркменская, казахская, каракалпакская и иные версии.

Известный ученый-востоковед Х.Г.Короглы, проведя большую исследовательскую работу в архивах Турции, сумел собрать множество материалов, касающихся данного участника восстания джалалидов. В этих материалах, помимо Короглу, упоминаются такие имена, как Демирчи Хасан, Мустафа Хызроглы, Базирган, Аваз, Сафар. Большинство из них участвуют в событиях эпоса «Короглу». Учёный-востоковед А.Н.Самойлович отмечает, что упоминающийся в туркменской и хорезмской версиях Такабек Заман также является историческим лицом (9, 167).

Среди узбекского народа данный эпос получил распространение в двух версиях. Из хорезмского цикла издано 2 дастана. Между тем, в Хорезме известно его 26 ответвлений.

Пришло время заняться серьёзной исследовательской работой по данному самостоятельному циклу. И эту работу необходимо осуществить, отказавшись от

прежнего субъективного подхода, на основе достижений современной узбекской фольклористики.

Первая из них заняла место в репертуаре представителей Самаркандской дастанной школы и вобрала в себя свыше 40 дастанов. Вторая, являясь хорезмской версией, в основном получила распространение в репертуаре бахши, проживающих в хорезмском регионе. Данная версия, будучи большой частью связанной с огузским эпосом, близка к туркменской версии, а также, частично, азербайджанской и турецкой версиям. В этом можно наглядно убедиться при сопоставлении нижеследующих стихотворных отрывков:

В хорезмской версии:

Xuja moqlarninq boşinda,
Yoz bir yona, tsiş bir yona. Aylanar oğzim içinda,
Til bir yona, tiş bir yona.

В туркменской версии:

Qoja dağlarnıts başında,
Yaz bir yana, qış yana.
Timpap aqzımın içinde
Dil bir yana,diqi bir yana (1).

В азербайджанской версии:

Uca-uca dağ başında,
Yaz bir yana, qış bir yana,
Titrəşir ağzım içində,
Dil bir yana, diş bir yana (2).

В турецкой версии:

Uca dağlar başlarında,
Kar bir yana, kiş bir yana.
Titretir ağzim içinde,
Dil bir yana,diş bir yana (3).

Естественным представляется то обстоятельство, что турецкая версия определенным образом отличается от других вышеперечисленных версий. Это объясняется тем, что в последнее время были прекращены близкие этнокультурные контакты между отдельными народами. Однако несомненно, все данные стихотворные отрывки восходят к единому генетическому источнику.

Следует также учитывать и то обстоятельство, что при формировании эпоса в качестве прототипов активным образом выступают отдельные знаменитые исторические личности. Особенно это явление касается версий эпоса, получивших распространение на Кавказе.

А версии эпоса, получившие распространение в Средней Азии, весьма отдалены от событий, послуживших основой для произведения и деятельности исторических лиц. Данное положение наблюдается уже в самом названии эпоса. В среднеазиатских версиях имя главного героя произведения-Короглу, которое толкуется как «человек, родившийся в гробнице». Кроме того, деятельность главного героя произведения протекает совсем иначе, что вполне объяснимо. Во-первых, переходя из одной среды другую, всякое фольклорное произведение естественным образом претерпевает определенные изменения, связанные с мировоззрением людей данной среды. Во-вторых, бахши любого народа, усваивая дастан из творчества другого народа, конечно же, привносит в данное произведение отдельные традиционные изменения, вытекающие из принципов его родного эпоса. Подобное явление наблюдается в эпосе «Короглу».

Деятельность главного героя эпоса «Короглу» определённым образом связана с деятельностью деда Коркуда из «Книги моего деда Коркуда».

Например, дед Коркуд перед смертью ишет себе место для погребения, но не может его найти. Тем самым отодвигается срок его смерти. Он становится бессмертным. Это событие привело к появлению в народе поговорки «Куркутга гур казима», что в переводе означает «Не рой могилу для Коргуда». Коргуд бессмертен, рыть для него могилу бессмысленно. Данное явление, связанное с дедом Коркудом в схожей форме проявляется и в эпосе «Короглу». Профессор Т.Мирзаев, основываясь на сведениях отдельных узбекских бахши отмечает, что в дастане «Эр оглы», который является завершающим дастаном эпоса, изображается период старения Короглу и его исчезновения. Согласно эпической традиции, Короглу отведено 120 лет жизни и по истечении этого срока он не умирает, а исчезает в легендарной горе Султуз (5).

Первые сведения об эпосе «Короглу» были приведены в работах венгерского учёного Германа Вамбери. Однако суждения Г.Вамбери о дастанах этого цикла очень поверхностны и весьма абстрактны. В частности, о данном произведении учёный пишет следующее: «Этот дастан по своей сути является аналогом произведения, изданного Ходьзко на азербайджанском диалекте; наблюдаются лишь незначительные изменения. Эти изменения состоят в том, что произведение обнаруживает принадлежность к используемому в киргизско-туркменском языке народному говору. Отличаясь простотой и общедоступностью стиля изложения, читается с большой охотой. Заслуживает внимания то обстоятельство, что очень мало упоминается о личности Айваза (Аваза). Как обычно, в качестве врагов рассматриваются кизилбоши» (6, 331).По словам ученого-востоковеда, у него не было рукописи этого дастана. Видимо, по этой причине произведение исследуется в обобщённом плане. По всей вероятности, рукопись связанную с этим произведением, Г.Вамбери мог видеть у других людей, и потому его знакомство с ней носило столь поверхностный характер. Конечно, можно согласиться с тем, что дастан, о котором высказывает свое мнение учёный, является »дням иэ распространенных в Хорезме версий. Так как события, легшие в основу получившего широкое распространение среди узбеков эпоса «Короглу», первоначально стали записываться именно в Хорезме. Кроме этого, записанные в Хорезме дастаны «Короглу» представляют собой версию, близкую к азербайджанскому «Кероглы». Но в то же время нельзя согласиться с мнением Г. Вамбери о том, что в этом произведении мало говорится об Авазе. Ессстественно, что в начале цикла «Короглу» не может упоминаться имя сына Короглу Аваза, что свойственно хорезмской версии. Можно предположить, что в своей аннотации Г.Вамбери вел речь не обо всём цикле в целом а о каком-то его ответвлении. Хорезмский эпос «Короглу» был исследован ещё одним востоковедом А.Н.Самойловичем [9; 11]. По свидетельству учёного, в его распоряжении находилось 4 рукописных варианта произведения Абулгази Бахадурхана «Шаджараи-турк» («Родословное древо тюрков»), среди которых самым совершенным был экземпляр, принадлежавший Ходжали-мулле. В нём говорится о том что, у Коркуда было двое сыновей от дочери шаха Кинака Хилалы. Второго сына звали Равшанам.

Проходят годы, и однажды к нему во сне является пророк Али и завешает Равшану силой убеждения, личным примером и оружием распространять исламскую религию. В то время в Иране правил Араб Рейхан. По велению верховного божества Тангри фортуна отворачивается от Араб Рейхана, а к Равшану приходит удача (7, 157).

Приведенная А.Н.Самойловичем легенда может служить толчком для многих научных изысканий, так как образы легенды имеют свои аналоги и в эпосе «Короглу». Из всего вышеизложенного можно предположить, что данная легенда легла в основу эпоса «Короглу».

Список литературы:

1. Петросян А.А. История народа и его эпос. М.: Наука. 1982.

2. Зарифов Х. Ажойиб достон // «Фозил шоир», Тошкент, Фан, 1974.
3. Чернышевский В.Г. Полное собр. соч. 2-том, М. 1953.
4. Брагинский И.С. О таджикском эпосе «Короглу» и его художественных особенностях // Вопросы изучения эпоса народов СССР.-М.: 1958.
5. Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кёр-оглы у тюркоязычных народов. М, 1968.
6. Короглу. Ашгабат: «Туркменистан», 1980.
7. Короглу. Баку. «ЕЛМ» 1959.
8. Короглу. Стамбул. 1982.
9. Самойлович А.Н.Очерки по истории туркменской литературы. //Туркмения. Т. 1 -Л.: 1929.
10. Узбек халк огзаки ижоди. Тошкент. «Укитувчи», 1980.
11. Учебник чагатайского языка. Лейпциг. 1987.
12. Самойлович А.Н. Легенда о Коркуде и Кёроглы. ЗВОРАО. т. XIX СПб. 1910.

Osman Enver Musayev

Archetypic plot of “koroglu”. legend images

Summary

The most of all adventures and the events of Paris publications organize the basis of other variants of Koroglu. These adventures and events crossed over the evolution, connected with the art of a narrator directed to enliven of the social-political motives.

The social-ideological influences, the realistic attitude towards the past and other elements of the idea and the contents affirm that the Tiflis publication is reflected the character of its historical time creation.The complex approach to the variants of the epos, which was written and was published during the Soviet Power, shows that the dominant ideology influenced the contents and the idea of the folk epic literatures, too.Its dominant leitmotif directed from adventurer to the social motive.So, every historical time and social formation kept its traces on the epos “Koroglu”. The genesis of the epos “Korogly”, its round of spread out, Turkic versions are analyzed in this article. Caucasus and Central Asia versions are studied comparatively and characteristic features of Uzbek versions are brightened. The mere attention is given to Khorezm version. The attention is paid to its history. So, each historical time and public education has retained its traces on the Koroglu epos. The article analyzes the genesis of the epos "Koroglu", its round of decomposed Türkic versions. The variants of the Caucasus and Central Asia have been comparatively studied, and the characteristic features of the Uzbek versions have been clarified. Simple attention is paid to the Khorezm version. Attention is paid to its history. The epic “Koroglu” directly or indirectly repeats old models with a ring in the continuous process of the Turkish-Oguz epic. The visits of Koroglu to separate enemy cities in armies or variants are paradigmatic rows of sacred archetypes, and the hero’s mission is to provide eternal harmony in society. The scientist, who is inclined to study the structure analysis of the structure, devoted a special place to finding a model of poetic consciousness that condenses the text and studying the texts of poetic structures that determine the changes in the text and the composition of the structures. Although the history of the Koroglu era is not as old as the epic, its original plot is undoubtedly a product of the mythological era. This is confirmed by the narration of the epic, as well as individual narrations of "Koroglu". The stories of Koroglu still live in Azerbaijan, Turkestan and Anatolia. Traces of a number of mythological myths on the plot of the Koroglu epic show the existence of a very important epoch in the mythological narration of the saga. In particular, the presence of "Koroglu" in the Turkmen version indicates the presence of fabulous, divas, dragons, their participation in an epic poem,

proving that this epic is associated with antiquity. In the Uzbek version, Koroglu is very similar to the mythological hero.

Osman Ənvər oğlu Musayev

“Koroğlu”nun arxetip süjeti. əfsanə obrazlari

Xülasə

Paris nəşrlərinin sərgüzəştləri və hadisələrinin əksəriyyəti Koroğlunun digər variantlarının əsasını təşkil edir. Bu sərgüzəştlər və hadisələr, ictimai və siyasi motivləri canlandırmaq məqsədi daşıyan hekayəçinin nəqli ilə sıx bağlıdır.

Siyasi-ideoloji təsirlər, keçmişə və ideyanın digər elementlərinə real bir münasibət və onun məzmunu onu təsdiqləyir ki, Tiflisdə nəşr olunan versiya tarixi yaradıcılıq xarakterini əks etdirir.Sovet dövründə yazılan və nəşr olunan epos versiyalarına vahid bir yanaşma hakim ideologiyanın məzmunu və xalq epik ədəbiyyat ideyasına təsir göstərdiyini göstərir.

Onun dominant leytmotivi macəraçıdan sosial motivə yönəldilmişdir.

Beləliklə, hər bir tarixi və ictimai şüur “Koroğlu” eposunda öz izini saxlamışdır. Məqalədə “Koroğlu” eposunun genezisi, onun bölünmüş türk versiyalarının dövrünü təhlil edilir. Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın variantları müqayisədə tədqiq edilmiş və özbək versiyalarının xarakterik xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilmişdir. Xorəzm versiyasına sadə diqqət yetirilir. Əsas diqqət onun tarixinə yetirilir.

«Koroğlu» dastanı türk-oğuz eposunun fasiləsiz davamı prosesində bir halqa olmaqla, əski modelləri birbaşa və ya dolayısı ilə təkrarlayır. Koroğlunun qol və ya variantlarda ayrı-ayrı düşmən şəhərlərinə səfərləri sakral arxetipin paradiqmatik cərgələridir və qəhrəmanm missiyası cəmiyyətdə harmoniyanın əbədiliyini təmin etməkdir. Struktur təhlil nıetoduna meyl edən alim, mətni şərtləndirən poetik şüur modelinin tapılması və mətn daxilində konfıqurasiya, konstruksiyaların əmələ gəlməsini şərtləndirən mətniçi poetik strukturyaratma mexanizmlərinin öyrənilməsinə xüsusi yer ayırmışdır. “Koroğlu”nun dastan kimi formalaşma tarixi bir o qədər qədim olmasa da, onun ilkin süjeti heç şübhə yoxdur ki, mifoloji çağın məhsuludur. Bunu nəınki dastanm bütövlükdə tədqiqi, həm də ayrı-ayrı "Koroğlu" rəvayətləri də təsdiqləvir. Koroğlu rəvayətləri bu gün də Azərbaycanda, Türküstanda, Anadoluda yaşamaqdadır. Bir sıra əski miflərin “Koroğlu” dastanının süjet xəttində izləri dastanın mifoloji hekayət şəldində çox əslci çağlardan mövcudluğunu göstərir. Xüsusən, “Koroğlu”nun türkmən variantmda pəri, div, əjdaha obrazlarmın qalması, onlarrn dastanın süjet xəttində iştirakı bu dastanm çox əski çağla bağlı olduğunu sübut edir. Özbək variantmda isə Koroğlu mifoloji qohrəmana çox bənzəyir.

Key words: Epos, Korogly, Khorezm version, Azerbayjan, epic hero.
Ключевые слова: эпос, Кероглу, хорезмская версия, Азербайджан, эпический герой.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019
Filologiya elmləri doktoru, professor Əfqan Abdullayev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

RƏNA RZAYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Hüseyn Cavid prospekti
AMEA Şərqşünaslıq institutu
rzayeva1958@ayklot.com

"MUNİSNAMƏ" - YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQiN FARSDİLLİ ƏDƏBIYYATINDA BƏDİİ QAFIYƏLİ NƏSRIN İLK GÖRKƏMLİ NÜMUNƏSİ

Hər hansı bir əsərin tədqiqi, şübhəsiz, onun, ilk növbədə, janr mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bu məqsədlə, ilk növbədə, o dövrün janr sistemi öyrənilməlidir. Yazılmış məqalədə buna riayət edilmişdir. Bədii xarakterlə bərabər didaktik xarakter daşıyan nəsrin Şərqdə geniş vüsət alıb yayıldığı dövr tədqiq edilmişdir.

Ümumi olaraq belə nəticə əldə olunmuşdur ki, həmin dövrdə yazılmış bütün nəsr əsərlərində, mövzusundan, həcmindən asılı olmayaraq, müəllifin öyüd-nəsihətləri ilə bərabər bir çox alim, filosof, müdrikin kəlamları toplanmış bir fəsil olurdu. Bu əsərin, şərti olaraq, "didaktik" adlandırılan hissəsi ilə bərabər, nəticə etibarı ilə, qismən də olsa, müəyyən qədər didaktik xarakter daşıyan "bədii" hissəsi də araşdırılmışdır.

Eyni zamanda, nəzmin nəsrdən daha çox dəyərləndirildiyi bir zamanda əsərin, nəsrlə yazılma səbəbləri müəllifin verdiyi izaha əsasən araşdırılmışdır. Şərqdə geniş vüsət alıb yayılmış "ədəb" janrı öyrənilmişdir. Nəhayət, Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın "Munisnamə" əsərinin məhz , bu janra, "ədəb" janrına mənsubluğu nəticəsi əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad, Munisnamə, şərq ədəbiyyatı, janr, "ədəb" ədəbiyyatı...

Son dövrdə elm aləminə məlum olmuş qiymətli ədəbi abidələrdən biri də XII əsr müəllifi Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın «Munisnamə» əsəridir. Uzun illər boyu yeganə əlyazma nüsxəsi başqa bir ad altında Londondakı Britaniya muzeyində saxlanmış bu abidənin xüsusi əhəmiyyəti bundadır ki, onun təkcə özü deyil, müəllifinin şəxsiyyəti də farsdilli ədəbiyyat tarixi üçün tamamilə yeni faktdır. Belə ki, «Munisnamə» ümumən orta əsrlər müsəlman Şərqində ədəbi inkişafın bir çox məsələlərinə işıq salan abidə kimi olduqca qiymətli və müəyyən mənada unikal əsərdir. Təkcə ədəbi əsər kimi deyil, həm də bir mənbə kimi dəyərləndirilməsi zəruri görünən, maraqlı hekayətlər, nağıllar, rəvayətlər, lətifələr, müdrik kəlamlar və aforizmlər toplusu olan «Munisnamə» farsdilli ədəbiyyat tarixində müəyyən ədəbi təmayülün yetkinləşməsində dönüş nöqtəsi olmuşdur.

İstənilən əsəri, o cümlədən, "Munisnamə"i təhlil, tədqiq, araşdırmazdan əvvəl onun janr mənsubiyyətini aydınlaşdırmaq zərurəti meydana çıxır, çünki bunsuz onu düzgün qiymətləndirmək və ədəbiyyat tarixində yerini müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Mövcud tədqiqatlarda konkret olaraq, bu əsərə dair yalnız müəyyən qeydlərə rast gəlmək olur. Məsələn, Z.M.Bünyadov «Munisnamə»ni «rəvayətlər, aforizmlər, hekayə və lətifələr toplusundan ibarət bir almanax» adlandırır (1, 228). R.M.Əliyev isə əsəri «maraqlı, realist və əfsanəvi povestlər, novellalar, hekayələr, aforizmlər və kəlamlar məcmuəsi» kimi səciyyələndirir (6, 80). Bu fikirlər «Munisnamə»nin janr göstəricilərini ümumi şəkildə düzgün ifadə etsələr də, məsələ daha geniş aspektdə öyrənilməli, tədqiq olunmalı və şərh olunmalıdır. Yəni, abidənin hansı ədəbi ənənələr məcrasında yarandığını, hansı bədii təcrübə zəminində yetişdiyini aydınlaşdırmaq, Şərq ədəbiyyatının janrlar sistemində onun yerini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə, şübhəsiz ki, böyük ehtiyac duyulur..

Artıq məlumdur ki, islamdan sonra xilafətə daxil olan xalqların həyatının bütün sahələrində böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Şübhəsiz ki, bu dəyişikliklər özünü ədəbiyyatda da, cəmiyyətin elmi-mədəni inkişafında da göstərmişdir. Bizi maraqlandıran ədəbiyyat aləmində bu, ilk növbədə, yeni janr sisteminin formalaşması ilə nəzəri cəlb edir. Bu mövzunu çox geniş şəkildə tədqiq edib, həmin dövrün nəzmi öyrənmiş, tədqiq etmiş, elm və geniş oxucu kütləsinə çatdırmış alimlərin əməyi əvəzolunmazdır, biz isə daha az araşdırılmış, amma araşdırılmağa ehtiyacı olan nəsr və onun inkişaf yollarından söz açacağıq.

Hələ erkən orta əsrlərdə xilafətdə ədəbi yaradıcılıqla məşğul olan müxtəlif xalqların nümayəndələri ərəb dilində kifayət qədər çox nəsr nümunələri yazıb-yaratmışlar. Bu əsərlər hələ bədii nəsr anlayışından uzaq olmalarına baxmayaraq, çox geniş yayılmışdır. Söz açdığımız dövrdə ərəbdilli nəsr zənginlinliyi, rəngarəngliyi ilə fərqlənirdi, amma şübhəsiz ki, bu ərəbdilli nəsrdə ən mühüm, ən seçilən mövqe «ədəb ədəbiyyatı» adlanan janra məxsus idi.

Tanınmış rus şərqşünası İ.M.Filştinski «ədəb», «ədib» və «ədəb ədəbiyyatı» anlayışlarını belə şərh edir: «Elm»dən – «bilik»dən, ilk növbədə teoloji elmlərdən (Quran və onun təfsiri, hədislər, fiqh) fərqli olaraq, «ədəb» dedikdə, dünyəvi xarakterli biliklər nəzərdə tutulurdu. Ədib yalnız ənənəvi ərəb elmlərinə deyil, həm də İrandan gəlmiş nəsihətamiz və təhkiyəvi əsərlərə, hind təmsilləri və hekayətlərinə, yunan etik-fəlsəfi abidələrinə bələd olmalı idi. Cəmiyyətin savadlı hissəsində bu cür biliklərə olan tələbatı oxuculara populyar və maraqlı şəkildə ən müxtəlif məlumatları təqdim edən, tarixi və məişət lətifələrini, ibrətamiz hekayətləri özündə birləşdirən, uzaq ölkələrə səyahətlərdən və s. bəhs edən ədəb ədəbiyyatı ödəyirdi. Adətən ədəb ədəbiyyatı tərbiyəvi və təlim məqsədi daşıyırdı, lakin onların içərisində şəhər əhalisinin əylənməsi və istirahəti üçün nəzərdə tutulan əsərlərə də rast gəlmək olurdu» (17, 242-243).

Beləliklə, «ədəb ədəbiyyatı» müsəlman ziyalısına humanitar biliklərin bütün kompleksini aşılamaq məqsədi güdən özünəməxsus yarıdidaktik – yarıbelletristik janr idi. Onu da deyək ki, ilk dövrlərdə bu janrda sırf didaktik istiqamət aparıcı mövqe tuturdu. «Ədəb ədəbiyyatı»nın istənilən nümunəsində, yəni demək olar ki, hər bir nəsr əsərində ağılın tərifinə həsr olunmuş xüsusi fəsil vardır. Buraya həmçinin çoxsaylı aforizmlər, ilk növbədə, Platon və Aristotelin, Məhəmməd peyğəmbər və onun əshabələrinin, əfsanəvi Loğmanın, İran şahı Ənuşirəvanın və onun müdrik vəziri Büzürcmehrin kəlamları daxil edilirdi» (18, 88).

«Ədəb ədəbiyyatı»nda bu istiqamətin ən parlaq nümayəndəsi mənşəcə iranlı olan və müsəlman mədəniyyətində İran elementinin möhkəmlənməsində həlledici rol oynamış Abdullah ibn əl-Müqəffa (720-756) sayılır. Cəmi 36 il yaşamış, amma bu qısa ömrü ərzində heyrətamiz bir yaradıcı məhsuldarlıqla Firdovsi «Şahnamə»sinin əsas mənbəyi olan «Xudaynamə»ni, Sasani dövlət quruluşu və idarəçiliyinə həsr olunmuş «Ayinnamə»ni, həmçinin bir çox digər pəhləvi mətnlərini, eləcə də «Kəlilə və Dimnə»ni ərəb dilinə tərcümə etmiş İbn əl-Müqəffa «Böyük ədəb» («əl-Ədəb əl-Kəbir») və «Kiçik ədəb» («əl-Ədəb əs-səgir») adlı iki sırf didaktik məzmunlu əsərin müəllifidir.

"Bu əsərlərin hər ikisi fars mənbələrindən istifadə edilməklə yazılmış, hətta qismən, güman ki, orta fars dilindən tərcümə edilmişdir. Onlarda yunan, fars, eləcə də hind fəlsəfi fikri və mədəniyyətinin güclü təsiri hiss olunur. Müəllif qədim xalqlardan bilikləri əxz etməyi məsləhət görür, ağılı başlıca idrak mənbəyi və etika

məsələlərində əsas hakim kimi təqdim edir" (16, 93).

İbn əl-Müqəffa bir çox xələfləri, o cümlədən, əl-Ustad və Nizami kimi

cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi yüksəlişində, sosial harmoniyanın əldə olunmasında hökmdarın və onun ətrafının, müasir dillə desək, siyasi və inzibati elitanın önəmli rola malik olduğu düşüncəsindədir. Bu üzdən geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş «Kiçik ədəb»dən fərqli olaraq, «Böyük ədəb»i hökmdarlara, onların varislərinə, hakimlərə və məmurlara ünvanlamışdır. Burada hökmdarın mənəvi simasına və davranışına, təbəələrlə münasibətlərinə geniş yer verilmiş, onun müdrik və elmli məsləhətçilərinin olması məsələsi xüsusi qabardılmışdır.

İbn əl-Müqəffanın bu yöndə fəaliyyətinin təkcə ədəbi-mədəni deyil, həm də tarixi-ictimai əhəmiyyətini vurğulayan tanınmış rus şərqşünası B.Şidfar yazır: "İbn əl-Müqəffa dönmədən ağıllı insan davranışının müəyyən fəlsəfi-etik normasını yaratmağa çalışırdı. O dövrün insanları üçün bu məsələ heç də mücərrəd və nəzəri xarakter daşımırdı – dəyərlərin sürətlə dəyişdiyi dünyada, formalaşmaqda olan ərəb-müsəlman mədəniyyətinin milli və mədəni ziddiyyətləri içərisində hansısa oriyentirlərə malik olmaq lazım idi. İbn əl-Müqəffanın dövründə dövlətin olduqca qarışıq və çeşidli etnik və dini-fəlsəfi elementlərini müəyyən dərəcədə qaydaya salmağa, daimi müharibələr və qiyamlar, qəddarlıq və zülmlər şəraitində "ürəkləri yumşaltmağa" qadir olan, bir növ ideal və ağıllı insanı səfeh və mənasız dünyaya qarşı qoyan etik fəlsəfəyə tələbat yaranmışdı" (9, 15).

Buradan aydın olur ki, «ədəb ədəbiyyatı»nda ictimai və estetik funksiyaların vəhdəti tarixi şəraitdən asılı olaraq, özünü müxtəlif nisbətlərdə göstərmişdir.

«Ədəb» janrında bədii təxəyyülün üstünlük təşkil etdiyi istiqamət məşhur ərəb yazıçısı əl-Cahizin (775-868) yaradıcılığı ilə təmsil olunmuşdur. Bu cəhət onun «Kitab əl-buxəla» («Xəsislər haqqında kitab»), «Kitab əl-həyəvan» («Heyvanlar haqqında kitab»), «Kitab əl-bəyan və-t-təbyin» («Nitqin gözəllikləri və onların nümayişi haqqında kitab») və s. əsərlərində bütün parlaqlığı ilə üzə çıxır. "Ədəb sahəsində ustad kimi tanınan Cahizin yaradıcılığında hərtərəflilik və əhatəlilik özünü bitkin şəkildə göstərir. Cahiz əsərlərində bir çox mətləblərə geniş şəkildə toxunmuş, oxucuya nəinki müxtəlif məlumatlar verməyə, həm də onu kitab oxumağa cəlb etməyə çalışmışdır. Onun ədəbə dair əsərlərinin hamısı həmin janrın xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, xüsusi elmi xarakter daşımaqla bərabər, hər bir savadlı müasirinə aydın idi" (17, 120).

Hərçənd əl-Cahiz həm də «Kitab əl-Məhasin və-l-əzdad» («Gözəl keyfiyyətlər və onların əksi haqqında kitab») adlı didaktik məzmunlu əsərin müəllifidir. Bu, onu göstərir ki, «ədəb» janrında qeyd olunan iki tematik və ideya istiqaməti paralel şəkildə inkişaf edir, bir çox hallarda eyni müəllifin yaradıcılığında öz əksini tapırdı. Cahiz irsinin tədqiqatçısı Seyran Kazımoğlu təsadüfi olaraq yazmır ki: "Cahizin dövründə "ədəb" dedikdə bu ad altında insanın tərifə layiq nə varsa öyrənməsi və kamilləşməsini öyrədən əsərlər göz önündə tutulurdu" (6, 57). Başqa sözlə, böyük ədib dövrün və janrın tələblərini həssaslıqla duyur və onlara dəqiqliklə əməl edirdi.

«Ədəb ədəbiyyatı»nda müxtəlif tipli antologiyalar mühüm yer tuturdu. Bunların bir çoxunda klassik və müasir şairlərin əsərləri toplanır, şərh edilir, onlar haqqında bioqrafik məlumatlar verilirdi. Belə antologiyaların ən parlaq nümunəsi, şübhəsiz, Əbül-Fərəc əl-İsfahaninin (897-967) «Nəğmələr kitabı» («Kitab əl-əğani») adlı monumental əsəridir. Bununla yanaşı, yalnız poetik mətnlərlə məhdudlaşmayan, bir növ universal xarakter daşıyan antologiyalar yaranırdı ki, həmin tipə misal olaraq Əndəlüs yazıçısı İbn Əbd Rəbbihinin (860-940) iyirmi beş kitabdan (fəsildən) ibarət «Nadir boyunbağı» («əl-İqd əl-fərid») əsərini göstərmək olar. Bu tipli antologiyalarda artıq bədii nəsr və folklor nümunələri kifayət qədər geniş yer tuturdu.

Ümumiyyətlə, zaman keçdikcə «ədəb» janrına mənsub olan abidələrdə bir çox amillərin təsiri ilə sırf təhkiyəvi element, əyləncəli-belletristik başlanğıc güclənirdi. Həmin amillər içərisində şəhərlərin inkişafını, yazılı ədəbiyyata folklorun təsirini, o cümlədən, Hind-İran mənşəli süjetlərin nüfuz dairəsinin genişlənməsini qeyd etmək lazımdır. Təsadüfi deyil ki, məşhur «Min bir gecə kitabı» haqqında ilk qeydlərə də məhz bu dövrdə – X əsrdə Məsudi və İbn ən-Nədimin əsərlərində rast gəlirik (17, 502-503). Görünür, bu möhtəşəm abidənin formalaşması tarixi də məhz həmin

dövrdən başlamışdır.

Məşhur İsveçrə şərqşünası Adam Mets qeyd etdiyimiz prosesdən bəhs edərək

yazırdı: «…IX əsrdən başlayaraq başqa xalqların rahat təhkiyə sənəti ərəb ədəbiyyatında böyük yer tutdu. O vaxta qədər yəhudi əfsanələri (israiliyyat) və dəniz hekayələri bu cür

ədəbiyyata olan tələbatı ödəyirdi; indi isə buna hind və fars dilindən tərcümələr əlavə olundu ki, onların ən başlıcası «Min bir gecə» və ya o zaman hələ farsca adına uyğun şəkildə «Min nağıl» («Hezar əfsanə») adlandırılan kitab idi, hərçənd o, min gecəyədək uzadılmış iki yüzdən də az hekayətdən ibarət idi… Lakin yeni, qeyri-ərəb dəbi hər halda yabançı idi və indi birdən-birə hətta alimlər və görkəmli yazıçılar ancaq oxucunu əyləndirmək məqsədi daşıyan adi hekayətlər yazmağı özlərinə layiq bilməyə başladılar. Tanınmış yazıçı İbn Əbdus əl-Cəhşiyari «Min bir gecə»yə təqlid sahəsində öz qüvvəsini sınamağa başladı, lakin 480-cı gecədə vəfat etdi… Qazı ət-Tənuxinin (vəf.994) əyləncəli kitabları da bu janra mənsubdur… Bunlarla yanaşı, çoxlu miqdarda anonim xalq kitabları, lətifələr…, məhəbbət tarixçələri, qəhrəmanlıq hekayətləri mövcud idi… Tarixçi Həmzə İsfahani təqribən 961-ci ildə onun dövründə geniş şəkildə oxunan yetmişə qədər belə kitabın olduğundan söz açır» (12, 208-209).

A.Metsin qeyd etdiyi adlardan Əbu Əli əl-Mühəssin ət-Tənuxi (940-994) üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır, belə ki, onun əsərlərində, o cümlədən məşhur «Maraqlı əhvalatlar»ında (ərəbcə tam adı: «Nişvar əl-mühazərə və əxbar əl-müzakərə») əyləncəli və belletristik elementlər açıq-aşkar üstünlük təşkil edir. Öz əsərinə didaktik motivasiya verməyinə, əhvalatların həqiqiliyini hər vəchlə (o cümlədən, müfəssəl isnadlarla) sübut etməyə və beləliklə, onun folklor nümunələrindən fərqləndiyini göstərməyə çalışmasına baxmayaraq, «Maraqlı əhvalatlar»da «tarixi məlumatlar, əfsanələr və ədəbi təxəyyül üzvi şəkildə çulğaşmışdır» (17, 271).

Həmin kitabı geniş şəkildə tədqiq edən X.Kərimova eyni zamanda ət-Tənuxinin başqa bir əsəri – "Çətinlikdən sonra sevinc" ("Əl-Fərəc bədə-ş-şiddə") haqqında yazır: "Didaktik-nəsihətamiz məzmunda olan "Çətinlikdən sonra sevinc" əsəri cəlbedici "Min bir gecə" nağıllarında olduğu kimi, dini-islami motivlərlə, xilafətə mənsub tarixi şəxsiyyət və hadisələrlə, bir sıra hikmətli məsəllərlə, şeir parçaları ilə zəngindir. Burada bir çox rəvayət və hekayətlərdə həm reallıq, həm də qeyri-reallıq, daha doğrusu, həqiqiliyi ilə şübhə doğurmayan hadisələr və folklora aid əhvalatlar və şəxsiyyətlər qorunub saxlanmışlar... "Ədəb" janrına məxsus olan süjet üzrə nəql edilən maraqlı söhbətlər, təqdim edilən xarakterik obrazlar oxucunu daim intizarda qoyur və şirin təhkiyədəki təsvir və münasibətlərin doğruluğu, həyatiliyi barədə düşünməyə imkan vermir. Bu baxımdan ət-Tənuxinin yazıçı qələminə məxsus itilik, obrazlı təfəkküründün miqyası, hər bir əhvalat və hadisənin kompozisiya bütövlüyündə verilməsi, surətlərin xarakter və obraz səviyyəsində işlənməsi diqqətəlayiqdir" (3, 106-107).

«Ədəb ədəbiyyatı» anlayışına daxil olan bütün bu zəngin bədii irs artıq X-XI əsrlərdən geniş yayılmağa başlamış və "orta əsrlər Şərqinin latını" (Y.E.Bertels) funksiyasını öz üzərinə götürmüş fars dilində yaranan nəsr əsərləri üçün səmərəli zəmin və məhsuldar bünövrə rolunu oynamışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu irs farsdilli nəsrin yaradıcıları üçün qətiyyən yad və yabançı deyildi. Belə ki, artıq yuxarıdakı bəzi işarələrdən anlaşıldığı kimi, həmin ədəbi məhsulun tərkibində İran elementi olduqca güclü, bir çox sahələrdə isə aparıcı mövqeyə malik idi.

Bu məsələni xüsusi tədqiqat obyekti kimi araşdırmış K.A.İnostrantsev islamdan sonrakı ərəbdilli ədəbiyyatın ən azı üç istiqamətində – epik (qəhrəmanlıq və romantik meylləri ehtiva edirdi), təhkiyəvi (nağıllar, əfsanələr və s.) və epik-didaktik ədəbi nümunələrində Sasani dövründən nəşət edən fars ədəbi ənənələrinin həlledici təsirini qeyd edir (10, 4-5). İkinci bir tərəfdən, hind bədii nəsrinin nümunələri və yunan etik-fəlsəfi əsərləri də İran üçün yeni deyildi, çünki onlar hələ I Xosrov Ənuşirəvanın dövründə (531-579) pəhləvi dilinə çevrilmişdi və həmin əsərlərin ərəb dilinə sonrakı tərcümələri də pəhləvicədən edilmişdi. Odur ki, farsdilli yazıçılar müəyyən qədər «ərəbləşdirilmiş» və «islamlaşdırılmış» bu irsi çox asanlıqla mənimsəyib inkişaf etdirə bildilər.

Didaktik başlanğıcın üstünlük təşkil etdiyi istiqamət farsdilli nəsrdə Nizamülmülkün (1018-1092) «Siyasətnamə», Ünsür əl-Məali Keykavus ibn İskəndərin «Qabusnamə» (1082), Əbu Hamid Məhəmməd əl-Qəzalinin (1059-1111)

«Nəsihət əl-müluk» əsərlərində inkişaf edərək, Sədi Şirazinin (1184-1291) «Gülüstan»-ında öz zirvəsinə çatdı.

Müxtəlif xarakterli tarixi-ədəbi materialı, poetik mətnləri, şairlər haqqında bioqrafik məlumatları ehtiva edən antologiyalar Nizami Əruzi Səmərqəndinin «Məcmə ən-nəvadir» («Nadir şeylərin məcmuəsi») və ya «Çahar məqalə» («Dörd söhbət») və Məhəmməd Oufinin «Lübab əl-əlbab» («Özəklərin özəyi») əsərləri ilə (müvafiq olaraq, 1156-cı və 1228-ci illərdə yazılmışlar) təmsil olunmuşdur. Məhəmməd Oufi həmçinin «ədəb» janrındakı belletristik əsərlər tipinə (o cümlədən, ət-Tənuxinin «Maraqlı əhvalatlar»ına) uyğun olan «Cəvami əl-hekayat və ləvami ər-rəvayat» («Hekayətlər məcmuəsi və rəvayətlər toplusu») adlı iri həcmli əsərin müəllifidir.

Bu əsəri dəyərləndirərkən, qazax şərqşünası T.Beysembiyev yazır: "Cəvami əl-hekayat" qədim İran və ərəb-müsəlman mədəni ənənəsində saxlandığı formada Qədim Dünya (o cümlədən, antik), orta əsrlər Şərq və Bizans xalqlarının həyatını əks etdirən ən müxtəlif mövzulu ibrətamiz hekayət və lətifələrin nəhəng toplusudur. Topluda 2100-dən artıq tarixi hekayət, nağıl və lətifə yer almışdır. Əsər hərəsi 25 fəsildən ibarət olmaqla dörd hissəyə bölünmüşdür" (8, 125).

Qeyd olunan xüsusiyyətlər bu və ya digər dərəcədə "Munisnamə"yə də şamil edilə bilər. Sadəcə onu əlavə edək ki, Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad öz «Munisnamə»sini Oufidən təxminən 25-30 il əvvəl qələmə almışdı.

Təqribən eyni dövrdə Sədəddin Vəravininin məşhur "Mərzbannamə" əsəri meydana çıxmışdı. Atabəy Özbək ibn Məhəmməd ibn Eldənizin (1210-1225) vəziri olmuş Xacə Əbülqasimə ithaf edilən bu əsərin müəllifi bir müddət Təbrizdə yaşamışdır. "Mərzbannamə"nin müqəddiməsindən aydın olur ki, Vəravini həmçinin İsfahanda Nizamiyyə mədrəsəsinə də gedib-gəlmiş, bu əsəri yazmaq üçün orada mövcud olan hikmətə, öyüd-nəsihətə aid xeyli sayda əsərlər oxumuşdur. O, həmçinin müqəddimədə Səlcuqilər və Xarəzmşahların siyasi görüşlərindən də söhbət açır. Bu hadisələrdən bir qədər sonra isə Vəravini Azərbaycana gələrək "Mərzbannamə" əsərini burada tamamlayır" (15, 30-31). "Munisnamə"də olduğu

kimi, "Mərzbannamə"də də, məsələn, Büzürcmehrlə bağı əhvalatlara rast gəlirik.

Məşhur şərqşünas Yan Rıpka Səlcuqlar dövründə belletristik nəsr nümunələrindən danışarkən, Əbülqasim Şirazinin "Səmək əyyar", Məhəmməd Oufinin "Cəvami əl-hekayat və ləvami ər-rəvayat", Məhəmməd ibn Qazinin "Rövzət əl-əqil", Sədəddin Vəravininin "Mərzbannnamə" əsərlərindən, eləcə də "Kəlilə və Dimnə", "Sindbadnamə" və ona məzmun, ideya və formaca yaxın olan "Bəxtiyarnamə"dən bəhs etmişdir (14, 214-219).

Beləliklə, «Munisnamə»nin yarandığı XII əsrdə farsdilli nəsr tematik və bədii xüsusiyyətləri baxımından kifayət qədər rəngarəng və zəngin olmuşdur. Təəssüf ki, bu irs hələlik olduqca az öyrənilmişdir. Hətta A.Y.Krımski kimi görkəmli bir tədqiqatçı da Nizami dövründə, yəni XII əsrdə farsdilli ədəbiyyatın əsas şaxələrinin təsnifatını yüksək bir dəqiqliklə verdiyi halda, nəsr sahəsindəki proseslərdən bəhs etməmişdir, hərçənd məsələn, «Munisnamə» müəllifinin də xatırlatdığı Rəşidəddin Vətvatın «məqamə» kimi çətin bir janrda əsərlər yazdığından söz açmışdır (11, 350).

Əlbəttə, burada farsdilli nəsrin tarixinə dair Məliküşşüəra Baharın fundamental «Səbkşenasi» («Üslubiyyat») əsərini qeyd etməmək olmaz, lakin həmin tədqiqat başlıca olaraq dilçilik, daha doğrusu dil tarixi aspektində həyata keçirilmişdir (19).

Sevindirici haldır ki, son dövrdə məhz Azərbaycan şərqşünaslığında klassik farsdilli nəsrin öyrənilməsi sahəsində mövcud boşluğu aradan qaldırmaq üçün əhəmiyyətli addımlar atılmağa başlamışdır. Burada K.Həvilqızının XIII əsr farsdilli nəsri və Dəqaiqinin "Bəxtiyarnamə" əsərinə həsr olunmuş tədqiqatını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Həmin tədqiqatda Dəqaiqi Mərvəzinin "Bəxtiyarnamə" əsəri geniş şəkildə araşdırılmaqla yanaşı, farsdilli nəsrin XIII əsrə qədərki inkişaf yolu, onun formalaşmasında ədəbi əlaqələrin rolu barədə müəyyən məlumat və mülahizələr öz əksini tapmışdır (2).

Hər halda XII əsrin farsdilli nəsr tarixində mühüm bir mərhələ olması şübhə doğurmayan faktdır və əl-Ustadın «Munisnamə»si həmin mərhələdə xüsusi çəkiyə, özünəməxsus yerə malikdir. Bu özünəməxsusluq, ilk növbədə, «Munisnamə» müəllifinin klassik nəsrdəki əsas təmayüllərin üzvi sintezinə nail olması ilə şərtlənir. Həmin keyfiyyət səciyyəsi baxımından «Munisnamə» XII əsrin farsdilli nəsrdə analoqu olmayan bir abidədir.

Təsadüfi deyil ki, "Munisnamə"nin rus dilinə tərcüməsinə yazdığı ön sözdə prof. R.Əliyev onu "təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə Yaxın və Orta Şərqin farsdilli ədəbiyyatında bədii qafiyəli nəsrin ilk görkəmli nümunəsi" (13, 7) kimi səciyyələndirmişdir.

Dərin savada və geniş erudisiyaya malik Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad, şübhəsiz, özündən əvvəl ərəb və fars dilində yazılmış müxtəlif xarakterli çoxsaylı əsərlərlə yaxşı tanış idi və mövcud ənənələr və praktika əsasında yaradıcılıq fəaliyyətini həyata keçirirdi. Bununla belə «Munisnamə»nin əsas janr göstəricilərini, ideya-tematik və bədii parametrlərini müəllif qayəsi, sənətkarın ədəbi platforması müəyyənləşdirmişdir. Əsərini sərxoşluqdan başı açılmayan, mürəkkəb poetik fiqurlarla yüklənmiş şeirləri dinləməyə və oxumağa həvəsi olmayan Nüsrətəddin Əbubəkr üçün yazan əl-Ustad başa düşürdü ki, o, həm nəsihət verməli, həm öyrətməli, həm də əyləndirməlidir, çünki müasiri Nizami kimi «nəsihət quşunun səsinin bəyənilmədiyini» (4, 59) yaxşı bilirdi. Məhz bu yaradıcılıq vəzifəsi əsərdə didaktik və belletristik ünsürlərə üzvi vəhdət bəxş etmiş, ikinci ünsürün üstünlüyü orijinal bir üsulla əsaslandırılmışdır.

Məsələ burasındadır ki, Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad əsərə daxil etdiyi sırf bədii hekayət və novellaların, hətta sehrli və fantastik motivlərlə dolu olan nağılların sonunda təhkiyədən çıxan nəticələri ümumiləşdirmişdir. Həmin nəticələrin sayı birdən beşə qədərdir və onlar hər bir hekayətin əsaslandırdığı, irəli sürdüyü ideya ilə yanaşı, ondan sırf bilik olaraq nəyi öyrənməyin lazım gəldiyini göstərir. Nümunə olaraq, XVII fəslə daxil olan 13-cü hekayətin ("Bilqeyisin atasının pəri qadınla sərgüzəşti haqqında") sonluğuna diqqət edək:

«فواید این قصه آن است که اگر قولی و شرطی کنند بر آن قایم مقام باشند و پشیمان نشوند که چون پدر بلقیس خواهند بود. و فایدهٔ دیگر آن است که تا کارها نیک ندانی بدگمان نشوی که اگر تو ندانی دیگری بداند. و پادشاهان را باید که در همه کار اختیار خود بدست دیگران ندهند خاصه در مصاف».

"Bu hekayətin faydası odur ki, birinə söz verib şərt kəsəndə, onun üstündə möhkəm durmaq və peşman olmamaq lazımdır, yoxsa Bilqeyisin atasının vəziyyətinə düşəcəksən. Başqa bir faydası odur ki, işləri yaxşı bilməyincə, bədgüman olma, əgər sən bilmirsənsə, başqası bilə bilər. [Üçüncü fayda odur ki,] padşahlar gərək bütün işlərdə, xüsusən müharibə zamanı öz səlahiyyətini başqalarının əlinə verməsinlər" (20, 389[a]).

Qeyd edək ki, sonuncu – üçüncü nəticədə əl-Ustadın atabəy Nüsrətəddin Əbubəkrə eyham vurduğu açıq-aşkar hiss olunur.

Beləliklə, göstərilən üsulla bədii material yalnız estetik deyil, həm də didaktik və informativ funksiyalara tabe edilir. Bununla da əsərin ümumi didaktik motivasiyasına xələl gəlmir, eyni zamanda «yüksək ədəbiyyat» prinsiplərinə riayət olunur. Sonuncu cəhət həm də əsərdəki hekayələrin həqiqiliyini, olmuş hadisələrdən götürüldüyünü bütün vasitələrlə qeyd etmək cəhdində öz ifadəsini tapmışdır. Bunun üçün klassik tipli isnadlardan, mənbələrin göstərilməsindən, şahidlərin xatırlanmasından istifadə olunur.

Lakin müəllifin təsvir etdiyi hadisələrin həqiqiliyini, özündən heç nə «uydurmadığını», yəni yaradıcı təxəyyülə geniş meydan vermədiyini dövrün ədəbi normalarına uyğun olaraq, dönə-dönə qeyd etməsinə baxmayaraq, oxucu əsərin mətninin real məzmununda, təqdim edilən bədii gerçəklikdə xeyli dərəcədə fərqli mənzərə ilə rastlaşır. Əsərdə təhkiyə epizodlarının «dramatikləşdirilməsi», personajların əhval-ruhiyyəsinin və yaşantılarının təsviri, müəllifin hadisələrin gedişi və mahiyyətini izləyərək, onların real səbəblərini aşkara çıxarması və həyati, əyani və bədii cəhətdən ifadəli şəkildə canlandırması, qəhrəmanların davranışının onların ictimai vəziyyətinə, süjetin ümumi ruhuna müvafiq tərzdə göstərilməsi, nəhayət, müəllifin

onların psixologiyasına, hərəkətlərinin motivlərinə diqqət yetirməsi kimi cəhətlər aydın surətdə nəzərə çarpır.

Bu xüsusiyyətlər əsərdəki «tarixi» hekayətlərdə də özünü göstərir. Tarixi şəxsiyyətlər burada əsl ədəbi personajlar kimi təqdim olunur: onlar ətrafdakılarla münasibətlərə girərək, nitq və davranışları ilə öz xarakterlərini aşkara çıxarır, müxtəlif hissi-emosional vəziyyətlərdə təsvir edilirlər. Bu da həmin hekayətlərə bütövlükdə əsərdə olduğu kimi ikiplanlılıq keyfiyyəti bəxş edir.

Burada İ.M.Filştinski tərəfindən ət-Tənuxinin «Maraqlı əhvalatları»na verilmiş xarakteristikanı xatırlatmaq yerinə düşər: «Ət-Tənuxinin maraqlı əhvalatlar məcmuəsi bir növ təxəyyül ənənəsinə əsaslanan xalq nağılları ilə cəmiyyətin savadlı hissəsinin saxta sənədlilik ənənəsinə söykənən ədəbiyyatının qovuşuğunda yerləşir. Nəsihətamizlik və həqiqilik meyli ət-Tənuxinin əsərini «ədəb ədəbiyyatı»na, əyləndirmək məqsədi isə xalq novellalarına yaxınlaşdırır. Əsərin qayəsinin özü də aralıq xarakteri daşıyır, belə ki, onun müəllifi vardır, amma faktiki olaraq məlum əhvalatlar toplusundan, yəni hansısa ictimai kollektivin yaradıcılığından ibarətdir» (15, 12).

Bu sözləri müəyyən qeyd-şərtlə «Munisnamə»yə də şamil etmək olar.

«Ədəb» janrına daxil olan əsərlərdə, bir qayda olaraq, materialın verilməsində xronoloji və tematik prinsiplərə riayət olunurdu. «Munisnamə» bu baxımdan müəyyən qədər fərqli səciyyəyə malikdir, yəni əsərin tərtibində həmin prinsiplərə ciddi şəkildə əməl olunmasa da, materialın yerləşdirilməsində özünəməxsus bir məntiq və məna müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, əsər müxtəlif xarakterli mətnlərin toplusundan ibarət olsa da, ona müəyyən daxili vəhdət və bitkinliyin xas olduğunu söyləmək mümkündür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1) Azərbaycan dilində

1. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı, “Elm”, 1985, 266 s.
2. Kəminə Həvilqızı. XIII əsr farsdilli nəsri. Bakı, “MBM”, 2009, 176 s.
3. Kərimova X. “Ədəb” janrı və ət-Tənuxinin “Nişvar əl-Muhadara va Əxbər əl-Muzəkəra" əsəri. Bakı, “Adiloğlu”, 2015, 232 s.
4. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, “Yazıçı”, 1982, 401 s.
5. Seyran Kazımoğlu. Cahizin ədəbi görüşləri. Bakı, “Elm”, 2005, 204 s.

2) rus dilində

6. Алиев Р.М. "Мунис-наме" Абу Бакра ибн Хосрова. - Вопросы восточной филологии. Баку, 1987, 226 с.
7. Мунис-наме. Пер. с фарси, предис. и комм. Рустама Алиева. Баку, «Язычы», 1991, 584 с.
8. Бейсембиев Т.К. Известия «Джавами’ал-хикайат» ал-Ауфи о Газневидах. – “Иран-наме», № 1, 2008, с. 124-160
9. Ибн аль-Мукаффа. Калила и Димна. Пер. с араб., предисл. и комм. Б.Шидфар. М., «Художественная литература», 1986, 303 с.
10. Иностранцев К.А. Персидская литературная традиция в первые века ислама. СПб, ИРАН, 1909, 47 с.
11. Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку, «Элм»,1981,488 с.
12. Мец А. Мусульманский Ренессанс. М., «Наука», 1966, 437 с.
13. Мунис-наме. Пер. с фарси, предис. и комм. Рустама Алиева. Баку, «Язычы», 1991, 584 с.
14. Рипка Ян. История персидской и таджикской литературы. М., «Прогресс», 1970, 418 с.

15. ат-Танухи. Занимательные истории. Пер. с араб. И.М.Фильщтинского. М., «Наука», 1985, 304 с.
16. Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века. VIII-IX вв. М., «Наука», 1978, 256 с.
17. Фильштинский И.М. История арабской литературы X-XVIII вв. М., «Наука», 1991, 726 с.
18. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв). М., «Наука», 1974, 256 с.

3) *fars dilində*

19. ملک الشعرا بهار. سبک شناسی. جلد 1-3. تهران، 2535-2536 .
20. مونس نامه. نسخهٔ خطی موزهٔ بریتانیا. شمار 9317

Rena Rzayeva

“MUNİS-NAMA” - The first bright pattern of rhymed prose of Persian-language literature Near and Middle East

Summary

One of the accented tasks in the study of the work, of course, is to determine its genre affiliation. To do this, first of all, you need to study the genre system of that era, which was done when writing this article.

The period of propagation was studied, namely, prose in the east, which besides artistry, also had a didactic character.

It was summarised that in any work of this era, regardless of the topic and volume, there was a chapter of didactic nature, where there were, in addition to edifications, instructions of the author, statements by famous scientists, philosophers, sages. It has been studied as both the so-called didactic part of the work and the artistic part, which in the end also had a somewhat didactic character.

Thus, the artistic material provided is not only aesthetic, but also subject to didactic and informative functions. Thus, the general didactic motivation of the work does not, and at the same time, adheres to the principles of "high literature." The latter aspect has also come to the fore in attempting to record the truths of the story through all the means that have been taken from the events. For this purpose, classic type isnads, sources and witnesses are used.

Also, the reasons given by the author himself were studied, the writing of this work in prose, whereas poetry in that era itself was valued much higher. The adab genre was studied, its wide distribution and popularity in the east. In the end, it was concluded that “Munis-nama” Abubakr ibn Khosrov al-Ustad refers precisely to this genre, that is, to the “adab” genre.

Key words: Abubakr ibn Khosrow al-Ustad, “Munis-nama”, eastern literature, genre, genre “adab”

Рена Рзаева

«МУНИС-НАМА» -Первый яркий образец рифмованной прозы персоязычной литературы Ближнего и Среднего Востока

Резюме

Одна из акцентируемых задач при изучении какого-либо произведения, безусловно, является определение его жанровой принадлежности.

Для этого в первую очередь, нужно изучить жанровую систему той эпохи, что и было сделано при написании данной статьи. Был изучен период распространения, именно, прозы на востоке, которая помимо художественности, имела, так же дидактический характер.

Обобщённо был сделан вывод что в любом произведении этой эпохи, в независимости от темы и объема, имелась глава дидактического характера, где имели место, помимо назиданий, наставлений автора, высказывания известных учёных, философов, мудрецов. Была изучена как, так называемая, дидактическая часть произведения, так и художественная часть, которая в конечном итоге, тоже имела в какой-то степени дидактический характер.

Таким образом, художественный материал является не только эстетическим, но и подчиняется дидактическим и познавательным функциям. Таким образом, общая дидактическая мотивация произведения не соответствует и в то же время придерживается принципов «высокой литературы». Последний аспект вышел на первый план. Для этой цели используются классические шутки, источники и свидетели.

Так же, были изучены причины, приведённые самим автором, написания данного произведения в прозе, тогда как поэзия в ту самою эпоху ценилась намного выше. Был изучен жанр «адаб», его широкое распространение и популярность на востоке. В конечном итоге был сделан вывод, что «Мунис-наме» Абубакра ибн Хосрова аль-Устада относится, именно к этому жанру, то есть, к жанру «адаб».

Ключевые слова: Абубакр ибн Хосров аль-Устад, Мунисname, восточная литература, жанр, жанр «адаб»

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 08.06.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Məsiağa Məhəmmədi tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

TƏHMİNƏ VƏLİYEVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti
valiyevatahmina@gmail.com

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİNƏ BİR BAXIŞ
(I məqalə - "Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri")

Xülasə:

Əhməd bəy Ağaoğlu yaradıcılığında rus ədəbiyyatının tədqiqi məsələləri xüsusi yer tutur. O, fəaliyyətinin müxtəlif dövrlərində rus ədəbiyyatının inkişaf tarixini araşdırmış və onun görkəmli nümayəndələrinə məqalələr həsr etmişdir. Məqalələr Azərbaycan və Türkiyə mətbuatında dərc olunmuşdur. Əhməd bəy Ağaoğlunun rus ədəbiyyatının inkişaf tarixinə həsr olunan beş məqaləsi "Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri" adı ilə çap edilmişdir. Burada Ə.Ağaoğlu rus ədəbiyyatının inkişaf tarixini izləmişdir. Rus blınalarından başlayaraq Puşkinəqədərki və Puşkin dövrü ictimai və ədəbi proses tədqiqata cəlb edilmişdir.

Rus ədəbiyyatının klassikləri – İ.A.Krılovun, A.S.Qriboyedovun, Karamzinin, A.S.Puşkinin yaradıcılığı əsasında onun səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmışdır. Rus ədəbi ənənələri tədricən digər klassiklərin yaradıcılığında da özünü göstərmişdir. M.Qorki, A.P.Çexov, N.İ.Qoqol, L.Tolstoy, F.M.Dostoyevski və hətta müasir dövrün rus ədibləri bu ənənələrdən səmərəli şəkildə faydalanmışlar. Əsərdə xalq təfəkkürü, məişəti ilə və real həyatla bağlılığı, həqiqətpərəstlik, obyektivlik, qadın idealı rus ədəbiyyatının məxsusi cəhətləri olaraq verilmişdir.

Açar sözlər: rus ədəbiyyatı, rus xalqı, ədəbi ənənələr, bayronizm, Puşkin və intibah

Dünya ədəbi prosesinə əsaslı təsir göstərən rus ədəbiyyatı, xüsusilə də XIX əsr rus ədəbiyyatı Avropa və dünyanın görkəmli fikir adamlarının diqqətini necə özünə çəkmişdisə, eləcə dəƏhməd bəy Ağaoğluda və xalqımızın digər mütəffəkirlərində bu ədəbi inkişaf prosesini izləməyə dair bir maraq oyanmışdı. Ə.Ağaoğlu rus ədəbiyyatının tənqidi problemlərinə xüsusi həssaslıqla yanaşmış, onun görkəmli nümayəndələrinin həyat və fəaliyyətinin geniş şərhini vermiş və əsərlərini təhlilə cəlb etmişdir. O, rus ədiblərinin yaradıcılığı iləyaxından maraqlanmış və yeri gəldikcə rus ədəbi fikrindən yararlanmışdır. Ə.Ağaoğlunun rus ədəbiyyatının tədqiqi məsələlərinə dair ərsəyə gətirdiyi məqalə və yazıları dövri mətbuatda – "Kafkaz", "Kaspi", "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi" kimi qəzetlərdə və sonradan Türkiyə mətbuatında dərc olunmuşdur. Ədib1908-ci ildə Türkiyəyə mühacirət etdikdən sonra İstanbul Universitetində rus dili və ədəbiyyatı professoru kimi fəaliyyət göstərmiş, "Rus ədəbiyyatı tarixi" kursundan dərs demişdir. Ə.Ağaoğlunun "Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri" adı ilə "Seçilmiş Əsərləri"nə (Tərtib edənlər: Əziz Mirəhmədov, Vilayət Quliyev). Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 392 s.) daxil edilən bu əsəri ilk dəfə 1932-ci ildə beş məqalə şəklində "Cümhuriyyət" qəzetində dərcedilmişdir. Ağaoğluşünas alim Vilayət Quliyev Əhməd bəy Ağaoğlunun "Seçilmiş Əsərləri"nə yazdığı "izah və şərhlər" bölməsində bu məqalələr əsasında Əhməd bəyin İstanbul Universitetində oxuduğu mühazirə materiallarının dayandığını və nəşrə hazırlanma prosesində məqalələrin dil və üslubunda müəyyən qədər dəyişikliklər aparıldığını bildirir(1, 371).

Əhməd bəy Ağaoğlunun "Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri" əsərində rus ədəbiyyatının keçdiyi inkişaf yoluna eksurs edilir və onun başlıca xüsusiyyətlərinə diqqət

yetirilir. Rus blınaları və "İqor Polkun dastanı"nı çıxmaq şərtilə XVII əsrə qədər zəngin ədəbiyyat nümunələrinə malik olmayan rus ədəbiyyatı Puşkin və XIX əsr rus ədiblərinin timsalında ədəbi zirvəyə qalxır. O, dünya ədəbi irsinə əsaslı təsir göstərəcək qədər inkişaf tapır. Bəs bu işıq sürətli tərəqqi necə meydana çıxdı? Ola bilərmi ki, uzun müddət sakit axan rus ədəbiyyatında fırtına necə qopdu? Onlar bu inkişafa necə nail oldular? sualları insanı düşündürməyə bilmir. Bəli, rus ədəbiyyatının az zamanda qazandığı böyük nailiyyətlərdən Ə.Ağaoğlu da mütəəssir olur. O, bu ədəbiyyatın mövzu, ideya və məzmun keyfiyyətlərini rus ədiblərinin yaradıcılığı əsasında səciyyələndirir. Belə ki, ədib "heç bir millətdə ədəbiyyat ruslarda olduğu qədər həyatla müvazi bir surətdə yürüməmişdir" (1, 153) – deməklə rus ədəbiyyatının ən ümdə xüsusiyyəti kimi onun həyatla birbaşa bağlı olmasını göstərirdi. Bəli, ədəbiyyat həyatın, xalqın və cəmiyyətin güzgüsü olmalı, həyatda baş verən hadisələr bütün obyektivliyi ilə ədəbiyyatda öz əksini tapmalıdır. Belə ədəbiyyat əbədiyaşarlıq qazanmaqla bərabər onu oxuyan hər kəs üçün əvəzsiz fayda kəsb edir. Rus və dünya ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələri bu prinsipi əldə əsas meyar tutmaqla yanaşı ədəbiyyatın tərbiyəvi və idraki funksiyasını da gözdən uzaq qoymamışlar. A.S.Puşkin, M.Qorki, L.Tolstoy, F.M.Dostoyevski,A.P.Çexov, N.İ.Qoqol və başqa rus ədəbiyyatının seçkin imzaları "insan və həyat" kontekstində rus xalqını narahat edən problemlərə toxunur, bu həyatın qüsurlu cəhətlərini rus həyatından aldığı inandırıcı hadisə və əhvalatlarla, canlı obrazlarla açıb göstərir. Bu səbəbdəndir ki, rus ədəbiyyatı rus milli ruhunun, düşüncəsinin və yaşam tərzinin ən bariz göstəricisidir. Ə.Ağaoğlu bu münasibətlə yazırdı: "Rus ədəbiyyatının tarixi rus mədəniyyətinin tarixidir. Zamanın bütün cərəyanları, mühitin bütün lövhələri ədəbiyyatda əks eyləmişdir" (1, 153). Bax, budur XVII əsrdə formalaşan, az müddətdə dünya ədəbi-bədii fikrinə təsir göstərən rus ədəbiyyatının uğuru! Ədib rus ədəbiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətləri olaraqrus milli vicdanının bədii əksini, "ictimai və mühiti ünsür" amilini, təqlidçilikdən uzaq mövqe tutmağı və məfkurəçiliyi göstərirdi. Ə.Ağaoğlu rus ədəbiyyatının rus zehniyyətinin və rus milli vicdanının təcəssüm etdirməsini bu ədəbiyyat üçün başlıca keyfiyyət hesab edirdi. O, "İctimai və mühiti ünsür" konstekstində isə rus ədəbiyyatının həyati (realist) və təsviri (deskriptiv) mahiyyət daşıması məsələsini qoyaraq rus həyatının bütün cəhətləri və real lövhələrlə təsvir edildiyini bildirirdi. Əhməd bəy Ağoğlu "ta Puşkindən başlayaraq rus ədibləri rusları və Rusiyanı olduğu kimi təsvir etməkdədir" (1, 154) - fikirləri ilə faydalı ənənənin davam etdirilməsini diqqətə çatdırır. O, "mühiti ünsür" məsələsində bəzən rus ədiblərinin ifrata vararaq naturalist mövqe sərgiləməsini tənqid edir. Ədib naturalizmi rus ədəbiyyatının "seçmə", "fərqləndirici sifəti" adlandırır. Bəli, rus ədiblərindən nadir tapılar ki, hansısa öz əsərində vətəni Rusiya təbiəti təsvir etməsin. İstər kiçik şeir parçasında, istər poema, istərsə roman, istərsə də dram olsun, fərq etməz, biz bu peyzaj təsvirləri ilə rastlaşırıq. Həmçinin Ə. Ağaoğlu kənd həyatı mövzusunun rus ədəbiyyatı üçün ən işlək mövzu olduğunu xüsusilə diqqətə çatdırırdı. A.S.Puşkin, M.Qorki, L.Tolstoy, F.M.Dostoyevski rus kəndlisinin saflığını, yüksək mənəvi aləmini kübar həyatın saxta səmimiyyətlərinə qarşı qoyur. Uzun müddət dünya ədəbiyyatında, eləcə də rus ədəbiyyatında ingilis romantizminin ən məşhur nümayəndəsi C.Q.Bayronun təsirinə uyaraq təqlidi əsərlər ərsəyə gətirilirdi. Təqlidçilik probleminə dair Əhməd bəy məşhur rus tənqidçisi Savodnikin "hər hankı bir millətin ədəbiyyatı yalnız müstəqil və şəxsi olduğu halda digər ədəbiyyatdakı əsərlər kimi qiymətli və əhəmiyyətli əsərlər vücuda gətirə bilər" (1, 154)- fikirlərini əsas gətirərək orijinal, xalqın özünəməxsus cəhətlərini əks etdirən ədəbiyyatın tərəfdarı kimi çıxış edirdi.Həyatın ən qaranlıq tərəflərinə işıq salan rus ədəbiyyatı üçün məfkurəçilik başlıca keyfiyyətdir. Ə.Ağaoğlu rus ədiblərinin yaradıcılığında xüsusi yer tutan məfkurəçiliklə bağlı fikirlərini əsərdə belə bildirirdi: "Məfkurəçiliyi, nikbinliyi həyatın ən qəmli cəhətləri ilə birləşdirmək, cılız bir mövzuya məfkurəvi mahiyyət vermək iqtidarı etibarı ilə heç bir ədəbiyyat rus ədəbiyyatı dərəcəsinə varmamışdır" (1, 155). "Hər insanda bir işıq var" deyən Lev Tolstoyun bu mövqeyi də məhz məfkurəçiliklə bağlıdır.Ən qəddar insanda belə "insan

işığı" tapmaq istəyi rus ədibləri üçün ümumi bir amal olmuşdur. Həyatın ən çıxılmaz vəziyyətlərində onlar insan üçün hər zaman bir ümid işığı, bir təsəlli yeri qoyurlar.

Bütün bu deyilənlərlə yanaşı, Əhməd bəy Ağaoğlu rus ədəbiyyatının xəlqi mahiyyətini qabardaraq bu ədəbiyyatın xalqın milli düşüncəsini, onun ideal və arzularınıifadə etdiyini bildirir. Rus ədəbiyyatının ən böyük uğurlarından biri də rus ədiblərinin yaradıcılığında qadının yüksək hüquq qazanmasıdır. Puşkinin eyş-işrət vurğunu Yevgeni Oneginisaf məhəbbətlə sevən, lakin qarşılığında sevgilisindən aldığı "tövsiyələr"dən zamanla dərs çıxarıb Onegini kor-peşman edən Tatyanası ("Yevgeni Onegin"),Qriboyedovun şan-şöhrətli, var-dövlətli, yumşaq xasiyyətli ər axtaran, ancaq bir yalançıya aldanan Sofiyası ("Ağıldan bəla"), Tolstoyun azad sevgi qadınını timsalı olan "Anna Karenina"sı, Dmitri Nexlyudovu gənclik səhvlərindən ötrü peşman etməyi bacaran, ona mənəvi "dərs" verən Maslovası ("Dirilmə"), Dostoyevskinin cinayət törətmişRaskolnikovu mənəvi "cəza"dan xilas edən Sonyası ("Cinayət və cəza") rus ədəbiyyatındakı qadın fenomenini təcəssüm etdirən obrazlardır. Beləliklə, Ə. Ağaoğlu rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələrini məfkurəçi (idealist), "şəniyəçi" (realist), təbiətçi (naturalist), feminist və "mücahidəçi" keyfiyyətlərində qruplaşdırırdı.

Əsərdə Əhməd bəy Ağaoğlu rus ədəbi tənqidçiləri tərəfindən rus ədəbiyyatının üç tarixi dövrə: "birinci dövr rusların xristianlığı və xristianlıqla bərabər ilk yazını qəbul etdikləri zamana qədər, yəni X əsri – miladiyyəyə qədər davam edər; ikinci dövr X əsrdən XIX əsrin ibtidalarına, yəni Puşkinin zühuruna qədər davam edər; üçüncü dövr də Puşkindən zamanımıza qədər davam eləyir" (1, 158) ayrıldığını göstərir və rus ədəbiyyatının yaranma və inkişafı mərhələlərinibu aspektdə izləyirdi.Rus ədəbiyyatının birinci dövrünü XVIII əsrdə müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən toplanan blinalar təşkil edir. Onlarda qədim dastan və əfsanələr ehtiva olunur. Blinaların meydana gəlməsində türk tatarların güclü təsir göstərdiyini Stasov, Miller, Potanin kimi tədqiqatçılarla yanaşı Əhməd bəy Ağaoğlu da təsdiqləyir. Bu məqsədlə ədib rus dastanlarında qəhrəmana Boqatır (bahadır) ləqəbinin verilməsininümunə göstərir.Həmçinin o, "İqorun alayı haqqında söz" ("İqor polkun dastanı" – T.V) dastanına dair bir kitabxanalıq tədqiqat aparıldığını bildirir. Bununla yanaşı, dastanda rus ədəbiyyatının bütün keyfiyyətlərinin ibtida halında ehtiva olunduğunu da qeyd edir. Məşhur qazax şairi Oljas Süleymenov "Az-ya" əsərində "İqor polkun dastanı"nın türklərin birbaşa təsiri əsasında yazıldığını dastanın mətnini ədəbi təhlilə və dil-üslub keyfiyyətlərini tədqiqə cəlb etməklə müəyyənləşdirmişdir.

Əhməd bəy rus ədəbiyyatının ikinci dövründə tədricən yazılı ədəbiyyat nümunələrinin yarandığını bildirir. Rus tənqidçilərinin bölgüsünə əsaslanaraq o da bu dövrü üç fəslə - "Kiyev" (XIII əsrə qədər), "Moskva" (XIV əsrdən XVII əsrə qədər), "yeniləşmə və intibah" (XVII əsrdən Puşkinə qədər) dövrlərinə ayırmışdır. "Kiyev fəsli" rusların Bizansdan xristianlığı qəbul etməsi və bu dinin təsiri ilə Kiyev knyazlığına daxil olması ilə başlanır. Rus xalqının ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında xristian dinin hakim mövqe tutduğu rus ədəbiyyatının bu dövründə dini mətnlər –ilahilər, xütbələr, moizələr əsas təşkil edirdi. Ə.Ağaoğlu həm də kilsə papalarının şəninə yazılan, onların tərcümeyi-hallarının əks olunduğu əsərlərin – salnamələrin yarandığını bildirirdi. "Kiyev fəsli" salnamələrdən savayı səyahətnamələri də məşhurdur. Onların da ərsəyə gəlməsində,sözsüz ki, xristianlığın müstəsna rolu var idi. Beytül-müqəddəsi – Konstantinopolu (İstanbul – T.V) ziyarət etməyə gedənlər səyahət zamanı etdiyi qeydləri səyahətnamələrində yazardılar.

Rus ədəbiyyatının "Moskva fəsli"ni Əhməd bəy Ağaoğlu durğunluq dövrü olaraq səciyyələndirir. Qızıl Ordunun istilasına məruz qalan ruslar kilsəyə sığınır. Qısa müddətdə din xadimlərini və xalqı ram edən Moskva knyazlığı istibdad və mərkəzləşdirmə siyasəti yürüdürdü. Ədəbiyyat çarizm və İvan Qroznı istibdadına qarşı tənzimlə kilsə xadimləri tərəfindən yazılmış "Prosvetitel", "Minei", "Stepaniya kniqa" kimi əsərlərdən ibarət idi. Bu dövrdə nəinki mütərəqqi ədəbiyyatdan söhbət gedə bilməz. Hətta "şəxsi fikir" pərvərdə etmək cəsarətində bulunan hər kəs edam kötüyünün üzərinə çıxardı" (1, 162). Ə.Ağaoğlunun buqeydi verməklə həmin dövrdə zülm və istibdadın hansı dərəcədə olduğunu göstərirdi.

Üçüncü dövrün – "Yeniləşmə və intibah"ın əsas səciyyəvi cəhəti Avropa ədəbiyyatını,xüsusilə də bayronizmi təqlid və onlardantədricən təsirləmədir. Bu dövrü Ə.Ağaoğlu üç kiçik qismə - "yeni Kiyev", "Lomonosov", "Karamzin" dövrlərinə ayırır. Ədib mərkəzi hakimiyyətin Moskvaya keçməsinə baxmayaraq Kiyev şəhərinin hələ də mədəni mərkəz olduğunu qeyd edir və rus ədəbiyyatının "Yeni Kiyev"dövründə bir-birinə zidd iki qüvvənin mübarizə apardığını nəzərə çatdırırdı. Bu dövrdə katolik təbliğatı ilə yanaşı ona qarşı mübarizə hərəkatınınbaşlanmışdı.Ə.Ağaoğlu bildirirdi ki, katolizmə qarşı mübarizə hərəkatının əsasını Tövrat və İncilin tərcüməsində buraxılmış xətaların, cahil katiblərin köçürmə zamanı etdiyi səhvlərinaşkarlanması və onların təshihi işi təşkil edirdi. O, həmçinin həmin dövrün ictimai fəallarını – Slavinetskini, Simeon Polotskini, Silvestri, Yurki Krijanskini, Stefan Yavorskini və Feofan Prokopoviçi Qərb mədəniyyətindən alınan ünsürlərin daxil edilərək yeni intibah cığırı açan simalar kimi səciyyələndirir. Bu hərəkat Kiyev mühacirlərinin sayəsində Şimali Rusiya ilə Cənubi Rusiya arasında ədəbi-mədəni körpü rolunu oynadı.

Əhməd bəy Ağaoğlu rus ədəbiyyatının "Lomonosov" və "Karamzin" dövründə baş verən ədəbi-mədəni hadisələrin Böyük Petro (I Pyotr – T.V) və onun varisləri ətrafında getdiyi barədə məlumat verir. I Pyotr dövründə Peterburq akademiyasının əsası qoyulması Rusiyada yeni bir hadisə idi. Akademiya rus ədəbi və ictimai fikrinin yeni şəkil almasında misilsiz rol oynamışdır. Əhməd bəy Ağaoğlubu dövrün akademik M.V.Lomonosovunadı ilə verilməsinə də əsərdə aydınlıq gətirir: "Bu dövrün başında, dövrün adının da dəlalət etdiyi kimi, Lomonosov durur. Lomonosovun ətrafında Qantemir, Trediakovski, Sumorokov, akademiya üzvlərindən alman Şlosser və Miller və s. ikinci dərəcədə çoxlu mühərrir və ədiblər toplaşırlar" (1, 165). I Pyotrun yenilikçi siyasəti varisləri – Yelizaveta və Katerin (Yekaterina – T.V) tərəfindən davam etdirilmişdir. Belə ki, ikinci Yekaterina Leybnits, Volter kimi ictimai xadimlərlə məktublaşır, onlardan Rusiyanı hərtərəfli inkişaf etdirmək üçün fikirlər alırdı. Onun dövründə yeni tipli məktəblər açılır, rus əsilzadələrinə mənsub olan gənclər təhsil almaq üçün Avropaya göndərilirdi. Yeniliklər bir-birini davamlı olaraq izləyir və tədricən rus ictimai və ədəbi fikri yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyurdu. Əhməd bəy D.İ.Fonvizinin "Hedorosl" əsəri istisna olmaqla, 1726-ci ildən 1791-ci ilə qədərki "Lomonosov" dövrünü Avropanı təqlid dövrü kimi xarakterizə edirdi. "Lomonosov" dövründə ədəbi prosesində yunan və latın dillərində olan Avropa və dünya ədəbiyyatından rus dilinə çevrilən tərcümələr xüsusilə diqqəti cəlb edirdi. Ə.Ağaoğlu rus ədəbiyyatının yeni dövrə keçid almasını təfəkkür və fəaliyyətdəki inqilabi hərəkatla bağlayaraq bildirirdi: "Təfəkkür və hissiyyat tərzi, iş üsulları uzun, mühüm bir inqilab dövrü keçirir və Puşkinlə başlayan müstəqil və orijinal rus ədəbiyyatının zühuru üçün mətin bir zəmin hazırlanır" (1,165). Qərb-Avropa ədəbiyyatından səmərəli şəkildə faydalanma rus ədəbiyyatı üçün zamanla öz bəhrəsini verdi.

Akademiya üzvlərinin həm tərcümələr etdiyi, həm də əsasən, oda (qəsidə), tragediya və dastan janrlarında müstəqil əsərlər yazdığı barədə məlumat verən ədib bu əsərləri mövzularının klassik ədəbiyyatdan alınmasını və vaxtilə fransız nəzəriyyəçisi Nikola Bualonun müəyyənləşdirdiyi "dörd vəhdət" prinsipinə əsaslanaraq yazılmasına görə naqis hesab edirdi.Klassizmin "dörd vəhdət" prinsipi yazıçıya hadisələri geniş zamandaxilində, müxtəlif məkanda və dinamik hərəkət halında, çoxşaxəli süjet xəttində təsvir etməyə imkan vermirdi. Ə.Ağaoğlunun bu dövrün yazıçılarını klassik ədəbiyyatdan mövzu aldığına görə tənqid etməsi onun müasirlik konsepsiyası ilə bağlıdır. Onun bədii əsərlərində real hadisələrin romantik zəmində əks etdirilməsini görürüksə, publisistik məqalə və yazılarında isə realizm əsas ünsür səciyyəsini alır. Müasirlikdən uzaqlaşmamaq, ədəbiyyatın müasir həyatın bədii əksi olması fikri Ə.Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşlərinin təməlində dayanır.

Ədib həmçinin rus tənqidçilərininbu ədəbiyyatın "Lomonosov" və "Karamzin" dövrünü milli ədəbiyyat sırasına daxil etmədiklərini də bildirir. Ancaq bu iki mərhələ rus ədəbiyyatının yeni əsaslarla, yeni zəmində qurulmasında keçid dövrü hesab olunmalıdır. Ə.Ağaoğlunun "Lomonosov"dövrü ilə bağlı verdiyi ümumi səciyyəni aşağıdakı şəkildə yekunlaşdırmaq olar:

“Zira, əvvələn bu dövr ədəbiyyatı dinin nüfuzundan tamamilə qurtardı, ədəbiyyata müstəqil və laik istiqamət verdi. İkincisi, nəsr və nəzmə başqa bir şəkil verərək ədəbiyyat üçün yeni və geniş yollar açdı. Nəzmdə o zamana qədər hakim olan vəzn roman ədəbiyyatından götürülmüş sillabik vəzni idi. Halbuki bu bəzən rus dilinin mahiyyət və ruhuna tamamilə müxalifdir. İlk əvvəl bu həqiqəti Treduakovski kəşf edərək sillabik vəznin yerinə alman dilindən almış olduğu və rus dilinə daha uyğun olan tonik vəznini işlətdi və Lomonosov geniş nüfuzu və mətanəti sayəsində bu vəzni təsbit etdi. Sonra nəsrdə mühüm bir inqilab edildi. O zamana qədər nəsrdə işlənən dil əski, süni, ölmüş, yalnız dini kitablarda yaşayan slav (əski slavyan – T.V) dili idi. Lomonosov və davamçıları nəsr dilini bu illətdən qurtarmaq, Moskvada danışılan əhali dilini qəbul edərək və bu vəchlə yazı dili ilə canlı dil arasındakı uçurumu qapatmaq üçün çox çalışdılar.O zamana qədər mövzularını əski aləmdən alan və xüsusilə məddahlıqla, qəsidənəvisliklə şöhrət arayan rus ədibləri bu kərə mövzularını milli həyatdan almaqla bərabər bu həyatda baş verən hadisələri birər-birər təhlil, təhqiq və təşrih etməyə başlayırlar” (1, 166).

Əhməd bəy Ağaoğlu məşhur rus yazıçısı N.M.Karamzinin adını daşıyan bu dövrün 1791-ci ildən – Karamzinin “Bir rus səyyahının məktubları”nın çap olunması ilə başlayıb 1821-ci ilə - A.S.Puşkinin “Ruslan və Lyudmilla”əsərinə qədər davam etdiyini bildirir. Ədib N.M.Karamzinin rus ədəbiyyatdakı mövqeyinin üç mühüm inqilabla müəyyən olunduğunu göstərərək yazır: “Bu inqilablardan birisi Karamzin sayəsində sentimentalizm tərzinin Rusiyada o zaman psevdoklassizmi tamamən modadan çıxarmasından ibarətdir...Karamzinin etdiyi ikinci mühüm inqilab dilə aiddir. Karamzin məktublarında bütün əski slavyan kəlmələrini, latın-alman tərkiblərini, arxaizmləri tərk edir. Bu məktublar yazı dilini canlı dilə yaxınlaşdırmaq xüsusunda mükəmməl bir örnəkdir. Karamzinin icra etmiş olduğu üçüncü inqilab tarixə aiddir. İlk əvvəl tarixi bir elm kimi alıb mənalandıran və bu münasibəti başqalarına da qəbul etdirən Karamzindir” (1, 167-171). Karamzin tarixçi üçün elm və həqiqət qayğısını çəkməkdən başqa vətənpərvərlik, moralistiklik, müəllimlik və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə də malik olmağı vacib sayır.

Əsərdə həmçinin Karamzinin nəzəriyyələrinin nöqsanlı cəhətlərindən də söz açılır. Belə ki, onun Rusiya üçün qurtuluşu keçmişə bağlılıqda axtarması, İvan Qroznı nəzəriyyələrini elmi əsasda verməsi, fikirlərində mühafizəkar mövqedə olması və hər cür ani inqilablara qarşı olması bu səciyyəyə aid edilir. N.M.Karamzini “panslavizmin müjdəçisi” hesab edən Ə.Ağaoğlu İ.A.Krılov və A.S.Qriboyedovun yaradıcılığının dövrün digər yazıçılarından xüsusilə seçildiyini bildirir. Bu iki yazıçının yaradıcılığının Puşkin dövrünə təsadüf etdiyindən Ə.Ağaoğluəsərin “Puşkin dövrünün müqəddiməsi” hissəsində onların fəaliyyətindən geniş bəhs açmışdır.

Əsərin “Puşkin dövrünün müqəddiməsi” hissəsində ədib əvvəldə qeyd olunan məsələlərə qısa ekskurs edir və onlara qarşı münasibətini yekun icmal şəklində verir. Burada rus ədəbiyyatında gedən “yıxılış” və “oluş” prosesləri zəminində ənənə və müasirlik probleminə də toxunur: “Həqiqət halda yıxılış və oluş eyni əməliyyədir, eyni qüvvətin müxtəlif təzahürləridir. Xərabələrdən çoxları daşıdıqları canlı ruh sayəsində yeni amil və ünsürlərlə birləşərək yenidən həyatın əsaslarını təşkil edəcəklər... Böhranlar əsnasında müasirlər əksəriyyət etibarilə o iki əməliyyəni ayrı-ayrı zənn edərək iki böyük qismə ayrılırlar. Bir qismi keçmişə saplanıb qalır və müvazinətini, ahəngi, xilası o keçmişdə görür, digər qismi isə nicat və xilası yıxmaqda arar və ona görə də mövcudu, keçmişi yıxan amillərə sarılıb qalırlar. Avropadan gələn ruzigarlar yıxıcıdır, keçmişdən yüksələn sədalar isə mühafizəkardır. Odur ki, yenilikçilər üçün Avropadan əsən hər hansı cərəyan hörmətə layiq və müqəddəs olduğu kimi, mühafizəkarlar üçün də keçmişdən gələn sədalar mübarəkdir. Hər iki tərəf də içində bulunduğu müvazinət və ahəng amillərini tapa bilmədiklərindən o ahəng və müvazinəti təqlidçilikdə arayırlar. İstər Avropanı, istər keçmişi təqlid olsun! .... Yenilik və əskilik yoxdur. Müasirləşmək isə keçmişin bu günlə sintezindən ibarətdir” (1, 173).

Məşhur rus yazıçıları İ.A.Krılov və Qriboyedovun yaradıcılıq fəaliyyəti əsərin bu bölməsində geniş təhlilə cəlb edilmişdir. Öncə ədib bu iki yazıçının rus ədəbi tənqidi fikrində “milli istiqamətin rəhbəri” şəklində adlandırılmasından bəhs açaraq rus məfkurəsinin onların yaradıcılığında istiqlaliyyət qazandığını, əsərlərinin sadə dildə yazıldığını qeyd edir. O, məşhur

rus təmsil və komediya ustası İ.A.Krılovun Jan de Lafontendən "Palamut və çub" təmsilini sadə rus şivəsində tərcümə etməsi ilə şöhrət əldə etdiyinə diqqəti yönəltməklə əsərlərin kütləyə siraət etməsi üçün onların canlı, danışılan dildə yazılmasının vacibliyini vurğulayır. Əhməd bəy İvan Krılovun təmsillərini mahiyyətinə görə iki qrupa ayırır: tərbiyəvi (didaktik), həcvi (satirik). İ.Krılov həcv xarakterli təmsillərə daha çox üstünlük verir. O, sərt tənqidlərdən mümkün qədər uzaq duraraq fikirlərini bir istehza, bir ironiya vasitəsilə çatdırır. Yazıçı həcvlərini üç qisimdə qruplaşdırır: ümumbəşəri nöqsanlara, yerli rus nöqsanlarına və tarixi hadisələrə həsr olunanlar. Ümumbəşəri nöqsanlara xudbinlik, xudpəsəndlik, yelbeyinlik, aldatmaq, özünü mədh etmək; yerli rus nöqsanlarına pis əməl, rüşvətxorluq, kağızbazlıq, ədalətsizlik, təqlidçilik və tərbiyə nöqsanları daxil edilir. Tarixi hadisələrə həsr olunan təmsillərdə isə tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazı yaradılmış, onların qüsurlu cəhətləri satirik dillə tənqid olunmuşdur. Krılovu "rusların Xoca Nəsrəddini" adlandıran Ə.Ağaoğlu onun yerli xalq arasında məşhurluq qazanmasını üç amillə - xalqçılıq, həqiqətçilik və sənətkarlıqla bağlayır. İ.A.Krılovun sənətkarlıq məharətinin yalnız Jan de Lafonten ilə müqayisə edilə biləcəyi qənaətindədir.

A.S.Qriboyedov yazdığı yalnız bir əsərlə - "Ağıldan bəla"("Горе от ума") mənzum komediyası ilə rus ədəbiyyatında xüsusi yer tutmuşdur. Əsər Azərbaycan dilinə Ələkbər Ziyatay tərəfindən tərcümə olunmuş, "Ağıldan bəla" adı ilə 2006-cı ildə çap edilmişdir. Lakin Əhməd bəy Ağaoğlu əsəri "Ağlın bəlası" adı ilə təqdim etmişdir. O, əsəri "psevdoklassizm məktəbi tərəfindən qəbul edilmiş qaydalara riayət olunmayaraq sərbəst yazılmış mənzum komediya" adlandırır. Mövzusunu canlı həyatdan alaraq yazan və doğulub böyüdüyü, boya-başa çatdığı Moskva cəmiyyətini real lövhələrlə təsvir edən Qriboyedov rus ədəbi sənətinə sərbəstlik meyarını gətirdiyinə görə ədib tərəfindən təqdir edilir. A.S.Qriboyedov sənətkarlığının üstün cəhətlərindən biri də "Ağıldan bəla"da həqiqi tiplər – vəzifə, rütbə üçün hər cür alçaqlığa əl atan, "yarınmağı" özlərinə peşə seçən"qulluq" adamlarınınFamusov və Skalozubun, "kiçik rütbə"dən ucalmaq üçün katibin qızı ilə sevgi münasibəti quranlarınMolçalinin və öz cəmiyyəti tərəfindən "dəli" adlandırılan mütərəqqi fikirli gənclərinisə Çatskinin timsalında obraz səciyyəsini almasıdır. Krılov dilini komediyaya gətirmək və sadə rus dilində yazmaq A.S.Qriboyedovun böyük uğuru hesab edilməlidir."Ağıldan bəla" komediyası barədə məşhur rus tənqidçisi V.Q.Belinski də olduqca yüksək fikirlər bildirmişdi: "Qriboyedovun komediyası ... qüvvətli istedadın, dərin ağlın məhsulu olmaq etibarilə heç bir təqlidçilik, yalançı motivlər və süni boyalara malik olmayan, həm ümumiyyətlə və həm də ayrı-ayrı hissələrində, həm süjeti, həm xarakterləri, həm ehtirasları, həm hərəkəti, həm fikirləri, həm də dili başdan-ayağa rus həyatının dərin həqiqətini daşıyan birinci rus komediyası idi" (2, 75-76). Professor Məmməd Cəfər isə əsərin təsiredici qüvvəsinə xüsusilə diqqəti cəlb edir və onu"20-ci illərdə ağıllara çox qüvvətli təsir göstərən, gənc nəslin mövcud siyasi-ictimai quruluşa qarşı müxalifət ruhunda mühüm rol oynayan yüksək sənət əsəri" (4, 52) hesab edirdi.

Rus ədəbiyyatının "Puşkin dövrü" rus tənqidçilərinin də qeyd etdiyi kimi, "rus milli ədəbiyyatının banisi" hesab olunan A.S.Puşkin və sələflərinin yaradıcılıq fəaliyyətini əks etdirir. Ədib Puşkinin babasının "Böyük Petronun ərəbi" adlandırılmasına, anasının zadəgan nəslindən olan bir rus gənci ilə evlənməsinə diqqəti çəkmiş, Arina Podionovna adlı rus dayəsinin və fransız, alman əsilli mürəbbilərin, liseydə oxuduğu ədəbiyyat nümunələrinin onun bir sənətkar kimi yetişməsində rol oynamasından geniş bəhs açmışdır. Əhməd bəy A.S.Puşkinin ədəbi fəaliyyətini iki dövrdə: təqlidçilik və intibah dövrlərində qruplaşdırır. İngilis romantik ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən və dünya ədəbi prosesinə əsaslı təsir göstərən C.Q.Bayronun yaradıcılığı Puşkinə də təsirsiz ötüşmədi. Onun "Ruslan və Lyudmilla", "Qafqaz əsiri", "Baxçasaray çeşməsi", "Qaraçılar" poemalarını təqlidçilik dövrünün əsərləri olaraq səciyyələndirir və onların Bayron və Şatobrianın təsiri ilə yazıldığını bildirir. Nəzərə alsaq ki, dörd poema Puşkinin ilkin dövr yaradıcılığını əhatə edir, onların təsirlənmə və təqlidə məruz qalması təbii qarşılanmalıdır. O, vaxtilə rus tənqidi fikrində böyük əks-sədaya səbəb olan Puşkinin "Ruslan və Lyudmilla" əsərinin italyan şairi Aristonun "Aşiq Roland" və "Qudurmuş

Roland", alman şairi Vilandın "Obaron", Volterin "Orlean bakirəsi" kimi əsərlərdən təsirlənmə və onları təqlid yolu ilə ərsəyə gəldiyini yazır. Ə.Ağaoğlu ədibin "Ruslan və Lyudmilla" poemasının dilini uğurlu hesab edir, onun sadə və gözəl üslubda yazıldığını, təsvirlərin canlı və parlaq surətdə əks etdirildiyini bildirir. Ancaq "Əsərin bir çox yerləri süni və qeyri-təbiidir" (1, 182) – deməkləpoemanın zəif cəhətlərinə işarə edir.

Əsərdə "yəs, küskünlük" və "şəxsiyyətə qarşı pərəstiş" bayronizmin iki əsas səciyyəvi xüsusiyyəti göstərilir: "... Mədəni həyatın süniliyindən hüsulə gəlmiş yorğunluq, fərdiyyətlərin əzilməsi, mənən və əxlaqən düşkünlüyün yüksək həddə çatması nəticəsində Bayron ümumən mədəni bəşəriyyətə qarşı bir nifrət hissi təlqin edir, mədəni bəşəriyyəti miskinlik və acizliyə, əsarət və zəlilliyə məhkum görür. İkinci xüsusiyyət şəxsiyyətə qarşı pərəstişdir. Mədəniyyətin süni qaydalarını tanımayan, mədəni həyatın fərdlər üzərinə qoyduğu maddi və mənəvi zəncirləri qıran şəxsiyyətlər Bayronun qəhrəmanlarıdır. Bunlar qüvvətli iradəyə malik, önlərinə çıxan hər maneəni yıxıb atan, öz fərdi hürriyyətlərini müqəddəsləşdirərək ictimai şərt və hüdudların fövqünə çıxan insanlardır. Bunlar özlərinə pərəstiş etdiklərindəm, təbii ki, ətraflarında olanlara həqarət və nifrətlə baxırlar" (1, 183).

Ə.Ağaoğlu "Bayronizm Moskvada rus mujiki üzərinə atılmış bir ingilis toqqasına, üst geyiminə bənzəyirdi" (1, 184) – deyərək onu xəyali, süni bir təzahür adlandırırdı. Puşkin əsərlərində bayronizmin təsiri hətta onun məşhur "Yevgeni Onegin" mənzum romanında dueldə öldürülən Vladimir Lenskinin məzarının təsvirində də duyulur. C.Q.Bayronun "Abidos gəlini"ndə Səlim və Züleyxanın qəbri arasında bitən qara tikan Cəfərin simvolik obrazı olaraq verilirsə, Vladimir Lenskinin məzarı üstünə əyilən, sanki başını aşağı sallamış budaq günahkar Onegini səciyyələndirir. Doğrudur, Ə.Ağaoğlunun bu əsərində Puşkinin intibah dövrü yaradıcılığı ayrıca təhlil və təsvir olunmasa da, "Qaraçılar" poemasının sonunda verilən parça vasitəsilə əsərin təqlidçi ruhdan tamamilə azad olaraq rus ədəbiyyatı üçün yeni mahiyyət daşıması göstərilir. A.S.Puşkinin bayronizm xəstəliyindən yaxa qurtarıb intibah dövrünə qədəm qoyması rus ədəbiyyatının yeni axın və yeni istiqamətli inkişaf tapmasına səbəb oldu. Puşkin yaradıcılığında rus dili sadəlik və poetiklik sintezində özünü göstərir. Rus ədəbiyyatına yeni motivlər, canlı obrazlar, təbii duyğular daxil olur.Məşhur rus tənqidçisi V.Q.Belinski də Puşkin əsərlərinin dilindən bəhs açarkən "rus dilinin akustik zənginliyi, melodiya və harmoniyası birinci dəfə olaraq Puşkinin şeirində bütün parlaqlığı ilə özünü göstərmişdir" (3, 172) qeydini verirdi.Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Məmməd CəfərA.S.Puşkinin yenilikçi mövqeyinə diqqət yönəldərəkyazırdı: "Puşkin böyük novator şair idi və öz əsərləri ilə rus ədəbiyyatına bir yenilik, təzəlik, təravət gətirmişdir; yeni tipli realist və romantik şeirin, realist nəsrin, yüksək məzmunlu siyasi lirikanın, mənzum romanın, tarixi povestin, mənzum dramın və hekayənin gözəl nümunələrini yaratmışdır" (4, 69).

Əhməd bəy Ağaoğlunun rus ədəbiyyatının tədqiqinə həsr olunan "Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri" adlı ayrı-ayrı məqalələrdən ibarət əsəri rus ədəbiyyatının yaranma və inkişaf tarixini izləmək, onun məxsusi keyfiyyətlərinə bələd olmaq baxımından əhəmiyyət daşımaqla bərabər milli ədəbiyyatda rus ədəbi ənənələrindən səmərəli istifadə üçün əsaslı material verir.

Ədəbiyyat:

1. Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. (Tərtib edənlər: Əziz Mirəhmədov, Vilayət Quliyev). Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 392 s.
2. Belinski V.Q. Aleksandr Puşkinin əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1948, 315 s.
3. Belinski V.Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı, AzSSR EA nəşriyyatı, 1948, 271 s.
4. Cəfərov M.C. XIX əsr rus ədəbiyyatı. (Üç hissə). I hissə. Bakı, Maarif, 1970, 316 s.
5. Paşayev M.C, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığa giriş. Bakı, 2004.

Tahmina Valiyeva

Review To Ahmadbay Aghaoghlu's literary opinions

Summary

In the works of Ahmed Bey Agaoglu, the study of Russian literature takes a special place. He has studied the history of Russian literature in different periods of his activity and he devoted his articles to prominent figures.

The articles were published in the press of Azerbaijan and Turkey. Ahmed bey Agaoglu's five articles devoted to the development of Russian literature were published under the title "Common Characteristics of Russian Literature". Here Agaoglu followed the development of Russian literature. Starting with the Russian blinas, the Pushkin and Early Pushkin circles were involved public and literary in process research.

The classics of Russian literature – İ.A.Krilov, A.S.Griboyedov, Karamzin, Alexander Pushkin, reveal its characteristic features. Russian literary traditions have gradually evolved in the work of other classics. M. Gorky, A.P.Chekhov, N.I.Gogol, L.Tolstoy, F.M.Dostoyevsky and even Russian writers of modern century have effectively benefited from these traditions. Special features of Russian literature have been characterized - by folk thinking, lifestyle and real life-loyalty, truthfulness, objectivity and woman ideal in it.

Key words: russian literature, russian people, literary traditions, byronism, Pushkin and renaissance

Тахмина Валиева

Вернемся к ахмеда бея агаоглуская литературным мнениям

Резюме

РЕЗЮМЕ:В творчестве Ахмеда бея Агаоглу особое место занимает изучение русской литературы. Он изучал историю русской литературы в разные периоды своей деятельности и посвятил свои статьи выдающимся деятелям.

Статьи были опубликованы в прессе Азербайджана и Турции. Пять статей Ахмеда бека Агаоглу, посвященных развитию русской литературы, были опубликованы под названием «Общая характеристика русской литературы». Здесь Агаоглу следил за развитием русской литературы. Начиная с русских блин, пушкинский и раннепушкинский кружки были вовлечены в общественные и литературные исследования.Классики русской литературы - И.А.Крылов, А.С.Грибоедов, Карамзин, Александр Пушкин, раскрывают его характерные черты. Русские литературные традиции постепенно развивались в творчестве других классиков. М.Горький, А.П.Чехов, Н.И.Гоголь, Л.Толстой, Ф.М.Достоевский и даже русские писатели современного века эффективно воспользовались этими традициями. Для русской литературы характерны особенности - народное мышление, образ жизни и реальная жизнь - верность, правдивость, объективность и идеал женщины в ней.

Ключевые слова:русская литература, русский люди, литературные традиции, байронизм, Пушкин и возрождение

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 08.06.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Gülbəniz Babayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

FƏRQANƏ MƏLİKOVA
Bakı Slavyan Universiteti
Şamil Əzibəyov 102
melikova8689@gmail.com

UŞAQ JURNALLARINDA TƏRTİBAT MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Məqalə Azərbaycan milli uşaq mətbuatının formalaşmasında xüsusi yeri olan "Dəbistan", "Rəhbər" və "Məktəb" jurnallarının tərtibatı məsələlərinə həsr olunmuşdur. Bu məqalədə hər üç jurnalın ideyası ilə forma mütənasibliyi haqqında məlumat verir. Bundan başqa, jurnalların tərtibat məsələlərindən, strukturundan, rubrikalarından, format və digər texniki göstəricilərindən də geniş bəhs edilmişdir. Yeri gəldikcə məqalədə jurnalların struktur problemləri və tərtibat məsələləri konkret nümunələr əsasında izah olunur.

Məqalədə hər üç jurnalın üz qabığı və birinci nömrəsi barədə təhlilə geniş yer ayrılmışdır. "Dəbistan", "Rəhbər" və "Məktəb" jurnallarının səhifələrinin sayı və üz qabığının dizaynı haqqında danışılmışdır. Məqalədə jurnalların sətir və sütunları ayırıca olaraq tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda "Dəbistan", "Rəhbər" və "Məktəb" jurnallarının tərtibatındakı müxtəliflik müqayisə üsulu ilə tədqiq edilmişdir. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, "Dəbistan" və "Məktəb" jurnalı oxşar formatda olsa da "Rəhbər" jurnalı tamamilə bunlardan fərqlidir. Bu fərqlilik eyni zamanda "Rəhbər" jurnalının materiallarında da özünü göstərir. Məqalədə jurnalların üz qabığında verilimiş rəngsiz şəkillər və onların mənası tədqiq olunaraq izah edilmişdir.

Məqalədə jurnalların nəşr olunduğu redaksiya, bu jurnalların simasını əks etdirən informativ yazılar, elanlar və digər tərtibat xüsusiyyətləri haqda məlumat vermişdir. Bundan başqa məqalədə hər üç jurnalın həm şəhər daxilində həm də şəhər xaricində abunə qiymətləri haqqında məlumat verilir. Eyni zamanda, əcnəbi ölkələrdə altı aylıq və illik abunə qiymətləri haqqında da məlumat verilmişdir.

Məqalədə göstərilir ki, "Dəbistan" və "Rəhbər" jurnallarından fərqli olaraq, "Məktəb" jurnalında "Mündəricat" adlı başlıq da verilir.

Açar sözlər: tərtibat, uşaq mətbuatı, rubrika, forma

Hər bir mətbuat orqanının formatı uzun bir yaradıcılıq axtarışının, düşüncə və qənaətlərinin nəticəsidir. Belə ki, mətbu orqanı təsis edən şəxs əvvəlcə onun proqram və məramnaməsini müəyyənləşdirir, kağız (çap) formatı, çap üçün seçilən materialların çeşidlənməsini, şriftlərini, ümumən maketini – qəzet və ya jurnalın "sifətini", oxucuya dikilən "baxışlarını", hətta rəngini belə nəzərə alır. Bütün bu axtarış və qənaətlər yekunlaşdıqdan sonra oxuculara təqdim olunan mətbu orqanının ideya-məzmunu onun üz qabığında formalaşdırılır.

Bundan başqa materialların müvafiq səhifələrdə yerləşdirilməsi, bu zaman onun həcminə uyğun səhifədə şaquli və ya üfüqi istiqamətli yer ayrılması, şriftlərin ölçüləri, materialın sıxlığı və digər cəhətlər, həmçinin materialın məzmununa uyğun fotoların seçilməsi və həm səhifənin, həm də orada yer alan materialın müvafiq sahədə yerləşdirilməsi də uğurun əldə edilməsini şərtləndirən amillərdəndir. Milli uşaq jurnallarının redaktorları elmi ədəbiyyatda göstərilən bu və digər cəhətləri (1,s.43; 45-46; 62-63;68-71) öz fəaliyyətlərində mümkün qədər nəzərə almağa çalışmışlar. Belə ki, "Dəbistan", "Rəhbər" və "Məktəb" jurnallarında demək olar ki, materialların yerləşdirilmə ardıcıllıqları və prinsipləri gözlənilirdi. Jurnalların hər nömrələrinin

birinci səhifəsinə onun simasını əks etdirən reklam xarakterli lövhə yerləşdirilmişdi. "Dəbistan" və "Məktəb" jurnalı öz reklamında müsəvvər, yəni şəkilli jurnal kimi göstərilmiş, "Rəhbər" isə şəkilsiz verildiyinə görə bu sözü işlətməmişdir. Uşaq jurnallarında şəkillər verilsə də, onlar maddi çətinliyə görə rəngsiz çap edilirdi. "Dəbistan" və "Rəhbər" jurnalları öz abunə qiymətlərini üz qabığında göstərmiş, "Məktəb"də isə bu son səhifədə qeyd edilmişdir. Jurnallarda böyük həcmli materiallar "mabədi var" (yəni davamı var) yazılaraq sonrakı nömrələrdə çap edilirdi.

Uşaq jurnalları şəhər daxilində və şəhər xaricində olan abunə qiymətlərini qeyd etmişdir, "Məktəb"də isə bu, sonda qeyd edilmişdir. Hər üç uşaq jurnalı nəşrə öz məramnaməsi ilə başlamışdır, "Dəbistan" və "Rəhbər"də jurnalın məramı "İfadeyi-məram" başlığı altında, "Məktəb" də isə "İdərədən" başlığı altında verilmişdir. Qeyd edək ki, bu jurnallar vacib elan və məlumatlarını "İdarədən" başlığı altında verilmiş bölmədə göstərirdi.

Ümumiyyətlə, uşaq jurnallarını xarakterizə etsək, görərik ki, "Dəbistan" və "Məktəb" jurnallarının formatı bir-birinə oxşasa da, "Rəhbər" jurnalı demək olar ki, fərqli formatdadır. Bunun səbəbi, qeyd etdiyimiz kimi jurnalın istiqamətindən asılıdır. "Rəhbər"dəki materiallar oxu materialları olub, uşaqları maarifləndirmək xarakteri daşıyırdı. Buna görə də biz bu jurnalı yalnız metodiki yox, həm də pedoqoji istiqamətli jurnal adlandıra bilərik.

İlk milli uşaq mətbuatı kimi ortaya çıxan "Dəbistan" uşaqları cəlb etmək üçün, "Rəhbər"dən fərqli forma və məzmun zənginliyi ilə seçilirdi. Hətta deyə bilərik ki, "Məktəb" jurnalı onun – "Dəbistan"ın formatını mənimsəmişdir.

"Dəbistan"ın hər səhifəsi iki sütuna bölünür və hər sütunda isə 30 sətirlik (xətlik) material yerləşdirilirdi. Jurnalın hər nömrəsi 17 səhifədən ibarət idi. Hər nömrənin əvvəlində isə jurnalın simasını əks etdirən "Mütəəllimlərə məxsus iki həftədə nəşr olunan və əbnai-millətimizin tərəqqi və təkamülünə xidmət edən müsəvvər türk jurnalıdır" sözü yazılırdı.

"Dəbistan" azyaşlı oxucular və onların valideynlərində milli ədəbiyyata marağı artırmaq məqsədi ilə elan etdiyi müsabiqələrlə bağlı səhifələrdə məktublar, redaksiyaya gələn cavablar, nağıllar, tapmacalar dərc edirdi. Suallara, tapmacalara düzgün cavab tapan uşaqlara isə hədiyyə olaraq üç ay ərzində jurnalın nömrələri pulsuz göndərilir və ya adları jurnalda elan olunurdu.

1906-cı il "Dəbistan"ın bütün nömrələrinin üz qabığı müəyyən həyati lövhələri, müxtəlif sahələrdə böyük rol oynamış şəxsiyyətləri, bir sıra elmləri və s. özündə əks etdirən rəngsiz şəkillərlə bəzənirdi. 1907-ci ildən başlayaraq isə jurnalın üz qabığında özündə dərin mənanı əks etdirən rəngsiz bir qrafanın içində üç ayrı-ayrı şəkil verilmişdir. Maraqlıdır ki, bu şəkil sonradan "Məktəb" jurnalının hər nömrəsinin üz qabıq şəkli oldu. "Dəbistan" jurnalının isə 1906-cı ildə heç bir nömrəsində bu şəkil verilməmiş, yalnız 1907-ci ildən başalayaraq artıq hər nömrədə verilirdi. Şəkillərin ikisində rəsm müəlliflərinin baş hərfləri (P.M. və V.S.) göstərilmişdir.

Birinci şəkildə məscidin yanından keçən qoca kişi və qoltuğunda dəftəri olan nəvəsinin təsviri verilmişdir. İkinci şəkildə məktəbə aid olan əşyalar (qlobus, mürəkkəb, dəftər və s.) göstərilmiş, hər iki rəsmin ortasında isə buludların arasından boylanan günəşin ətrafa yaydığı şüalar əks olunmuşdur.

"Dəbistan"ın hər nömrəsi jurnalın şəhər daxilində, şəhər xaricində, əcnəbi məmləkətlərə satılan qiymətlərlə başlayırdı. Burada qeyd olunur ki, şəhər daxilində bir sənəliyi 4 rublə, 6 aylığı 2 rublə 7 qəpikdir, şəhər xaricində 1 sənəliyi 4 rublə 5 qəpik, 6 aylığı 3 rublə təşkil edir. Əcnəbi məmləkətlərə isə 1 sənəliyi 5 rublə, 6 aylığı 3 rublə 5 qəpik təşkil edir. Hər nömrənin sonunda isə jurnalın çap olunduğu mətbəə - "Füyuzat" və "Kaspi" mətbəəsi, naşir və redaktorun adı göstərilirdi. Jurnalın "məhəll-e idarə" bölməsində isə jurnalın redaksiyasiyasına hansı tipli materialların göndərilməsi və yazılış qaydası bu şəkildə bildirilmişdir: "Jurnalımızın məsləkinə müvafiğ yazılış məqalələri qəbul idərüz. Lekən onları təshih etməgə müəllifin ixtiyarı vardır.

Çap olunmayan məqalə sahibinə verilməz. Markəsiz göndərilmiş məktublar qəbul edilməz. İdarə də hər gün sübh saətdən saət (1)dək, axşam 5 dən 8dək açıqdır. Jurnala çap olunmaq üçün göndərilən yazıların sadə türkcə olmaları təmənna olunur".

Əgər “Məktəb” jurnalında ulduz işarəsi verilmiş materiallar tərcümə materialları hesab edilirdisə, “Dəbistan” da isə anlaşılmayan sözə səhifənin axırında bu işarə ilə aydınlıq gətirilirdi. Əgər “Məktəb” jurnalında səhifələnmə jurnalın son nömrəsinə qədər gedirsə, “Rəhbər” və “Dəbistan” da hər nömrə birdən başlayaraq verilmişdir.

Birinci nömrə “Dəbistan” jurnalının aylıq əlavəsi kimi üç səhifə həcmində çıxmışdır. Burada “Dəbistan” başlıqlı jurnalın məramnaməsi, uşaqların tərbiyə və təlimindən bəhs edən iki material verilmişdir. Jurnalın əlavəsi digər nömrələrdəki kimi tərtibat baxımından eynilik təşkil etmir, həcmi qısa, formatı isə fərqliydi. Jurnalın birinci nömrəsindəki materiallar da digər nömrələrdəki kimi ardıcıllıqla düzülmüşdür. Düzdür, hər üç jurnalda materialların həcminə görədir ki, bəzi nömrələrində məntiqi ardıcıllıq pozulmuş və uyğunluq gözlənilməmişdir.

“Dəbistan” jurnalının birinci nömrəsində “Tərcümeyi-hal” xarakterli material verilmiş və bu hal ənənəvi xarakter daşımışdır. Daha sonra S.M.Qənizadənin geniş həcmli “Nabəkar qonşu” adlı silsilə xarakterli hekayəsi, bir kiçik hekayə, tərcümə əsəri, şeir parçası və ənənəvi olaraq H.Zərdabinin heyvanlar haqqında “Tarixi təbii” başlıqlı rublikası verilmişdir. Gördüyümüz kimi, ənənəvi olaraq, “Tərcümeyi hal” və “Tarixi təbii” rublikalı yazılar hər nömrədə təkrarlanmalı olsa da, bu ardıcıllıq bəzi nömrələrdə pozulmuşdur.

“Rəhbər” jurnalı, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, forma və məzmunca digər uşaq jurnallarından fərqlənirdi. Jurnal çox sadə formada dizayn edilmiş və heç bir şəkildən istifadə edilməmişdir. Jurnalın üz qabığı sadə formada kənarları gül şəkilləri ilə bəzənmiş qrafa və içərisində jurnalın simasını əks etdirən reklam lövhəsi yerləşdirilmiş şəkildə çıxmışdır. Səhifənin başında jurnalın adı yazılmış, sağ hissədə jurnalın çıxdığı ayın tarixi və ili əski yazı ilə, sol tərəfdə isə rus dilində yazılmışdır. Aşağı hissədə isə jurnalın simasını əks etdirən reklam səciyyəli yazı yerləşdirilmişdir. Jurnalın 23 sentyabr 1906-cı il şənbə günü çıxdığı qeyd olunmuşdur. Bütün nömrələrin əvvəlində isə jurnalın siması bu şəkildə verilmişdir: “Qafqazın və tamam Rusiyanın məişətindən bilümum Rusiya müsəlmanlarının məişətindən bilxüsus ədəbiyyatından və üsuli-təlim və tərbiyədən bəhs edən aylıq türk jurnalıdır”.

“Rəhbər”in beş nömrəsinin üz qabığı sağ tərəfdə “abunə qiyməti” və sol tərəfdə “məhəlli idarə” başlığı altında kiçikhəcmli elan xarakterli yazılardan və simasını əks etdirən materialla başlayır.

“Abunə qiyməti” başlıqlı hissədə jurnalın hər aylıq qiyməti və qəzetə müştəri olmaq istəyənlərə ünvan göstərilərək yazılır: “dörd aylıq 1907-ci ilin ayda sənədən bir manat əlli qəpik müstəri olmaq istəyən Bakıda “Dəbistan” jurnalının idarəsinə rücu etsinlər” (digər dörd nömrələrdə isə “Rəhbər” idarəsinə müraciət etmələri bildirilir). Burada eyni zamanda “adres” də göstərilmişdir: “Nicat” qiraətxanası, qubernator küçəsi, Aşurbəyovun evi”.

Sol hissədə isə “Məhəlli idarə” başlığı altında verilmiş hissədə jurnala göndərilmiş hansı məzmunlu materialların qəbul olunacağı bildirilərək yazılır:

“Jurnalımızın məsləkinə müvafiq yazılmış məqalələri qəbul ediyoruz. Lakin təshihinə idarə müxtardır. Çap olunmayan məqalə sahibinə göndərilməz. Marağasız göndərilmiş məktublar qəbul olunmaz”.

Məhəlli idarə eyni zamanda jurnalın idarəsində məskunlaşdığı yeri göstərmək üçün verilir və jurnalın redaksiyasının "Dəbistan"la bir yerdə - H.Z.Tağıyevin pasajında yerləşirdiyi qeyd olunmuşdur.

Jurnalın birinci nömrəsində nəşrin “İfadeyi-məram”ı verilmişdir. Jurnalın hər aylıq abunə qiyməti 1 manat 50 qəpik idi. (Belə görünür ki, “Rəhbər” jurnalının qiyməti digər uşaq jurnallarından baha idi). Jurnalın yalnız iki nömrəsinin sonuncu səhifəsində “Mütəəllimlərə töhfə”, “Kilit ədəbiyyat” və “Elan” bölməsində “Dərs verirəm” başlığı altında və “Dəbistan” jurnalına müştəri olmaq istəyənlərin nəzərinə elan çatdırılmışdır. Digər üç nömrədə isə bu ardıcıllıq gözlənilməyib.

“Rəhbər” də iki sütuna bölünür. Hər sütunda 30 sətirlik material yerləşdirilmişdir. Jurnalın hər nömrəsi 16 səhifədən ibarətdir. “Rəhbər”in hər nömrənin sonunda uşaqları

əyləndirən, zehni fəaliyyətini gücləndirən materiallara yer verilmirdi. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi "Rəhbər"dən başqa digər iki jurnalın sonuncu səhifələrində çətin sözlərin lüğəti, tapmacalar, lətifələr, hesablar, məsələlər, elanlar kimi bəzi uşaqların zehni inkişafına xidmət eliyən materiallar yerləşdirilirdi.

"Rəhbər" jurnalı da materiallarını öz məramnaməsinə uyğun verirdi. Jurnalın birinci nömrəsini nəzərdən keçirək: Jurnalın redaktoru M.Mahmudbəyovun "Bizə nə lazımdır" məqaləsi, F.Köçərlinin "Ədəbiyyatımıza dair" silsiləli məqalələri, M.Ə.Sabirin "Şimdi fürsət var ikən bir iş gör istiqlal üçün" şeiri, Ə.Əfəndiyevin tərcümə etdiyi "Kisə" hekayəsi, "Kərim Abad şəhərinin rəisi" hekayəsi bu ardıcıllıqla yerləşdirilmişdir. Buradakı materiallar silsilə xarakteri daşıdığına görə demək olar ki, digər nömrələrdə də bu ardıcıllıq gözlənilmişdir.

"Dəbistan" və "Rəhbər"in varisi kimi uzun müddət - 10 il yaşayan "Məktəb" jurnalı digər iki jurnalın tərtibat xüsusiyyətlərini mənimsəmişdir. Nəşr olunduğu illər ərzində jurnalın 95 nömrəsi çıxmışdır. Jurnalın 1911-1912-ci illərdə 22 sayı, 1913-cü ildə 22 sayı, 1914-cü ildə 20 sayı, 1915-ci ildə 15 sayı, 1916-cı ildə 11 sayı, 1918-ci ildə 1 sayı, 1920-ci ildə 3 sayı, 1925-ci ildə isə 1 sayı çıxmışdır.

"Məktəb"in hər bir nömrəsi 15-16 səhifədən ibarət idi. Jurnalın 1-ci nömrəsində belində çantası, əlində dəftəri olan bir məktəbli oğlan rəsmi verilmişdir. Bu hissədə jurnalın ancaq şənbə günləri nəşr olunduğu, ayda 2 dəfə çıxdığı, bir nüsxəsinin qiyməti 10 qəpik olduğu bildirilir. Amma elə hallar olurdu ki, jurnal həftənin digər günlərində də çıxırdı.

Digər jurnallar kimi jurnal simasını belə bildirirdi: "Hər on beş gündə bir dəfə nəşr olunan uşaqlara məxsus müsəvvər, ədəbi, fənni, elmi məcmuədir". Ancaq iki həftədə bir dəfə nəşr olunacağı yazılsa da, "Məktəb" jurnalı bəzən on, bəzən də on yeddi gündən bir çap edilirdi. Bəzi aylarda isə, məsələn, jurnalının üz qabığında olduğu kimi özündə dərin mənanı əks etdirən rəngsiz dekabr, yanvar, fevral aylarında ayda 3 dəfə nəşr edilmişdir. Jurnal şagirdlər üçün nəzərdə tutulduğu və maddi vəziyyətdən (yay aylarında şagirdlər abunə haqqı ödəmirdilər) asılı olaraq yay aylarında nəşr olunmurdu.

"Məktəb" jurnalının üz qabığında 1911-ci ildən 1913-cü ilə qədər üç hissədən ibarədən bir - birilə əlaqəli rəngsiz şəkildən istifadə edilmişdir. Burada məscidin yanından keçən yaşlı kişi və qoltuğunda dəftəri olan iki kiçik uşaq, orta hissədə məktəbə aid olan əşyalar (kitab, qlobus və s.), üçüncü hissədə isə buludların arasından boylanan günəşin ətrafa yaydığı şüaların altında üzərində "Məktəb" yazılan binanın qarşısında dayanan dörd şagird təsvir olunmuşdur. Üz qabığının ən alt hissəsində isə jurnalın adı, yəni böyük hərflərlə "Məktəb" yazılmışdır. Əgər bu şəkillərə diqqətlə fikir versək, məscid məktəblərini əvəz edən yeni üsullu məktəblərin müqayisəsi verildiyini görərik. Məhz şəklin axırıncı hissəsində üzərində "Məktəb" yazılmış hissədə günəş şüalarının əksi məktəblilərin işıqlı gələcəyini göstərir.

1913-cü il jurnalın 22-ci sayından etibarən jurnalın üz qabığı dəyişir, yeni üsullu məktəbi xarakterizə edən saqqalı bir yaşlı kişinin nəvəsinə məktəbə gedən şagirdləri göstərməsi təsvir edilir.

Daha sonra jurnalın "Mündəricat" başlığı altında hansı nömrələrdə hansı materialların verildiyi göstərilir.

Lakin buna baxmayaraq jurnalın keyfiyyətsiz çıxması, bir sıra texniki qüsurların olması jurnalın formasına xələl gətirirdi. Bunun da səbəbi jurnalın maddi çətinliyi ilə əlaqədar idi. Elə "İqbal" qəzeti də 1914-cü il 525-ci nömrəsində (s.3) "Məktəb" jurnalı ilə əlaqəli yazdığı məqaləsində bəzi iradlarını bildirir. Jurnalın redaktoru Böyükağa Talıblı "Məktəb məcmuəsi" adlı məqaləsində artıq 4-cü ildir ki, çıxan "Məktəb" jurnalının əvvəlcə uşaqlar üçün vacibliyini vurğulamış daha sonra isə demək olar ki, nəşr olunduğu illər ərzində jurnalın fəaliyyətini təhlil etmiş və bəzi irad və təkliflərini bildirmişdir. O, jurnalda şəkillərin, xüsusən, rəngli şəkillərin olmamasını, şriftlərin kiçik və sıx olmasını jurnalın nisbətən keyfiyyətsiz kağızda çapını onun qüsuru hesab etmişdi.

"Məktəb" jurnalının demək olar ki, hər nömrəsinin sonunda uşaqlara müraciətlə "Uşaqlara məxsus məktəb jurnalına müştəri olmaq dəftəri açıqdır" - cümləsi ilə deyərək elan verilirdi. Digər uşaq jurnallarından fərqli olaraq burada jurnalın qiyməti, "Elan" bölməsi jurnalın sonuncu səhifəsində verilirdi. Burada jurnalın Bakıda, başqa şəhərlərdə və əcnəbi məmləkətlərdə olan qiyməti də göstərilmişdir:

"Bakıda: illiyi - 2 manatdır. Başqa şəhərlərdə: illiyi - 2 manat 50 qəpikdir. Əcnəbi məmləkətlərdə: illiyi 3 manat 50 qəpikdir".

Jurnalın daxili dizaynına gəldikdə isə deməliyik ki, materiallar, əsasən, şaqüli istiqamətdə, özü də hər bir səhifə iki hissəyə bölünmüş və üstdən bir xətt ilə yazılardan ayrılmış formada yerləşdirilmişdir. Xəttin üstündə isə sağ tərəfdə həmin sayın nömrəsi, orta hissədə "Məktəb" sözü, solda isə səhifə sayı göstərilmişdir. "Məktəb"də şriflər sıx və digər jurnallara nisbətən nəzərəçarpan şəkildə çox qara rəngdə verilirdi. Burada hər bir materialın başlığı qalın qara şriflə, xüsusi bəzədilmiş qrafada verilirdi. Bu bəzəkli şəkillər aid olduğu hər materil da özünəməxsusluğu ilə fərqlənirdi. "Rəhbər"də isə bir-birindən aralı qara şriftlərdən istifadə edilmişdir.

"Dəbistan"da da həmçinin sadə qara şriflərdən istifadə edilmişdir.

Gördüyümüz kimi, jurnallarda hər bir materialın yerləşdirilməsi məntiqi ardıcıllığa uyğun idi. Məsələn, "Məktəb" jurnalının elə 1-ci nömrəsində materiallın yerləşdirilmə ardıcıllığına baxaq: Jurnalın məramnaməsinin ardından N.Nərimanovun "doktor Nəriman bəy" imzası ilə "Əziz balalara" başlığı altında uşaqlara müraciəti yer alır. Burada uşaqlara məktəblərin, kitabların sayının artdığı bir vaxtda yaxşı oxumağı, onların çalışqan olmaları məsləhət görülür. Ardından isə Əli Ələvinin "Çalışalım" şeirində uşaqların artıq çalışmaq yaşına girdikləri və işgüzar olmaları vurğulanırdı.

Göründüyü kimi, ilk nömrədə bu cür materialların verilməsi sanki uşaqları maariflənməyə doğru istiqamətləndirir, onlarda elmə həvəs yaradılır. Bu metod bir növ uşaqları oxumağa həvəsləndirir.

Uşaq jurnalları - "Dəbistan", "Rəhbər", "Məktəb" maliyyə probleminə görə rəngsiz şəkillərlə çıxırdı. Buna görə də naşirlər rəng boşluğunu (çatışmazlığını) doldurmaq üçün şəkilləri daha dolğun göstərməyə və eyni zamanda şəkillərin altında izahlı məlumat verməyə çalışırdılar.

"Dəbistan" da "Məktəb" kimi bu cür ardıcıllıqla materialları yerləşdirməyi düzgün hesab edirdi. Fikrimizcə, jurnallardakı hekayələri, məqalələri oxuyub zehni yorğunluq keçirən uşaqların jurnalın son səhifələrinə gəldikdə əylənərək bu yorğunluğu üzərlərindən atmaları daha münasibdir.

Ümumiyyətlə "Rəhbər" jurnalından başqa "Dəbistan" və "Məktəb" jurnallarının hər bölməsində "Hesablar-tapmacalar" başlığı altında qrafik cədvəllərlə riyazi məsələlər, tapmacalar verilirdi. Uşaqlarda təhsilə həvəs yaratmaq üçün müsabiqə elan edir, suallara, tapmacalara düzgün cavab tapanlara isə "İdarədən" başlığı altında verilmiş bölmədə məlumat verilirdi. Jurnalda verilən materiallar şagirdlərdə zehni yorğunluğu aradan qaldırmağa, bir növ beyin məşqinə kömək edir. Həmin materialların uşaqların yaş psixologiyasına uyğun verilməsi də diqqətə layiqdir. Jurnalların hər nömrəsinin sonunda isə bir qayda olaraq ərəb və fars dillərində olan anlaşılmayan sözlərin lüğəti verilmişdi.

Professor Əflatun Məmmədov da uşaq mətbuatını araşdırarkən bədii materiallardan söhbət açarkən burdakı materialları yalnız bədii cəhətdən təhlil etmişdir. Onun təhlillərində elmi, publisistik, jurnalistik baxımdan yanaşma olmamışdır. Yəni müəllif təhlil etdiyi materiallara bir istiqamətdə baxılmış və bir istiqamətdə də təhlil etmişdir (2). Halbuki, burdakı materiallara dissertasiyada olduğu kimi, həm elmi, həm bədii, həm metodiki, həm publisistik həm də pedaqoji yanaşmaq yaxşı olardı.

Əziz Mirəhmədov "Dəbistan" adlı məqaləsində (4, s.99-103) qeyd edir ki, uşaqlar üçün yazılan şeirlərin ahəngi səlis, musiqisi oynaq, vəzni qısa və yüngüldür. "Uşaq və buz", "Yaz

günləri" mənzumələri tamam nağıllardakı el mənzumələrini xatırladan müxtəsər, yığcam əhvalatda dərin məzmun və unudulmaz bir hikmət ifadə edən, indi də bütün uşaqların dilinin əzbəri olan ibrətli şeirlərdir.

Uşaqlar üçün yazılan şeirlərin dili sadə, daha çox təkrar sözlərdən ibarət olurdu. Elə Sabirin "Dəbistan" jurnalında yazdığı 36 sətirdən ibarət olan "Məktəb şərqisi" şeirinin bütün misralarındakı birinci sözlər təkrar verilmişdir. Burada sözün ardıcıl olaraq iki dəfə işlənməsi məqsədə müvafiqdir. Ümumiyyətlə, uşaq təfəkkürü, düşüncəsi ilə əlaqədər olan bir sıra sözlər oyun adları, valdeynləri, qohumları çağırış dili məhz təkrar sözlər nəticəsində yaranmışdır.

Müşahidə və təhlillər göstərir ki, "Dəbistan", "Rəhbər" və "Məktəb" jurnalları öz fəaliyyətləri boyu xalqa çatdırmaq istədikləri ideyaları həm çap etdikləri materialların məzmun və ideya – estetik keyfiyyətləri, həm də onların oxuculara təqdimat metod və texnologiyasının tələblərinə uyğun təqdim etməyə çalışmışlar. Bəzi obyektiv və subyektiv maliyyə və texniki sıxıntılar ucbatından onların işlərində müəyyən kəm – kəsir olsa da, əsas məqsədlərinə - xalqın yönünü elmə, maarifə, tərəqqi və inkişafa doğru çevirmək, yeni üsulla məktəbləri, ən əsası isə düşüncə tərzini canlandırmaq işində əhəmiyyətli işlər görmüşlər. Onların fəaliyyətləri boyu ana dilinin qrammatik və üslubi qaydaları, normaları keşiyində ayıq-sayıq dayanmaları isə Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında az rol oynamamış, digərlərinə örnək olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Bayramoğlu A. Jurnalist sənətkarlığı. Redaktoru: Cahangir Məmmədli. Bakı,"Elm və təhsil", 2015. 88 s.
2. Məmmədov Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.(Dəbistan", "Rəhbər", "Məktəb" jurnalları əsasında). Bakı, Elm, 1977. 161 s.
3. Məmmədov M.,Babayev Y.,Cavadov T.Pedoqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Redaktoru: Q.İ.Vəkilov.Bakı, Maarif, 1992. 288 s.
4. Mirəhmədov Ə. "Dəbistan". Azərbaycan Dövlət Darülfünunun Əsərləri. II buraxılış. Bakı, 1947. 99-103 s.

Dövrü mətbuat:

5. "Dəbistan" (1906-1908).
6. "Rəhbər" (1906-1907).
7. "Məktəb" (1911-1920).

Farqana Malikova

The stuctural matters of children's journals in XX century

Summary

The article is devoted to the design matters of the journals "Dabistan", "Leader" and "School", which had a special role in the formation of the national children's press in Azerbaijan . This article provides information on regularity betwen the form and idea of three journals. In addition, design matters ,structure, rubrics , format and other technical specificationsof journals have been widely discussed.By the way , the journal's structural problems and design issues are analysed on the basis of specific examples.

The article provides an overview about the cover and and the first number of the three journals. The design of the cover and the number of pages in "Dabistan", "Leader" and "School" journal have been talked about too. In the article, the number of lines and columns of journals have been studied separately. At the same time, the diversity in the design of "Dabistan", "Leader" and "School" journals has been studied in a compared way . It was concluded that

although "Dabistan" and "School" journals arein similar format,journal "Leader" is completely different from them. This difference is also shown in the articles of "Leader" journal.

The article interpretes the colorless pictures given on the cover of the journals and their meaning are investigated . The article gives information about the editorials, informative articles reflecting the image of the journals , announcements, and other design features of the journals . In addition, the article provides information about subscription fee both within the city and outside the city. At the same time, information is given about subscription fee for six months and for a year .

The article shows that, compared with "Dabistan" and "Leader " journals , the "School" journal contains the title "Contents".

Key words: structure, children's press, "Dabistan", "Rahbar", "Maktab", rubric, form

Фаргана Маликова

Проблемы оформления детских журналов в начале XX века

Резюме

Статья посвящена оформлению журналов «Дабистан», «Рехбер» и «Мектеб», которые занимают особое место в формировании Азербайджанской национальной детской прессы. Эта статья предоставляет информацию о пропорции трех журналов. Кроме того были упомянуты вопросы дизайна журнала, структуры, и другие технические характеристики. В статье объясняются структурные проблемы и проблемы дизайна журналов на конкретных примерах.

В статье представлен обзор оболочек и первый номер трех журналов. Обсуждены дизайн оболочки и количество страниц журналов «Дабистан», «Рехбер» и «Мектеб». В статье строки и столбцы журналов были изучены отдельно. В то же время, разнообразие дизайнов журналов «Дабистан», «Рехбер» и «Мектеб», было изучено путем сравнения. Был сделан вывод, что хотя журналы «Дабистан» и Мектеб» имеют одинаковый формат, журнал «Рехбер» совершенно другой.

Эта разница также проявляется в статьях журнала «Рехбер» . В статье описываются бесцветные картинки и их значения на обложках журналов. Статья дает обзор редакционных статей, информационных статей, анонсов и других особенностей журналов. Кроме того, в статье представлена информация о тарифах подписки как внутри города, так и за его пределами. В то же время иностранцы также информируются о шестимесячной и годовой ставке подписки.

В статье показано, что, в отличие от журналов «Дабистан» и «Рехбер журнал «Мектеб » также имеет «Содержание».

Ключевые слова: Оформление, детское издание, "Дабистан", "Рагбар", "Мактаб", рубрика, форма

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 08.06.2019
Filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Məmmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYSEL MAMEDOVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
Xırdalan şəhəri Həsən Əliyev küçəsi
mamedovaay@gmail.com

QURBAN SƏİDİN "ƏLİ VƏ NİNO" ƏSƏRİNDƏ ŞƏRQ VƏ QƏRB TƏFƏKKÜRÜNÜN MÜƏLLİF İDENTİFİKASİYASINA TƏSİRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsi olan Qurban Səidin "Əli və Nino" romanının bir neçə konteksdə təhlili verilmişdir. Romanda Qafqazlı müsəlman və xristian olan iki gəncin sevgisindən və çətinliklərindən bəhs olunduğundan, məqalədə Şərq və Qərb mədəniyyətinin oxşarlıqları və fərqlilikləri, müsəlman və xristian adət-ənənələri, məhəbbətin gücü kimi nüanslar ətraflı şəkildə araşdırılmış və təhlil edilmişdir. Qurban Səid "Əli və Nino" əsərində sadəcə iki gəncin məhəbbətini deyil, həmçinin, o dövrün tarixi-coğrafi vəziyyətini, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin arasındakı toqquşmanı, dinin cəmiyyətə və insanların seçimlərinə təsirini geniş şəkildə əks etdirmişdir. Yazıçı Əlinin timsalında vətənpərvər, şücaətli, çətinliklərə baxmayaraq, sevgisinin arxasınca sonuna qədər gedən bir müsəlman azərbaycanlı gənci təsvir etmişdir.

Ninonun timsalında isə, gözəl, qorxmaz, dini və mədəni təzyiqlərə davam gətirən, sevgisinə görə lazım gəldikdə çadra geyinən və evə dustaq edilməyə dözən xristian gürcü qızı əks etdirilmişdir. Kitabda tarixi hadisələrin geniş təsviri, müharibələrin insanlar üzərindəki təsiri də ətraflı şəkildə verildiyinə görə Qurban Səidin "Əli və Nino" romanı həm tarixi, həm coğrafi, həm dini, həm də mədəni əhəmiyyətə malikdir və Azərbaycan ədəbiyyatının incilərindən hesab olunur.

Açar sözlər: sevgi, mədəniyyətlərarası toqquşma, din, qəhrəmanlıq

Qurban Səidin 1937-ci ildə nəşr etdirdiyi klassik əsəri olan "Əli və Nino" Cənubi Qafqaz ərazisinə ədəbi giriş kartı hesab olunur. Romanda 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycandakı siyasi, iqtisadi və mədəni şərait canlandırılmış, milli istiqlaliyyət mübarizəsinin faciəvi aqibəti göstərilmişdir. "Əli və Nino" romanında yazıçı azərbaycanlı gənc Əli və gürcü qızı Nino arasında olan məhəbbəti təsvir edərək, Şərq və Qərb mədəniyyətinin oxşarlıqlarının və fərqliliklərini geniş şəkildə əks etdirmişdir. Romanın mövzusu çox genişdir və özündə sevgi və ehtirası, müharibə və inqilabı, şərəf və alçaqlığı, dağları və çölləri, kosmopolitan Bakını, həmçinin, Tiflisin küçələrini, dərdli Tehranı, Avropanı və Şərqi cəmləşdirmişdir. Burada həmçinin islam, xristianlıq və yeni-yeni yaranmağa başlayan bahaizm dinlərinin insanların həyat və düşüncə tərzinə olan təsirləri göstərilmişdir.

Qurban Səid romanın qəhrəmanlarını ilk dəfə Bakının küçələrində qarşılaşdırır və beləliklə, Əli və Ninonun çaxnaşmalı eşq macəraları başlamış olur. Buna baxmayaraq, bu roman sevgi nağılından daha artığını oxucuya təqdim edir. Yazıçı romanda yüksək təsvir bacarığından istifadə edərək Bakının küçələrini, küləyini, Tiflisi, Qarabağı, həmin dövrün sosial və psixoloji düşüncə tərzini və eyni zamanda, Şərq və Qərb mədəniyyətinin iki gəncin sevgi macərasına necə təsir göstərdiyini ətraflı şəkildə təsvirini vermişdir. Bu baxımdan "Əli və Nino" əsəri tarixi, dini və mədəni baxımdan əhəmiyyətli romandır.

Əli və Nino Qafqazlı ailələrin övladlarıdır, amma, buna baxmayaraq, hər ikisi müxtəlif dinə, millətə və mədəniyyətə məxsus olduqları üçün fərqli düşüncə və yaşama tərzinə malikdirlər. Əli tamamilə şərq-müsəlman adət-ənənələrinə bağlı olan bir ailədə yaşasa da, rus məktəbində oxuması və gürcü qızı Ninoya qarşı olan sevgisi səbəbi ilə müəyyən qədər Avropa mədəniyyətinin təsirinə məruz qalır. Bununla belə, onlar bütün bu fərqliliklərə rəğmən evlilik qərarı aldıqda və ailələrinə bununla bağlı məlumat verdikdə hər iki ailədə mədəniyyətlərarası toqquşma baş verir.

Əlinin atası oğlunun gürcü qızı ilə evlənmək istəməsini əvvəlcə xoş qarşılamır və istəsə, şərq mədəniyyətinə uyğun olaraq, oğlunun bir neçə qadınla evlənə bilmək hüququnun olduğunu deyir. Eynilə, Qərb mədəniyyətinin nümayəndəsi olan Ninonun atası da bu evliliyə isti münasibət göstərmir və düşünür ki, Əli bir neçə qadınla evlənmək əvəzinə Ninoya qarşı sadiq olmalıdır, onu sonsuz sevməlidir və ona qarşı hörmət və sevgi göstərməlidir.

Kitabda təsvir olunmuş mədəni fərqliliklərə baxmayaraq, Əli və Nino heç vaxt bir-birilərinə qarşı yad hiss etməyiblər. Onların heç biri ailələri və ya dostları tərəfindən tamamilə təcrid edilməyib. Əli və Ninonu ayıran səbəb mədəni və ya dini fərqliliklər deyildi, onları ayıran məhz xarici qüvvələr tərəfindən başladılan müharibə idi. Əlinin erməni əsilli dostu Naxaçaryan əvvəllər Nino ilə münasibətlərində Əliyə köməklik göstərsə də, zamanla onda Ninoya qarşı məhəbbət yaranır və bir gecə o, Ninonu gəzintiyə aparır. Bundan xəbər tutan Əli Naxaçaryanı öz əli ilə öldürür, amma Ninoya olan sevgisi ona zərər verməyə icazə vermir. El adətinə görə Əli Ninonu öldürərək cəzalandırmalı idi, lakin o Ninonu sərbəst buraxır və Naxaçaryanın ailəsinin ondan qisas alacağını düşünərək Dağıstana qaçır. Bir müddət sonra Nino həsrətə dayana bilməyərək Dağıstana gəlir, Əlini tapır və onlar gizlicə evlənirlər. Lakin onların xoşbəxtlikləri çox çəkmir, Bakıda müharibənin başladığı xəbərini alan kimi onlar dərhal geriyə qayıdırlar. (1, 72-98)

Əli Bakı uğrunda mübarizələrə qoşulur, amma nə vaxt ki, onun tərəfi məğlub edilir, Əli və Nino Tehrana qaçmalı olurlar. Bu zaman Nino Tehrandakı dini və mədəni fərqliliklərə görə müəyyən təzyiqlərə və qadağalara məruz qalır. Bakıda yaşadığı müddətdə Nino düşünürdü ki, qadınların baş örtüyü taxması lazımsız bir şeydir, amma Əli fikirləşirdi ki, qadın üçün hicab vacibdir, çünki onu yad baxışlardan qoruyur. Buna baxmayaraq, Nino Bakıda olduğu müddətdə başını bağlamadı, çünki Bakıda belə bir məcburiyyət yox idi. Lakin nə vaxt ki, onlar Tehranda yaşamağa başlayırlar, artıq bu hal məcburi xarakter daşıyır, həmçinin Nino ev dustağına çevrilir və bu səbəbdən o burada özünü çox narahat və yalnız hiss edir. Bu epizoddan aydın olur ki, Nino bir qadın kimi öz mədəni və dini fərqliliyinə görə müsəlman qadınlardan daha azad, sərbəst və hüquqlarını bilən biridir, ona görə də başını bağlayaraq onun azadlığının sərhədləndirildiyini düşünür. (5)

Dini və mədəni oxşarlıqlara baxmayaraq, Əli də öz həyat yoldaşı Nino kimi İranda özünü narahat hiss edir, ona Parisdən də iş təklifi gəlməsinə baxmayaraq, o, bu təklifi rədd edir. Əli düşünür ki, necə ki, Nino Tehranda özünü yad hiss edir, eləcə də o Parisdə özünə yer tapa bilməyəcək və narahat hiss edəcək. Əli fikirləşirdi: "Yox, mən Firdovsinin qəzəllərindən, Hafizin eşq ah-nalərindən, və Sədinin kəlamlarından ibarət deyiləm. Fars güllərinin qoxusu artıq yoxa çıxıb, onun əvəzinə, ətrafımı Bakının təmiz havası, dənizin qoxusu, qum və neft əhatələyib." (3, 105-107) Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, hər iki qəhrəman şərq və qərb mədəniyyətinin qovşağı olan Bakıda böyüdükləri üçün elə bu əsrarəngiz şəhərdə yaşamağı rahat və xoşbəxtlik hesab edirlər.

Qurban Səid bu romanda yeni Qafqazın yaranmasını ətraflı şəkildə təsvir edir. Əsərdə Azərbaycan tarixində qısa və çaxnaşmalı olan bu dövr, Qafqaz üzərində mübarizə aparan Rus, Fars, Türk, Britaniya kimi böyük imperiyaların mübarizəsi geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. I Dünya Müharibəsi ərəfəsində Əli və dostları Çar höhumətinin tərəfində

mübarizə aparsalar da, türklər Rusiyaya qarşı müharibə elan etdikdən sonra vəziyyət dəyişməyə başlayır. Əslən şiə müsəlmanı olan Əli sünni müsəlmanı olan türklərin tərəfində vuruşmaqda tərəddüd yaşayır.

Yeni Azərbaycanın doğulması məsələsi də bu kitabın vacib ünsürlərindən biridir. Əli Bakıya qayıdan zaman əmisi oğlu Bəhram xan ona yeni, inkişaf etdirilmiş İran dövləti qurmağı təklif edir. Ancaq Şirvanşirlər ailəsinin eyni qanından olmalarına baxmayaraq Əli bu təklifi rədd edir. (2, 53-65) Daim imperiya əsarətində yaşamış, əcdadları imperiyanın görkəmli döyüşçüləri olmuş Əlinin atası üçün də Yeni Azərbaycan anlayışı yad idi. Əlini və atasını bir-birindən ayıran din və ya adət-ənənə deyildi, məhz Yeni Azərbaycana saqidlik idi. Atası Əliyə deyir ki, o artıq Bakını tərk edib İrana gedir: "Mən bizim yeni bayrağımızdan, yeni hökumətin səsindən, bütün şəhəri cənginə almış allahsızlıq fikirlərindən məmnun deyiləm. Mən yaşlı bir adamam, Əli xan. Mən bütün bu yeni şeylərə dözə bilmərəm. Sən gənc və qoçaqsan, burada qalmalısan. Azərbaycanın sənə ehtiyacı var." (3, 215-220)

Qurban Səid hər şeyin göründüyü kimi olmadığını göstərməyi yaxşı bilirdi. Bunu kitabdakı xarakterlərdən olan Seyid Mustafanın timsalında görmək mümkündür. O, şiə məzhəbinin güclü, demək olar ki, fatanik tərəfdarıdır, bununla belə, o həmçinin mənəviyyatlı və düşüncəli insandır. Mustafa mühafizəkar düşüncə tərzinə malik olsa da, inanılmazdır ki, Əli ilə evlənmək üçün yollara düşən Ninoya da məhz o yoldaşlıq edir. Hətta Mustafa onların evlənmələrinə də başçılıq edir. (4) Əsərin sonunda oxucuya göstərilir ki, şiddətə əl atan Mustafa yox, Bolşeviklərdir. Onlar onun atasını öldürür, dua etmək üçün gəldiyi məscidin qarşısında onun özünü döyür və ağzına donuz əti tıxayırlar. Kitabdakı Mustafa obrazı Səidin romanının necə dərin bir əsər olduğunu göstərən nüanslardan biridir.

Ümumilikdə götürüldükdə, Qurban Səidin "Əli və Nino" romanı Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına daxil olan bütün forma və janrlar (publisistika, poeziya, nəsr, dramaturgiya və s.) arasında ən məşhur əsərlərdən biri hesab olunur.

Şərq və Qərb mədəniyyətinin ortasında çaşqın qalmış bu iki gəncin məhəbbəti oxucunu əsərə bağlayır və ona unudulmaz hisslər yaşadır. Azərbaycan tarixinin ən çaxnaşmalı, ən qarışıq dövrlərini əks etdirən bu kitab Əlinin timsalında oxucuya müəyyən qədər vətənpərvərlik hissini, vətənə bağlı olmağı aşılayır.

Əsərin qəhrəmanı Əli sonda müharibədə öldürülsə də, Nino ilə olan məhəbbəti, bir-birinə qarşı sadiq qalmaları son ana qədər davam edir və onlar oxucuya bütün çətinliklərə tab gətirərək əsl sevginin nə olduğunu göstərirlər. Nəticə etibarilə, "Əli və Nino" əsəri həm coğrafi, həm tarixi, həm dini, həm də mədəni baxımdan əhəmiyyətli hesab olunur və Azərbaycan ədəbiyyatında yeri danılmazdır.

Ədəbiyyat:

İngilis dilində

1. Said, Kurban. *Ali and Nino: A Love Story*. Trans. Jenia Graman. New York: Anchor, 2000.
2. Goble, Paul. "Not Just a Question of Authorship: A Literary Excavation into 'Ali and Nino'." Azerbaijan in the World 4.3 (February 1, 2011): 4-6. Internet. May 25, 2011.

Azərbaycan dilində

3. Əli və Nino. [Tərc. Mirzə Həzər and Məcid Musazadə]. Baku: Şərq-Qərb, 2006

Linklər

4. https://www.eurasiareview.com/24032012-ali-and-nino%E2%80%99s-enduring-mystique-analysis/
5. http://jhss-khazar.org/wp-content/uploads/2012/12/4cu-meqale-nevshehir.pdf

A.Mamedova

The impact of the Eastern and Western culture on the author`s identification in Kurban Said`s "Ali and Nino"

Summary

The article gives the analysis of the representative of immigrant literature Kurban Said`s novel "Ali and Nino" on the several contexts. The novel is about the love and the hardships of Caucasian muslim boy and christian girl, so similarities and differences between Eastern and Western cultures, muslim`s and christian`s traditions, the power of love and such kind of nuances are widely researched and analised.

In "Ali and Nino" Kurban Said thoroughly touches upon not only the love of two young people but also the historical and geographical condition of that time, the clashes between Eastern and Western cultures and the impact of the religion on society and people`s choices. In the characterisation of Ali the author describes a patriotic, caurageous Azerbaijani muslim young boy who never abandons his love despite of many challanges.

Besides, in the identification of Nino Said depicts a beautiful, brave Georgian christian young girl who bears religious and cultural pressures, secluding and wearing chador for her love. The book clearly enlightens historical background of that time and the impact of wars on the society, that`s why,

Kurban Said`s "Ali and Nino" has a great historical, geographical, religious and cultural importance and is considered to be one of the most precious literary works of Azerbaijani literature.

Key words: love, cultural clash, religion, valour

А.Мамадова

Влияние восточной и западной культуры на идентификацию автора в «Али и Нино» Курбана Саида

Резюме

В статье дан анализ романа представителя иммигрантской литературы Курбана Саида «Али и Нино» по нескольким контекстам.

Это роман о любви и борьбе кавказского мусульманина и христианской девушки, Сходство и различия между восточной и западной культурами, мусульманскими и христианскими традициями, сила любви и подобные нюансы широко исследуются и анализируются в этой работе.

В «Али и Нино» Курбан Саид подробно рассказывает не только о любви двух молодых людей, но и об историческом и географическом положении того времени, столкновениях между восточной и западной культурами и влиянии религии на общество и выбор людей. В образе Али автор описывает патриотичного, мужественного азербайджанского мусульманина, который никогда не оставляет свою любовь, несмотря на многочисленные проблемы.

В характере Нино изображена красивая, смелая грузинская христианская молодая девушка, которая испытывает религиозное и культурное давление, уединение и вынуждена ношение чадры за свою любовь.

Книга ясно освещает исторический фон того времени и влияние войн на общество, поэтому «Али и Нино» Курбана Саида имеет большое историческое, географическое, религиозное и культурное значение и считается одним из самых ценных литературных произведений азербайджанской литературы.

Ключевые слова: любовь, культурное столкновение, религия, доблесть

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.06.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şəfəq Dadaşova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ŞAHANƏ MUSAYEVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
Xırdalan şəhəri Həsən Əliyev küçəsi
sahanemusayeva@mail.ru

QURBAN SƏİDİN "QIZIL BUYNUZDAN OLAN QIZ" ƏSƏRİNDƏ KULTUROLOJİ TƏHLİL

Xülasə

Bu tədqiqatda əsas diqqət Qurban Səidin "Qızıl buynuzdan olan qız" əsərində kulturoloji fərqliliklərin araşdırılması, fərqli mədəniyyətlərdən olan insanların münasibətlərindəki çətinliklər, yeni mühitə və həyatlarına öyrəşmə prosesinə yönəlir. Osmanli imperiyası dağıldıqdan sonra məcburən öz evini tərk edib qərbdə yaşamağa gəlmiş Azadə adlı türk qızının yaşadığı hadisələrdən bəhs edir.

Tədqiqat əsərin iki əsas qəhrəmanının əvvəlki və yeni həyatlarının analizləri üzrə aparılır. Azadə və Əbdül Kərimin timsalında Qərb və Şərq mədəniyyətləri arasındakı fərqlilik nəzərə çatdırılır. Məcbur yaşadıqları cəmiyyətə uyğunlaşma prosesində öz şəxsiyyətlərini və mənsubluqlarını qorumaq istəyi özünü büruzə vermişdir. Aid olduqları cəmiyyətin onların yeni həyatlarına olan təsiri açıq şəkildə göstərilmişdir. Tədqiqat işi Azadə və Əbdül Kərimin Şərq mədəniyyətinə mənsub insanlar olaraq Qərb dünyasında yaşayarkən təcrübə etdikləri aidlik krizisinə diqqət çəkir.

Həmçinin burada o göstərilir ki, xarakterlər nəhayət öz gerçək şəxsiyyətlərini tapmağa müvəffəq olurlar. Üzləşdikləri fərqliliklərin yaratdığı şok və ruhlarının yeni həyata uyğunlaşa bilməməsi onları yenidən bir araya gətirir. Hər iki xarakter Osmanlı dövlətinə mənsub nümayəndələr kimi onlara verilən vəzifəyə sadiq olub evlənirlər. Hər ikisinin qurmağa çalışdığı yeni həyatlarından imtina edərək bir biriləri ilə evlənib aid olduqları mədəniyyətə dönmələri mədəniyyətin, mənsubluğun, düşüncə və həyat tərzinin insanın həyatındakı rolunu göstərir.

Açar sözlər : mədəni dəyərlər, Şərq-Qərb əlaqəsi, din, şəxsiyyət, aidlik hissi.

1928-ci ildə ərsəyə gəlmiş "Qızıl buynuzdan olan qız" əsəri Osmanli imperiyası dağıldıqdan sonra məcburən öz evini tərk edib qərbdə yaşamağa gəlmiş Azadə adlı türk qızının yaşadığı hadisələrdən bəhs edir. Onun burada Avstriyalı həkim Hassa ilə yaşadığı sevgi münasibəti əsərdə öməmli yer tutsa da, əsas diqqət çəkilən məsələ əsas qəhrəmanın mənsub olduğu cəmiyyətin düşüncə tərzi ilə yeni bir mühitdə yaşamağa çalışmasıdır.

Hərəmxanada böyümüş bir türk qızı olan Azadə, Osmanlı dövlətinin süqutundan sonra Almanyaya gəldikdə mədəni və kultural fərqlilik qarşısında heyrətlənir. Buradakı sərbəst geyim tərzi, insanların istədikləri yerə rahatlıqla getmələri, Türkiyədə edilməsi xoş qarşılanmayan hər şeyin normal dəyərləndirilməsi ona şok yaşatmışdı. O buradakı azad həyat tərzini sevsə də, öz ölkəsi və insanları üçün çox darıxırdı. Bu yalnızlıq hissinin az da olsa öhdəsindən gəlmək və özünü aid olduğu cəmiyyətdə hiss etmək üçün universitetdə türk dili üzrə filologiya təhsili alırdı. Türk dilində təhsil alaraq xaricdə yaşasa da öz içində mədəniyyətini yaşatmaq istəyirdi.

Azadə öz mənəvi kultural dəyərlərini daima yaşatmaq və itiməmək üçün türklərlə və öz mədəniyyətinə yaxın olan insanlarla mümkün qədər çox vaxt keçirirdi. O və paşa atası evlərini

tərk edib Almanyaya gəlmək məcburiyyətində qalmış insanlardan ibarət bir kluba üzv idilər, orada insanlarla xatirələrini bölüşüb qürbət acısını unutmağa çalışırdılar. Buradakı insanlar eyni acı taleyi bölüşməklə yanaşı, həm də ortaq dini bölüşürdülər: İslam. Eyni dini inanc və düşüncə tərzi olan insanlarla vaxt keçirmək onlara özlərini evlərində hiss etdirirdi. Bu klubda otaqların bəzədilməsi, istifadə olunan əşyalar və insanların geyimləri əsl Şərq ənənələrinə uyğun idi. Bu klub onun yaxından bələd olduğu və təhlükəsiz hiss etdiyi bir dünya idi sanki.

Qərbdə yaşadığı müddət ərzində Azadə buradakı insanların düşüncə tərzinin onlardan necə uzaq olduğunun fərqində idi. Qərb mədəniyyətindən olan Hassa hər fürsətdə Şərq düşüncəsini bəyənmədiyini dilə gətirib tənqid edirdi. O hətta gələcəkdə Şərqin bütün tanınmışlığını itirəvəyinə və sadəcə coğrafi bir yer olaraq qalacağına inanırdı. Azadə ise həyat yoldaşına əks olaraq Türkiyənin inkişafına güvənirdi və onların bir birine baxışı Şərq və Qərb mədəniyyətinin savaşı kimi təcəssüm edirdi. Bir birinə zidd olan iki fərqli dünya bu iki xarakterin cümlələrində öz əksini tapır.

Hassa kibirli şəkildə dedi, "Yüz il ərzində, Şərq sadəcə coğrafi bir termin olacaq." (2, s. 74)

"Onlar yeqin ki, türkdür," o dedi, "və türklər ölkəni fəth etmişdir və burada asiyalı həyat tərzini məcbur etdirmişlər." (p. 90)

Hasanın bu sözləri onun Şərq mədəniyyətinə olan alçaldıcı münasibətini büruze verir.

"Yazıq Hassa" o dedi və başını yellədi. "Türklər şöhrətlərindən daha yaxşıdırlar. Biz heç vaxt bu ölkəni işğal etməmişik. Ölkə bizi çağırıb..... Və biz ölkəyə sivilizasiya gətirmək üçün əlimizdən gələni etmişik. Lakin ölkə mədəni olmaqdan imtina etmişdir." (2, s. 90)

Azadənin yuxarıdakı sözləri isə onun öz mədəniyyətinə nece bağlı olduğunu və Hassanın fikirlərinin ona tesiri olmadığının göstəricisidir.

Azadə iştirak etdiyi hər yığıncaqda, həyatının hər sahəsində və insanlarla olan münasibətində mənəvi ayrılığı və düşüncə, mədəniyyət fərqini qəlbinin dərinliklərində hissedirdi. Cəmiyyət içərisində bu fərqliliklərə öyrəşdiyini göstərməyə çalışmadan, öz mədəniyyətinin təklif etdiyi qaydalara uyğun davranmaqdan çəkinmirdi. Hassa onun mədəniyyəti və düşüncə tərzinə iztehza ilə yanaşsa da, Azadə heç vaxt şərqli şəxsiyyətini kənara qoymurdu. Bu hal özünü Azadənin iştirak etdiyi məclisdə Vyanada açıq büruzə vermişdir. Ona bir qədər şərab təklif edildiyində, o bunun öz dinində günah olduğunu və qadağan olduğunu söyləyərək içməkdən imtina etmişdir. O ətrafındakı insanların donuz əti yediyini bildiyi üçün onlara ikrah hissi ilə baxırdı.

"Siz nə üçün içməyirsiniz?" kimsə stolun qarşı tərəfindən soruşdu, o başını yellədi və gülümsədi. Onlar çox yaxşı insanlar idi amma içə bilomirdilər. O bir uddum su içdi və zərifcə dedi: "Mən şərab içmirəm. Mənim dinim bunu qadağan edir. Lakin belə gözəl suyunuz var. Avropada ən yaxşı." (2, s. 116)

"O donuz ətidir?" soruşdu, insanlar təsdiqlədilər və yedilər. O ağzını açdi və qorxu içində dərin bir nəfəs aldı. Bu onun qorxduğu və gözlədiyi bir an idi. Avropada donuz əti yeyirlər. O isə heç vaxt canlı donuz görməmişdi və bu ətin nə dad verəcəyi haqda heç bir fikri yox idi." (2, s. 116)

Əsərdə keçən yuxarıdakı cümlələr Azadənin iştirak etdiyi məclisdə öz mənsub olduğu cəmiyyətlə yaşadığı cəmiyyət arasında olan yemək mədəniyyəti fərqini göz önünə gətirir.

Yalnızca yemək və geyim fərqliliyi deyil, həmçinin ailə daxilində olan məsələlər, həyat yoldaşlarının bir birinə qarşı olan münasibətləri, övladların valideynləri ilə olan davranış və əlaqələri, evliliklə bağlı düşüncə tərzi kimi məsələlərdəki böyük fərqlilik də məclisdə Azadənin digər insanlarla olan söhbətində ortaya çıxır.

"Çox uşağınız var mı?" Azadə soruşdu, əcnəbi qadına xoş görünmək üçün. Sarışın qadın anlamsız bir şəkildə ona baxdı. "Uşaqlar? Mənim heç uşağım yoxdur. Azadə gülümsədi və "o zaman siz yeni evlisiz?" Qadın güldü və çox xoşbəxt görünürdü. "Hamısını saysaq on ildir, amma üç fərqli adamla. Mən iki dəfə boşanmışam."..... O fincanındakı suyu içdi və qadına təəssüf hissi ilə baxdı. Yazıq qadın! Heç övladı olmayıb. (2, s. 117)

Əcnəbi qadınla Azadə arasında olan bu söhbət Şərq və Qərb mədəniyyətinə mənsub insanların ailə həyatı qurmaq və evlilik konseptlərinə nə dərəcədə fərqli və uzaq münasibətdə olduqlarının göstəricisidir. Məclisdə qadınlarının ərlərinin yanında rahat davranışları, içki qəbul etmələri və digər insanlarla çəkinmədən ünsiyyət qurmaları da Azadəni təəccübləndirən faktlardan idi. Orada tanış olduğu cavan bir qızın ailəsindən kənar yaşama məsələsi Azadənin mənsub olduğu mədəniyyətə zidd olan vəziyyətlərdən idi.

Fərd kimi Azadənin çoxsaylı kimliyi var idi. O qadın idi, müsəlman idi və Hassa ilə evləndikdən sonra həyat yoldaşı oldu. Onun böyüdüyü mədəniyyətə uyğun olaraq Azadə düşünürdü ki, o həyat yoldaşı kimi Hassaya həmişə sadiq olmalı və qulluğunda durmalıdır. Lakin onun bu vəzifəsi onun Osmanlı dövlətinin bir nümayəndəsi kimi verilən vədə ziddiyyət təşkil edirdi. Dövlət dağılsa da, o düşünürdü ki, prens Əbdül Kərimə onunla evlənəcəyi haqda verilən söz yerinə yetirilməlidir.

Azadə prens Əbdül Kərim tərəfindən yeməyə dəvət olunur. O Əbdül Kərimin kim olduğunu bilməsə də, onun türk olduğunu öyrənəndən sonra onu bəyənmişdi. Onun prensin türk olduğunu biləndə keçirdiyi sevinc hissi, Almanyada Hassa ilə yaşasa belə öz yurduna olan özləmini aşkara çıxarırdı.

Əbdül Kərim də Azadə və atası kimi Osmanlı dövlətinin süqutundan sonra öz mədəniyyətindən uzaqlaşmalı olan bir insan idi. O öz prens kimliyini geridə qoyub yeni bir həyata başlamaq istəyirdi. O bunun üçün hətta adını dəyişib qərbə uyğun bir ad seçmişdi: Con Roland. Bu onun üçün şərqlilikdən qərbliliyə olan bir keçid istəyi idi. Onun türk kimliyini geridə qoymaq istəyi digər insanların da bunu qəbul etdiyi mənasını vermirdi. Bütün əhatəsindəki insanlar onu türk kimliyi ilə dəyərləndirirdilər. Onun Amerikada ssenari yazarı kimi həyatı müvəffəqiyyətli olsa da, qarışıq hissləri onun tam xoşbəxtliyinə mane olurdu. Türkiyədən uzaqlaşsa da, Amerikanı heş vaxt evi kimi gşrə bilmir və mənsub olduğu mədəniyyət yadına düşəndə kədər və özləm hiss edirdi. O statusu ilə əlaqədar insanlar tərəfindən hörmət edilən bir insan idi. Gerçək kimliyini Azadəyə açıqladıqdan sonra o, yoldaşına sadiq qalmaq yoxsa öz mədəniyyətindən gələn prensin göstərişinə əməl etmək arasında tərəddüd yaşadı. Ilk öncə aid olduğu mədəniyyətdən uzaq qalmaq istəyi ilə Əbdül Kərim Azadəyə məktub yazaraq onun da əvvəlki həyatını unutmağını və həyatına olduğu kimi davam etməsini söyləmişdir. Lakin Azadənin atası ilə olan söhbətindən sonra etdiyindən peşman olub, daxilən məxsus olduğu cəmiyyətə, düşüncəyə sadiq qalmasının zəruri olduğunu anlamışdır. O itirilmiş mənsubiyyətini, aid olduğu dəyərləri və xoşbəxtliyi Azadə ilə geri qazanacağını dərk edib onunla görüşməyə getmişdir. (1, s. 5)

Azadə isə türk olaraq yaşadığı hislər və sadiq həyat yoldaşı olaraq qalma seçimi qarşısında, ürəyində daima daşıdığı aidlik coşğusu ilə öz kimliyinin arxası ilə gedib, mensubiyyətini seçmişdir. O artıq onu anlamayan insanların əhatəsində yaşaya bilmirdi. Hassa ilə qarşılıqlı anlaşmazlıqlar və uyğunsuzluq onu mənəvi olaraq çox yorurdu. Onun Hassaya qarşı olan sevgi və hörməti iki fərqli mədəniyyət nəticəsində yaranan problemlərə və yaşadığı iztirabın öhdəsindən gələ bilmirdi. Nəhayət, Azadə Hassadan və heç vaxt aidlik hiss edə bilməyəcəyi yerdən uzaqlaşaraq Əbdül Kərimlə evlənib mənsub olduğu Osmanlı dövlətinin tələb etdiyi vəzifələri yerinə yetirməyə, öz gerçək şəxsiyyətinə, düşüncə və dəyərlərinə geri döndü.

Mədəniyyətlərindən və yurdlarından uzaq düşən Azadə və Əbdül Kərim yeni cəmiyyətdə özlərinə yeni həyat qurmağa çalışsalar da, Şərq ruhundan uzaqlaşa bilməmələri onların qarşısına böyük bir sədd çəkmişdir. Azadə yeni həyat qurmaq üçün Avstriyaya gedərək Hassa ilə evlənmiş, Əbdül Kərim isə prens kimliyindən uzaqlaşaraq Amerikaya köçmüşdür. Lakin onlar türk kimliyindən və ruhundan tam olaraq uzaqlaşa bilmədikləri üçün tam olaraq rahat yaşaya bilməmiş və xoşbəxt olmamışlar. Üzləşdikləri fərqliliklərin yaratdığı şok və ruhlarının yeni həyata uyğunlaşa bilməməsi onları yenidən bir araya gətirmişdir. Hər ikisinin qurmağa çalışdığı yeni həyatlarından imtina edərək bir biriləri ilə evlənib aid olduqları mədəniyyətə

dönmələri mədəniyyətin, mənsubluğun, düşüncə və həyat tərzinin insanın həyatındakı rolunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Kurban Said, “The Girl from the Golden Horn”(translated from the German by Jenia Graman), New York- 2001
2. Paramita Ayuningtias, “The Relation Between Home and Identity in the Girl from the Golden Horn by Kurban Said”, Palmerah- 2012
3. https://www.lehigh.edu/~amsp/2005/02/strange-case-of-kurban-said.html

SH.Musayeva

Cultural analysis in the work “the girl from the golden horn” by kurban said

Summary

In this research, the main focus is investigating cultural differences, difficulties on the relationship among people belonging to various cultures, the process of adaptation to the new society and life. It tells the story of turkish girl Asiadeh who has left his country and come to the West for living after the decline of Ottoman Empire.

The research is conducted by analysing two main characters’ previous and new life. The difference between East and West cultures is mentioned here by introducing the characters Asiadeh and Abdul Kerim. In the process of adaptation to the society they are obliged to live in, the desire to save their own identity and sense of belonging has shown itself clearly. The influence of the society they come from to their new life has been demonstrated overtly.

The research work draws attention to the identity problem that Asiadeh and Abdul Kerim as Easterners experienced while living in the West part. As well as, this fact is shown that characters are able to find their true identity. Both characters decide to be faithful to the duty that was given them as the representatives of Ottoman Empire. refusing their past life that they have been trying to make and returning to the life they belong prove the role of culture and life style over people's life.

Key words: cultural values, East-West relation, religion, identity, sense of belonging.

Ш.Мусфева

Культурологический анализ романа Гурбана Саида " Девушка из Золотого Рога"

Резюме

В этом исследовании основное внимание уделяется исследованию культурных различий, трудности в отношениях между людьми, принадлежащими к различным культурам, процесс адаптации к новому обществу и жизни.

Исследование проводится путем анализа предыдущей и новой жизни двух главных героев. Различие между культурами Востока и Запада упоминается здесь, в представлении персонажей Азаде и Абдул Керим. В процессе адаптации к обществу они

обязаны жить, сохранить свою идентичность и определить чувство принадлежности к определенной культуре. Влияние общества, из которого они приходят, на их новую жизнь, было открыто продемонстрировано.

Исследовательская работа привлекает внимание к проблеме идентичности, с которой Азаде и Абдул Керим, как жители Востока, столкнулись, живя на западе. Кроме того, этот факт показывает, что персонажи могут найти свою истинную личность. Оба персонажа решают быть верными долгу, который был дан им как представителям Османской империи.

Ключевые слова : культурные ценности, Отношения Восток-Запад, религия, идентичность, чувство принадлежности.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.06.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şəfəq Dadaşova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYTƏKİN ƏLİZADƏ
Bakı Avrasiya Universiteti
Bakı, Nərimanov rayon Həsən Əliyev 135 A
aytekin.elizade23@mail.ru

ANTİUTOPİK NƏSRDƏ MODERNİST VƏ POSTMODERNİST DÜŞÜNCƏNİN BƏDİİ HƏLLİ (CORC ORUELLİN "1984" VƏ HARUKİ MURAKAMİNİN "1Q84" ROMANLARI ƏSASINDA)

Xülasə:

Corc Oruell yaradıcılığı özündən sonrakı ədəbiyyata təsirsiz ötüşməmişdir. Qərb ədəbiyyatından başqa hətta uzaq şərq ədəbiyyatına olan təsirini də görmək mümkündür. Bu təsiri Haruki Murakami yaradıcılığında açıq şəkildə görə bilirik. Yapon ədəbiyyatının yaşayan klassiki sayılan H.Murakaminin "1Q84" romanında C.Oruellin "1984"romanı ilə olan qarşılıqlı təsirlənmənin şahidi oluruq. H.Murakami sözü gedən romanında bir sıra cərəyanların izlərini görmək mümkündür. Roman triologiya şəklində yazılmışdır. C.Oruelldən fərqli olaraq Murakami realist təsvirlərlə yanaşı, nəsrdə fantastikadan da məharətlə istifadə edir. Nəzərə alsaq ki, Oruell modernist dünyanın gətirdiyi problemləri düşünüb, onları realist şəkildə təsvir edirdi. Murakami isə postmodern düşüncə ilə yanaşmışdır və istər Oruellin adını çəkdiyimiz romanına, istərsə də antiutopik dünya modelinə yeni nəfəs vermişdir.

"1984"-ün sonunda Oruell mövcud rejimin qələbəsini, Uinstonun fiziki və mənəvi məğlubiyyətini göstərirdi. Murakami isə 1Q84 ilində hadisələrin cərəyanetmə istiqamətini dəyişərək, qəhrəmanlarını gerçəklikdən uzaq dünyadan real və həqiqi dünyaya gətirməyi bacarır. Antiutopik dünyanı utopikləşdirməyə səy göstərir. Təqdim olunan məqalədə, eyni zamanda Murakamin utopik və antiutopik dünya modelinə münasibəti haqqında da məlumat verilmişdir. Bununla yanaşı, hər iki yazarın mövzuya toxunduğu ictimai quruluşlarda olan fərqlər də qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: Haruki Murakami, Corc Oruell, antiutopiya, modernizm, postmodernizm.

Corc Oruell yaradıcılığı özündən sonrakı ədəbiyyata təsirsiz ötüşməmişdir. Qərb ədəbiyyatından başqa hətta uzaq şərq ədəbiyyatına olan təsirini də görmək mümkündür. Bu təsiri Haruki Murakami yaradıcılığında açıq şəkildə görmək olur.

Yapon postmodern ədəbiyyatının nümayəndəsi, yaşayan klassiki sayılan Haruki Murakami dünya ədəbiyyatında öz dəsti-xətti ilə seçilən yazarlardandır. Murakami yaradıcılığının formalaşması dövrü uzun müddət mühafizəkar ədəbiyyat kimi tanınan, heç bir təsirə məruz qalmayan yapon ədəbiyyatına qərb və Amerikadan gələn təsirlərin gücləndiyi bir şəraitdə baş vermişdir. Məhz buna görə Murakaminin yaradıcılığında qərb və Amerika ədəbiyyatından təsirlənmələr güclü şəkildə özünü biruzə verir.

Bədirxan Əhmədlinin yazıçının yaradıcılığı haqqında dediyi aşağıdakı fikirlər Haruki Murakami yaradıcılığının incə nüanslarını anlağama kömək edir: "Əsərlərində hər hansı bir hadisənin təsviri dərin fəlsəfi çalarlarla dərk olunur. Bu cəhətdən yazıçının yaradıcılığında fəlsəfi-psixoloji çalarlar üstünlük təşkil edir. Qəhrəmanları da, sanki filosofdurlar; onlar daim axtarışda, bir məqsədə doğru irəliyə baxmaqdadır, cəmiyyət hadisələrini təsvir etməyi və ondan müəyyən nəticələr çıxarmağı bacarırlar. Yazıçının daim izlədiyi sürrealist ideya çox zaman qəhrəmanlarının xarakterini və əsərin süjet xəttini də müəyyən edir. Burada dərk olunması qeyri-mümkün olan hadisə və qəhrəmanlar, insanın real dünya ilə ilişgiləri sirli və dumanlı şəkildə verilir. Yazıçının romanlarının janrını, formasını müyyən etmək də bir qədər çətin olur.

Hər hansı bir əsərində realizm, sürrealizm, detektiv, naturalizm, fantastika, psixologizm, melodramatizm və s. kimi "izm"lərin qarışıq izlərinə rast gəlmək olur" [1, 26].

Həqiqətən də, Murakami yaradıcılığında istənilən mövzu, sahə ilə bağlı demək olar ki, məlumat tapmaq mümkündür. O, bir çox janrları, mövzuları bir romana sığdıra biləcək qədər güclü, dahi yazıçıdır. Murakaminin kifayət qədər mütaliəli olmasının yüksək səviyyəli nəsr nümunələri yazmasına təsiri az olmamışdır.

Murakaminin son romanlarından sayılan "1Q84" əsəri trilogiya şəklində yazılmışdır. Adından məlum olduğu kimi C.Oruellin "1984" əsərindən təsirlənən yazıçı romanında hadisələrin 1984-cü ildə baş verdiyini göstərir. Lakin həmin zaman kəsiyinə bilinməyən bir zaman və məkan da paralel şəkildə mövcuddur. Həmin yeni dünyaya 1Q84 adı verilir. "1Q84... Bu yeni dünyaya bu adı verdim" deyən Aomame qərarını vermişdi. Q (ingiliscə) sual işarəsinin Q-si idi. Dünyanın suallarla dolu olduğu mənasını verirdi" [7, 153]. Bu o deməkdir ki, , əsərdə hadisələrin təsvirində, zaman və məkan planlarının qurulmasında qeyri-adiliklər qaçınılmazdır.

Romanda hadisələr üç obraz ətrafında cərəyan edir. "1984"-də bizə məlum olan iki dünya bir araya gəlsə də, qovuşulması mümkün olmayan bir eşq sözün əsl mənasında "1Q84" romanında da yaşanır. Lakin Murakami sələfindən fərqli olaraq bu sevgi macərasına dramatiklik qatmır. Uinston və Culiya sevgiləri ilə Böyük Qardaş timsalında onun rejiminə üsyan etdikləri kimi, Tengo və Aomame də sevgiləri ilə Liderin başda olduğu "Little People" kiçik icmasına qarşı çıxırlar. Corc Oruell siyasi əsər yazmaqla bir dövlət, cəmiyyət nəzdində olan problemlərə toxunurdusa, Haruki Murakami bu arealı kiçildir və kiçik bir cəmiyyəti təsvir etməklə fəlsəfi, psixoloji, siyasi məsələləri sürrealist təsvirlərlə verir.

Bir cəmiyyət düşünün, bütün insani keyfiyyətlərdən, hiss və duyğulardan məhrum olunmuş və robot kimi təlimatlara uyğun olaraq hərəkət edən fərdlərdən təşkil olunmuş cəmiyyət. Bu "robot"ların tək vəzifəsi var: Böyük Qardaş timsalında Okeaniyanın dövlət siyasətinə xidmət etmək lazımdır. Oruellin "1984" romanında təsvir etdiyi məhz belə bir cəmiyyət idi. Bu cəmiyyətin nümayəndələrindən biri Uinstondur. Antiutopik cəmiyyətə xas olaraq keçmiş və ənənədən qopmaq meyilləri burada da özünü göstərir. O, Həqiqət Nazirliyinin əməkdaşı olaraq həqiqətləri dəyişməklə, sənədlər üzərində keçmişlə olan əlaqəni qoparmaqla məşğuldur. Evli olsa da, həyat yoldaşından ayrı yaşayır. Çünki partiya boşanmağa icazə vermir. Culiya adlı məsləkdaşı ilə tanışlıqdan sonra onun həyatı dəyişir. Uinston fikir cinayəti törədir, fərqli düşünmək, tək qalmaqla yanaşı partiya qaydalarını çeynəyərək eşq yaşayır, xoşbəxtlik hissinin, həzzin dadına baxır. Əlbəttə, bu da cəzasız qalmır.

Murakami isə bu romanında Oruellin "1984"-də təsvir etdiyi cəmiyyətin artıq dəyişdiyi, Böyük Qardaşın tanınması asanlaşan və fərqli bir cəmiyyətin formalaşması ilə bağlı qeyd edir: "Corc Oruell 1984 adlı əsərində sənin də bildiyin kimi Böyük Qardaş adını verdiyi diktatorluq sistemi mərkəzində hekayəsini danışıb. Əslində, Stalinizmi alleqorik formada təsvir etsə də, sonradan Böyük Qardaş ictimai bir simvol halına gəlmişdir. Bu Oruellin uğuru idi. Lakin indi həqiqətən yaşadığımız 1984-cü ildə Böyük Qardaş artıq çox məşhur və görüldüyündə anında tanınan bilən varlıq halına gəlib. İndi burada Böyük Qardaş deyilən biri ortaya çıxsa, biz barmağımızla onu işarə edib deyərik ki, Diqqət! Böyük qardaş! Bir sözlə, bu həqiqi dünyada artıq Böyük Qardaşa yer yoxdur. Onun yerinə Little People (Kiçik xalq) ortaya çıxıb" [7, 317].

Corc Oruell "1984" romanını 1948-ci ildə yazmışdır. Əsərin ilk adı "Avropada ikinci insan" olmuşdur. Lakin çap zamanı ad dəyişilərək "1984" olmasına qərar verilmişdir. Romanın adı ilə bağlı bir sıra fərziyələr mövcuddur. Vilayət Quliyevin romanın tərcüməsinə yazdığı ön sözdə adı ilə bağlı fərziyələr haqqında qeydlərinə diqqət edək. "Bir fərziyəyə görə, "1984" adı - əsər üzərində işin başa çatdırıldığı 1948-ci illə bağlıdır və sadəcə rəqəmlərin, yəni 8 ilə 4-ün yeri dəyişdirilməsi nəticəsində əldə olunmuşdur. Üstəlik, hadisələrin 1984-cü ildə cərəyan etməsi də həmin tarixin ad kimi seçilməsinə müəyyən məntiqi zəmin yaratmışdır.

Digər versiyaya görə, Oruellin kitab üzərində düşünməyə başladığı tarixin (1944-cü il) üzərinə 40 (Musanın yəhudiləri Misir əsarətindən xilas etdikdən sonra səhrada gəzdiyi müddət) gəlməsi nəticəsində romanın adı yaranmışdır.

Üçüncü versiya romana ad kimi "1984" tarixinin seçilməsinin Böyük Britaniyada sosialist hərəkatının – Fabian cəmiyyətinin 100 illik yubileyi (cəmiyyət 1884-cü ildə təsis edilmişdi) ilə əlaqələndirilir" [3, 14]. Hər üç versiyaya diqqət etdikdə, birinci versiya məntiqi cəhətdən daha real görünür.

Murakaminin niyə romanına məhz "1Q84" adını seçdiyinin cavabını yalnız əsərlə yaxından tanış olduqdan sonra anlamaq mümkünləşir. Romanda gerçək zamanla naməlum zaman paralel şəkildə verilir. Eyni tendensiyaya Oruellin yanaşması da mövcuddur, onun təsvir etdiyi totalitar rejim altında olan cəmiyyətdə tarixin tez-tez dəyişməsi ilə zamanla nəyin gerçək olması anlaşılmaz hala düşür və bütün hadisələr də 1984-cü ildə baş verir. Murakami Oruellin Qərbdə təsvir etdiyi 1984 ilini, Uzaq Şərq timsalında 1Q84 ili olaraq yenidən davam edirÇünki "1Q84" romanında hadisələr 1984 və 1Q84 illərində baş verərək gerçəklik anlayışının qarışdırılmasına səbəb olur. Sələfindən fərqli olaraq, Haruki Murakami gerçək dünyanın ayırd edilməsi ilə bağlı qəhrəmanlarına, eyni zamanda oxucuya ipucu verir. 1Q84 ilinin yaşandığı dünyada səma üzərində 2 ay görünməkdədir. Bu təsvir Murakaminin sürrealist yanaşmasından irəli gəlirdi. Yazıçı hadisələrin baş verdiyi tarixlə Oruellin romanının adını xatırlayaraq bunun sadəcə bir təsadüf olduğunu qeyd edir [7, 521].

Murakami sözü gedən əsərində utopik və antiutopik dünyaya öz münasibətini bildirərək qeyd edir ki, indiki zamanda utopik dünya mövcud ola bilməz. Əvəzində isə Corc Oruellin yaratdığı, beyinlərə müdaxilə edilən, düşünmək üçün vacib olan hər şeyi qoparıb atan bir dünya mövcuddur [7, 169]. Romanın süjeti boyunca Murakami Corc Oruelli xatırlayır, onun fikirlərinə istinad edir. Bu istinadlar bəzən birbaşa, bəzən də bənzətmələrlə ortaya çıxır. Məsələn, "1984" romanında "101-ci otağ"ın funksiyasını mahiyyətcə "1Q84"-də "Peşmanlıq otağı" yerinə yetirir [7, 715]. Lakin burada cəzalar qat-qat yüngül xarakter daşıyır və cəmiyyət qanunlarına qarşı çıxanlara burada günahlarını düşünərək peşman olmaq şansı verilir. Eynilə burada Oruellin romanı, eləcə bütün antiutopik romanlar üçün xarakterik "fikir cinayəti" işlənir. Bütün hadisələr də bu cinayətin cəzasız qalmaması üçün çalışmaqla cərəyan edir. "Fikir cinayəti" bir sıra cinayətlərə də yol açılmasına səbəb olur.

"1984"-ün sonunda Oruell mövcud rejimin qələbəsini, Uinstonun fiziki və mənəvi məğlubiyyətini göstərirdi. Romanın sonunda Uinstonun özüylə mübarizəsi başa çatmışdır. Bu mübarizədə məğlubiyyətin özü də qalibiyyətə bərabərdir. Qalib və məğlubun kimliyini isə Oruell belə izah edir: "İki damla göz yaşı Uinstonun burnunun kənarlarından üzüaşağı yuvarlanırdı. Amma indi yaşıdır. Hər şey qaydasındadır! Mübarizə başa çatıb. O, öz üzərində qələbə çalıb. O, Böyük Qardaşı sevir" [3, 383].

Murakami isə 1Q84 ilində hadisələrin cərəyanetmə istiqamətini dəyişərək, qəhrəmanlarını gerçəklikdən uzaq dünyadan real və həqiqi dünyaya gətirməyi bacarır. Antiutopik dünyanı utopikləşdirməyə səy göstərir.

Corc Oruell modernist dünyanın gətirdiyi problemləri düşünüb, realist şəkildə onları təsvir edirdi. Murakami isə postmodern düşüncə ilə yanaşaraq istər Oruellə, istərsə də antiutopik dünya modelinə yeni nəfəs vermişdir.Nəzərə alsaq ki, Oruell modernist dünyanın gətirdiyi problemləri düşünüb, realist şəkildə onları təsvir edirdi. Murakami isə postmodern düşüncə ilə yanaşaraq istər Oruellə, istərsə də antiutopik dünya modelinə yeni nəfəs vermişdir.

Vilayət Quliyev vurğulayır ki, dünyada totalitarizm təfəkkürü qaldıqca, təbii ki, "1984" də öz aktuallığını itirməyəcəkdir [3, 13]. Bəşər tarixi mövcud olduğu müddətdə ədalətli, utopik cəmiyyət qurmaq meyilləri güclü olaraq qalsa da, alt qatda yatan antiutopik təsirlərlər də hər zaman özünü göstərəcəkdir. Buna görədir ki, nə utopik, nə də antiutopik düşüncə tərzi xalisliyini qorumur. Hər ikisində təsirlənmələr özünü göstərir. Xeyir və şərin mübarizəsi davam etdiyi müddətcə, utopik və antiutopik dünya modeli də qarşılıqlı təsirlənmələrə məruz

qalacaqdır. “1984” bəşər tarixinin, insanlığın gələ biləcəyi ən son nöqtəni bütün çılpaqlığı ilə əks etdirən, gələcəyə işıq tutan və özünəməxsus keyfiyyətləri ilə seçilən bir romandır.

Oruell “1984” romanında SSRİ sosializminin səhv istiqamətdə inkişaf etdiyini göstərməklə yanaşı Stalinin repressiya siyasətini də açıq-aşkar ifşa etmişdir. Buna görə də uzun illər Corc Oruell SSRİ-də qadağan edilmiş yazarlardan olmuşdur.

Bu tipoloji müqayisəyə nəzər yetirdikdə C.Oruell və H.Murakami, eyni zamanda onunla sələf-xələf münasibətində olan yazarların yaradıcılıqlarında antiutopik dünya modeli və ədəbiyyat kontekstində ortaya qoyulan problemlər, əsasən, siyasi, ictimai, sosial xarakter daşımağa xidmət edir. Bu nəsr nümunələrinin aktuallığını itirməməsinin əsas səbəbi burada qlobal, beynəlmiləl və bütün cəmiyyətlər üçün vacib məsələlərə toxunulmasıdır. Şərq və qərb ədəbiyyatında fərqli aspektlərdən yanaşılan antiutopik dünya modeli eyni ideala, insanlığın qurtulmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əhmədli B. Haruki Murakami-yapon ədəbiyyatının yaşayan klassiki: Asiya xalqları ədəbiyyatı. // Ədəbiyyat qəzeti, 2019, 6 aprel, 26-27 s.
2. Quliyev V. Totalitarizmi vahiməyə salan kitab. //Azərbaycan: jurnal, 2010, №2, 12-16 s.
3. Oruell C. 1984. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2016, 384 s.
4. Sadıqova M. Utopiya və antiutopiya. (İngilis ədəbiyyatı əsasında) / filol. e. d-ru el. dər. a. üçün təq. ed. dis. : 10.01.03 ; 10.01.08 /N. M. Sadıqova ; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Azərb. Dillər Un-ti. Bakı: 2011, 255 s.
5. Süleymanov M. Ədəbi portretlər. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2013, 168 s.
6. Bezel N. (1993). Ütopyalarda ve Karşı Ütopyalarda Aklın ve İnsanın Durumu ve Kapsamı. Varlık Dergisi, 1026 (3), 17-25.
7. Murakami H. 1Q84. İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık, 2009, 1256 s.

Aytekin Alizada

The artistic solution of modern and postmodern thought in dystopian prose (based on the novels "1984" by G. Oruwell and "1Q84" by H. Murakami)

Summary:

The works of George Orwell did not go unnoticed for subsequent literature. In addition to Western literature, one can see the effect on Far Eastern literature. We clearly see this effect in the works of Haruki Murakami. We are witnessing the mutual influence of the novel by G. Oruel “1984” with the novel “1Q84” by H. Murakami, who is considered to be living classic of Japanese literature. In the novel by H. Murakami you can see the traces of a number of literary movements. Written in the form of triology. Unlike Orwell, Murakami also uses fantasy in prose in addition to realistic views. Considering that Orwell considered the problems of the world of modernism, he realistically described them. Murakami reacted from the point of view of postmodern thinking and breathed new life both into Orwell’s novel and into the dystopian model of the world.

At the end of the novel "1984" Orwell revealed the triumph of the existing regime, the physical and moral defeat of Winston. Murakami, changing the direction of events in 1Q84, is able to lead his heroes from the world far from reality to the real world. Trying to turn the dystopian world into a utopian world. The article also mentions the attitude of Murakami to the

model of the utopian and anti-utopian world. However, the topic touched by both authors shows differences in social structures.

Key words: Haruki Murakami, George Orwell, dystopia, modernism, postmodernism.

Айтекин Ализаде

Художественное решение модернистской и постмодернистской мысли в антиутопической прозе (на основе романов Джорджа Оруэлла "1984" и Харуки Мураками "1Г84")

Резюме:

Творчество Джорджа Оруэлла не осталось незамеченным для последующей литературы. В дополнение к западной литературе, можно увидеть влияние на дальневосточноую литературу. Мы ясно видим этот эффект в творчестве Харуки Мураками. Мы являемся свидетелями взаимного влияния романа Дж. Оруэля «1984» с романом «1Q84» Х. Мураками, который считается живущим класском японской литературы. В романе Х. Мураками можно увидеть следы ряда литературных течений. Написан в виде триологии. В отличие от Оруэлля, Мураками также использует фантазию в прозе в дополнение к реалистическим представлениям. Учитывая, что Оруэлл рассматривал проблемы мира модернистов, он реалистично их описал. Мураками отнёсся с точки зрения постмодернистского мышления и вдохнул новую жизнь как в роман Оруэлля, так и в антиутопическую модель мира.

В конце романа "1984" Оруэлл показал триумф существующего режима, физическое и моральное поражение Уинстона. Мураками, изменив направление событий в 1Q84, способен вывести своих героев из далёкого от реальности мира в настоящий мир. Пытается превратить антиутопический мир в утопический. В статье также упоминается отношение Мураками к модели утопического и антиутопического мира. Тем не менее, тема, которую коснулись оба автора, показывает различия в социальных структурах.

Ключевые слова: Харуки Мураками, Джордж Оруэлл, антиутопия, модернизм, постмодернизм.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 24.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.06.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Maral Yaqubova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

PƏRVİN İSMAYILOVA
Bakı Avrasiya Universiteti
Nərimanov rayonu Ak.Həsən Əliyev küçəsi.1-35a
pervin.ismayilova.1991@mail.ru

EPİK ŞEİR TARİXİNDƏ ONLUQ SAY SISTEMİNİN YERİ VƏ FƏDAİNİN MƏSNƏVISI

Xülasə

Fədai Təbrizinin "Bəxtiyarnamə" əsəri anadilli epik şeirin gözəl nümunələrindən biri kimi bir çox tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Əsər dövrünün ictimai mənzərəsini məharətlə təsvir edir. "Bəxtiyarnamə" əsərinin tədqiqi XVl əsr yazılı ədəbiyyatının şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrinə bağlılığını, səyyar motivlərin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yerini, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatına Şərq ədəbiyyatının təsir şəkillərini öyrənmək baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Fədai Təbrizi XVl əsr Azərbaycan şairlərindəndir. Onun yaradıcılığı klassik Azərbaycan poeziyasının Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi görkəmli nümayəndələrinin ənənələri üzərində yetkinləşmişdir. Fədai irsinə folklor ədəbiyyatı güclü təsir göstərmişdir. Fədai Təbrizinin "Bəxtiyarnamə" əsərinin mövzusu və ideyası tarixdən götürülmüşdür. "Bəxtiyarnamə" pəhləvi dilində olan qədim dastanlardandır. Bu mövzuya bir çox xalqların ədəbiyyatında rast gəlmək mümkündür. Geniş şəkildə yayılmış mövzunun Azərbaycan ədəbiyyatında işlənməsi ədəbiyyatımız üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Fədai Təbrizi nəzmlə, ana dilində yazdığı bu əsərdə dövrünün problemlərini də işıqlandırmışdır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən möhtəşəm abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud"da və qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli sənətkarı olan Nizami Gəncəvinin əsərlərində olan motivlərə "Bəxtiyarnamə" əsərində də rast gəlirik. Əslində bu əsərin qaynaqları arasında Şərqin məşhur "Kəllilə və Dimnə", "Sindibadnamə" və Dəqaiqi Mərvəzinin "Bəxtiyarnamə" əsərləri yer alır. Bu əsərlər arasında Fədainin "Bəxtiyarnamə"sinə ideya, struktur və motivlər baxımından ən yaxın olanı Mərvəzinin "Bəxtiyarnamə"sidir. Fədaidən əvvəl − Xlll əsrdə yaşayıb-yaratmış Şəmsəddin Məhəmməd Dəqaiqi Mərvəzi "Bəxtiyarnamə" əsərini tərcümə etmiş və öz yenilikləri ilə zənginləşdirərək nəsrlə fars dilində gözəl əsər meydana gətirmişdir.

Açar sözlər: Fədai, Bəxtiyarnamə, epik şeir, məsnəvi, səyyar motivlər

Giriş

Anadilli epik şeirin XVl əsrin sonlarında yazılmış ən gözəl nümunələrindən biri də Fədai Təbrizinin "Bəxtiyarnamə" məsnəvisidir. "Ədəbiyyatımızda «Divan»ı və «Bəxtiyarnamə» adlı poeması ilə məşhur olan şair haqqında ilk bilgiləri Şah İsmayıl Xətainin oğlu, dövrünün görkəmli ictimai-siyasi xadimi, tanınmış qələm ustası, üləma şəxsiyyəti Sam Mirzə özünün məşhur «Töhfeyi-Sami» adlı təzkirəsində göstərmişdir"(3, 36). Fədai şəxsiyyyətini öyrənmək üçün bu təzkirə qədər qədim mənbə hələki tapılmamışdır.

Fədainin "Bəxtiyarnamə" əsərinin strukturu onluq say sistemi üzərində qurulmuşdur və on nağıl əsərin əsas süjet xəttinə əlavələr olaraq verilmişdir.

Bir sıra əsərlər var ki, onların adında say işlənmişdir məs; "Yeddi gözəl", "Dəhnamə", "Yeddi cam", "Yeddi taxt", "Min bir gecə", "Yeddi səyyarə", "Səkkiz cənnət", "On quş", "On fəsl", "Dekameron" və s. Bir digər əsərlər də var ki, onların adında deyil, strukturunda say işlənib "Bəxtiyarnamə" əsəri də bura daxildir.

Bəxtiyarnamə və onluq üzərində qurulan anoloji əsərlər

"Bəxtiyarnamə" silsilə mövzulu əsərdir. Mövzunun qaynağı "Sindibadnamə"yə söykənir. "Min bir gecə", "Sindibadnamə", "Kəlilə və Dimnə" hər biri nağıl üslubunda yazılmışdır. Bu nağıllar sanki insanların yığışdıqları məclislərdə günlərlə davam edən, macəralı, əyləncəli, əxlaqi didaktik məzmunda söylənilmiş nağıllardır. Nağıllar vətəni Hindistanda yaranan bu nağılları, nağıl danışmağı sevən ərəb nağılçıları tapıb söyləyirdilər və beləliklə, bu silsilə mövzuların yazılı variantları ərəb dilində də mövcud olmuşdur. "Bəxtiyarnamə" əsərinin mövzusu və süjet xətti "Sindibadnamə" əsəriylə üst-üstə düşür. Bu əsərlər arasındakı uyğunluq, yaxınlıq özünü bir çox hadisələrdə göstərir. Şahzadənin şərə düşməsi, onun atası tərəfindən edam olunması təhlükəsi hər iki əsərdə də müşahidə olunur. Kompozisiyasının uyğunluğu ilə yanaşı fərqli tərəfləri də vardır. Fərqlərdən biri isə, "Sindibadnamə" əsərində vəzirlər "Bəxtiyarnamə" əsərindəki kimi mənfi planda deyil, əksinə müsbət obrazlar kimi çıxış etməsidir. Belə ki, "Bəxtiyarnamə" əsərində vəzirlər şahzadə Bəxtiyara şər atıb onun edam olunmasını gözlədikləri halda "Sindibadnamə" əsərində vəzirlər şahzadənin şah tərəfindən edam olunmasına mane olmaq üçün çalışırlar. "Bəxtiyarnamə" əsəri Şərq ədəbiyyatında "10 vəzirin hekayəti" kimi məşhurdur.

On sayını Xll əsrdə Mövləvi təriqətinə mənsub olan Dərviş Osman Dədənin "Dəh mesire" əsərinin həm adında, həm də strukturunda görmək mümkündür.. "Əsər əruz vəzninin rəməl bəhrində, fars dilində yazılıb, on mesire, 43 hekayədən ibarətdir. "Deh mesire" məsnəvi şəklində yazılmış təsəvvüfi əsərdir" (5,13).

On sayı ilə adlandırılan əsərlərdən biri də "Dəh fəsl" əsəridir. "Şəmsəddin Təbrizinin bədii-irfani yaradıcılığından dövrümüzə kimi gəlib çatmış **"Dəh fəsl**" (10 fəsil) adlı əsəri onunla Cəlaləddin Rumi arasında gedən söhbətlərdir ki, Əflaki sonralar onları onun şagirdlərinin dilindən yazıya almışdır. Kiçik hekayələr toplusuna bənzəyən bu əsərdə hekayələrin mövzu və mündəricəsinə görə vahid bir düzümü yoxdur. "Dəh fəsl"də sufizmin müxtəlif təriqətlərinə Şəmsəddinin münasibəti də mühüm yer tutur." (1, 49).

XlV əsr Azərbaycan nəzəri-estetik fikrinin inkişafında böyük xidmətləri olan Şərəfəddin Raminin **"Dəh fəsl"** (on fəsil) məsnəvisi də "Dəhnamə" quruluşundadır.(1,158)

Həm "Xəmsə", həm də hekayətlərdən ibarət ibrətamiz əsərlərdən biri də "**Dahbab**" əsəridir. "Teymurilər dövrünün şairi olan Katibi də "Xəmsə" yazmışdır. "Xəmsə"yə daxil olan əsərlərdən biri "Dahbab"dır. Əsər on babdan-fəsildən ibarətdir. Hər babda bəşəri hekayələrdən söhbət gedir." (7,26).

Dərviş Şəmsi "Deh morğ"−XVl yüzilliyin əvvəllərində yazılmış didaktik-alleqorik məsnəvidir. Şair bu əsəri əxlaqi, dini nəsihətlər vermək məqsədilə qələmə almışdır. Bu əsərin də həm adında, həm də strukturunda on sayı işlənmişdir.

"l bölüm münacat, ll bölüm Yavuz sultan Səlim xanın tərifləlnilməsidir. lll bölümdə 1 bağ və 10 quşdan bəhs olunur. lV bölümdə əsərin əsas mövzusu başlayır. Sırası ilə bayquş, qarğa, tuti, kərkəs, bülbül, hüdhüd, qırlanqıç, tovuz quşu, kəklik və nəhayət, leylək danışdırılır. Hər danışan quş əvvəlki quşu tənqid etməklə sözə başlayır. Özünü və fikirlərini tərifləyərək, sözünü özündən sonrakına nəql edir. V bölümün sonunda bitiş beytləri yer alır" (6,14). Bu əsər mübahisə üzərində qurulması baxımından Füzulinin "Söhbətül-əsmar" ("Meyvələrin söhbəti"), onluq üzərində qurulması baxımından isə Fədainin "Bəxtiyarnamə"si ilə müştərəkliyə malikdir.

Adında və strukturunda on sayı keçən əsərlərdən biri də "Dekameron" əsəridir. "Bu əsər XIV əsr italyan yazıçısı Covanni Bokkaççо tərəfindən yazılmış, novellalar toplusudur" (bax:8)

Dekamerona müxtəlif məzmunlu novellalar daxildir. Novellalar sətiraltı məna, praktik zarafatlar və həyat dərsi xarakterlidir. Dekameron sözü iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir ki, bunlardan déka – "on", hēméra isə "gün" mənasını verir, Dekameron sözü "On gün" mənasını ifadə edir. On gün obrazların novellaları söylədikləri müddətdir, Əsər bir-birindən fərqli 100 novelladan ibarətdir ki, həmin novellaları da Florensiyanı bürümüş Taun xəstəliyindən qaçaraq şəhər kənarında yerləşən bir malikanədə yeddisi qız, üçü oğlan olmaqla

10 gənc söyləyir. Hər gün on nəfərin hər biri, bir hekayə danışır. Beləliklə, on gün ərzində gənclər ümumilikdə 100 hekayə (novella) danışırlar.

Azərbaycan ədəbiyyatında adında say keçən əsərlər "Dəhnamə". Yaxın Şərq ədəbiyyatında ənənəvi mövzulardandır. Azərbaycan poeziyasında bu silsilənin ilk bizim əlimizə çatan həlqəsi Hümam Təbrizinin "Söhbətnamə" (Fəlsəfi - ədəbi) məsnəvisidir" (1,157). Övhədi, Həriri və Şah İsmayıl Xətayi də bu mövzuda əsərlər yazmışlar. Bu mövzuda yazılmış əsərlərin ortaq cəhəti irfani, təsəvvüfi mövzuda və on məktub şəklində (Hümam Təbrizinin əsəri istisna olmaqla) yazılmasıdır. Əsərin süjet xəttinin əsasını 10 məktub təşkil edir. Hadisələrin gedişinə, əsərin əsas süjet xəttinə sıx bağlı olan 10 məktub "Bəxtiyarnamə" əsərindəki 10 nağıl kimi məqsədə çatmaq üçün vasitədir. "Aşiq Məşuqə qovuşmaq" üçün müəyyən mərhələdən, əzab əziyyətdən keçməli olur. Sonda vüsal baş tutur. "Bəxtiyarnamə" əsərində də qovuşma yaşanılır, lakin "Bəxtiyarnamə" əsəri təsəvvüfi-irfani mövzuda yazılmamışdır və bu qovuşma həyati, dünyəvi qovuşmadır. "Bəxtiyarnamə"də 10 nağıldan sonra valideynlərin övladına qovuşur və əsər müsbət sonluqla bitir.

""Övhədi Marağai (1274-1338). Şairin bizə məlum olan iki poemasından birincisi ilahi-bəşəri məhəbbətin qovşağında şifahi xalq ədəbiyyatı, xüsusən, dastan yaradıcılığının təsiri altında qələmə alınmış 525 beytdən ibarət **"Dəhnamə"** məsnəvisidir. Burada şairin təqdim etdiyi eşq anlamı öz iç və üst qatı ilə diqqəti cəlb edir. İç qat sufizmin "vəhdəti-vücud" fəlsəfəsinə xidmətdədir. Aşiq mütləq gözəlliyə − Allaha qovuşmaq yollarında bütün əziyyətlərə dözür və sonra vəhdət baş verir. Üst qatda ali bəşəri məhəbbət hissləri tərənnüm olunur. Quruluş baxımından "Dəhnamə" müqəddimə-ənənəvi hissələrdən başqa 10 aşiqanə məktub, bir neçə nəsihətamiz hekayə və qəzəldən ibarətdir. Təhkiyə və epizodlar yox dərəcəsindədir; məktublar arasında bağlılıq da möhkəm deyildir. Əslində əsərdə əsas surətlərdən əlavə, yalnız bir alleqorik-simvolik obraz- nəsim küləyi iştirak edir. Aşiq və Məşuqə epik surətlərdir lakin onların dinamik hərəkətləri görünmür. Onlar fikir və hisslərini yalnız hər biri müstəqil romantik-lirik parça olan məktublar vasitəsilə bəyan edirlər. Dəhnamə mövzusu, xüsusən Övhədidən sonra Yaxın Şərq poeziyasında işlək mövzu kimi geniş yayılmışdır"(1,157).

Dəhnamə mövzusunda yazanlardan biri də Həriridir. "XlV əsrin digər azərbaycanlı şairi Sədəddin Həririnin bütünlükdə irfani məzmunda yazdığı "Məhbubəl-qülub" - "Dəhnamə" əsəri dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Əsər 10 fəsildən tərtib edilmişdir. Aşiq və məşuqun dilindən yazılmış hər bir məktub ayrıca qəzəl ilə başlayır. Həririnin "Dəhnamə"si Övhədinin əsərindən həcmcə iki dəfə böyük və məzmun-quruluşca daha mükəmməl idi"(1,68). Həririnin "Dəhnamə"sində Aşiq və Məşuqla yanaşı Yel, Su, Pərvanə, Şam, Bülbül, Gül, Ayna, Şanə kimi alleqorik surətlər iştirak edir.

"Həriri poemada Aşiq surətində insan nəfsinin saflaşması və təkamülü məsələsini qoymuşdur. Burada 10məktub rəmzi məna daşıyıb Aşiqin keçdiyi mənəvi oyanış yolunun10 mənzilini bildirir. Məktublar "məqam", "dayanacaq" və "mənzil" mənasında işlənmişdir" (1, 67).

Dəhnamə- Şah İsmayıl Xətai. "Bu ənənəvi süjeti Xətai vəziyyət və hadisələrə uyğun olaraq yaratdığı lövhələr və başqa poetik tapıntılar vasitəsilə yeniləşdirə bilmişdir. Bir yandan klassik ədəbiyyatdan, bir yandan da xalq yaradıcılığının zəngin xəzinəsindən, nağıl və dastanlardan istifadə ilə yaradılan bu poema başqa "Dəhnamə"lərdən forma və məzmun əlvanlığı ilə seçilir. Rəngarəng təbiət təsvirləri və qəzəllər əsəri təkcə həcmcə yox, həm də fikir və bədii təsir baxımından xeyli gücləndirmişdir. Əsərdə sufi panteist məhəbbət vardır, lakin real insani hiss və duyğuların arxasında onlar görünməz olmuşdur. "Dəhnamə" "on məktub" deməkdir. Ancaq burada məktubların təkcə adı vardır. Poemanın məzmununu məktublar yox, daha çox həmin məktublarla əlaqədar hadisələr təşkil edir. Bu məktubların yazılmasına gətirib çıxaran hadisələr, onların yazılması zamanı qəhrəmanın keçirdiyi hallar, məktubu göndərmək üçün qasid axtarılması, qasidə yalvarışlar, məktubların sevgili tərəfindən necə qarşılanması, nə deməsi, aşiqin keçirdiyi intizarlı duyğular, nəhayət, sevgililərin qovuşması poemanın süjetini

təşkil edən əsas epizodlardır. Aşiq on dəfə məktub göndərir, sevgisinin sabit olduğunu sübut edir. Aşiqi dözümlü, vəfalı görən sevgili ona vüsal vədəsi verir, sevgililər qovuşurlar. Poema səbrin tərənnümü ilə bitir"(4,22). Həm adında, həm də strukturunda 10 sayı işlənməsi baxımından "Dəhnamə"lər səciyyəvi xüsusiyyətə malikdirlər. Bu mövzuda yazılmış əsərlərin ortaq ideyası olmaqla yanaşı, hər şair öz əlavələrini etmiş və "Dəhnamə"lər alleqorik obrazların sayı baxımından yaxud irfani-bəşəri xarakterinə görə də fərqlənmişlər.

"Əsərdə Övhədi "Dəhnamə"sinin təsiri izlənilsə də sələfinin poeması ilə müqayisədə daha dinamikdir. Əgər Övhədi əsərində iki epik – Aşiq və Məşuqə və bir lirik-antropomorfik obraz – səba yeli iştirak edirsə, Xətai poemasında onun başqa sələfi Həririnin eyni adlı əsərində olduğu kimi obrazların sayı daha artıqdır. Lakin əlbəttə, Xətai əsəri bu yönümdə Həriri poemasından da seçilir" (1, 377). Övhədinin eyni adlı əsərində üç obraz iştirak edirsə, Həririnin və Xətainin "Dəhnamə" sində isə rəmzi obrazların sayı artmış, yeni alleqorik obrazlar əsərə daxil edilmişdir. Bu obrazlar əsərin kompozisiyasında əsas yer tutur. Əsərdəki hadisələr məhz bu antromorfik obrazlar vasitəsilə inkişaf edir.

Strukturunda 10 sayı işlənmiş əsərlərin əksəriyyəti təsəvvüfi xarakterli olsa da, "Bəxtiyarnamə" əsərində təsəvvüfi ideyalara rast gəlinmir. "Bəxtiyarnamə" əsəri əsasən realist səciyyəli həyat hadisələrini təsvir edən10 hekayədən ibarətdir.

"Bəxtiyarnamə"də on sayının işlənmə məqamları

"Bəxtiyarnamə" Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış ənənəvi silsilə mövzulardan olub, öz kökü etibarilə xalq ədəbiyyatı ilə bağlıdır, ərəb, fars, uyğur, hind, türk, gürcü dillərində neçə-neçə həm yazılı, həm də şifahi versiyaları var. Bu silsilə mövzunun qaynağı başqa silsiləyə − "Sindibadnamə"yə söykənir. (1, 514) Əsli sanskritcə olub, sonralar pəhləvi dilinə çevrilən "Sindibadnamə" əsərində də şaha nağıl söylənilir. Aydın olur ki, "Sindibadnamə" əsərindən qaynaqlanan digər əsərlərdə də bu nağıl strukturu qalmışdır. Ondan təsirlənən əsərlərdə nağılların müasirliyi, məzmunu, reallıqla uyğunluğu müəllifin öz yaradıcılıq qabilliyyəti olduğundan Fədai Təbrizi bu baxımdan yeni bir əsər meydana gətirmişdir. "Sindibadnamə"də Sindibad şah oğlu haqqında ölüm hökmü çıxardır, bunu görən vəzirlər şahın hökmünü yubatmaq üçün nəsihətamiz nağıllar danışırlar. Kəniz də öz növbəsində şahzadənin əleyhinə olacaq nağıllar danışır. Yeddi gün keçir təhlükə sovuşur, həqiqət ortaya çıxır. "Bəxtiyarnamə" əsərində də sultanın oğlu şərə, böhtana düşür, sultan oğlu Bəxtiyarın edamına əmr edir və burada oğul atasına on gün nağıl danışır. On nağılın hər biri fərqli mövzu da olsa da, ictimai məsələlərə və səbrli olmağın təbliğinə nağılların hamısında rast gəlinir. Bu əsərin strukturu onluq say sistemi üzərində qurulmuşdur və on nağıl əsərin əsas süjet xəttinə əlavələr olaraq verilmişdir. "Quruluş-arxitektonika baxımından "Bəxtiyarnamə"də digər mövcud şifahi və yazılı "Bəxtiyarnamə"lərdə, "Sindibadnamə", "Tutinamə", "Mərzbannamə" və b. silsilədən olan əsərlərdə, "Min bir gecə", nəhayət, Nizaminin "Yeddi gözəl"ində olduğu kimi, vahid bir süjet ətrafında inkişaf etmir. Burada ana süjetdən əlavə, bir neçə şaxə süjetlər də var ki, onlar ayrı-ayrılıqda hər biri müstəqil əsərlər kimi səslənsələr də, əsasən, ana süjetin açımına yardım edirlər. Əsər onun baş qəhrəmanı Bəxtiyarın adı ilə bağlıdır, ana süjet də Bəxtiyarın sərgüzəştlərini əhatə edir. Şaxə süjetlər Bəxtiyarın dili ilə söylənən hekayələrdir. Şair onları xalq ədəbiyyatı təsiri ilə nağıl adlandırır. Lakin əslində onlar nağıl deyil, real həyat hadisələrinin təsviri onların özəyini təşkil edir"(1,522).

"Bəxtiyarnamə"də 10 sayına ilk olaraq Azadbəxt ilə Gülcəmalın görüşü adlı hissədə rast gəlirik. Sultan Azadbəxtin vəzirləri belə təsvir olunur:

O sultanın sarayda 10 vəziri
Fəsadu fitnənin ustadı piri (2, 9)

10 olaraq vəzirlərin sayının göstərilməsi onu sübut edir ki, sultanın ətrafındakıların hamısı fitnə-fəsad əhlidir. Çünkü 10 sayı qədim Pifaqor təliminə əsasən tamlığı bildirən saydır. Burada şair bildirmək istəyir ki, ölkə tamamilə başlı-başınadır. Hətta sultanın özü bu cür təqdim olunur:

Əcəm mülkündə sultan ibni sultan

Özü xaqani-məğrur, şahi dövran
Adı Azadbəxt, məşğuli-işrət
Başında fikri badə, gözdə qəflət
Nə millətdən sorarmış halü əhval
Nə dövlətçün qılarmış fikri-iqbal (2, 9)

Bir ölkənin başında Azadbəxt kimi sultanın və onun əhatəsində olan 10 vəzirin hamısının fitnə-fəsad əhli olması ölkənin vəziyyətini açıq-aşkar göstərir. Belə şəraitdə ölkədə quldurluq və haqsızlıqların olması təbii hal hesab olunmalıdır.

10 sayına rast gəldiyimiz digər hissə "Bəxtiyarın doğulması"dır. Burada sultan Azadbəxt səhrada tərk etdiyi körpəsinin bələyinə 10 dürrü gövhər qoyur.

Bələk içrə qoyub 10 dürrü gövhər
Deyib: "olsun uşaqla qoy bərabər,
Hər ol şəxs ki, etdi tiflə xidmət,
Qoy olsun bu cəvahir ona qismət (2,19)

10 dürrü qəltan isə "Tacirin nağılı"nda üzgüçülər tərəfindən tacirə gətirilir.

Gətirdi hər biri bir dürri-ziba,
Ona gətirdilər on dürri-qəltan.
…Dedilər: ol cəvani-məhliqayə,
Bunları sat özünçün eylə mayə (2, 36)

Hər iki nümunədə 10 cəvahir insanın maddi baxımdan amanda olmağına bəs edir. Körpənin bələyinə atası 10 cəvahir qoyur ki, onu kim tapsa bu cəvahirlər o şəxsə qismət olsun. Sultan 10 dürrü-gövhəri uşağın böyüdülməsi üçün yetərli hesab edir. Həmçinin üzgüçülərin gətirdiyi 10 dürri-qəltan da tacirin maddi vəziyyətini düzəltməyə kifayət edəcək qədərdir. 10 sayının mükəmməlliyi ifadə etməsi bu motivlərdə də özünü göstərir.

"Bəxtiyarın doğulması" adlı hissədə sultan yenicə doğulmuş övladını səhrada bulaq başında tərk edib 10 gün yol getdikdən sonra Gülcəmalla birlikdə Kirmana çatır. Azadbəxt ölkəsindəki xəyanətə görə Kirman padşahına qonaq olur. Bu hissədə 10 gün sonra rahatlığa, əmin-amanlığa və məqsədə çatılır, 10 günün sonu xeyir olur.

Əsər boyunca 10 zaman dilimində baş verən hadisələrə çox rast gəlirik. Onlardan biri də ikinci nağılda Xacə Həsənin 10 il sarayda qalmasıdır. Şahın vəkili, sarayda ixtiyar sahibi Xacə Həsən ailəsindən uzaqda həsrət çəksə də, şah izin vermədiyi üçün saraydan çıxa bilmir:

Dedi: ey padşahi - dini dünya,
Müdam olsun sənə dövlət mühəyya
Kərəm qıl, istərəm ver mənə rüxsət.
Ki, yaxdı bağrımı hicranü firqət.
Buna şah vermədi heç bab dəstur,
Fəraq oduna yandı zarü məhcur,
Şitab etdi necə kim qıldı təcil,
Gedə bilmədi Xacə qaldı on il. (2,47)

Başına min bir hadisə gəlsə də, sonda Xacə həm ailəsinə, övladlarına qovuşur, həm də cərəyan edən hadisələr nəticəsində böyük oğlu bir ölkənin padşahı olur.

"Behzadın nağılı"nda Misir şahının qızına elçi göndərən Behzaddan qız üçün 100 min altun tələb edirlər. Atası − Şirvan padşahı Behzada söyləyir ki, 10 gün möhlət ver, səbirli ol ki, altunları tamamlayıb Misirə göndərim.

Atası dedi: ey nuri-bəsirət,
Mənə on günə tək lütf eylə möhlət,
Dəxi sən qılam fəryadü fəqani,
Bəhəm yetirəlim baqi qalani (2,88).

Behzad bir gecə səhralara düşüb gedir, təsadüfən Misir karvanları onu oğru zənn edib tuturlar. Lakin 10 gün səbr edə bilməyən Behzadın başına çox hadisələr gəlir. Fədai Təbrizi səbr etməyi, demək olar ki, hər nağılda məsləhət görür və bunu mükəmməllik sayı ilə birləşdirib çox gözəl harmoniya yaradır.

Əsərdə Bəxtiyarın söylədiyi 10 nağıl Fədai Təbrizinin "Bəxtiyarnamə"sini farsdilli "Bəxtiyarnamə"lərdən fərqləndirir. Belə ki, farsdilli "Bəxtiyarnamə"lər 9 nağıldan ibarət olmuşdur, lakin Fədai Təbrizi "Bəxtiyarnamə"sini 10 nağıl üzərində qurmuşdur. Burada yenə də 10 nağıldan sonra hər şey aydınlığa qovuşur, Bəxtiyarın dar ağacından, ölümdən xilas olması ilə bərabər əsl ailəsiylə bağlı gerçəklik də üzə çıxmış olur. 10 nağıl 10 gün ərzində söylənildiyinə görə yenə dolayısıyla 10 günün sonunda Bəxtiyarın bəxti üzünə gülür.

On mükəmməllik və tamlıq sayı olaraq bu əsərdə də öz funksiyasını yerinə yetirmiş olur. Bu əsərdə 10 son kimi görünən başlanğıcın işarəsidir. Yəni, hadisələr 10-un içərisində cərəyan edib bitir və yeni başlanğıcın başlandığını özündə ehtiva edir.

"Bəxtiyarnamə"də 10 sayından başqa saylar da işlənmişdir. İlk nağılda 10 dürr qəltan 8 və 2 olmaqla iki yerə bölünür. "Tacir macərasında" tacir oğrulara rast gələndə qorxur və dürrlərin səkkizini ağzında, ikisini cibində saxladı:

Görübən onları fikir etdi qorxar.
Götürüb səkkizin ağzına saldı,
İkisi dürrlərin cibində qaldı. (2,37)

Daha sonra lV nağılda Misir şahı 100 min altun tələb edir, lakin Behzadın atası 80 min altunu cəmləşdirir. Əsərdə şaha dua etdikdə "Qibləgaha yaşa yüz il", "Ey şahım, mübarək min mübarək" kimi ifadələrə rast gəlirik.

Adında, strukturunda 10 sayı işlənən bir çox əsərlər vardır. Bu əsərlərin mövzuları müxtəlf olsa da, hər birində bu say eyni funksyada iştirak edir. "Bəxtiyarnamə" əsərində 10 sayı bir çox məqamlarda özünü göstərir, Əsərinin əsas hissəsini təşkil edən on nağıl təsadüfən işlənməmişdir, Əsərdəki digər 10 sayları ilə birlikdə 10 nağıl bitkinlik, tamlıq ifadə edir.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III cild, Bakı: Elm, 2009, 736 səh.
2. Fədai. Bəxtiyarnamə. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 168 səh.
3. XVll əsr Azərbaycan lirikası. Bakı: Nurlan, 2008, 391 səh.
4. Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 səh.

Türk dilində:

5. Çelik A. Derviş Osman ve Deh Mesiresi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, İstanbul, 1998, 136 seh.
6. Karadüz S. Derviş Şemsinin Deh-Murgunun karşılaştırmalı metni ve benzeri eserle genel bir mukayisesi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Ögretim Sosyal Alanlar Egitimi Anabilim Dalı, Erzurum, 2000, 194 seh.
7. Vanlıoğlu M. İran edebiyatında Dahnameler ve Katibinin Dahbabı, Atatürk

Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1987, 129 seh.

İnternet resursları:

8. https://az.wikipedia.org/wiki/Dekameron

Исмаилова Первин

Место десятичной системы в истории эпической поэзии и овладении басней

(Резюме)

Уникальная поэма "Бехтиярнаме" Фэдаи Табриза был исследован многими исследователями как один из прекрасных примеров эпической поэмы на родном языке. Поэма умело описывает общество своей эпохи. Изучение «Бахтиярнамэ» имеет большое значение при изучении литературы XVI века о традициях устной народной литературы, расположении подвижных мотивов в азербайджанской литературе, а также изучении и влияния восточной литературы на азербайджанскую литературу. Фэдаи Тебризи был один из азербайджанских поэтов XVI века. Его творчество развивалось на традициях выдающихся представителей классической азербайджанской поэзии, таких как Хагани, Низами, Насими, Хатаи, Физули. На наследие Федаи фольклорная литература оказала сильное влияние. Тема и идея «Бахтиярна» были взяты из истории. «Бахтиярна» - древний эпос на языке пехлеви. С этой темой можно столкнуться в литературе многих народов. Широко распространенная тема в азербайджанской литературе имеет большое значение для нашей литературы. Федаи Тебризи в поэмах написанном на родном языке также освещал проблемы своей эпохи. Мы также находим в книге «Книга Деди Горгуда», самый впечатляющий памятник устной народной литературы в Азербайджане, а также мотивы произведений Низами Гянджеви, которые являются выдающимся деятелем азербайджанской литературы. На самом деле, среди источников этой работы есть знаменитые произведения Востока «Калле и Димне», «Синдибаднаме» и Дакайки Марвази «Бахтиярама» Среди этих работ "Бахтиярамах" Марвази, который наиболее близок к идее, структуре и мотивам "Бахтиярны" Федаи . Шамседдин Мухаммед Дашача Марваси, живший в 13 веке перевел «Бахтиярнаме» в свои произведения, обогатил своими новшествами и создал замечательную персидскую рукопись.

Ключевые слова: Федаи , Бахтиярна, Эпос, поэзия, стихи , мотивные мотивы.

Ismailova Pervin

The place of the decimal system in the history of epic poetry and Fadai’s the masnavi

Summery

Fadai Tabrizi's "Bakhtiyarnama" was studied by many researchers as one of the finest examples of mother tongue poetry. This works skillfully illustrates the public view of the era. The study of "Bakhtiyarnama" is important for studying the commitment of literary literature of the XVl century to the traditions of oral folk literature, the location of mobile motives in Azerbaijani literature as well as the influence of Oriental literature on the Azerbaijani literature.

Fadai Tabrizi XVl century is Azerbaijan poets. His activity matured on tradition of poets as Khaqani, Nizami, Xatayi, Nasimi, Fuzuli of classic Azerbaijan poetry. Fadai’s heritage

strong affected folklore literature. Fadai Tabrizi's theme, idea of "Baktiyarnama" works taken from history. "Baktiyarnama" is old epos at Pahlavi language. This theme is possible to come across in literature of many peoples. Developing a widespread topic in Azerbaijani literature is of great importance for our literature. Fadai Tabrizi illuminated public problems in his this works.

We also find in the book "Bakhtiyarnama" the motifs of Nizami Ganjavi's works, which is the most magnificent monument of Azerbaijani folklore "Kitabi Dada Gorgud" and the outstanding Azerbaijani artist of ancient times.

In fact, there are among the sources of this work are the famous works of the East, "Kalila and Dimne", "Sindibadname" and Daqaiqi Marvasi's "Bakhtiyarnama". Among these works are the "Bakhtiyarnama" of Marvasi, which is closest to the idea, structure and motif of Fada's "Bakhtiyarnama". Shamseddin Mohammad Daqaiqi Marvasi, who lived and created in the XIII century before the conquest, translated the "Bakhtiyarnama" and enriched it with his innovations, creating a beautiful Persian manuscript.

Key words: Fadayi, Bakhtiyarname, epic poetry, masnavi, motif motifs

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 24.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.06.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səadət Şıxıyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ZENFIRA ASLAN
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlilov23
zenfiraaslan@gmail.com

QASİM BƏY ZAKİRİN YARADICILIĞI VƏ QARABAĞ ƏDƏBİ MÜHİTİ

Xülasə

Məqalədə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Qasım bəy Zakirin ədəbi irsi şairin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan epik poeziya və satirik şeirlər fonunda təhlil obyektinə çevrilmişdir.

Bütövlükdə Qarabağ ədəbi mühitində epik poeziyanın və satirik şeirin inkişafında Qasım bəy Zakirin xüsusi rolu diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Şairin mənzum hekayələrində Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Marağalı Övhədi, Məhəmməd Əmani və digər Azərbaycan ədiblərinin ən yaxşı ənənələrinin davam və inkişaf etdirildiyi qeyd olunmuşdur. Həmçinin Şərq ədəbiyyatı klassiklərindən, habelə qədim hind abidəsi olan «Kəlilə və Dimnə»dən də təsirləndiyi vurğulanmışdır.

Burada Qasım bəy Zakirin mənzum hekayələri mövzu baxımından təsnif olunmuş və bu müstəvidə araşdırılmışdır.

Məqalədə, eyni zamanda, Qasım bəy Zakirin satirik poeziyanın inkişafındakı xidmətləri səciyyələndirilmiş, sənətdə realizm prinsiplərinin güclənməsində, xalqın gündəlik həyatı, güzəranı ilə bağlı problemlərin şeirə gəlişi üçün imkanlar yaradılmasında bu əsərlərin rolu vurğulanmışdır.

Məqalədə şairin yaradıcılığı təcrid olunmuş şəkildə deyil, mənsub olduğu ədəbi mühitin fonunda, digər sənətkarlarla müqayisəli kontekstdə təqdim olunmuşdur.

Tədqiqat prosesində mövzu ilə bağlı yazılmış ən mühüm elmi-nəzəri qaynaqlara istinad olunmuşdur.

Açar sözlər: Qasım bəy Zakir, Qarabağ, XIX əsr, ədəbi mühit, satira, epik poeziya

Qarabağ ədəbi mühitində epik poeziyanın və satirik şeirin inkişafında Qasım bəy Zakirin xüsusi rolu olmuşdur. İndiyədək şairin yaradıcılığı müxtəlif aspektlərdən təhlilə cəlb olunsa da, onun bağlı olduğu XIX əsr Qarabağ ədəbi mühiti kontekstində dəyərləndirilməmişdir.

Şairin mənzum hekayələrində öz dövrünün və mühitinin bu və ya digər hadisələri, səciyyəvi məqamları təcəssümünü tapmışdır. Janrın poetikası baxımından Zakirin mənzum hekayələri didaktik ruhu, yığcamlığı, lakonikliyi, müdrik kəlamlarla və aforizmlərlə müşayiət olunması, süjetin sadəliyi, hadisələrin gözlənilməz finalla tamamlanması, dialoqlardan istifadə üsulu, kompozisiya rəngarəngliyi və s. özünəməxsus keyfiyyətlərlə yoğrulduğundan bu əsərlər hələ şairin sağlığında ədəbi-nəzəri fikrin diqqətini çəkmişdir. Ümumiyyətlə, Zakirin mənzum hekayələrində Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Marağalı Övhədi, Məhəmməd Əmani və klassik Azərbaycan şairlərinin ən yaxşı ənənələri davam və inkişaf etdirilmişdir. Zakir Azərbaycan şairlərilə yanaşı, həmçinin Şərq ədəbiyyatı klassiklərindən, habelə qədim hind abidəsi olan «Kəlilə və Dimnə»dən də təsirlənmişdir.

Qasım bəy Zakirin yaradıcılığı, eyni zamanda, satirik poeziyanın inkişafı ilə səciyyələnməkdədir. Satirik poeziyanın inikişafı sənətdə realizm prinsiplərini gücləndirmiş, xalqın gündəlik həyatı, güzəranı ilə bağlı problemlərin şeirə gəlişi üçün imkanlar yaratmışdır. Məlum olduğu kimi, «...bizim nə şifahi ədəbiyyatımızda, nə də yazılı ədəbiyyatımızda satirik

motiv heç zaman zəifləməmişdir» (3, s.358). Məhz bu səbəbdəndir ki, Qarabağda yazıb-yaradan sənətkarların mühüm bir qismi öz poetik düşüncələrini satirik-yumoristik formada əks etdirməyə çalışmışlar. Bu da təsadüfi deyildi. Bəlli olduğu kimi, «XIX əsr Azərbaycan poeziyasının əsas qollarından biri də realist satiradır. Ölkənin sosial-iqtisadi həyatında ictimai və milli zülmə, müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı etiraz, mövcud vəziyyətdən narazılıq əhvali-ruhiyyəsinin qüvvətlənməsi və xalq azadlıq hərəkatının genişlənməsi - bədii ədəbiyyatda kəskin, açıq tənqidi pafosun meydana gəlməsi ilə nəticələnir; əsrlər boyu gah dəhşətli faciələrlə ağlayan, gah da azadlıq həsrəti ilə alışıb yanan, gözəllik və məhəbbəti tərənnum edən, qəhrəmanlara və hökmdarlara mədhiyyə oxuyan, təbiətə, bahara, gülə və bülbülə nəğmələr qoşan bəşəriyyət indi bədii təffəkküründə tənqidə geniş yer verir, «həyat haqqında amansızcasına açıq danışan» əsərlər yazırdılar» (7, s.19). Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, XIX əsrdə sistemli şəkildə «Çarizmin köçürmə tədbirləri, məmurların qanunsuz əməllərindən doğan hərc-mərclik, dövlətin yerlərdə xanları, bəyləri, ruhaniləri özünün dayağına çevirib kəndli hüquqlarını qəsb etməsi və zülmü artırması, cəhalət və nadanlığa rəvac verməsi, bütün bunlara qarşı etrazların zoraklıqla susdurulması və s. poeziyada satiranın güclənmsinə rəvac verdi» (9, s.27).

Qasım bəy Zakirin mənzum hekayələri

Qasım bəy Zakirin mənzum hekayələrini mümxtəlif şəkildə təsnif etmək mümkündür. İndiyədək bu istiqamətdə müəyyən təhlillər aparılmışdır. Belə ki, görkəmli ədəbiyyatşünas Feyzulla Qasımzadə Qasım bəy Zakirin mənzum hekayələrini məzmununa görə üç yerə bölmüşdür:

1) Məhəbbət mövzusunda yazılan hekayələr: «Məlikzadə və Şahsənəm», «Əmirzadə, məşuq və cavan aşıq», «Aşiqin təam bişirməyi», «Aşiq və məşuq haqqında», «Zövci-axər».

2) Əxlaqi və tərbiyəvi hekayələr: «Tərlanlar və elçilər», «Dəvəsi itən kəs».

3) Satirik-tərbiyəvi mahiyyət daşıyan hekayələr: «Dərviş ilə qız», «Həyasız dərviş», «Əxlaqsız qazı», «Bihəya türk», «Xalqa vəz deyən, özü fisqü-fücurdan çıxan biəməl alim» (4, s.288).

Əlbəttə, bu bölgü sırf şərti səciyyə daşıyır və sadəcə olaraq şairin mənzumələrinin sistemli təqdimi məramına xidmət edir. Lakin fikrimizcə, Qasım bəy Zakirin satirik üslubda qələmə aldığı mənzum hekayələri mövzu və ideya baxımından daha aktual səciyyə daşımaqdadır. Ona görə də şairin bu səpkidə yazdığı əsərlərinin daha əhatəli şəkildə dəyərləndirilməsinə ehtiyac vardır.

Qasım bəy Zakirin «Həyasız dərviş və ismətli qadın», «Həyasız dərvişlər haqqında», «Xalqa vəz deyən, özü fisqü-fücurdan çıxan biəməl alim» kimi mənzum hekayələrində əsas tənqid hədəfi kimi din və şəriət xadimləri seçilmişdir.

«Həyasız dərviş və ismətli qadın» hekayəsində şair çaydan su gətirən təmiz, namuslu bir qızla həyasız dərvişi qarşılaşdırmış, təsvir etdiyi əhvalat fonunda bir çox «mənəviyyat sahibləri»nin əslində göründüyü kimi olmadıqlarını vurğulamışdır. Belə ki, əsərdə yoldan keçən bir dərviş susuzluğunu bəhanə gətirərək qızdan su istəyərkən qız onu «müqəddəs» şəxs hesab etdiyi üçün heç bir şübhəyə düşmədən bardağı dərvişə təqdim edir. Lakin bu məqamda dərviş ətrafda kimsənin olmadığından sui istifadə edərək qızın namusuna toxunmaq istəyir. Ancaq qız həyasız dərvişin bu istəyini qəzəb və nifrətlə rədd edir (11, s.156-158).

Göründüyü kimi, hekayədə təsvir olunan əhvalat fonunda bir tərəfdən din adı ilə alver edən «dərviş»lərin mənəvi-əxlaqi eybəcərlikləri aşkarlanmış, digər tərəfdən namuslu, ismətli, cəsarətli qız və qadınların öz hüquqları uğrunda mübarizə aparmaq əzmi ifadə olunmuşdur.

Qasım bəy Zakirin dialoq şəklində qələmə alınmış «Həyasız dərviş və ismətli qadın» əsərində qaldırılan problem «Həyasız dərvişlər haqqında», hekayəsində də dolayısı ilə davam və inkişaf etdirilmişdir. Burada şair tüfeyli həyat sürənlərə, başqasının hesabına yaşayanlara, müftəxorlara özünün nifrətini ifadə etmişdir. Hekayədən hasil olan qənaətə görə, ölkədə

oğurluğun, əyriliyin, halal zəhmətə xor baxmağın əsas səbəblərindən biri tüfeyli həyat tərzi keçirən insanların gündən-günə artmasıdır.

«Həyasız dərvişlər haqqında» hekayəsinin qəhrəmanı olan yoxsul qız halal zəhmət, namuslu həyat, mənəvi təmizlik haqqında ağıllı mühakimələri ilə seçilən bir şəxsdir. O, dərvişin hansı mənəviyyat sahibi olduğunu – zəhmətsiz həyat keçirdiyini, dilənçilik etdiyini, ona-buna əl açmaqla ləyaqətini ayaqlar altına atdığını onun üzünə söyləməkdən çəkinmir. Hekayədə müəllif yoxsul qızın dili ilə dərvişin daxili aləminə işıq tutur:

Qapı-qapı töküb abi-ruyunu,
İfrata yetirib göftü-guyunu.
Gahi dəm urarsan şahi-nəfirə,
Eylərsən aləmin əhvalın tirə...
Verməyəndə qaşqabağın tökərsən,
Kiminin üstünə çomaq çəkərsən...
Elə nanü-nəmək dursun gözünə,
Biarsınız, yığılmazsız öznünə (11, s. 160).

«Həyasız dərvişlər haqqında» mənzum hekayəsinin diqqəti cəlb edən cəhətlərindən biri burada yoxsul, kimsəsiz, zəhmətkeş insanlara rəğbətlə yanaşılmasıdır. Eyni zamanda, qeyd olunmalıdır ki, Qasım bəy Zakir yoxsul təbəqənin ağır həyat tərzi keçirməsinin səbəblərinə də diqqəti yönəltmiş, xalqın amansız şəkildə istismar olunduğunu vurğulamışdır.

Şairin «Xalqa vəz deyən, özü fisqü-fücurdan çıxan biəməl alim» adlı hekayəsində təsvir olunan əhvalat fonunda bəzi ikiüzülü, riyakar şəriət xadimlərinin daxili-mənəvi simasının eybəcərlikləri üzə çıxarılmışdır. Hekayədə təsvir olunur ki, qoca bir molla hər gün minbərdən insanları paklığa, təmizliyə çağıran «vəz»lərlə çıxış edir. Zahirən xoşsima olan bu mollanın sözlərinə adamlar diqqətlə qulaq asır, onun təmiz, saf, müqəddəs bir şəxs olduğuna inanırlar.

Lakin məsələ burasındadır ki, molla xalqa tövsiyə etdiklərinə özü əməl etmir, başqalarına haram buyurduqlarına məhəl qoymur. Şair daxili ilə batini biri-birindən kəskin şəkildə fərqlənən bu şəriət xadiminə olan nifrətini bədii şəkildə ifadə etməyə çalışmışdır. Qeyd edək ki, bu və ya buna bənzər din və şəriət xadimlərinə Zakirin yaşadığı dövrdə geniş təsadüf edildiyindən şair bununla bağlı mənzum hekayə yazmağı qərara almışdır. Şair hekayənin sonunda qənaətlərini ümumiləşdirərək yazır:

Nəhayət, bir parə mollayi-biar,
Düşən yerdə dini dünyaya satar (11, s. 124).

«Əxlaqsız qazı» hekayəsi qazilərin pozğunluğu ilə bağlı bir əhvalat üzərində qurulmuşdur. Burada şair qazılərin sadə, zəhmətkeş xalqın başına gətirdikləri cürbəcür fırıldaq və hiyləgər hərəkətləri aşkarlamağa, insanların gözünü açmağa çalışmışdır. Hekayədə müəllif qazılərin əxlaqsızlığına, cinayətkar hərəkətlərinə öz qəzəb və nifrətini kəskin şəkildə bildirmişdir.

Gərək bu aləmdən eyləmək həzər,
Öz yerində deyil çünki xeyrü-şər (11, s.128).

Qasım bəy Zakirin mənzum hekayələrinin mühüm bir qismi məhəbbət, qarşılıqlı sevgi, ailə-məişət mövzusunda qələmə alınmışdır. «Qoca kişi ilə cavan arvad» adlı mənzum hekayədə şair yaşca bərabər olmayan evliliyin törətdiyi fəsadlarına diqqəti çəkmiş, bunun ailə həyatında yaratdığı nöqsanları təsvir etmişdir. Şairin fikrincə, yaşlı, ixtiyar kişilərin özlərindən qat-qat cavan qızlarla evlənməsi sözün həqiqi mənasında böyük qəbahətdir. Hekayənin əvvəlində müəllif həyati detallarla bu cür evliliyin mənfi cəhətlərini sadalayaraq insanları bu cür əməllərdən çəkindirməyə çalışmışdır.

Qərəz ki, qələtdir bir mərdi-köhnə,
Gedib meyl eyləyə cahilə zənə.
Onun təmənnası onda dözülməz,
Şamü-səhər qiylü-qalı üzülməz,
Sevgi-sevgisinə bərabər gərək (11, s.130).

Qasım bəy Zakirin qənaətincə, ailə, evlilik məsələləri qarşılıqlı məhəbbət, ünsiyyət, bərabərlik əsasında qurulmalıdır. Bu evlilikdə insanları yaş, düşüncə, zövq baxımından biri-birinə bağlayan məqamlara diqqət yetirilməlidir. Buna görə də şair özlərinin şəxsi istəklərini təmin etmək xatirinə azyaşlı qızlarla evlənən qocaları kəskin şəkildə ittiham etməkdən çəkinmir.

Ailə, evlilik və qarşılıqlı məhəbbət məsələsi Zakirin «Zövci-axər» hekayəsində də bir qədər başqa səpkidə qaldırılmışdır. Nağılvari üslubda qələmə alınmış bu hekayədə müəllif yaşadığı muhitdə qarşılaşdığı ən adi hadisələrə istinad etmiş, cəmiyyəti narahat edən bu problemə öz münasibətini bildirmişdir. Mənzum hekayədə şair «zövci-axər» məsələsininin tənqidi qoysa da, əsərin ideya istiqamətini bununla məhdudlaşdırmaq olmaz. Çünki burada əsas etibarilə qarşılıqlı sevgi məsələsi bədii təcəssümünü tapmışdır. Şairin qənaətincə, ailə məsələsinin təməlində qarşılıqlı sevgi və hörmət dayanmalıdır. Bunlar olmadığı təqdirdə yalnız pula, var-dövlətə söykənərək xoşbəxt ailə qurmaq mümkün deyildir.

Qasım bəy Zakir İsfahan şəhərindən olan kasıb bir pinəçi və tacir qızının timsalında ailədə qarşılıqlı sevginin hər şeydən üstün olduğuna diqqəti çəkir. Müəllif həmçinin təqdim etdiyi tacir obrazı vasitəsilə varı, dövləti insan həyatından üstün tutan acgöz insanların ümumiləşdirilmiş surətini yaratmaqla ona öz nifrətini bildirmişdir. Şairin qəaətincə, qarşılıqlı sevgini, təmiz məhəbbəti heç bir var-dövlət, sərvət, mal-mülk əvəz edə bilməz. Çünki maddiyyat üzərində qurulan münasibətlər uzun müddət davam gətirməyəcəkdir.

Zakirin «Məlikzadə və Şahsənəm», «Aşiqin təam bişirməyi», «Əmirzadə və aşiq» və digər hekayələrində pak, təmiz sevgi, qarşılıqlı məhəbbət məsələləri ilə yanaşı, eyni zamanda mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər də əsas problemlərdən biri kimi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Bu hekayələrin romantik səpkidə qələmə alınmasının təsvir olunan hadisələrin məna və məzmununa, əsərin dil və üslubuna təsir göstərdiyi də qeyd olunmalıdır.

«Məlikzadə və Şahsənəm» hekayəsində müəllif Məhəmməd Füzulinin məşhur «Leyli və Məcnun» poemasının qəhrəmanları tipində yaratdığı romantik obrazların timsalında ilahi sevginin hər şeydən yüksəkdə dayanması etiqadına tapınmışdır. Qeyd edək ki, bəhs olunan mənzum hekayədə Füzulinin təsiri aşkar şəkildə duyulmaqdadır.

Əcüzeyi-eşqin çoxdur üsuli,
Bu barədə həq deyibdir Füzuli:
«Can vermə qəmi-eşqə ki, eşq afti-candır,
Eşq afəti-can olduğu məşhuri-cahandır» (11, s. 151).

«Tərlanlar və elçilər» hekayəsində Qasım bəy Zakir bir qədər əvvəlki dövrün hadisələri fonunda yaşadığı cəmiyyətin ədalətsizliklərinə, haqsızlıqlarına özünün sərt etirazını bildirir. Müəllifin qənaətincə, məmləkətə ağalıq edənlər, onun sahibi məqamında olanlar başı boş, fərsiz, qanmaz və ağılsızdırlar. Ölkədə bütün mühüm vəzifələr cahil adamlara tapşırılmışdır. Elə buna görə də məmləkətdə haqsızlıq ayaq tutub yeriyir, cəhalət, nadanlıq baş alıb gedir. Mənzum hekayənin sonunda şair nəsihətamiz şəkildə öz qənaətlərini ümumiləşdirir:

Çox nəf hasildir bu hekayətdən,
Guş edən ayılar xabi-qəflətdən.
Təhəmmül etməsə padişah əgər,
Peşimanlıq əlin dizinə dögər.

Əvvəl imtəhandır, sonra fərmayiş,
Yerinə qayıtmaz çünki düşdü diş (11, s.155-156).

Göründüyü kimi, mənzum hekayənin əvvəlində qaldırılan ictmai məsələlərlə finaldakı nəsihətamiz ruh biri-birini tamamlamır və bütövlükdə əsərin ideya istiqamətini zəiflədir.

Qasım bəy Zakirin mənzum hekayələri dərin məzmuna malik, ibrətamiz ruhlu, müdrik kəlamlarla müşayiət olunan əsərlərdir. Şair bu tipli əsərləri ilə bir tərəfdən yaşadığı cəmiyyətdə qarşılaşdığı eybəcərlikləri kəskin şəkildə tənqid hədəfinə çevirmiş, eyni zamanda, təsvir olunan hadisə və əhvalatların mahiyyətindən doğan müdrikanə fikir və qənaətlərini ifadə etmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, şairin mənzum hekayələri «ictimai tərbiyə vasitəsi kimi gənc nəslin əxlaqına, davranışına, dünyagörüşünə müsbət təsir göstərir, bədii-estetik zövq mənbəyi kimi gənclərdə yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri aşılayır» (10, s.168).

Bütövlükdə, Qasım bəy Zakirin mənzum hekayələri XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitində bu janrın ən dəyərli, təkrarsız bədii örnəkləri kimi maraq doğurmaqdadır. Azərbaycan poeziyasının sonrakı mərhələlərində mənzum məktublara təkrar-təkrar müraciət olunmasında, bu janrın çeviklik qazanmasında Qasım bəy Zakirin xidmətləri təqdir olunmalıdır.

Qasım bəy Zakirin satiraları

Şübhəsiz ki, Qarabağda satirik poeziyanın inkişafı və xüsusi bir istiqamət kəsb etməsi daha çox XIX yüzilin ən qüdrətli realist sənətkarlarından biri olan Qasım bəy Zakirin adı ilə bağlıdır. Onun zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığının mühüm bir qolunu məhz satira təşkil etmişdir. XIX əsrin böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, görkəmli dramaturq Mirzə Fətəli Axundov Qasım bəy Zakirin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir: «Amma mən əyyami-səyahətimdə səfheyi-Qarabağda Molla Pənah Vaqifin bir para xəyalatını gördüm ki, zikr etdiyim şərt bir növ ilə onda göründü və dəxi Qasım bəy Sarıcaluyi Cavanşirə düçar oldum ki, əhli türk dilində onun mənzumatı mənim heyrətimə bais oldu. Ondan ötrü ki, dediyim şərt ziyadə onun mənzumatında tapıldı. Mənim əqidəmə görə, tarixi-hicridən indiyədək türk arasında şeir münhəsirdir bu iki şəxsə» (1, s. 221).

Filologiya elmləri doktoru, professor Kamran Məmmədov Qasım bəy Zakirin «Seçilmiş əsərləri»nə yazdığı müqəddimədə şairin satiralarını təhlil edərək qənaətlərini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirir: «Zakirin satiraları Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin formalaşması və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Zəngin məzmuna malik satiralarında şair Azərbaycan həyatını geniş lövhələrdə əks etdirmiş, dövrün mühüm ictimai-siyasi məsələlərini, tipik cəhətlərini ümumiləşdirmiş, feodal üsuli-idarəsinin nöqsanlarını açıb-göstərmişdir. Zakirin satirik əsərləri bədii forma və sənətkarlıq cəhətcə də kamil sənət nümunələridir» (11, s. 9). Şübhəsiz ki, ədəbiyyatşünas Kamran Məmmədovun elmi mülahizələri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir. Çünki bu mülahizələrdə Qasım bəy Zakirin satira yaradıcılığı istər məzmun, istərsə də problem baxımından obyektiv şəkildə dəyərləndirilmişdir. Tədqiqatçının qənaət və mülahizələrində diqqəti çəkən məqamlardan biri də şairin satiralarının sənətkarlıq kontekstində dəyərləndirilməsidir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan poeziyasında cəmiyyət həyatının tənqidi, müşahidə olunan ictimai qüsur və nöqsanların ifşası bütün zamanlarda bu və ya digər formada özünü göstərmişdir. Lakin Qasım bəy Zakirə qədər milli poeziyada ictimai problemlərin sistemli şəkildə ifşasına təsadüf olunmur. Görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz bu məqama diqqəti cəlb edərək yazır: «Zakirdən əvvəl elin və xalqın dərdlərindən sözgəlişi qəbilindən olaraq üstüörtülü surətdə bir və ya iki beyt yazan tək-tük şairlərimiz olmuşsa da, Zakir kimi cəsarətli, hər bir sinfin eybini, suçunu apacıq üzünə çırpıb xəyanət və cinayətin də tamamilə gözlərinin içinə söyləyəni olmamışdır. Seyid, molla, qazı, təbib, darğa, tacir, bəy, mülkədar, murov, naçalnik, bəyzadə, xanzadə, xan, xülasə, o vaxtın bütün qüvvətli, nüfuzlu və zəbərdəst adamları Zakirin dəhşətli şeirləri sayəsində mümkün qədər tədib olunmuşlar» (5, s.111). Şübhəsiz ki,

görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtazın bu qənaətlərilə razılaşmamaq mümkün deyildir. Doğrudan da, Zakirin satirası özünəqədərki poeziyadan cəsarətinə, kəskinliyinə görə diqqəti çəkir.

Filologiya elmləri doktoru Zaman Əsgərlinin qənaətincə, «Zakir satirasında sosial bəlalar, yerli hakimlərin zülmü, çarizmin idarə və məhkəmələrində olan sürundürmələr, ölkəni bürüyən rüşvətxorluq, haqsızlıq cəsarətlə tənqid olunur. Şair çar məhkəmələrində işləyən məmurların çirkin mənəvi aləmini açır, onların büsbütün humanist hislərdən məhrum yalançılar, «həşəratlar» olduğunu yazırdı» (7, s.21).

Qasım bəy Zakirin Mirzə Fətəli Axundova ünvanladığı «Vilayətin məğşuşluğu haqqında» mənzum məktubu yalnız bəhs olunan dövrdə Qarabağ ədəbi mühitində deyil, bütövlükdə XIX yüzil poeziyasında yaranmış satiranın ən mükəmməl örnəklərindən biridir.

Xəbər alsan bu vilanın əhvalın,
Bir özgədir keyfiyyəti-Qarabağ.

Həqdi, bundan əqdəm görübsən sən də,
Hanı o qaidə, o qanun sayaq? (11, s. 21).

Satiranın sonrakı misraları dövrün, mühitin kəskin, sərt ittihamları ilə müşayiət olunmaqdadır:

Qarabağda nə day qaldı, nə dana,
Bu gün, sabah qaçar hərə bir yana.
Tənbeh etmək ilə Xındırıstana,
Xub saldı nizamə ölkəni qoçaq (11, s. 22).

Qasım bəy Zakirin «Vilayətin məğşuşluğu haqqında» satirasında o dövrdə Qarabağdakı hakim təbəqənin daxili-mənəvi simasının eybəcərlikləri məharətlə açılıb göstərilmişdir.

Görsən tanımazsan Yarımsaqqalı,
Çıxıb əndazədən dövlətü-malı;
Xandəmirov çaldı, çapdı mahalı,
O ki, tutub özün keçəl qurumsaq (11, s. 22).

Qasım bəy Zakirin İsmayıl bəy Qutqaşınlıya müraciətlə yazdığı «Bu əhldən mehribanlıq görmədim» adlı satirası da dövrün, mühitin eybəcərliklərini real, inandırıcı cizgilərlə əks etdirən poetik örnəklərdən biridir:

Qarabağ əşxası yeksər yağıdır,
Əvvəldən axıra zülm ocağıdır;
Bir gecədə canavarlar dağıdır,
Olmasa kəlləyə çobandan mədəd (11, s. 39).

Qasım bəy Zakirin «Çıxmadı qurtulaq dərdü-bəladan» adlı satirasında rus müstəmləkəçilik rejiminin Azərbaycana gətirdiyi qanunsuzluq, özbaşınalıq, dərəbəylik və s. kimi nöqsanlar kəskin şəkildə ifşa olunmuşdur.

Çıxmadı qurtulaq dərdü-bəladan,
Gündə bir zakonu görən canımız!

Hər ayın başında bir yol dəgşilən,
Adəti qanuni görən canımız (11, s.43).

Şair, eyni zamanda, rus müstəmləkəçilərinin əlaltısı olan yerli bəy və xanları, din adından istifadə edən «laməzhəb» müsəlmanları da satirik şeirin hədəfinə çevirmişdir:

Bu zülmü insana eyləməz ihsan,
Saf cana yetişdik aman, əlaman!
Bir neçə laməzhəb, adı müsəlman,
Mürtədü-məlunu görən canımız (11, s.45).

Təhlillərdən aşkar şəkildə göründüyü kimi, Qasim bəy Zakirin satira, yumor və həcvlərində Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin Azərbaycana və bütövlükdə Qafqaz regionuna gətirmiş olduğu bürokratiya, süründürməçilik, anarxiya, rüşvətxorluq, özbaşınalıq sərt şəkildə tənqid atəşinə tutulur. Şairin bu səpkili əsərlərində doğma xalqına arxa çevirərək rus müstəmləkəçilik rejiminə xidmət edən Cəfərqulu xan Nəva, Əmiraslan bəy, Mehdi bəy Kəbirli, Hüseyn bəy, Knyaz Xasay kimi bəylər və mülkədarlar, Qarabağın hakimləri Xandəmirov, knyaz Konstantin Tarxan-Mauravov və başqaları kəskin şəkildə ifşa olunmuşlar. Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, Qasım bəy Zakirin satiralarında «...cəmiyyətin və «mən»in (fərdin) tərcümeyi-halı birləşir. Bu mənada onun ən yaxşı şeirləri sözün hər iki (həm geniş, həm də dar) mənasında avtobioqrafiq şeirlərdir. Mənəvi gerçəkliyin az qala natural axarı, məişətin ictimai mozaikası bu şeirin bədii ab-havasını, stixiyasını təşkil edir» (8, s.238).

Qasım bəy Zakirin satirik şeirlərinin mühüm bir qismi həcvlərdən ibarətdir. Şairin «Təbibləri həcv», «Şuşa mollaları haqqında», «Knyaz Xasay Usmiyev haqqında həcv», «Divanbəyiləri həcv», «Var özgə vilayətdə də tək-tək köpəy oğlu» və bir çox digər şeirləri məhz həcv kimi qələmə alınmışdır. Şairin həcvlərində bəzən ədəbsiz söz və ifadələrə təsadüf olunsa da, bütövlükdə bu əsərlər yüksək peşəkarlıqla qələmə alınmış, janrın kamil örnəkləri kimi dəyərləndirilə bilər. Həmçinin onu da vurğulamaq lazımdır ki, müəllif həcvlərinin bir qismini məktub şəklində qələmə almışdır.

«Qasım bəy Zakirin satiraları ədəbiyyatımızda realizmin qüvvətlənməsinə və ictimai məzmun kəsb etməsinə böyük töhfələr verdi, satirik şeirimizin gələcək inkişafına əsaslı zəmin hazırladı» (2, s.333). Şübhəsiz ki, bu qənaətlərlə razılaş-mamaq mümkün deyildir. Doğrudan da, Azərbaycan poeziyasının sonrakı mərhələsində satirik təmayülün inkişafında Qasım bəy Zakirin yaradıcılığı mühüm rol oynamışdır.

Qasım bəy Zakirin satiraları üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri də onların real həyatdan, cəmiyyətin mövcud problemlərindən qaynaqlanmasıdır. Bu mənada filologiya elmləri doktoru, professor Qara Namazovun Qasım bəy Zakirin satirik əsərlərini «Qarabağın həyat salnaməsi» (6, s. 84) kimi səciyyələndirməsi olduqca inandırıcıdır. Həqiqətən də, şair satirik səpkidə qələmə aldığı məktubları, həcvləri və satiraları ilə öz dövrünün və mühitinin canlı mənzərəsini yaratmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qasım bəy Zakirin satiralarında cəmiyyətin ciddi sosial-siyasi problemlərinə toxunulmur, millətin düşdüyü fəlakətlərin köklü səbəbləri aşkarlanmırdı. Lakin bununla belə şairin yazılarında xalqın faciəsinin səbəblərinin «sahibi-ixtiyar»da olduğu dönə-dönə vurğulanırdı.

Nəticə

Təhlillərdən göründüyü kimi, Qasım bəy Zakirin mənzum hekayə və satiraları XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin inkişafında, poeziyanın məzmun və forma baxımından zənginləş-məsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Ədibin məhəbbət mövzusunda yazdığı «Məlikzadə və Şahsənəm», «Əmirzadə, məşuq və

cavan aşıq», «Aşiqin təam bişirməyi», «Aşiq və məşuq haqqında», «Zövci-axər», əxlaqi və tərbiyəvi mövzuda qələmə aldığı «Tərlanlar və elçilər», «Dəvəsi itən kəs», satirik-tərbiyəvi mahiyyət daşıyan «Dərviş ilə qız», «Həyasız dərviş», «Əxlaqsız qazı», «Bihəya türk», «Xalqa vəz deyən, özü fisqü-fücurdan çıxan biəməl alim» kimi mənzum hekayələri Qarabağ ədəbi mühitində ekik poeziyanın formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir.

Qasim bəy Zakirin satira, yumor və həcvlərində Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin Azərbaycana gətirmiş olduğu bürokratiya, süründürməçilik, anarxiya, rüşvətxorluq, özbaşınalıq sərt şəkildə tənqid atəşinə tutulur. Şairin Mirzə Fətəli Axundova ünvanladığı «Vilayətin məğşuşluğu haqqında» məktubu, İsmayıl bəy Qutqaşınlıya müraciətlə yazdığı «Bu əhldən mehribanlıq görmədim» adlı mənzuməsi, «Çıxmadı qurtulaq dərdü-bəladan» satirası, habelə «Təbibləri həcv», «Şuşa mollaları haqqında», «Knyaz Xasay Usmiyev haqqında həcv», «Divanbəyiləri həcv», «Var özgə vilayətdə də tək-tək köpəy oğlu» və bir çox digər həcvləri bəhs olunan dövrdə realist-satirik poeziyanın dəyərləri örnəkləri sırasında yer tutmaqdadır.

Ədəbiyyat

1.Axundov Mirzə Fətəli. Əsərləri, Üç cilddə, II cild, Bakı: «Elm» nəşriyyatı,1988, 385 səh.
2.Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cilddə, III cild, Bakı, «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2007, 568 səh.
3.Xəlilov Qulu. Həyat və idrak, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1980, 361 səh.
4.Qasımzadə Feyzulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: «Maarif» nəşriyyatı, 1974, 488 səh.
5.Mümtaz Salman. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1986, 445 səh.
6.Namazov Qara. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 444 səh.
7.XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi Zaman Əsgərli, Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2005, 424 səh.
8.Rüstəmova Azadə. Nəbiyev Bəkir. Qarayev Yaşar. Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2003, 376 səh.
9.Rzayev Yaşar. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2019, 220 səh.
10.Talıbov Y.R., Sadıqov F.B., Quliyev S.M. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi, Bakı: «Ünsiyyət» nəşriyyatı, 2000, 516 səh.
11.Zakir Qasım bəy. Seçilmiş əsərləri, Bakı: «Avrasiya-Press» nəşriyyatı, 2005, 400 səh.

Zenfira Aslan

Creative activity of Gasim bay Zakir and literary environment of Garabagh

Summary

In the article one of the eminent representatives of XIX century Azerbaijani literature, Gasim bey Zakir's literary heritage has been to the object of research in the context of epic poetry and satirical poems which is typical for his creative activity.

The satire of Gasim bey Zakir played an important role in the development of the literary environment of the XIX century Karabakh, the enrichment of poetry in content and form.

In his stories expressed in verse he continued and developed the best traditions of the Azerbaijani poets as Afzaladdin Khagani, Nizami Ganjavi, Maraghali Ovhedi, Mahammad Amani and others.

Including it has been emphasized that Gasim bey Zakir was influenced by the Eastern classics including from Indian "Kalila and Dimna".

Here the Gasim bey Zakir's stories expressed in verse have been classified from subject view point and have been researched in this context.

In the article Gasim bey Zakir's services in the development of satirical poetry characterized, the role of his works in the strengthening of realism principles in the literary, in the daily life.

In the article, the poet's creativity was not isolated, but in the context of his literary environment, he was analyzed in a comparable context with other artists.

The most important scientific and theoretical sources on the subject have been cited in the research process.

Key words: Gasim bey Zakir, Qarabagh, literary environment, satire, epic poetry

Зенфира Аслан

Творческая деятельность Гасым бека Закира и литературная среда Карабаха

В статье одного из выдающихся представителей азербайджанской литературы XIX века литературное наследие Гасым бека Закира стало объектом исследований в контексте эпической поэзии и сатирических стихов, характерных для его творческой деятельности.

В целом сатиры Гасым бека Закира сыграли важную роль в развитии литературной среды Карабаха XIX века, обогащении поэзии по содержанию и форме.

В своих рассказах, выраженных в стихах, он продолжил и развил лучшие традиции азербайджанских поэтов, таких как Афзаладдин Хагани, Низами Гянджеви, Марагали Овхеди, Мухаммед Амани и других.

Было подчеркнуто, что на Гасым бека Закира оказали влияние восточные классики, в том числе из индийской «Калила и Димна».

Здесь рассказы Гасим бека Закира, выраженные в стихах, были классифицированы с предметной точки зрения и исследовались в этом контексте.

В статье Гасым бека Закира по развитию сатирической поэзии охарактеризована роль его произведений в укреплении принципов реализма в литературе, в повседневной жизни.

В статье творчество поэта не было изолированным, но в контексте его литературной среды он был проанализирован в сопоставимом контексте с другими художниками.

Наиболее важные научные и теоретические источники по этой теме были приведены в процессе исследования.

Ключевые слова: Гасым бек Закир, Карабах, литературная среда, сатира, эпическая поэзия

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2019
Filologiya elmləri doktoru, professor Sənan İbrahimov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ
ÜZEYİR HACIBƏYOV VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ.....3
GÜLBƏNİZ İSMAYILZADƏ
OĞUZ QRUPUNA MƏXSUS TÜRK DİLLƏRİNDƏ EHTİMAL,
GÜMAN (HİPOTETİK) MODALLIĞININ SAHƏLƏRİ *10*
SƏİDƏ ABBASOVA
ALI MƏKTƏBLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ
FƏNNİNİN TƏDRİSİ 17
ZƏRİFƏ MƏMMƏDOVA
MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ SİFƏTLƏR DİLÇİLİK
TƏDQİQATLARINDA 23
Ph.D F.A.HUSEYNOVA
SEMANTIC MEANING IN TRANSLATION21
MƏFKURƏ HÜSEYNOVA
ŞƏXS KATEQORİYASI HAQQINDA NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏR 33
VƏFA MƏHƏRRƏMOVA
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ QISALTMA VƏ İXTİSARLARIN
NEOLOGİZMLƏRİN YARANMASINDA ROLU.....38
НАРГИЗ СЕИДОВА
КОГНИТИВНАЯ СТРАТЕГИЯ В ДИСКУРСИВНОМ ПРОСТРАНСТВЕ
РЕЧЕВОГО АКТА БЛАГОПОЖЕЛАНИЙ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ..... 43
İRADƏ KƏRİMOVA
AZƏRBAYCAN TELEKANALLARINDA “XƏBƏRLƏR” İNFORMASİYA
PROQRAMLARI VƏ APARICILARININ FƏALİYYƏTİ HAQQINDA 48
MATAHAT AMPAXOBA
ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ КАЗАХСКИХ ГОВОРОВ 54
SEVİNC HÜMBƏTƏLİYEVA
MÜASIR AZƏRBAYCAN DİLİNİN NORMATİVLƏRI,NİTQİN DÜZGÜNLÜYÜ VƏ
ƏDƏBİ DİLİN SAFLIĞININ QORUNMASI MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR..... 61
GÜLŞƏN MEHDİYEVA
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ALINMA SÖZLƏR HAQQINDA 66
LƏTAFƏT ƏLİYEVA
NƏSİMİ ŞEİRLƏRİNDƏ ARXAIK FORMALAR 72
ZAMİRƏ MƏMMƏDOVA
İRADƏ ABDULLAYEVA
İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ
ANTROPONİMLƏRİN VƏ TOPONİMLƏRİN TRANSLİTERASİYASI 81
TƏRANƏ ZEYNALOVA
MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DILLƏRİNDƏ SƏNƏT-PEŞƏ
TERMINLƏRİNİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 86
AYSU HÜSEYNLİ
İNGİLİS DİLİNDƏN TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ YAZILI,ŞİFAHİ,AVTOMATİK VƏ
KOMPYÜTER TEXNALOGİYASINDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNƏ DAİR 91
GÜLZAR HƏSƏNOVA

NİTQ PROSESİNDƏ PSİXOLİNQVİSTİK AMİLLƏR,ONUN ÖYRƏNDİYİ SAHƏLƏR VƏ MÜASİR DÖVRDƏ DİLÇİLİYİN PSİXOLOGİYASI 96
KÖNÜL İBRAHİMOVA
AZERBAYCAN DİLİNİN DIALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ AKTUAL PROBLEMLƏRİ VƏ TƏDQİQATÇI ALİMLƏRİN MÜLAHİZƏLƏRİ 101
НУРИУУА ИБРАГИМОВА
РОЛЬ УЧЕБНЫХ ФИЛЬМОВ В ФОРМИРОВАНИИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ 106
ÇİMNAZ KƏRİMOVA
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN SİNTAKSİSİNDƏ İNTEQRASİYA PROSESİ 112
AYSEL ŞABANOVA
RƏNG ADLARI İLƏ FORMALAŞAN FRAZEOLOGİZMLƏRİN KÜTLƏVİ İNFORMASİYA VASİTƏLƏRİNDƏ İŞLƏDİLMƏSİ..... 118
SƏMAYƏ CƏLİLOVA
NƏSİMİ ŞEİRİNİN FƏLSƏFİ TUTUMU VƏ YA SÖZÜN ÜSYAN MƏQAMI..... 123
XURŞUD İSMAYILOVA
AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİ VƏ TERMİNOLOJİ LÜĞƏTLƏRİN TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ..... 123
ELFİRA BAĞIRZADƏ
AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNƏ DAXİL OLN DİL ELEMENTLƏRİNİN MƏNŞƏİ,DAXİL OLMA SƏBƏBLƏRİ VƏ LİNQVİSTİK TƏHLİLİ 128
GULAY GURBANOVA
APPROACHES AND PROCEDURES FOR TEACHING GRAMMAR 140
SİMA QASIMOVA
TƏLƏBƏLƏRDƏ DİNLƏMƏ BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ 145
G.I.JUMSHUDOVA
THE IMPORTANCE OF GRAMMAR IN LANGUAGE TEACHING..... 150
VÜSALƏ AĞAYEVA
AKADEMİK TOFIQ HACIYEV YARADICILIĞINDA MILLI DIL ANLAYIŞI VƏ MILLI ƏDƏBİ DİLİN MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİ MƏSƏLƏSİ 155
PƏRVANƏ QƏDİRLİ
MÜASİR İNGİLİIS DİLİNDƏ GENDER KATEQORİYASININ SÜPPLETİVİZM ÜSULU İLƏ HƏLLİ YOLLARI 162
SEVİL TAĞIZADƏ
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SİFƏTİN SUBSTANTİVLƏŞMƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 167
SEVİNC HACIYEVA
AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİLLİYİ DÖVRÜNDƏ NƏŞR OLUNAN “AZƏRBAYCAN DİLİNİN İZAHLI LÜĞƏTLƏRİ” HAQQINDA LİNQVİSTİK ARAŞDIRMALAR 172
ÇINARƏ ABDULLAYEVA
MÜXTƏLİFSISTEMLI DİLLƏRDƏ KAUZATİV FEİLLƏRƏ XAS OLAN XÜSUSİYYƏTLƏR 177
ELNARƏ MƏMMƏDOVA
MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS İILLƏRİNDƏ TƏRKİBINDƏ QOHUMLUQ TERMİNLƏRİ OLAN ATALAR SÖZLƏRININ IŞLƏNMƏ XÜSUSIYYƏTLƏRI..... 186

SOLMAZ HACIYEVA
AVROPA DİLLƏRİNDƏN ALINMIŞ TERMİN VƏ TERMİNOLOJİ
SƏCİYYƏ DAŞIYAN SÖZLƏR 191
AYNUR ORUCOVA
OBRAZLAŞDIRICILIQDA RITORIKANIN ROLU 196
TAHİRƏ AXUNDZADƏ
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZLƏRİN LEKSİK-QRAMMATIK
MƏNASI HAQQINDA 201
VALİDƏ ABIYEVA
AFƏT SƏFIXANOVA
NEW METHODS IN ENGLISH LINGUISTICS 199
YAQUT ƏLİYEVA
XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ MOTİVASİYANIN ROLU 211
ELNARƏ HASANQULİYEVA
İNGILIS DİLINDƏ FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTUR-TEMATİK
TƏSNIFI VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI 216

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

TƏNZİLƏ RÜSTƏMXANLI
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA İSTİQLAL DÜŞÜNCƏSİNİN
FORMALAŞMASINDA CƏNUB MÖVZUSU VƏ BÜTÖV
AZƏRBAYCAN İDEYASININ TƏSİRİ 224
BAHAR MƏMMƏDOVA (BƏRDƏLİ)
GÜLXANİ PƏNAHIN POEZİYASI MÜSTƏQİLLKK İLLƏRİNDƏ 234
РАСИМА АСАДЗАДЕ
НРАВСТВЕННАЯ ПРОБЛЕМАТИКА В РОМАНЕ
«ДОМБИ И СЫН» Ч.ДИККЕНСА 239
AYGÜN ƏHMƏDOVA
SÜLEYMAN SANİ AXUNDOV YARADICILIĞINDA TƏBİƏT TƏSVİRLƏRİ 244
NAZİM VERDİYEV
HÜRUFİ KRİPTOQRAFİYASI İLƏ ELEKTRON İMZA TEXNOLOGİYALARI
ARASINDA BƏNZƏYIŞ 249
НИГЯР СУЛЕЙМАНОВА
СОВРЕМЕННЫЙ ПРОМЕТЕЙ 256
SƏİDƏ DADAŞOVA
CHRISTINE DE PISAN “SEULETTE SUIS” 261
ОСМАН МУСАЕВ
АРХЕТИПИЧЕСКИЙ СЮЖЕТ «КОРОГЛУ». ОБРАЗЫ ЛЕГЕНД 267
RƏNA RZAYEVA
“MUNİSNAMƏ” - YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQiN FARSDİLLİ ƏDƏBIYYATINDA
BƏDİİ QAFIYƏLİ NƏSRIN İLK GÖRKƏMLİ NÜMUNƏSİ 273
TƏHMİNƏ VƏLİYEVA
ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ
GÖRÜŞLƏRİNƏ BİR BAXIŞ
(I məqalə - “Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri”) 282
FƏRQANƏ MƏLİKOVA
UŞAQ JURNALLARINDA TƏRTİBAT MƏSƏLƏLƏRİ 290

AYSEL MAMEDOVA
QURBAN SƏİDİN "ƏLİ VƏ NİNO" ƏSƏRİNDƏ ŞƏRQ VƏ QƏRB TƏFƏKKÜRÜNÜN MÜƏLLİF İDENTİFİKASİYASINA TƏSİRİ 297
ŞAHANƏ MUSAYEVA
QURBAN SƏİDİN "QIZIL BUYNUZDAN OLAN QIZ" ƏSƏRİNDƏ KULTUROLOJİ TƏHLİL 302
AYTƏKİN ƏLİZADƏ
ANTİUTOPİK NƏSRDƏ MODERNİST VƏ POSTMODERNİST DÜŞÜNCƏNİN BƏDİİ HƏLLİ (CORC ORUELLİN "1984" VƏ HARUKİ MURAKAMİNİN "1Q84" ROMANLARI ƏSASINDA) 307
PƏRVİN İSMAYILOVA
EPİK ŞEİR TARİXİNDƏ ONLUQ SAY SISTEMİNİN YERİ VƏ FƏDAİNİN MƏSNƏVISI 312
ZENFIRA ASLAN
QASİM BƏY ZAKİRİN YARADICILIĞI VƏ QARABAĞ ƏDƏBİ MÜHİTİ 320

***«Elm və təhsil»* nəşriyyatının direktoru:**
***professor* Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayn: **Kamran İbrahimov**
Texniki redaktor: **Yadigar Mirbagırzadə**

Çapa imzalanmış .18. 06 2019.
Şərti çap vərəqi 20,5 Sifariş № 9
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 300.

*jurnal **"Elm və təhsil"** nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində elektron nüsxə əsasında çap olunmuşdur.*
E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru
Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.